С. М. Пахомова

Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"

С.М. Пахомова

ЕВОЛЮЦІЯ АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ
ОНОМАСТИКИ

Ужгород
Видавництво Олександри Гаркуші
• 2 0 1 2 •

УДК 811.16'373.23
ББК Ш 141 – 314
П 12

Монографію присвячено історії багатолексемних власних назв особи та антропонімних формул, що лежать у їх основі. У праці реконструюється праслов'янська система антропонімів, досліджуються внутрішні та зовнішні причини переходу від однолексемної системи іменування людини до антропонімних формул, простежується їх еволюція в східнослов'янських, південнослов'янських та західнослов'янських мовах. Процес розвитку антропосистеми розглядається як соціолінгвістична проблема.

Для філологів-славістів, фахівців у галузі ономастики, історичного мовознавства, соціолінгвістики, для викладачів, аспірантів, студентів-славістів та всіх, хто цікавиться власними особовими назвами.

Науковий редактор:

П.П. Чучка – доктор філологічних наук

Рецензенти:

І.М. Желєзняк – доктор філологічних наук
Ю.О. Карпенко – доктор філологічних наук
М.І. Штець – доктор філологічних наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Ужгородського національного університету, протокол № 2 від 24 лютого 2011 р.

Видано за підтримки
Агентства з міжнародного розвитку
і співпраці Словацької Республіки

ISBN 978-617-531-079-3

© Пахомова С.М., 2012
© Ідея та назва серії "Бібліотека української ономастики", Шульгач В.П., 2007, 2012
© Видавництво Олександри Гаркуші, 2012

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 5

Вступ 11

РОЗДІЛ 1. Вплив екстралінгвальних факторів на розвиток антропонімійної системи і вибір антропонімних формул 17

1.1. Джерела реконструкції праслов'янської антропосистеми 18
1.2. Демографічні зрушення і трансформація антропосистеми 19
1.3. Сімейно пов'язані імена як спосіб ідентифікації особи в межах однолексемної антропосистеми 24
1.4. Язичницькі традиції і антропонімійна система 34
1.5. Антропонімні формули і церква 41
1.6. Антропонімні формули і держава 46
1.7. Антропонімні формули і стать іменованої особи 50
1.8. Антропонімні формули і вік іменованої особи 56
1.9. Антропонімійна мода 64

РОЗДІЛ 2. Система антропонімних формул у слов'янських мовах та їх динаміка 71

2.1. Характеристика термінології 71
2.2. Огляд класифікацій антропонімних формул у слов'янській історичній антропоніміці 77
2.3. Система слов'янських антропонімних формул 82
2.3.1. Прості антропонімні формули 83
2.3.1.1. Особове ім'я + патронім 83
2.3.1.2. Особове ім'я + ім'я по батькові 95
2.3.1.3. Особове ім'я + відтопонімне означення 96
2.3.1.4. Особове ім'я + особове ім'я 100
2.3.1.5. Особове ім'я + прізвисько 103
2.3.1.6. Особове ім'я + допрізвищеве родинне означення 106
2.3.1.7. Особове ім'я + прізвище 107
2.3.2. Складні антропонімні формули 111
2.3.2.1. Трилексемні антропонімні формули 112
2.3.2.2. Чотирилексемні антропонімні формули 120

РОЗДІЛ 3. Походження та розвиток антропонімних формул у східнослов'янських мовах 123

3.1. Формування східнослов'янських антропонімних формул у X–XIII ст 124
3.2. Розвиток антропонімних формул у російській мові 144
3.3. Розвиток антропонімних формул в українській мові 171
3.4. Розвиток антропонімних формул у білоруській мові 201

РОЗДІЛ 4. Розвиток антропонімних формул у південнослов'янських мовах 207

4.1. Еволюція антропонімоформул у хорватській мові 208
4.2. Еволюція антропонімоформул у сербській мові 215
4.3. Еволюція антропонімоформул у болгарській мові 221
4.4. Еволюція антропонімоформул у македонській мові 237
4.5. Еволюція антропонімоформул у словенській мові 242

РОЗДІЛ 5. Еволюція антропонімних формул у західнослов'янських мовах 249

5.1. Еволюція антропонімних формул у польській мові 249
5.2. Еволюція антропонімних формул у чеській та словацькій мовах 273

Висновки 286
Summary 295
Резюме 303
Zhrnutie 312

Список літератури 320

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Скорочення назв мов

англ. – англійська
біл. – білоруська
болг. – болгарська
гр. – грецька
д.-р. – давньоруська
мак. – македонська
нім. – німецька
пол. – польська
псл. – праслов'янська
рос. – російська
рум. – румунська
серб. – сербська
сканд. – скандинавські
слов. – словацька
слн. – словенська
тур. – турецька
угор. – угорська
укр. – українська
хорв. – хорватська
чес. – чеська
шотл. – шотландська

2. Інші скорочення

АФ – антропонімна формула
А – особове ім'я
а – прізвисько
В – патронім
b – ім'я по батькові
С – відтопонімне означення
D – допрізвищеве родинне означення
F – прізвище
Р – пропатронім

3. Список скорочень використаних джерел

АКЖ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 189 с.

АСВР – Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – В 3-х т. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 803 с.

АСМ – Акты социально-экономической истории Севера России конца XV–XVI в. Акты Соловецкого монастыря, 1479–1571 гг. / Сост. И.З. Либерзон. – Л.: Наука, 1988. – 273 с.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией по разбору древних актов. – К., 1859–1914.

Бачка – Пописи становништва Бачке током 18. века. – Београд: Српска академија наука, 1952.

ВО – Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища, фамилии. – М.: Наука, 1974. – 382 с.

ГВНП – Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н. Валка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 408 с.

Гр. XIV – Грамоти XIV ст. / Упоряд. М.М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1965. – 255 с. ГрковиЋ 1981 – ГрковиЋ М. Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду / М. ГрковиЋ // Ономатолошки прилози. II. – Београд, 1981. – С.93–101.

ГрковиЋ 1986 – ГрковиЋ М. Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку / М. ГрковиЋ. – Београд: Народна књига, 1986. – 234 с.

ГСПТ – Славева Л. Грамота на Крал Милутин за ќелијата Св. Петка во с.Тморане // Споменици на средневековната и поновата историја на Македонија. – Т. 1. – Скопје, 1975. – С. 251–260.

ДННСС – Медынцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. – М.: Наука, 1978. – 312 с.

ДНРМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (М-ли сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підготував до видання В.А. Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ДНСК – Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. – К.: Наук. думка, 1966. – 239 с.

ДХ – Ивић П., Грковић М. Дечанске хрисовуље. – Нови Сад, 1976. – 350 с.

ИЛ – Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во. вост. лит., 1962. – 938 с.

ИНРЯ – Котков С.И., Панкратова Н.П. Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII – нач. XVIII века. – М.: Наука, 1964. – 312 с.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відпов. ред. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 344 с.

ЛЛ – Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – 488 с.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Підгот. до вид. О.М. Маштабей та ін. – К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.

МДБП – Московская деловая и бытовая письменность 17 в. – М.: Изд-во АН СССР, 1968. – 340 с.

МЛ – Полное собрание русских летописей. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 464 с.

МО – Стаматоски Т. Македонска ономастика. – Скопје, 1990. – 336 с.

Мор. – Морошкин М. Славянский именослов или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб., 1867.

НГБ-1 – Арциховский А.В., Тихомиров М.Н. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1951 г.). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 67 с.

НГБ-2 – Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1952 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 92 с.

НГБ-3 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1953–1954 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 160 с.

НГБ-4 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1955 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 152 с.

НГБ-5 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1956–1957 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 328 с.

НГБ-6 – Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1958–1961 г.). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 120 с.

НГБ-7 – Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962–1976 годов). – М.: Наука, 1978. – 192 с.

ОВ – Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища, фамилии / С.Б. Веселовский. – М.: Наука, 1974. – 382 с.

ОВЗ – Описание Винницкого замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 598–611.

ОМЗ – Описание Мозырского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 611–647.

ОКанЗ – Описание Каневского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 91–105.

ОКЗ – Описание Киевского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С.106–122.

ООЗ – Описание Остерского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С. 592–598.

ОЧеркЗ – Описание Черкасского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч. 7, т. 1. – С.76–91.

ОЧЗ – Описание Чернобыльского замка 1552 г. // Арх ЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 587–592.

Пам.Ряз. – Памятники русской письменности XV–XVI вв.: Рязанский край. – М.: Наука, 1978. – 190 с.

ПЛ – Приватні листи XVII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.

ПЛДР – Памятники литературы Древней Руси: XIV – середина XV века. – М.: Худож. лит., 1981. – 606 с.

ПРЯ – Памятники русского народно-разговорного языка XVII столетия (Из фонда И.И. Безобразова). – М.: Наука, 1965. – 162 с.

РК – Разрядная книга 1475–1598 гг. – М.: Наука, 1966. – 614 с.

РКСС – Рјечник из књижевник старина српских, I–III. – Београд, 1863–1864.

СНСК – Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К.: Наук. думка, 1976. – 455 с.

СПИ – Слово о полку Игореве / Под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 483 с.

Туп. – Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен: СПб., 1903.
УГ XV – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 162 с.
Южн.отк. – Памятники южновеликорусского наречия: Отказные книги. – М.: Наука, 1977. – 359 с.
AGAD – Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie // Onomastica 6, 1958. – S. 79–120.
AKG – Archiwum Kapituły Gnieźieńskiej // Onomastica 6, 1958. – S. 79–120.
AlbStud – B.Ulanowski. Album Studiosorum Universitatis Cracoviens. – T. 1 (1400–1489). – Kraków, 1887. A. Cmiel. Album Studiosorum Universitatis Cracoviens. – T. 2 (1490–1551). – Kraków, 1892.
Bubak – Bubak J. Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego. – Kraków, 1986. – 272 s.
Beneš – Beneš J. O českých příjmeních. – Praha: ČAV, 1962. – 356 s.
Dal – Michálek E. Označování osob podle rodové příslušnosti a sídla v nejstarších českých textech // ZMK ČSAV, XXI, 1980. – S. 480–486.
DP – Goričar M. Doneski k postanku in pisavi rodbinskih priimkov in krajevnih imen med Slovenci // Etnolog XII. – Ljubljana, 1939. – S. 82–122.
Hoče – Korporec J. Hoče do srede 17. stoletja // Časopis za zgodovino in narodopisje. – № 2. – Maribor, 1978. – S. 187–203.
JV – Cuřín F. Jména vesničanu v 15. století // ZMK. – 1969. – № X. – S. 692–695.
Liptov – Kufčak E. Pomenovanie osôb v Liptove od 13.storočia do osemdesiatych rokov 18. storočia // Liptov: Vlastivedný zborník. – № 6, 7. – 1981, 1983. – S. 67 –88; 91–126.
Łask – Kamińska M. Nazwy osobowe w najstarszych księgach metrykalnych parafii Łask // Onomastica XXX, 1986. – S. 159–179.
SD – Andrejka R. Doneski k postanku in razvitku rodbinskih imen v Selški dolini // Glasnik muzejskega društva za Slovenijo: Zbornik ob stoletnici društva 1839–1939. – Ljubljana, 1939. – S. 310–332.
SUS – Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Kn. 1–3. / Objavil Milko Kos. – Ljubljana: SAZU, 1939, 1948, 1954.
ŠM – Šupuk A. Antroponimna građa XV. stoljeća iz šibenskih matrikula Sv. Marije i Sv. Duha // Onomastica Jugoslavica.8. – Zagreb, 1981. – S.137.

Світлій пам'яті батька
Миколи Васильовича Рішка
присвячую

ВСТУП

Система власних іменувань особи складається не тільки з антропоодиниць, об'єднаних у парадигми й категорії – особові імена, патроніми, прізвиська, прізвища, андроніми тощо, – але й з синтагматичних поєднань антропонімних лексем у дво-, три- та багатолексемні найменування, а також закономірностей, котрі лежать в основі таких складених антропонімних утворень. Паралельне функціонування багатолексемних назв особи поряд із однолексемними надає мовленню необхідної точності й гнучкості, хоча інколи й ускладнює розуміння тексту. Особливо гостро це відчувається при читанні давніх та іншомовних текстів, де норми функціонування різних видів антропонімів не збігаються. Про актуальність уваги до способів передачі антропонімних формул у різних (навіть споріднених) мовах може свідчити такий факт. У контексті співпраці між науковцями і педагогами фізичних факультетів Ужгородського (Україна) і Пряшівського (Словаччина) університетів ужгородськими фахівцями було проведено лабораторну роботу для словацьких студентів. Методичні матеріали для цієї роботи, написані ужгородськими авторами, було перекладено словацькою мовою і опубліковано в Пряшеві під назвою "Metodické pokyny k laboratórnym prácam fyzikálneho praktika fyziky atómu a atómových javov". Автор перекладу, очевидно, не зрозумівши, щó в українській антропонімній формулі є особовим іменем, щó – іменем по батькові, а щó – прізвищем, власні назви ужгородських авторів тексту передав так, що кандидат фізичних наук Скубенич Василь Васильович дістав найменування S.V. Vasilievič, доктор фізико-математичних наук Шимон Людвік Людвікович – Š.L. Ludvikovič, а кандидат фізико-математичних наук Повч Михайло Михайлович – P.M. Michajlovič. Кілька років тому Посла Словацької Республіки в Україні пана Урбана РУСНАКА в одній із закарпатських газет було названо Р. Урбаном. Таким чином, інверсія компонентів в українській офіційній антропонімній формулі та її відсутність у словацькій спричиняє непорозуміння при транспозиції антропонімів у споріднених мовах.

Слов'янська антропоніміка дотепер не приділяла належної уваги багатолексемним іменуванням особи та відповідним формулам (структурним закономірностям), що лежать в їх основі. На тлі досить глибоко вивчених окремих класів власних особових назв антропонімні формули все ще залишаються "білою плямою" на ономастичній карті слов'ян. Для них не вироблено навіть єдиної термінології. Досі не визначено типів формул, які лежать в основі багатолексемних назв. Не досліджено взаємини ні всередині таких формул, ні між самими формулами. Не з'ясовано, коли ми маємо справу з інваріантами, а коли – з варіантами антропонімних формул. Не встановлено "можливостей лексичного наповнення та можливостей їх внутрішнього варіювання" [Пеньковский 1976, 80]. Донині наука не дала переконливих відповідей на запитання, як-от: чому однолексемна система найменування особи у більшості народів переросла в багатоступеневу? Чому в росіян, українців, білорусів та частково в болгар стабілізувалася як офіційна трилексемна антропонімна формула, тоді як у решти слов'янських народів функціонує дволексемна? Яким шляхом у споріднених слов'янських мовах, котрі мали єдину вихідну базу, відбувалися перетворення, які викликали різну уживаність та неадекватне співвідношення різних антропонімних формул? Що стало основною причиною усталення різних стандартів прізвищ у кожній із сучасних мов, невідповідності традицій офіційного та ситуативного найменування, звертання тощо?

Спроба відповісти на всі ці запитання, залишаючись у межах однієї мови, без урахування даних решти споріднених мов, виявляється недостатньо ефективною. Вона породжує нові гіпотези, перевірити які можна лише при порівняльно-історичному дослідженні проблеми. Безумовно, опис природи, функціонування та долі антропонімних формул в окремій слов'янській мові створив би прекрасну основу для подальшого встановлення загальнослов'янських ономастичних закономірностей. У цьому зв'язку не можна не відзначити праць з давньоруської (Т. Скуліна, Р. Мароєвич, С.М. Пахомова), російської (Т.В. Бахвалова, С.І. Зінін, В.А. Никонов, П.Т. Поротников, А.М. Селищев, В.К. Чичагов), української (Р.Й. Керста, М.Л. Худаш, П.П. Чучка), білоруської (М.В. Бірило, А.К. Устинович), словацької (В. Бланар, М. Майтан), чеської (Й. Бенеш, Я. Свобода, Ф. Цуржін), польської (Й. Бубак, З. Калета, Т. Мілевський, Й. Матушевський, С. Роспонд), хорватської (П. Шимунович), болгарської (Р. Русинов, Н. Ковачев), македонської (Т. Стаматоскі) антропонімії, котрі, будучи присвячені іншим проблемам власних назв особи, певною мірою стосуються

питань, пов'язаних із багатолексемними антропонімними утвореннями. І все ж необхідно визнати, що в жодній із слов'янських мов немає спеціального діахронічного дослідження антропонімних формул, за якими утворюються багатолексемні найменування, що, з одного боку, ускладнює вирішення поставленої проблеми, а з іншого – свідчить про її невивченість та актуальність.

Про необхідність порівняльного дослідження слов'янської ономастики відомий словацький лінгвіст В. Бланар писав: "Останнім часом активно розвивається ономастика. Але водночас не можна не бачити і деяких негативних сторін: матеріал збирається неорганізовано, без ясного перспективного плану, в діахронічному і синхронічному аспектах досліджуються переважно особові імена, а не найменування осіб як цілісна впорядкована множинність одиниць... Здається, назріла потреба створення порівняльної слов'янської антропономастики, при цьому необхідно звернути увагу на актуальні завдання та методологічні основи. Тотожний або хоча б близький підхід дав би можливість зібрати гомогенний матеріал і вирішити основні питання слов'янської ономастики в єдиному аспекті" [Blanár 1970, 33]. Аналізуючи стан слов'янської ономастики, Р. Шрамек підкреслював, що донині він залишається переважно на аналітичному рівні, на рівні реєстрації конкретних мовних фактів, без відповідного синтезу і абстракції, без встановлення типологічних зв'язків, які поєднують ці конкретні факти [Šrámek 1984, 34].

На жаль, зазначене завдання так і не було виконано. Тому в монографії "Теорія власного імені" В. Бланар відзначає, що теоретичні питання ономастики, до яких належить і система власних імен, її основні одиниці і внутрішня організація, донині становлять актуальну і незавершену дослідницьку проблематику [Blanár 1996, 135].

Правда, деякі спроби було здійснено польськими дослідниками. Монографія Е. Вольнич-Павловської "Лемківська антропонімія на польському і словацькому тлі XVI–XIX ст." (Варшава, 1993) цікава описом способів антропонімічної ідентифікації лемків, діахронічним підходом, багатством фактичного матеріалу і глибиною лінгвістичної та ономастичної інтерпретації. Дослідження З. Калети "Еволюція слов'янських прізвищ" (Краків, 1991) відзначається широким діахронічним та територіальним підходом. У монографії автор описує п'ять періодів становлення прізвищ на матеріалі 6 мов: російської, чеської,

польської, болгарської, сербської та хорватської. Автор прагне довести, що еволюція описових власних назв полягає в поступовому переході від предикативних до номінативних іменувань. Це дослідження якнайбільше відповідає програмі, сформульованій В. Бланаром. Звертаючись до згаданої праці у рубриці "Дискусії" журналу "Slavica Slovaca", він пише: "При спробах докладної реконструкції розвитку слов'янських антропонімійних систем монографія З. Калети слугуватиме корисною робочою точкою відліку. Однак надалі слід аналізувати процес розвитку "прототипів прізвищ" у ме-жах загального розвитку слов'янських антропонімійних систем і цим самим сприймати весь процес розвитку більш комплексно" [Blanár 1994, 150–159]. Ми поділяємо позицію В. Бланара стосовно того, що в подібних дослідженнях необхідно враховувати онімічний характер номінації, а до самого процесу розвитку антропонімійної системи підходити як до соціолінгвістичної проблеми.

Тому весь комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням відповідних систем власних особових назв у різних суспільних чи етнічних групах треба розглядати не тільки в структурному аспекті, а й з урахуванням позалінгвальних факторів, які мають (або мали) на антропонімійну систему значний вплив. Генезу, зміни і поширення певних систем найменування варто досліджувати в тісному взаємозв'язку із зовнішніми до мови чинниками (наприклад, розвитком державності, впливом християнства, традицій, політики, демографії, моди, іншомовними нашаруваннями, залежністю іменування від статі чи віку як самого об'єкта номінації, так і мовця тощо), які відіграють значну роль при виборі способу ідентифікації особи на синхронному зрізі, а також мають неабияке значення в еволюції антропонімійної системи.

Та все ж, торкаючись перерахованих тут питань, згадані праці не розв'язують поставленої проблеми. Тому наша монографія являє собою спробу системного дослідження історії слов'янських антропонімних формул. Її новизна – у теоретичному осмисленні природи і розвитку багатолексемних антропонімів; у широких хронологічних межах досліджуваного матеріалу (від початків писемності до становлення літературних мов з їх офіційними стандартами іменування людей); в огляді значних ареалів; у застосуванні до цього матеріалу методу стратиграфічного дослідження; у спробі впорядкувати термінологіч-

ну розмаїтість, визначити лінгвістичний статус багатолексемних найменувань із урахуванням діахронії, встановити динаміку і відносну хронологію антропонімічних процесів, які проходили в слов'янських мовах; у спробі визначити ядро і периферійну частину антропонімійної системи.

Об'єктом нашого дослідження є антропонімні формули, що лежать в основі багатолексемних власних особових назв. Оскільки антропонімна формула, як і будь-який елемент мови, є мовним знаком, то ми досліджуємо її у різних аспектах, на різних рівнях мовної системи, а саме:

а) на морфологічному та словотвірному, аналізуючи антропоформанти компонентів, що входять до антропонімоформули, і їх зміст;

б) на лексикологічному, звертаючи увагу на етимологію лексем, що заповнюють антропонімну формулу;

в) на синтаксичному, визначаючи стрижневий компонент антропонімного сполучення, послідовність елементів, ступінь спаяності між ними і на цій основі з'ясовуючи граматичний статус антропонімних формул.

Стилістичний підхід до антропонімних формул дозволяє виявити найхарактерніші типи іменувань для певних різновидів усної та письмової комунікації. Водночас акцент робиться на іменування, характерні для офіційно-ділового стилю.

На базі лінгвістичного аналізу можна здійснити власне ономастичне дослідження антропонімоформул, оскільки вони належать пропріальній лексиці. При цьому ми формулюємо суспільні вимоги щодо їх походження, становлення і розвитку, знаходимо причини соціального та етнічного розшарування антропонімоформул, визначаємо динаміку їх розвитку в діахронії, з'ясовуємо джерела невідповідності соціальних акцентів при їх використанні у різні періоди і на різних територіях, в умовах неоднакового адміністративно-юридичного їх статусу, аналізуємо залежність вибору антропонімної формули від віку, статі, соціального становища іменованого та іменуючого, від конкретної ситуації спілкування, мовленнєвого етикету тощо.

Однолексемні іменування розглядаються у праці як спосіб ідентифікації особи, що передував системі антропонімних формул.

Основними джерелами дослідження обрано пам'ятки ділової та побутової писемності. Саме вони відображають живу народно-розмовну

стихію. У допрізвищевий період, коли єдина офіційна формула іменування особи ще не була усталеною, саме цей стиль характеризувався відбором тих мовних варіантів і форм, у тому числі й антропономастичних, котрі надалі ставали загальнообов'язковими. Додатково також залучено антропонімійний матеріал літописів і графіті. Ономастичні лексикони через специфіку дослідження використовуються як другорядне джерело. За відсутності загальноприйнятих норм ідентифікації одна й та ж особа могла бути позначена у тексті різними антропонімними формулами або їх варіантами. Словники ж не дозволяють охопити все це ономастичне розмаїття; в них звичайно наводиться одна формула, котра, до того ж, не завжди збігається з наведеною в тексті ні щодо порядку компонентів, ні щодо мовної форми її складових. Базою нашого дослідження слугували оригінали текстів. Крім того, додатково залучені як джерела аналітичні праці з окремих слов'янських пам'яток, що містять фактичний і статистичний матеріал.

Специфіка ономастичних систем призводить до того, що не всі загальнолінгвістичні методи виявляються достатньо плідними при дослідженні власних назв особи. Еволюція онімів, у порівнянні з загальними назвами, характеризується багатоступеневістю. Тому при вивченні історії становлення антропонімних формул найбільш ефективним є метод стратиграфічного аналізу (тобто включення синхронії у діахронію). Він є провідним при виконанні нашого дослідження. При реконструкції праслов'янської системи іменування особи нам допомагає порівняльно-історичний, а також типологічний методи. Виявляючи найбільш типові антропонімоформули, що були характерні для певної епохи, або стилю, або соціального зрізу, користуємося кількісним методом, що дозволяє виділити ядро та периферійну частину антропосистеми. При викладі матеріалу спираємося на описовий метод.

РОЗДІЛ 1.

ВПЛИВ ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНИХ ФАКТОРІВ НА РОЗВИТОК АНТРОПОНІМІЙНОЇ СИСТЕМИ І ВИБІР АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ

Протягом останнього тисячоліття система слов'янських особових назв зазнала значних змін, пройшовши складний шлях еволюції від однолексемної системи – через розвиток і відбір антропонімних формул – до дво- та трилексемних систем офіційного іменування особи. Перехід від однослівного способу ідентифікації особи до багатолексемного є антропонімічною універсалією, хоча механізми та етапи такого переходу в різних мовах є різними. У результаті цього в різних слов'янських мовах зі спільною вихідною онімною базою цей процес призвів до формування неоднакових моделей прізвищ, незбігу репертуару найбільш уживаних імен і антропонімічних формантів, а також традицій ситуативного та офіційного іменування особи. Очевидно, основною рушійною силою цих розбіжностей стало поступове розселення слов'ян, розширення території їх проживання, вплив різних економічних умов та релігійних систем, тобто процеси дезінтеграції, які породжували неоднакові екстралінгвальні умови, що завжди відіграють помітну роль в онімійній сфері. Серед таких позамовних чинників основну роль, безперечно, мають церква та державні інституції. Їх впливи так тісно переплітаються, що інколи їх складно відділити один від одного, особливо коли світська влада в державі міцно пов'язана з церковною. Крім того, такі екстралінгвальні фактори, як вік, стать, соціальний статус поіменованої особи, ситуація спілкування, мода і смаки, традиції тощо, породжують певні умови для утворення в мові різних способів номінації особи. У процесі мовної еволюції ці антропонімні формули і варіанти набувають певних конотацій або обмежень у функціонуванні, і такі обмеження можуть не збігатися в різних мовах, а в межах певної мови стають узуальними, створюючи підґрунтя для усталення в подальшому загальновживаних у кожній конкретній мовній системі антропонімічних норм.

1.1. Джерела реконструкції праслов'янської антропосистеми

Наше звернення до реконструкції праслов'янської системи ідентифікації особи викликане тим, що фактори, які, діючи протягом останнього тисячоліття, спричинили стабілізацію двоіменних та триіменних антропонімійних систем сучасних слов'янських мов, заховані глибше.

Поява писемності у слов'ян традиційно пов'язується із запрова-дженням християнства. Тому, говорячи про дописемний період розвитку антропонімійної системи, маємо на увазі хронологічний відрізок, який передував поширенню християнської релігії у слов'янських народів. Думка про те, що в дописемний період система ідентифікації слов'ян була однолексемною, досить міцно вкоренилася у слов'янській ономастиці. Цьому сприяли висловлювання авторитетних дослідників [Унбегаун 1989, 11; Jakopin 1988, 50; Majtán 1994, 101; Matuszewski 1975, 25; Milewski 1957, 350; Šimunović 1985, 279 та інші]. А намагання вчених визначити той рубіж, коли однолексемна система іменування особи замінювалася багатолексемною, також приводять до непрямого висновку про те, що заміна ця проходила вже в писемний період. Так, Т. Мілевський вважає старопольську систему XIII ст. ще однолексемною; Я. Свобода гадає, що перехід від однолексемної системи іменування особи відбувся у чехів у XIV ст.; М. Майтан стверджує, що у словаків аналогічний процес відбувався з XIII ст. [Majtán 1994, 101]; східні слов'яни зазнали такої трансформації на зламі XIII–XIV ст. [Пахомова 1984, 203]; у хорватів вона здійснювалася після XII ст. [Šimunović 1985, 290]; у решти південних слов'ян – після XV ст.

Отже, як прямі, так і опосередковані висновки дослідників слов'янської антропонімії свідчать про те, що система ідентифікації особи в дописемний період була простою – однолексемною. Однак через відсутність писемних джерел висновкам антропонімістів бракує повноти; їх судження вельми бідні та прямолінійні. Як діяла однолексемна система, які етапи у своєму розвитку проходила, коли і чому суспільство відчуло потребу в трансформації антропосистеми, яким чином проходив пошук шляху подолання кризових явищ у системі іменування? Цим питанням дотепер у слов'янській ономастиці не приділялося належної уваги. У ліпшому випадку дослідники обме-жуються звичайною констатацією того, що ускладнення антропосистеми здійснювалося внаслідок появи суспільного розшарування та

виникнення державності [Худаш 1977, 113; Šimunović 1985, 281; Зинин 1972, 21; Бестужев-Лада 1970, 26].

Але дописемний період – це значний хронологічний етап, який тривав кілька тисячоліть, коли відбувалися зміни і в економічному розвитку, і в соціальному ладі, і у світосприйманні, і в устрої життя, – і все це не могло не позначатися на антропонімії наших предків. Реконструювати антропосистему дописемного праслов'янського періоду допомагають:

1) порівняльно-зіставне дослідження антропонімії ранніх писемних пам'яток різних слов'янських мов,

2) слов'янські джерела писемності пізнішої доби, які дають можливість спостерігати за іменами близьких родичів,

3) деякі традиції іменування, які зберігаються в усьому слов'янському світі,

4) факти з антропонімії тих племен і народів, що й нині перебувають на примітивній стадії суспільного розвитку,

5) матеріали суміжних наукових дисциплін – історії, археології, етнології, етнографії, демографії.

Система іменування праслов'янської епохи пов'язана з архаїчним типом мислення давньої людини. Спроба реконструкції праслов'янської антропосистеми має базуватися на розумінні того, що "свідомість людини архаїчної культури прагне мати цілісну картину світу, зведення до якої окремих явищ розуміється як пояснення цих явищ... Ця особливість дає змогу за пережитками різних заборон, за залишками давньої магії, гадання тощо відновлювати ті раціональні знання, що невіддільні в архаїчному мисленні людини від релігійно-міфологічних елементів" [Попович 1985, 12]. Ось чому дослідження проявів світосприйняття давнішого періоду не має обмежуватися фактами суто слов'янськими. Чим віддаленіший період, який реконструюємо, тим ширшим має бути діапазон етнокультурних спільностей, традиції, звичаї, табу, забобони котрих ми враховуємо.

1.2. Демографічні зрушення і трансформація антропосистеми

На найперших, примітивних стадіях суспільного життя первісні люди, як відомо, гуртувалися у невеликі, нестійкі групи. За свідченням дослідників у галузі етнічної демографії та порівняльної етнографії, кількість дорослих членів таких груп становила 20–40 чоловік [Бибиков 1974, 15; Кабо 1986, 209; Козлов 1977, 92; Григорьев 1968, 141]. Життє-

здатність цих первісних громад була зумовлена їх чисельністю, отже, з одного боку, плем'я прагнуло до збільшення кількості своїх членів. Водночас відбувалася саморегуляція розмірів колективу. "Вкрай малочисельна група не в змозі виконати господарські та соціальні завдання, що стоять перед нею. А для підтримання існування надмірно великої групи потрібні великі витрати зусиль, і в ній частіше виникає соціально-психологічне напруження, яке може перетворюватися у гострі конфлікти. У більшості випадків стихійний, а нерідко й цілеспрямований процес громадоутворення формує групи, оптимально придатні до існуючих умов, до потреб виробництва" [Кабо 1986, 262]. При надмірній чисельності плем'я розпадалося на кілька частин, кожна з яких давала початок самостійному племені.

На ранніх етапах суспільного розвитку чисельність людських громад обмежувалася кількома десятками чоловік. Отже, можна подумки відтворити невеликі поселення, де своїми родами, розкидано, "спорами" жили первісні люди, займаючись полюванням та збиральництвом. Очевидно, антропонімійна система відбивала ступінь примітивного суспільного розвитку, що не потребував деталізованого визначення членів соціуму. Малолюдність і нескладний структурний лад визначали соціальні умови, за яких достатнім було визначення індивіда за допомогою самого тільки імені, без додаткових засобів ідентифікації. Тому вважають, що від індоєвропейської системи слов'яни успадкували однолексемну антропосистему, котра протягом кількох тисячоліть ще відповідала потребам суспільства. Відсутність додаткового до імені компонента іменування – у формі звичного прізвища – наш сучасник сприймає як нонсенс, як щось неприродне, незвичне, і відповідно до цього трактує антропосистему тисячолітньої давності: "В одно-іменній системі не було нічого усталеного, панував хаос" [Matuszewski 1975, 15]. Але навряд чи можна назвати її нестійкою або хаотичною на тій лише підставі, що "не існувало ніякого зв'язку, ланцюга між поколіннями" [там же]. І якщо давні антропоніми, на відміну від сучасних, на якомусь етапі й справді не слугували ланкою між поколіннями, то це не є свідченням мовного хаосу. Це лише означає, що потреби в антропонімному родинному зв'язку тогочасне суспільство ще не мало.

Очевидно, зміни в антропонімійній системі були викликані накопиченням явищ екстралінгвального характеру. Осіле життя і розвиток землеробства дали поштовх до соціальних, демографічних та релігійних зрушень. При переході від привласнювального господарства до господарства виробничого поліпшилися матеріальні умови життя племен. Це викликало демографічні зміни: щільність населення різко зросла. За археологічними даними, у ранніх землеробів середня чисельність громади становила вже 100–150 (максимально – 400) чоловік.

Історики свідчать, що на території прабатьківщини слов'ян, зокрема на Середньому Дніпрі і в Подністров'ї, родовий лад завершився ще в перші століття нашої ери [Третьяков 1953, 264]. Економічну основу територіальної громади утворювали рільницьке землеробство, скотарство, відносно розвинуте ремісництво та обмін. Чисельність такого об'єднання сягала вже кількох тисяч чоловік [Козлов 1969, 315]. Демографічний рівень першої половини I тис. н.е. не піддається точному обчисленню, проте на основі побічних даних можна вважати, що щільність населення в той час становила близько 10 чоловік на 1 кв. км [Брайчевский 1969, 17–27; 1989, 7]. Але ще й у середині першого тисячоліття основним способом ідентифікації особи залишався однолексемний. Про це свідчать приклади іменування представників слов'янського етносу, зафіксовані у ранньосередньовічних джерелах Маврикія Стратега, Феофілакта Симокатти, Іордана, Феофана, Менандра, Прокопія Кесарійського, Аль-Масуді. Так, у розповідях, присвячених готсько-, візантійсько- та аваро-слов'янським відносинам, згадуються слов'янські вожді *Божа* (IV ст.), *Анангаст* (V ст.), *Добрит, Пирогост, Хвилибуд, Ардагаст, Мусокий, Доброгаст*, *Всегород, Маджак* (VI ст.). "Можливо, відлунням давніх антських походів до кордонів Візантії є коментар автора "Повісті минилих літ" до розповіді про Кия, Щека та Хорива" [Державин 1946, 18].

Документи доводять, що, незважаючи на суспільні перетворення, які тривали протягом другої половини першого тисячоліття, провідним засобом ідентифікації особи у слов'ян залишалися однолексемні власні назви. Історія зберегла імена давніх князів – болгарських: *Авитохол, Ирник, Гостун, Курт, Безмер, Аспарух, Исперих, Тервель, Севар, Кормисош, Телец, Умор, Винех, Сабин, Телериг, Крум* (VII–VIII ст.), серб-

ських: *Вышеслав, Родослав, Просигой* (VIII ст.), *Властимир, Бела, Краин, Мунтимир (Мутимир), Строимир, Гоиник* (IX ст.), хорватських: *Порга, Борна (Порина), Трпимир, Красимир, Мирослав* (VII–VIII ст.), *Ладислав, Мислав, Демогой* (IX ст.), великоморавських: *Моймир, Прибина* (IX ст.), словенських: *Борут, Горазд, Хотимир* (VIII ст.), полабсько-поморських: *Дерван, Вильчан, Драговит, Дражко* (VIII ст.), *Люба, Милогост, Целодрог, Милидух* (VIII ст.). Неслов'янські народи, які перебували на аналогічному рівні суспільного розвитку, наприклад германські племена, також використовували однолексемну систему ідентифікації особи [див. Пріцак 1997].

Перетворення суспільні й демографічні поступово спричиняли й мовні, у тому числі й антропонімійні. Якщо на первісних стадіях розвитку людства діяв так званий первісний демократизм, коли вождя обирали за особисті якості, то пізніше, в антські та склавінські часи, вирішальну роль при виділенні вождів відігравало, безумовно, майнове становище особи або сім'ї, до якої належала особа. Саме з цієї причини влада племінних вождів ставала спадковою [Державин 1946, 61; Третьяков 1953, 179]. Істотними при цьому поставали відповіді на запитання *чий?, який?, звідки?, що робить?,* які уточнювали або доповнювали інформацію, котра відчувалася недостатньою при відповіді на одне лише запитання *хто?*. І ця потреба підкріплювалася майновим розшаруванням, формуванням приватної власності, правом спадкування, а пізніше – становленням державності, розвитком міст, міграційними процесами, необхідністю обліку сплачуваних податків тощо.

Демографічні зрушення тільки тоді ставали відчутними для антропонімійної системи, коли спричиняли суперечності між кількістю населення і числом імен, якими це населення користується. Невідповідність між кількістю імен і числом їх носіїв виникає, з одного боку, внаслідок скорочення списку імен, що особливо виразно виявилося після запровадження християнства, а з другого – у результаті постійної зміни демографічної ситуації, коли збільшення чисельності населення не супроводжується розширенням кола функціонуючих у суспільстві імен. Цю невідповідність деякі дослідники називають кризою системи іменування [Бестужев-Лада 1970, 26], хоча навряд чи можна погодитися з таким визначенням процесу: динамічний характер мови не припускає кризових явищ.

Розбіжність між кількістю населення і списком імен стає відчутною насамперед у густонаселених місцях і виявляється в характерному явищі тезоіменності. І хоча деякі дослідники відзначають абсолютну відкритість давнього антропонімікону (так, П.П. Чучка вважає, що "у кількісному відношенні власні особові імена не були обмеженими: майже всякий іме́нник міг виконувати роль особового імені" [Чучка 1989, 40]), та ми переконані, що про відкритість антропонімікону, і то відносну, можна вести мову лише на ранніх етапах його формування. У цьому контексті надзвичайно важливою вважаємо позицію І.М. Желєзняк, яка пише про вибірковість утворення імен вже в давній період: "ця вибірковість була не такою суворою щодо лексики чи словотвору антропооснов, як до їхньої семантики. Найменування людини було гранично точним саме в плані змісту, в межах певного усталеного образу, який мав бути абсолютно ідентичним вислову, а також міг бути метафоричним, але первісно це було зрозумілим лише вузькому колу людей. Проте в мові поширювалися далі й закріплювалися лише ті найменування особи, які були зрозумілі ширшому колу й могли переноситися на інших осіб. Тільки тоді найменування перетворювалося на антропонім, тобто онімний знак" [Желєзняк 1998, 95]. Очевидно, в такий спосіб формувався комплекс назв осіб, який усвідомлювався соціумом саме як іменний репертуар і не дозволяв їх перенесення на інші об'єкти номінації. Узус, який діяв у цій сфері мови, сприяв стабільності онімних знаків, створюючи умови для закритості іменника́. Підстави твердити про "відкритість" давнього іменника́ у дослідників частіше за все виникають через його кількісне багатство у порівнянні з сучасним списком імен.

Однією з ознак антропонімікону будь-якої мови є прагнення до стабільності. І наявність тезок – яскраве тому підтвердження: замість пошуків нового слова, яке б виконувало функцію особового позначення, обирається лексема, яка традиційно вже виконує функцію власного імені особи. Ясна річ, наявність тезок у межах спільного комунікативного поля породжує незручності, котрі розв'язуються за допомогою додаткових мовних засобів. На певному етапі розвитку це створює умови для трансформації однолексемної антропосистеми у нову – в систему антропонімних формул (АФ). Хоча "пережитки її зберігаються протягом усієї наступної стадії розвитку, а в деяких ви-

падках і дотепер" [Бестужев-Лада 1970, 26]. Саме ці прадавні пережитки минулого дозволяють реконструювати засоби ідентифікації особи допрізвищевої доби в межах однолексемної антропосистеми.

1.3. Сімейно пов'язані імена як спосіб ідентифікації особи в межах однолексемної антропонімійної системи

Найбагатший та найпоказовіший матеріал для таких спостережень дають ранньописемні пам'ятки, котрі фіксують імена представників спільної родини (як, наприклад, Дечанська грамота XIV ст. – пам'ятка старосербської мови). Але наше дослідження доводить, що певні закономірності, про які йтиме мова нижче, мали місце в усьому слов'янському світі. Отже, зовнішні стосовно мови фактори вимагали від антропосистеми трансформуватися таким чином, аби за її допомогою можна було встановити зв'язок поколінь та належність до певної родини. Досягнення цієї мети здійснювалося спочатку в межах вихідної – однолексемної – антропосистеми. Це виявляється, з одного боку, в суміжності імен, які називали представників різних поколінь однієї сім'ї, а з другого – в суміжності імен родичів спільної генерації. Інакше кажучи, пов'язаність імен однієї родини простежується по двох лініях: діахронічній (батько – син – онук) та синхронічній (рідні або двоюрідні брати). Внутрішньородинна спільність імен досягалася різними шляхами та на різних мовних рівнях: фонетичному, словотвірному, лексико-семантичному.

Одним із найтиповіших антропонімних засобів родинного зв'язку в межах однолексемної антропонімійної системи були однакові імена, які позначали членів певної сім'ї: рідних братів, двоюрідних братів, батька й сина, діда й онука, дядька та племінника, матір і дочку тощо. При цьому повна ідентичність імен – і в кореневій, і в службовій частині слова – в південнослов'янських матеріалах трапляється вкрай рідко, до того ж виключно для називання родичів по лінії: а) дід – онук, наприклад: *серб.* Ранко а сынь моу **Ивань** а дѣд имь **Ивань** (ДХ XIV, 16), брат моу **Озриславь** а дѣдь имь **Озриславь** (ДХ XIV, 33); б) дядько – племінник, наприклад: Радох'на а синь моу **Обрадь** а брат моу **Обрадь** (ДХ XIV, 31), Божикь а синь моу **Радоє** а брат моу **Радоє**

(ДХ XIV, 33), **Долинь** и Дєсивои а синь моу Никола и Богославь и **Долинь** (ДХ XIV, 34). Цілковита тотожність імен батька й сина або рідних братів – найближчих родичів, які перебувають у постійному контакті один з одним, – жодного разу не фіксується в Дечанській грамоті. І цей факт, на перший погляд, має цілком зрозуміле пояснення: неминучі комунікативні неув'язки та незручності, котрі постійно супроводжували б таку ситуацію.

Водночас східнослов'янські, зокрема староросійські, пам'ятки XV–XVIII ст. дають вельми багатий матеріал, який ілюструє звичай надавати однакові імена рідним братам. Цей звичай фіксується на всій території Московської держави. Переписи населення свідчать про масовість цього явища серед селян (Бакланова 1970, 310–311; Зинин 1972, 96–97; Никонов 1974, 12). Дослідження джерел, котрі містять антропонімійний матеріал боярських родів, доводить, що брати-тезки – явище, типове також для найвищих верств російського суспільства: бояр, князів, навіть для членів царської родини. Ось деякі приклади, датовані XV-XVI ст.: *рос.* яз, **Григорей** Большой, и сын мой Василей, и **брат мой Григорей** Шевель (АСМ 1556), **Андрей Васильевич Большой** и **Андрей Васильевич Меньшой – родные братья** князя великаго всеа Руси Ивана Васильевича (РК, 18–19), **Василей Большой** Ондреев сын Вельяминов (РК, 174) и **Василей** Ондреев сын **Меншой** Вельяминов (РК, 298), **Иван** Обляз Васильевич Вельяминов и **Иван** Васильевич Шадра Вельяминов (РК, 44), **Иван** Фома Петрович Головин (РК, 122) и **Иван** Большой Петров сын Головин (РК, 296), **Ондрей Меншой** Данилов сын Замытцкий и **Ондрей Болшой** Данилов сын Замыцкого (РК, 132), **Михайло Меньшой** Зыбин (РК, 510) и **Михайло Большой** Зыбин (РК, 513), **Иван Болшой** да **Иван Меншой** Микитины дети Карамышева (РК, 274), **Иван Большой** княж Васильев сын Кашин, **Иван Середний** Кашин (РК, 66), **Григорей Меньшой** Ондреев сын Колычов (РК, 55) и **Григорей Болшой** Андреевич Колычов (РК, 57), **Иван Болшой** князь Микитин сын Одоевской, **Иван Меншой** князь Микитин сын Одоевской (РК, 44), **Иван** Рудак Иванович Колычов, **Иван** Умной Иванович Колычов (РК, 115), **Юрий** Андреевич **Большой** и **Юрий** Андреевич **Меньшой** Оболенские (РК, 103), князь **Петр Большой** да князь **Петр Меншой** князь Дмитриевы дети Ростовского (РК, 190), **Федор** Лопата, **Федор Болшой**, **Федор**

Овчина, **Федор Меншой** Васильевичи Телепневы-Оболенские (РК, 73), **Микита Болшой** да **Микита Меншой** Ивановы дети Чюлкова (РК, 176), **Иван** Васильевич Шереметев **Болшой**, **Иван Меншой** Васильевич Шереметев (РК, 170), **Иван** Михайлович Юрьев **Большой, Иван Меньшой** Михайлов сын Юрьева (РК, 10), да с своими двема детми **з двема Иваны, з Болшим да с Меншим** (АСМ, 1567), дала ссми **дву Степанцовъ** Бурьцовыхъ детей; Матренъку Бурьцову жонку з детьми **з двема сыны с-Ыванци** (АСВР, 1454), братишко мои невелик **Ивашко** зовут разве гсдрь братишко мои дал запис з глупа ума и **имя гсдрь у меня братишкомъ одно пишет это холоп Ивашко Клементьев** (МДБП, 1624).

Однойменність рідних братів засвідчують українські джерела: Гаврило Крышневичъ сыновъ має три: Степанъ, **Василь, Василь;** Євтухъ Гаврыловичъ сыновъ має пять: **Иванъ, Яцко,** Куприянъ, **Иванъ, Яцко;** Василь Случанинъ сыновъ має два: **Федоръ а Федоръ;** Хотьянъ Єрмоличъ ... сыновъ має три: Василь, **Федоръ а Федоръ** [Керста 1984, 12]. Наводячи аналогічні приклади з Реєстрів Війська Запорозького (**Грыцько Товстенко, Грышко братъ его; Іосько Іоськовъ**), Ю.О. Карпенко зауважує: "Однойменність дітей в одній родині в XVII ст. була цілком можливою, але в цьому випадку однакові імена набували суфіксальної або іншої диференціації, пор. вище **Грыцько** і **Грышко**. Підкреслена ж тотожність іменувань у формулі **Іосько Іоськовъ братъ** може засвідчувати побратимство" [Карпенко 1994, 195]. Але це припущення не заперечує нашої тези про вельми поширений звичай одноймення серед братів.

Зазначена традиція спадковості імен у родині була характерною й для давньої антропонімії словаків, про що свідчать факти, наведені словацьким дослідником М. Майтаном: **Moys** et Dominicius filii **Moys** nobilis de Berench 1302, magister Laurencius, Dyonisius et **Bogomerius** filii comitis **Bogomerius** 1306, magister Nikolaus filius magistri **Abee** filii **Abee** 1316, comes **Gerlacus** de Monte Sancti Georgiicum filiis suis Johanne, videlicet et Cristiano, Nicolao et **Gerlaco** 1318 [Majtán 1994, 32]. Про родові імена давньопольської шляхти згадує також Й. Матушевський. Їх залишки знаходимо й у південних та східних слов'ян. Ми глибоко переконані, що корені таких звичаїв сягають раннього праслов'янського періоду. Не можна виключати й того, що їх похо-

дження може бути пов'язане з індоєвропейською епохою, адже явище сімейного однойменння було поширене не тільки серед слов'ян, але й інших народів як повторювання імені предка спадкоємця у правлячих династіях: Карли у Швеції, Людовики у Франції, Генріхи у Німеччині (пор. також Стефани у сербів, Крешимири у хорватів, Івани у росіян). З приводу цього В.А. Никонов зазначає: "Ім'я непереможного правителя передавали спадкоємцям як славу предка, використовували як політичний козир (аргумент законності зазіхань нащадка на трон, обіцянка тих самих перемог тощо), доки безталанні послідовники не скомпрометували його. Успіх Івана Калити, збирача руських земель, сприяв повторенню його імені серед претендентів на шапку Мономаха, доки печальна доля Івана V та Івана VI не відштовхнула спадкоємців" [Никонов 1974, 14].

Виявляючи однойменння серед братів та сестер, деякі дослідники вбачають причину цього явища в скороченні активно функціонуючих імен [Бакланова 1970, 310; Зинин 1972, 96]. Але навряд чи можна з цим погодитися, адже і сучасний репертуар імен вкрай обмежений (так, 89% росіян користується кількома десятками найбільш поширених імен [Бондалетов 1984, 162], подібний стан характерний також для українців і росіян), а рідні брати або сестри, що мають однакові імена, – це, за сучасними традиціями, нонсенс! Хоча, за свідченням П.П. Чучки, ще кілька десятиліть тому залишки звичаю повторювати те ж саме ім'я для двох дітей фіксувалися в українських селах Закарпаття в багатодітних родинах. При цьому одні забобонні батьки вірили, що в такий спосіб можна припинити дітонародження, а інші, навпаки, вважали, що це засіб забезпечення міцного здоров'я дитині. "Та які вірування не ховалися б за цим звичаєм, треба визнати, по-перше, що сам звичай дуже давній, а по-друге, що він мав гальмуючий вплив на розвиток місцевого репертуару. У наші дні до цього забобонного прийому на Закарпатті вже майже зовсім не вдаються" [Чучка 1970, 46–47]. Погоджуючись із П.П. Чучкою щодо давності цього звичаю, ще раз звернімо увагу на те, щó у зазначеному явищі є причиною, а щó – наслідком. Причина – звичай однойменння, а наслідок – скорочення іменного репертуару (а не навпаки, як вважають Е.Н. Бакланова та С.І. Зінін).

З появою прізвищ родинний зв'язок за допомогою однакових імен втратив свою актуальність, плутанина через однойменння серед однієї родини ставала частішою. Православна церква змушена була втручатися у справи надавання імені дитині такими приписами: "Уникати надавання одного й того ж імені кільком членам у родині (живим або померлим), що може вести до плутанини, непорозумінь і навіть до зловживань" ["Церковный вѣстникъ" 1889, № 35]. Зрозуміло, що такі приписи з'являлися у пізніші часи, в період розвинутої приватної власності та права спадкування.

Багатство та гнучкий характер слов'янської словотвірної системи дозволяли уникати комунікативної плутанини. Зокрема, суміжність родинних імен могла здійснюватися таким чином: при спілкуванні на узуальному рівні використовували імена спільного словотвірного гнізда, напр.: **Иван'ко а брат моу Иванишь** (ДХ XIV, 47). Оніми, котрі репрезентують в антропосистемі одне й те саме ім'я, в конкретній мовленнєвій ситуації виступають, власне кажучи, як окремі, різні імена, які стосуються різних об'єктів, внаслідок чого виконують денотативну, а не конотативну функцію. Таким чином, однолексемна антропосистема сприяє розвиткові і багатству антропоформантів. Наприклад, найбільш популярне у македонській мові (яка чи не найдовше серед слов'янських мов зберігала однолексемну антропосистему) ім'я **Димитри** має 200 дериватів [Стаматоски 1972, 249–263]. Підтвердження своїх висновків знаходимо й у зауваженні П. Шимуновича стосовно хорватської антропонімії: в місцях, де однойменна система затрималася надовго, форми, що утворилися від основного варіанта імені, значно багатші, ніж у далматинських та приморсько-острівних поселень, де прізвище рано увійшло до вжитку хорватів [Šimunović 1985, 288]. Так, чакавські особові імена в XII ст. утворювалися за допомогою суфіксів *-a, -(a)c, -ač, -ača/-ače, -aj, -ak, -al, -ala, -alo, -alj, -an, -ana, -anica, -aš, -aša, -at, -ata, -ča, -če, -e, -eca, -eh, -eha, -elj, -en, -ena, -eš, -eta, -ha, -i, -ica, -ič, -ić, -ih, -iha, -ihna, -ija, -ika, -il, -in, -ina, -in(a)c, -ini, -inja, -iša, -ja, -je, -ko, -ljan, -man, -o, -oća, -oha, -ola, -on, -onja, -oš, -oša, -ota/-ote, -ša/-še, -uman, -un, -unja, -uš, -uz* [Šimundić 1984, 194–195]. Праслов'янська традиція дериваційного розмежування однакових імен, очевидно, мала своє продовження і в староросійській мові у формі морфологічних варіантів канонічних

імен, утворених 50 різними суфіксами. У результаті цього відносно невелика кількість християнських імен староросійської антропосистеми представлена в мовленнєвій практиці 1500 варіантами канонічних імен [Гвоздєва 1997, 34].

Сімейну пов'язаність імен, що виявляється ***на словотвірному рівні***, можна описати в таких групах:

1. Однокореневі імена, що різняться суфіксами, рідше – префіксами, напр.: **Малъ** та **Малуша** (ЛЛ), **Богоутъ** а синь моу **Богоє**, **Боико** а синь моу **Боя**, Прибоє а синь моу **Боико**, **Браноє** а брат **Бранко**, а брат' моу ... **Браико** и **Браянь**, **Братоун** Прѣдих'никь а брат моу **Братєлинь**, **Драгия** а синь моу Добрьчинь и **Драгошь**, **Драгошь** Богдановикь а брат'моу **Драги**, **Драгань** а брат' моу **Драгоило**, **Драгия** а синь моу **Драговинь**, **Драгчюн** а брат моу **Драгошь** и **Дражоє**, **Мил'ко** а синь моу **Милошь**, а брат' моу **Миладинь** и **Милат'ко**, **Мильша** а сынь моу **Милошь**, **Милошь** а брат моу **Милєшь**, **Милота** а синь моу **Милєша**, а брат моу **Милота** и **Милован**, **Милякь** а брать моу **Милашь**, **Рад'ко** а сынь моу **Радань**, попь **Радинь** а сынь моу **Радошь**, Прибоє а брат моу Обрадь и **Радєш'ко** и **Радовинь** (ДХ XIV), **Mikulaš** syn **Mikov**, **Miko** syn **Mikulaša**, **Mojš** syn **Mojtu** 1315 [Majtán 1994, 32]. У більшості з наведених прикладів однокореневі імена утворені завдяки елімінації однієї з частин композита.

2. Ім'я-композит та похідне від нього шляхом усічення, як правило, постпозитивної частини: **Драгоун** Дѣвчикь а брат' моу **Драгославь** и **Дражько**, **Дражоє** а брат' моу **Драгославь**, а брат' моу **Драгоило** и **Драгославь**, **Милославь** и **Милован**ь, **Милован**ь и **Мильдраг**, а брат моу **Радославь** и **Радоє**, а синь моу **Радовинь** и **Радославь**, **Радославь** а брат моу **Рад'ко**, **Радовань** а синь моу **Радомирь**, **Радомирь** а брать моу **Радинь**, **Мил'драгь** а синь моу **Мил'ко** и **Милота**, а синь моу **Богоє** и **Богославь**, **Милославь** а брать моу **Милошь**, оу дроугога моу брата сынь **Прибиславь и Прибиль**, **Драган'ць** а сынь моу **Драгославь**, **Радинь** а сынь моу **Радославь**, **Добровои** а брат моу **Доброун**, Петръ а синь моу **Драгославь** и **Драгошь**, **Радославь** а синь моу **Радота**, а синь моу **Добрав'ць** и **Доброславь** (ДХ XIV).

Звертає на себе увагу традиція називання синів іменами, в котрих обігруються корені батьківського імені: попь **Милославь** а сынь моу Драгославь и **Милє**, **Драгомиль** а сынь моу **Драг'чюнь** и **Милошь** и **Милєнь** (ДХ XIV).

3. Сімейна спаяність імен виражається у своєрідній перекличці коренів складних імен. У таких випадках звичайно повторюються постпозитивні елементи композитів: Драго**славь**... а брать моу Миро**славь**, Радо**славь** Драж'чикь а брат' моу Краи**славь** и Драго**славь**, Прибиславь а брать моу Радо**славь**, Бого**славь** а брат' моу Бори**славь**, Толи**славь** а сынь моу Радо**славь**, а синь моу Гои**славь** и Краи**славь**, а брать моу ... Бого**славь** и Гои**славь** и Радо**славь**, Ради**славь** а синь моу Тихо**славь**, оу Нѣго**слава** синь Радо**славь**, Радо**славь** а синь моу Бого**славь**, оу Богдана синь Драго**славь** и Радо**славь**, Влади**мирь** а синь моу Вито**мирь**, Нѣго**славь** а синь моу Ино**славь** и Гои**славь** (ДХ XIV). Повторюваність препозитивних частин композитів фіксується лише в окремих випадках: **Ра**дослав а брат моу **Ра**домирь, а сынь моу **Бо**гослав и **Бо**гдань, **Ра**дослав а брат моу **Ра**домирь, а синь моу **Дра**гослав а дѣд имь **Дра**гибрать (ДХ XIV).

У межах старопольської однолексемної антропонімійної системи також фіксується звичай за допомогою повторюваності коренів складних імен пов'язати між собою різні генерації роду таким чином:

– ідентичність 1-го члена композита в іменах батька і сина,

– ідентичність 2-го члена композита в іменах батька і сина,

– 1-й член імені батька з'являється як 2-й член імені сина,

– 2-й член імені батька – як 1-й член імені сина [Matuszewski 1975, 15].

4. Однокореневі імена в межах сім'ї звичайно супроводжуються суфіксальною різноманітністю. Поряд із цим сімейна пов'язаність імен виражається протилежним чином: різнокореневі імена зі спільною фіналлю часто об'єднують імена близьких родичів. У більшості таких випадків ці імена ускладнені однаковими суфіксами: Нѣг**ошь** а сынь моу Ми**лошь**, а брать моу Ми**лошь** и Брат**ошь**, а синь моу Дра**гошь** и Ра**дошь** и Бо**гошь** и Ми**лошь**, Добрєт**ко** Богдановикь а брать моу Драж'**ко** и Ран**ко**, Слав'**ко** а синь моу Бран**ко** и Ран**ко**, Мил'**ко** а синь моу Радєт**ко** и Бран**ко**, а сынь моу Хран'**ць** и Даб'**ць**, Добро**ун** а брат моу Брат**оун**, Драг**ань** а синь моу Тврь**дань**, Брат**ованъ** а брат моу Ми**ловань**, а брат' моу Бого**є** и Тврдо**є**, Мило**є** а синь моу Бого**є**, а брат' моу Дабо**є** и Градо**є**, Добро**є** и брат моу Бого**є** и Храно**є**, Бєро**є** а синь моу Прибо**є** и брат моу Градо**є** (ДХ XIV), Туч**ко** да Дич**ко** Васильевы дети Долматова (РК, 26).

Отже, сімейна спільність імен на словотвірному рівні виражається шляхом ідентичності або кореневої, або суфіксальної частини онімів.

Не менш активно виявляється пов'язаність імен також ***на фонетичному рівні***: у наших матеріалах виділяється значна кількість імен, спільну частину яких становлять не корені, а їхні елементи – чи то склади, чи то співзвуччя, що повторюються в іменах: **Брат**'ко а сынь моу **Обрадь**, попь **Милошь** а сынь моу **Мирославь**, поп **Милославь** а сынь моу **Смиль**, а сынь моу **Мир**'ко и **Милошь**, а брат моу **Рагь** и **Драгань**, **Радивон** а брат моу **Радомирь**, Чрьталовики **Ранко** и **Хранило**, Побрать а сынь моу **Рад**'ко, **Роухота** а синь моу **Рогооухь**, **Ранко** а синь моу **Радославь**, а синь моу **Милошь Мильша** и **Микола**, **Ранко Бранковикь**, **Радань** Болєслаликь а синь моу **Дар**'ко и **Богдань**, а синь моу **Раико** и **Радичь**, **Дар**'ко а брать моу **Дабоє** и **Богдань**, **Обрадь** а синь моу **Братиянь**, **Рада** Добриловикь а брат моу **Брата**, **Владимирь** а синь моу **Смиль** и **Витомирь**, **Братоун** а брат моу **Ранко** и **Радовань**.

Такі співзвуччя можуть виступати в будь-якій частині оніма – не тільки в кореневій, але й у фінальній: **Драгань** Братьковикь а синь моу **Богдань** а дѣд имь **Радовань**, **Витань** Милованикь а брат' моу **Драгомань** а **Миловань** (ДХ XIV), **Башмак** да Третьяк Якушкины (РК, 276, 456). Інколи такі співзвучні імена різняться всього однією фонемою: Маврєнь а сынь моу **Ранко** и **Рад**'ко, а синь моу **Бранко** и **Ранко**, **Хран**'ко а синь моу **Ран**'ко, а синь моу **Боут**'ко и **Боунко** (ДХ XIV), Шуст – Щест – Жест [Веселовский 1969, 208].

У деяких сім'ях пов'язаність імен виявляється в тому, що всі особові позначення родичів або починаються однаковою фонемою: а синь моу **Боутк**'о и **Боунко** и **Боякь** и **Братань**, **Бранко** а синь моу **Богоє** и **Богославь**, **Доброун** а брать моу **Драгиша**, **Добрило** а синь моу **Дабиживь**, – або закінчуються нею: **Воянь** а синь моу **Стєпань** и **Радѣн** а дѣд имь **Любєнь** (ДХ XIV).

Не можна не відзначити також однакової структурно-фонетичної пов'язаності імен: у колі сім'ї використовуються, як правило, імена, що характеризуються ідентичною кількістю складів, часто – місцем наголосу.

Родинна суміжність імен виявляється й ***на лексико-семантичному рівні***. Це виражається в тому, що в основі імен представників єдиної родини лежать лексеми спільного семантичного поля або однако-

вої внутрішньої форми, напр.: **Зоран** а брат моу **Ранко**, **Мєдвѣдь** а брат моу **Мєдошь, Смолянь и Роудань** (ДХ XIV), до вказаної групи належать також профілактичні імена, що використовуються в межах сім'ї: **Прибышь** а синь моу **Нєнадь,** а синь **Продань** и **Хран'ць** и **Пособ'ць** и **Приякь, Хранко** а брат моу **Нєнадь** (ДХ XIV).

На багатому тлі словотвірно та фонетично пов'язаних родинних імен лексико-семантична їх суміжність представлена в Дечанській грамоті лише кількома прикладами. Річ у тім, що імена з однаковою внутрішньою формою або ті, які належать до спільного семантичного поля, наявні, як правило, серед відапелятивних. Південні ж слов'яни, як свідчать наші матеріали і спостереження, в більшості випадків користувалися іменами-композитами або відкомпозитними утвореннями. Деапелятиви у функції особових імен фіксуються рідко. Тому й лексико-семантична пов'язаність родинних імен – явище для сербської антропонімії нетипове. Цей вид родинного зв'язку великою мірою характерний для антропонімії східних слов'ян, адже питома вага деапелятивів в іменному репертуарі останніх значно вища.

Вивчаючи староросійські історичні джерела, відомий радянський історик С.Б. Веселовський звернув увагу на цікаві прізвиська, котрі траплялися серед представників давніх боярських родів. Він пише: "Так, у родині нащадків смоленських князів Фоминських у XV ст. в чотирьох поколіннях використовувалися ботаничні прізвиська: **Трава** (від нього – **Травины**), **Осока, Пырей, Щавей, Дятелина, Вязель** (польовий горох) і т. п. Один з рабів **Травиных** мав прізвисько **Отрасль**, а його син – **Ветка Отраслев**. У родині **Линевых** у XV–XVI ст. використовувалися риб'ячі прізвиська: **Сом, Окунь, Ерш, Карась** и т.п." [Веселовский 1969, 53]. Крім того, в його матеріалах знаходимо й інші приклади. У родині Монастирьових Данило Василович мав прізвисько **Блин**, а в нього був син Лев **Оладья** [там же, с. 382], у Андрія **Кобили** був брат Федір, який мав прізвисько **Шевляга**, що означає *шкапа*, старший син Кобили мав прізвисько **Жеребець**, а молодший, Федір, мав прізвисько **Кошка** [там же, с. 41]. У цьому ж роді був Василь **Лошак** [там же, с. 143]. У родині Добрянських рідні брати Василь та Дмитро мали прізвиська відповідно **Гусь** та **Заєць** [там же, с. 302]; у родині Сорокоумових-Глебових рідні брати називалися Григорій **Криворот** та Іван **Ощера** [там же, с. 325]; у родині

Морозових – **Тучко, Брюхо, Шея, Туша** [там же, с. 205, 208]; у родині **Хвостових – Лебедь, Пыж, Белка, Ерш** [там же, с. 245]; у родині **Белеутових** – двоюрідні брати **Клуша** та **Рябчик** [там же, с. 295]; у родині Костянтина Галицького три рідні брати – **Береза, Осина, Ива** [там же, с. 141]; у родині **Тиртових – Крик, Зык, Зук, Шум, Гам, Тихон** [там же, с. 52 та РК, с. 174, 176, 191]; у родині Фоминських – брати **Крюк** та **Уда**; **Вепрь** та **Собака** [Веселовский, 363].

Інші східнослов'янські джерела дозволяють розширити коло наведених прикладів: **Золотой** Игнатьев сын **Вороного** (РК, 174), **Ушак Зайцев** (РК, 26), **Волк Курицын** (РК, 25), **Елка Суков** (РК, 49), **Мешок** Мясного да **Карман** Мясной (РК, 123, 450), Олексей **Ершев** сын **Линев** (РК, 147), **Пятунка Шестаков** снъ Романова (Пам. Ряз. XVI), **Русин** да **Мещерин** Федоровы дети Черемисинова (Никонов 1974, 192, XVI), **Баженко Нежданов** (Мор. 1591), **Коровай Оладьин** сын Плохова (Мор. 1456), **Второй Шестаков** (Мор. 1631, **Второй Поздѣевъ** (Мор. 1598), пан **лѣсота**, воевода кременецкыи, и его брат пан **вербота** ставишин (Гр. XIV).

Перераховані приклади родинно суміжних імен утворено від апелятивів, які належать до спільного семантичного поля. Безперечно, це надзвичайно яскраві сторінки слов'янської антропонімії, котрі потребують окремого осмислення. Звертаючи увагу на це явище в староросійських джерелах, С.І. Зінін ставить питання таким чином: "Випадковість це чи закономірність? Можна погодитися з другим, але поки фактів для повного доведення недостатньо" [Зинин 1972, 54].

Явище родинної суміжності імен відзначається і в інших – неслов'янських – народів: ведійські сестри Яма та Ямі, іранські Їм та Їмак, Машйа та Машйана, міфологічні брати нартського епосу Ахсар та Ахсартаг [Бессонова 1983, 15–16]. Г. Балов, Г. Науманн, К. Кунце відзначають, що в різних місцевостях Німеччини репертуар поширених і рідковживаних імен був різним, і вважають таку територіальну схильність до певних імен відлунням прадавнього членування на племена та культові общини. Вивчаючи звичай пов'язаних імен у мусульманських родинах, В.А. Никонов слушно запитує: "Усі ці китайські, корейські, монгольські, тюркські, іранські, фінно-угорські, російські факти ніким не зіставлялися. Чи ж припустити, що вони мали спільне найдавніше джерело (хоча б шляхом запозичення, а не спорідненості всіх цих народів)?" [Никонов 1974, 192].

Очевидно, подібні факти неможливо пояснювати міжмовними взаємовпливами. Імовірно, також неможливо пояснити їх генетично. Правдоподібно, найближчою до істини є типологічна інтерпретація цього мовного явища: існує загальнолюдська логіка, що виявляється в подібних ситуаціях. Сімейна пов'язаність імен існувала в допрізвищеву епоху у багатьох народів, у тому числі й у слов'ян. Засоби спорідненості імен могли бути різними – фонетичними, словотвірними, лексико-семантичними. Та можливості родинного зв'язку і зв'язку поколінь були обмежені простором і часом. Цей спосіб "спрацьовував" лише в межах невеликих поселень, коли в контакті опинялися представники кількох сімей. При цьому ім'я кожної з них відповідало традиціям іменування певної родини, і ці традиції були добре відомі всім членам конкретного комунікативного простору. У такій допрізвищевій системі позначення особи ім'я виконувало дві функції – номінативну та ідентифікаційну: воно не тільки називало особу, але й прив'язувало її до певної сім'ї, позначаючи родинну приналежність, – а це, як відомо, властиве сучасним прізвищам.

Безумовно, зв'язок поколінь, що виражався в описаній формі, був надто вразливий і нестійкий. Опинившись поза обмеженим антропонімним полем, потрапляючи в інше середовище спілкування, таке ім'я втрачало свою ідентифікаційну ефективність і самодостатність. Ось чому при порушенні традиційної родової общини антропосистема продовжувала пошуки прийнятного способу визначення особи на іншому рівні – синтаксичному, у вигляді антропонімних формул.

1.4. Язичницькі традиції і антропонімійна система

Дослідники слов'янських прізвищ справедливо відзначають, що ця категорія особових іменувань стала наслідком розвитку суспільства, яке потребувало точної ідентифікації особи. Встановлюючи хронологію цього процесу в межах XIII–XVIII ст., вони підкреслюють: прізвище було тією маркою, тим мовним знаком, що виділяв представників конкретної сім'ї протягом кількох поколінь, – це й відрізняє прізвище від попередніх антропонімічних категорій. При цьому складається хибне уявлення про те, що в допрізвищеву добу необхідності у вираженні сімейних зв'язків зовсім не було.

Але це не так. Потреба визначати особу через її сімейні стосунки насправді існувала у слов'ян споконвіку. І звичай родинно суміжних імен, який ми спробували реконструювати, є яскравим втіленням цієї потреби. Правда, мотиви встановлення антропонімного зв'язку між поколіннями були іншими. Якщо поява прізвищ у другій половині нашого тисячоліття була викликана переважно суспільно-економічними факторами, то стародавня потреба слов'ян у сімейно пов'язаних антропонімах пояснюється іншими причинами – ідеологічними.

Рід, яким жили наші давні предки-язичники, був суспільним об'єднанням, яке ґрунтувалося на усвідомленні свого походження від спільного предка, хоча б навіть і фіктивного. Спираючись на таке тлумачення свого походження, представники певного роду відособлювали себе від інших. "Рід один був повноправною одиницею, що містив у собі і свій власний закон, і право, і єдину неподільну власність, і свою релігію, в основі якої лежало обожнювання своїх предків як богів-покровителів" [Ефименко 1990, 28]. Язичницькі уявлення слов'ян про Рода, про духів-покровителів сім'ї, поклоніння предку-родоначальнику, віра в імена-обереги – ось ті основні мотиви, що змушували шукати мовних, антропонімних засобів, які б об'єднували у спільну групу представників однієї родини, протиставляючи її всім іншим кровнородинним групам. Така потреба в своєрідному лінгвістичному гербі сім'ї задовольнялася в рамках однолексемної антропонімійної системи у вигляді родинно суміжних імен. Віра наших предків-язичників у реінкарнацію потребувала встановлення антропонімного генеалогічного ланцюга. Це й виражалося у лінгвістичній спорідненості імен, якими називалися члени однієї сім'ї.

Донині у слов'ян діє звичай називати дітей на честь батьків або інших близьких родичів. За болгарськими традиціями, першу дитину – хлопчика називали іменем діда по батьківській лінії, дівчинку – іменем бабусі також по батьківській лінії. Другу дитину називали на честь діда або бабусі по материнській лінії. У поляків дитина часто діставала ім'я померлого родича [Системы 1989, 83 і 255]. У 27% подвійних імен, що надавалися поляками, одне з них повторювало ім'я батька або матері [Spyt 1973, 245–255]. В українців Закарпаття першого сина звичайно називали іменем батька, а першу дочку – іменем матері, пояснюючи це тим, що хтось із дітей повинен прямо продовжува-

ти батьківський рід [Чучка 1970, 48]. Не виключено, що тут ми маємо прояв угорського впливу.

Усе це дозволяє висловити думку про давність звичаю пов'язаних імен у слов'ян і виводити його з праслов'янського періоду, а можливо, навіть шукати його корені в надрах індоєвропейської епохи. Так, у старонімецькій системі належність до єдиної сім'ї також знаходила відбиття в ідентичних іменах батька й сина. Донині з давніх часів зберігся звичай давати старшому сину ім'я батька. У давньонімецьких князівських та лицарських родинах серед інших онімів, якими користувалися їх представники, одне або два улюблених імені повторювалися крізь весь рід [Matuszewski 1975, 16]. Традиційний порядок надання імен зберігається й у грецьких сім'ях. Як правило, в родині через покоління чергуються два чоловічих імені. Перший син у сім'ї дістає ім'я діда за батьківською лінією, а другий – діда за материнською лінією; старшу доньку називають на честь бабусі за батьком, другу – бабусі по матері, третю – сестри бабусі по матері. І далі чергування імен йде по родинних гілках, що розходяться [Системы 1989, 102–103].

Аналогічну систему надавання імен мали й східні слов'яни. Досліджуючи закономірності надавання імені у родині давньоруських князів, В.Ю. Франчук пише: "Протягом кількох століть після прийняття християнства в династії київських князів зберігалася традиція найменування новонароджених залежно від імені предків. Послідовність, з якою для цієї мети використовуються імена предків по чоловічій та жіночій лінії, безперечно, має певну систему, та виявити причини надання того чи іншого імені вдається далеко не завжди. Найбільш зрозумілим є порядок, за яким імена предків по чоловічій лінії одержують перший, третій, п'ятий і т.д. сини, по жіночій – другий, четвертий і т.д. ... Зібрані дані показують, що давньоруська традиція іменування, будучи наслідком язичницького світогляду, пов'язувала живих і померлих представників княжого роду" [Франчук 1990, 87–88].

Ця традиція вкладається у загальний контекст язичницького світогляду, за яким циклічність природи ототожнювали з циклічністю людського існування, кругообігом *життя – смерть – життя*, а тому зрозуміло, що ім'я, котре сприймалося як уособлення людини, з такою ж циклічністю повторювалося крізь різні покоління певного роду.

Священне вогнище, біля якого тулилися родичі, земля, що була оброблена їх руками і огороджена зовні могильними курганами зі святими останками предків, – ось той світ, у межах якого проходило життя слов'ян-язичників. "Цей маленький світ відокремлювався від іншого світу пустелею, в якій блукали, підстерігаючи необережного, чужі, а отже, ворожі духи" [Ефименко 1990, 28]. Правила ототожнення-перетворення, котрі діяли у сакральній сфері, дозволяли переносити дію з людини на її ім'я. При цьому суттєвим є те, що ім'я ототожнювалося з тією стороною людини, яку ми називаємо її особистістю або людською подобою. От чому такою важливою була сфера, пов'язана з надаванням імені. От чому в різних релігіях – не тільки в язичництві – питанню ім'янаречення надається такого великого значення.

Досліджуючи народні повір'я, звичаї та традиції, пов'язані з надаванням власних імен у середовищі українського народу, М.Л. Худаш зауважує: "Якими були повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з власним іменем у наших доісторичних слов'янських предків, тепер, звичайно, невідомо. Про них можна лише здогадуватися на основі різних фрагментарних писемних пам'яток уже відносно пізніх історичних часів, беручи при цьому для порівняння й відомі описи аналогічного явища в інших народів" [Худаш 1977, 153]. У тому, що новонароджена людина є новим втіленням предка, переконані багато народів, що перебувають на низьких щаблях цивілізації. Вони вірять, що певна особа з'являється після фізичної смерті знову, втілившись у плоть. А тому кожне народження тут сприймається як перевтілення, реінкарнація. Етнографи пояснюють таке сприйняття по-різному. Одні вважають, що ця віра ґрунтується на зовнішній подібності дітей до батьків [Штернберг 1936, 317]. Але такому погляду суперечить той факт, що дитина не завжди вважається уособленням батька або діда. Так, приміром, ескімоси, незважаючи навіть на стать померлого, звертаються до новонародженої дівчинки "мій дідусь". Такі факти пояснюються тим, що в первісному мисленні відсутня диференціація, тобто примітивна людина не розрізнює живих і мертвих, а отже, сприймає нову людину за ту, що повернулася. І ця віра є надзвичайно сильною.

У зв'язку з цим Леві-Брюль наводить яскравий приклад, який спостерігав у Австралії. Білого поселенця австралійські аборигени сприймали за померлого туземця. Його "батьки" жили в 60 милях від нього

і навідували свого новонабутого "сина" двічі на рік, долаючи заради цього небезпечні перешкоди. Коли один із таких пізнаних "небіжчиків" спробував пояснити, що він не жив серед туземців, йому відповіли: "А як же ти зміг знайти дорогу сюди?". У індіанців при народженні дитини звуть чаклуна, який доводить себе до екстазу і визначає, *хто саме повернувся і яке ім'я дати новонародженому* [див. Пропп 1976, 214–216]. Археологічні дані свідчать, що у скіфському похоронному культі дуже яскраво виражені уявлення про смерть як воскресіння до нового життя [Бессонова 1983, 62]. Усі наведені тут та аналогічні факти роблять зрозумілою ідеологічну підставу в родинно пов'язаних іменах у контексті язичницького світосприймання.

Віра в магічну силу антропоніма і ототожнення імені з його носієм спричиняла онімічне табуювання: не можна було вимовляти ім'я людини всує. Тому до рідних і близьких зверталися алегорично, замінюючи імена на евфемістичні формули на зразок "син, дочка або жінка такого-то". Ці архаїчні забобони збереглися донині у різних народів світу – башкирів, мордви, нанайців, ненців, орочів, удегейців, фульбе та деяких інших [див. Системы 1989]. У давньоруських літописах і загалом у ранньослов'янських писемних джерелах жінка ідентифікується без згадування її особового імені, а лише вказівкою на її належність батькові або чоловікові. Ця особливість іменування пов'язана не тільки з нерівноправним становищем жінки в суспільстві чи в сім'ї, як ми пояснювали це раніше [див. Пахомова 1984]. Очевидно, її витоки треба шукати в язичницькій забороні вимовляти ім'я особи. Цим пояснюється й іменування *Ярославна* в "Слові о полку Ігоревім", а також і те, що загальнослов'янські патроніми на *-ович*, *-овна*, які при називанні простолюдинів ретельно видалялися з офіційних документів Московської Русі, все-таки продовжували використовуватися в народному побуті без згадування особових імен їх носіїв (пор.: *Петрович*, *Семёновна*).

Реконструкція прадавньої системи іменування слов'ян переконує, що в ті часи мова вже виробила основні антропонімічні категорії, які пізніше розвивалися, набуваючи нових якостей і форм. Не можна не погодитися з сербським дослідником Р. Мароєвичем у тому, що в праслов'янській мові вже існували такі антропонімічні категорії, як особові імена, патроніми та андроніми [Маројевич 1984, 185], які

мали певну семантику і структуру. Наведені вище аргументи дозволяють припустити, що саме ідеологічні потреби язичництва – табу на власне ім'я особи – ще в праслов'янський період зумовили формування паралельних найменувань особи, котрі сконцентрувалися в основних антропонімічних категоріях.

Імовірно, евфемістична поява патроніма була властива іменуванню не лише жінок, а й чоловіків. Підтвердження цього ми знаходимо в ранньописемних пам'ятках усіх слов'янських народів у вигляді однолексемних патронімічних назв, які уживаються без імені особи (за термінологією Т. Скуліни – самостійних патронімів): *д.-р.* **Ходутиничь, Романовичь, Андреевичь,** *чес.* **Buškovic, Oldřichovic,** *слн.* **Colobiç, Bochigniç, Maliç, Babitz, Viditz, Slusitz, Petrowitz** і т.п. Самостійні патроніми, що фіксуються ранньописемними слов'янськими джерелами, справді були самостійними, а не результатом елімінації антропонімної формули *особове ім'я + патронім*, як ми кваліфікували їх раніше [див. Пахомова 1984, 32]. Такі назви поступово розвивалися в назви родів (цим пояснюється їх уживання в множині), напр.: *д.-р.* **Ольговичи, Ярославичи, Володимиричи, Ростиславичи,** *чес.* **Vítkovici, Zajiečenci, Kokotovici, Velflovici,** *хорв.* **Krašići, Perušići, Perkovići, Stankovci, Slakovci, Borinci,** *болг.* **Азманята, Арнаутята, Банковци, Бобадалиевци, Вълканята, Вичовци, Кабачята, Камбурята, Караславовци, Клечковци, Мирчовци, Облаковци, Скрипачята, Чапкънята, Чобанята, Яначата** і т.п. Тільки з часом патронімічні назви стали уживатися поряд із власним іменем особи й кількісно розширили межі антропоніма, трансформувавши його у словосполучення.

Уже усталеною в антропономастиці є думка про те, що репертуар давніх слов'янських імен складався з таких груп: імена-композити, похідні від них утворення та відапелятивні оніми. При цьому частина композитів пов'язується своїм походженням із індоєвропейським періодом. Реконструкція давнього обряду ініціації, який був однією з головних тем давніх міфів і про який багато пишуть західні вчені, що займаються порівняльною міфологією: Ж. Дюмезіль, К. Леві-Страус, Л. Леві-Брюль, К. Керені, М. Еліаде та інші (список їх праць див. Пріцак 1997, 739) – дозволяє припустити, що цей обряд певним чином був пов'язаний зі зміною імені особи. Про обряд ініціації писав один із засновників порівняльно-історичного вивчення фольклору В.Я. Пропп:

"Що таке посвячення? Це – один із інститутів, притаманний родовому ладу. Обряд цей виконувався при настанні статевої зрілості. Цим обрядом юнака вводили в родове об'єднання, він ставав повноправним членом його і діставав право брати шлюб. Така соціальна функція цього обряду... Форми ці визначаються розумовою основою обряду. Припускалося, що хлопчик під час обряду помирав і потім знову воскресав уже новою людиною... *Воскреслий діставав нове ім'я...*" [Пропп 1986, 56]. Надавання нового імені дорослому членові громади й нині фіксується у народів, які перебувають на низькому рівні свого розвитку [Системы 1989]. Враховуючи це, ми можемо припустити, що в праслов'янський період діяла багатоіменна діахронічна система, при якій оніми, якими ідентифікували людину, замінювали один одного протягом цілого життя особи залежно від її віку. Вірогідно, спочатку дитина діставала ім'я на честь близького родича або це ім'я певним чином було пов'язане з традиціями ім'янаречення конкретної родини. Найімовірніше, це було відапелятивне ім'я. По досягненні людиною юнацького віку, після обряду ініціації (або посвячення, або пострижения) молода людина діставала "доросле" ім'я, і побажання, закодоване у складному імені (на зразок *Станіслав* або *Добромир*), давали не близькі родичі, а жрець або доросла частина громади. Звичайно, це припущення, яке сьогодні неможливо довести документальними джерелами, але побічні факти дозволяють вважати його ймовірним. Одним із таких доказів є ранньохристиянська традиція двоіменності, яка певний час мала місце в усіх слов'янських народів, коли в побуті використовувалися сімейні, здебільшого відапелятивні імена, а в офіційних чи сакральних ситуаціях особу називали її християнським іменем. Ми впевнені, що цей звичай був підготовлений багатовіковою праслов'янською традицією асинхронної двоіменності, тобто віковою зміною деапелятивного оніма композитним. Можливо, його корені – у припущенні про множинність "душ" в уявленні слов'ян [Велецкая 1978, 19], відповідно до якого кожна з цих людських "душ" мала б дістати окреме ім'я.

Отже, для праслов'янської антропонімійної системи були характерні такі риси: а) асинхронна вікова багатоіменність у рамках однолексемної системи ідентифікації особи; б) сімейно пов'язані імена для встановлення генеалогії родини; в) наявність у пізню праслов'янську

епоху таких антропонімічних категорій, як патронім та андронім, які, за нашим переконанням, в умовах табу на особове ім'я виконували роль евфемізмів. Ці властивості антропонімійної системи були зумовлені позамовними чинниками, передусім – особливостями язичницького світогляду давніх слов'ян.

Причиною розхитування і руйнування цієї прадавньої системи, яка, очевидно, упродовж тисячоліть відповідала потребам суспільства, було не тільки соціальне розшарування. Важливими чинниками цього процесу стали, по-перше, руйнація язичництва, а внаслідок цього – неактуальність табу на ім'я, що "дозволяло" поєднання в спільній синтагмі тих антрополексем, які раніше були взаємозамінними; по-друге, бідність іменного репертуару, яка пояснювалася звичаєм родинно суміжних імен на тлі масштабних демографічних змін; по-третє, християнізація суспільства, котра призвела до різкого скорочення функціонуючих імен, і, нарешті, ускладнення суспільних відносин, спадкоємне право, необхідність обліку податків – ось ті фактори, що супроводжували зміни в суспільному ладі. Усі ці причини в комплексі стали підґрунтям для трансформації однолексемної антропосистеми в систему антропонімних формул.

1.5. Антропонімні формули і церква

Загальновідомим є факт, що особливості віросповідання мають значний вплив на антропонімію народу, накладають свій особливий відбиток на репертуар імен, адже з давніх-давен люди ототожнювали ім'я з його носієм. Порівняння списку імен, які вживаються православними, католиками і мусульманами, дає цікаві результати, особливо коли порівнювати іменний репертуар споріднених мов. Так, деяке зростання вживаності християнських імен у болгарській антропосистемі починає відчуватися лише з XV ст., і не тільки як реакція на турецьке панування та запровадження ісламу. Турецькі завойовники позбавили самостійності місцеві слов'янські церкви і підпорядкували їх константинопольському патріархові, який, окрім суто релігійних, здійснював стосовно балканських слов'ян і деякі політичні функції. Він надавав турецьким властям інформацію про чисельність християн для оподаткування, збирав данину на користь духовенства, вершив суд,

проводив асиміляторську політику [История... 1979, 124]. Очевидно, саме таким станом речей і можна пояснити збільшення християнських імен у болгар не в період встановлення християнства, а значно пізніше – як наслідок зміцнення влади грецької церкви.

Але такий підхід – аналіз співвідношення різних етимологічних імен у зв'язку з впливом церкви – не дозволяє виявити глибших наслідків цього впливу на антропонімійну систему в цілому і сприймається виключно в площині іменного репертуару.

Шукаючи відповідь на запитання, чому у східних слов'ян діє трилексемна формула офіційного іменування [Пахомова 1984], ми розуміємо, що однозначно пояснити цього неможливо. Але одна з причин, і мабуть, головна, пов'язана, на наш погляд, із особливостями прийняття християнства. В історичній антропоніміці [Морошкин 1867, Роспонд 1965, Budziszewska 1989, Чучка 1992] вже зверталася увага на більш швидкі темпи християнізації східнослов'янського іменного репертуару в порівнянні з південно- та західнослов'янським. "Серби донині зберігають стародавні імена осіб, що в інших народів були витіснені іменами християнського календаря. Болгари в цьому плані майже цілком схожі на сербів... За теперішнього часу чехи більше використовують слов'янських, національних особових імен, ніж християнських. У поляків, незважаючи на найбільш могутній вплив католицизму на це слов'янське плем'я, сума слов'янських імен, які активно вживаються, дорівнює кількості імен християнських... Що ж до руських слов'ян, то вони менше від усіх уживають свої народні імена, отож на тисячу з лишком християнських імен, що обертаються в них, слов'янських імен припадає не більше 12-ти", – писав 1867 року російський священик М. Морошкін. Говорячи про сліди язичництва в іменах карпатських українців, П.П. Чучка наголошує, що "найзапопадливішим ворогом поганських імен тут, як і на інших східнослов'янських землях, виявилася православна церква. Те, що зробила зі слов'янськими язичницькими іменами вона, не зробили ані болгарська, ані сербська метрополії. Адже на території тих метрополій давні язичницькі імена слов'янського походження завжди мали ідеальні умови розвитку ... . Навіть католицька церква в Польщі, Чехії, Словаччині, Хорватії, Словенії, а пізніше протестантизм не стерилізували слов'янський язичницький іменник від слідів язичництва так

завзято, як це робилось на території Росії, України та Білорусії" [Чучка 1992, 180].

Служителі культу в давньописемних східнослов'янських джерелах ідентифікуються винятково християнськими іменами, що в цій ситуації є досить логічним і зрозумілим. Рідкісні відхилення від цієї норми – як виняток, що тільки підтверджує загальне правило, – фіксуються лише на периферійних землях Київської Русі, напр.: **Рудъ,** *свящ. Псковскій* (Мор. 1343). У цьому контексті дещо незвично (для східних слов'ян) сприймається номінація, приміром, сербських священиків XIV ст. за допомогою слов'янських імен. У сербів вищезазначена східнослов'янська закономірність не діяла. Пор.: **поп Шорнякъ, поп Обрадь, поп Боудакь, попь Дранко Побратовикь, попь Миля, поп Бориславь, попь Хранисла́вь, попь Дранко Воислаликь** (ДХ XIV). Виникає запитання: чому ж тоді серби та болгари, які також прийняли християнство від Візантії, не зазнали такого жорсткого тиску на використання народних імен, як східні слов'яни? Чому сучасний репертуар імен українців, росіян та білорусів надзвичайно бідний на одвічні слов'янські імена (1–2%) – хоча б у порівнянні з іменника́ми інших православних слов'ян? Причини цього явища досі здаються загадковими, а його наслідки практично не досліджувалися.

П.П. Чучка вважає, що "масове видалення з офіційного (а згодом і побутового) вжитку кількох тисяч язичницьких імен давніх слов'ян і запровадження на їх місце кількох сотень імен візантійсько-християнського календаря є чи не єдиною перемогою православної церкви в її антропонімічній діяльності на Русі" [Чучка 1992, 177]. Погоджуючись із цим, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що, на нашу думку, інтенсивність християнізації колишнього язичницького іменника́ східних слов'ян мала глибші наслідки. Вона спричинила не лише витіснення безмежного багатства споконвічних слов'янських імен кількома десятками найуживаніших християнських – вона призвела до розшарування іменника́ протягом кількох століть на офіційний та неофіційний, а також до структурної диференціації антропонімікону, що проявилося у поступовому переході переважної частини імен слов'янського походження як язичницьких у ранг прізвиськ. Насамкінець, збіднення іменника́ й стало головною причиною встановлення згодом у східних слов'ян трилексемної офіційної антропонімної

формули. Але чому саме серед східних слов'ян? Причини високої питомої ваги християнських імен у східнослов'янському іменному репертуарі криються, на нашу думку, в особливостях поширення християнської релігії серед східних слов'ян.

Ця тема глибоко досліджена й описана М.Ю. Брайчевським у його монографії "Утвердження християнства на Русі" [див. Брайчевский 1989]. Загальновизнана дата офіційного прийняття християнства як державної релігії князем Володимиром у 988 р. більш як на століття відстає від першої спроби християнізації Київської Русі. Про це свідчить ряд джерел. Вагомі докази цього дає археологія: у Києві й узагалі на землях полян знайдено поховання, котрі датуються IX–X ст. й мають усі ознаки християнського похоронного обряду. Крім того, існують історіографічні докази: у першій половині X ст. було укладено договір князя Ігоря із Візантією, котрий від імені Київської Русі підписали не тільки язичники, але й християни; руські християни присягали в київській соборній церкві св. Іллі; княгиня Ольга – бабуся князя Володимира – охрестилася у Візантії. І всі ці загальновідомі факти датуються значно раніше, ніж дата офіційного хрещення східних слов'ян князем Володимиром.

В іноземних джерелах відсутні свідчення про 988 рік як про дату першого хрещення Русі. У 1888 році, у зв'язку з 900-літтям традиційно відомої дати хрещення Русі князем Володимиром, Ф. Фортинський здійснив спеціальне дослідження, аби виявити, як ця дата відображена в європейських хроніках. Результат дослідження був приголомшливим: жодних свідчень про хрещення Русі наприкінці X ст. в польських, чеських, угорських та німецьких документах. Більше того, жодних відомостей про акт хрещення східних слов'ян у православних джерелах – болгарських і візантійських. Під відомою нам датою хроністи згадують різні, навіть дуже незначні події, а про акт хрещення Русі мовчать. Відсутність інформації про хрещення під 988 р. можна пояснити тільки тим, що на цей час Київська Русь вже була відома у світі як християнська держава.

Першу спробу загальної християнізації було здійснено каганом Аскольдом у 60-ті роки IX ст. На користь цієї дати в історичній науці існує ціла система доказів [див. Брайчевский 1989; Рыбаков 1958 та 1963]. Найголовнішим серед них є енцикліка патріарха Фотія, котрий

власноручно здійснював цей акт. Звертаючись до східних церков, залежних від константинопольської патріархії, та підкреслюючи успіхи православ'я, патріарх Фотій у період між 863 і 865 рр. писав: "Не тільки болгари звернулись до християнства, але й той народ, про який багато і часто говориться і який перевищує інших грубістю та звірством, тобто так звані руси. Підкоривши сусідні народи та через це надмірно загордившись, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер і вони змінили елінську і безбожну віру, в якій колись перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши до числа відданих нам і друзів, хоча незадовго до цього грабували нас і виявляли неприборкану зухвалість. І в них запалилася така жадоба до віри і ревність, що вони прийняли пастира і з великим старанням виконують християнські обряди" [*φοτιου επιδτολαι.* – London 1864, 178. – Цит. за: Брайчевский 1989, 57].

Утвердження християнства у східних слов'ян – дуже складний процес. Він мав кілька стадій і тривав протягом кількох століть. Спонтанне проникнення християнських ідей у середовище язичницьких племен, спорадичне введення нової віри окремими східнослов'янськими володарями, перше офіційне хрещення Русі при кагані Аскольдові, втрата новим віровченням функції державної релігії 882 року, боротьба християнства і язичництва в X ст., протягом якого три спалахи антихристиянського терору чергувалися з періодами релігійної толерантності, – усі ці етапи передували другому і остаточному проголошенню християнства державною релігією Русі. Отже, задовго до реформи князя Володимира християнське вчення на Русі було добре відоме, і не тільки на рівні окремих осіб, але й у загальнодержавному масштабі.

Факт запровадження християнства каганом Аскольдом у середині IX ст. є історіографічно доведеним, про що свідчить аргументована і глибока праця академіка М.Ю. Брайчевського – монографія "Утвердження християнства на Русі". На його користь автор наводить вагомі докази з грецьких, арабських та вітчизняних джерел. Отже, наші міркування щодо причин своєрідності антропосистеми східних слов'ян базуються на цих даних.

У світлі вищезгаданого стає зрозумілою жорсткість християнізації руського іменного репертуару після другого залучення східних слов'ян у лоно православної церкви. Перше прилучення Київської держави до

християнства тривало до 882 р., а після вбивства Аскольда, коли перемогли проязичницькі верстви суспільства, східні слов'яни ще на одне століття поринули до "язичницької ночі". Очевидно, гіркий досвід прилучення русів до нової релігії примушував верхівку церкви і суспільства рішучіше боротися з усіма проявами язичництва, у тому числі й в антропонімійній сфері. Різке звуження споконвічного народного іменника через запровадження нових християнських імен призвело в кінці XIII ст. до масової тезоіменності. Поширення з XIV ст. найуживанішої дволексемної АФ *особове ім'я + патронім*, яка наповнювалася обмеженим числом християнських онімів, не рятувало ситуацію. Тому, на відміну від своїх західних і південних сусідів, східні слов'яни продовжили пошук найбільш прийнятного способу ідентифікації особи, розширюючи межі іменування за рахунок третього компонента.

Якщо у східних слов'ян перехід до вживання християнських імен у масовому порядку починався з кінця X ст., то у західних слов'ян, які перебували під впливом Римської церкви, аналогічний процес здійснювався в середині XVI ст. Згідно з рішеннями відомого Тридентського собору (1545–1563 рр.), дитина при народженні обов'язково мала дістати християнське ім'я. Таким чином, звуження і збіднення іменного репертуару, що, природно, супроводжувало це рішення, проходило у західних слов'ян майже на шість століть пізніше! Отож вихід із ситуації, за якої багато осіб мають однакове ім'я, настав у західних слов'ян, а також частини південних (які перебували під впливом католицької церкви) значно пізніше, ніж у східних слов'ян. Це й стало відчутним фактором і однією з головних екстралінгвальних причин формування різних (за числом компонентів) стандартів офіційної ідентифікації особи в різних слов'янських мовах.

1.6. Антропонімні формули і держава

Колосальним каталізатором процесу трансформації однолексемного способу іменування особи в систему антропонімних формул було соціальне розмежування суспільства і зародження державності. Апарат політичної влади, який покликаний не тільки забезпечувати охорону існуючого порядку, але й захищати населення від зовнішньої

загрози, сприяв масовому переміщенню населення. Будівництво фортець приводило сільських жителів у міста. Концентрація населення, необхідність його обліку для забезпечення збору різних податків у державну казну, утримання армії, еволюція юридичної системи тощо – все це вимагало точної ідентифікації особи. І система традиційного найменування, цілком прийнятна для давніх сільських громад, у місті втрачала свою актуальність. До того ж християнство – релігія нового класово диференційованого суспільства – розхитувала і нищила прадавні язичницькі традиції та ритуали, котрі були пов'язані з ім'янареченням, у тому числі й звичай родинного "кругообігу" імен. І акцент із родинно суміжних імен, а також патронімічних назв переміщувався на такі компоненти у складі антропонімних формул, котрі визначали денотат не через іншу особу чи суспільно-сімейну групу, якою був рід, а через індивідуальні розрізнювачі. У містах такими детермінантами виступали переважно власне прізвисько особи, її назва за ремеслом, заняттям чи територіальним або етнічним походженням. Водночас по селах дуже довго зберігалася традиційна система іменування. Так, наприклад, у південнослов'янських регіонах однолексемний спосіб найменування особи, котрий супроводжувався розвиненою деривативно-суфіксальною системою, функціонував як головний аж до XVIII ст., тоді як для міських жителів ідентифікація дво- та навіть трилексемними антропонімними формулами на той час була звичним явищем.

На ранніх етапах слов'янської державності зовнішній вплив інститутів влади на систему антропонімів виражався в такому словесному визначенні людини, котре б максимально точно відповідало ідентифікаційним потребам кожної конкретної ситуації, було б актуальним для кожного окремо взятого комунікативного акту. А тому формули іменування того ж самого денотата в різних ситуаціях, а отже, і в різних документах, не збігалися. Очевидно, потреби в такому збігу суспільство не відчувало. Вимога уніфікації іменування своїх громадян – ознака високорозвиненої держави. А тому аж ніяк не можна погодитися з тезою, нібито "з XV століття до слов'ян від західних сусідів проникла нова антропонімічна категорія – прізвище" [Никонов 1983, 265], адже потреба в ньому усвідомлюється лише на певному етапі суспільного розвитку. Хронологічна неодночасність появи прізвищ у Західній Європі і серед слов'ян не може слугувати підставою для твер-

дження про запозичення цієї антропонімічної категорії. І хоча прізвище в Західній Європі сформувалося раніше, ніж у слов'ян (в Італії – з XI ст., у Франції, зокрема, воно пов'язане із законом Франциска I про громадянське становище 1539 р., у німців про його стабільність можна говорити починаючи з XVII ст., в Англії – з XV ст., у Данії і Швеції – з XVI ст. [Grzybowski 1958, Никонов 1974, Matuszewski 1975, Šimunović 1985]), це пояснюється лише більш високим, ніж у слов'ян, рівнем економічного і суспільного розвитку, який був притаманний західноєвропейським етносам. І якщо такий рівень суспільно-економічного розвитку слов'янами ще не був досягнутий, якщо умови для прізвища ще не визріли, то й основ ні для його запозичення, ні для його формування на власному ґрунті бути не могло. Формування прізвища як окремої антропонімічної категорії у слов'ян, як і в інших народів, є результатом тривалої еволюції, процесом паралельного функціонування різних способів ідентифікації особи і відбором найпридатніших із них для подальшої трансформації в прізвища. Цим і пояснюється неодночасність появи прізвищ – навіть у межах певної слов'янської мови – на різних територіях і на різних соціальних зрізах. А загалом появу прі-звища слід розглядати як одну з антропонімічних універсалій.

Враховуючи соціальне поширення прізвищ, можна виділити два основні етапи його становлення. Перший, ранній, етап характеризувався появою прізвищ, а отже, і АФ *ім'я + прізвище* у представників аристократії, панства, шляхти на теренах з розвиненою приватною власністю і соціальною неоднорідністю, з офіційним спадковим правом. За таких умов для підтвердження права спадкування, для збереження за сім'єю матеріальних цінностей та суспільних привілеїв мовний знак, котрий підтверджував генетичний зв'язок спадкоємців із попереднім поколінням, був просто необхідним, особливо в юридичній практиці, де виникали неоднозначні, спірні справи.

Другий період відзначався появою прізвищ у основної маси населення і почався майже на три століття пізніше від першого. Так, якщо у російської аристократії формування прізвищ відбувалось в XV-XVI ст., то основна маса селянства до реформи 1861 р., яка скасувала кріпацтво, ще не мала прізвищ. У хорватів прізвище для привілейованих суспільних груп починає формуватися з XII ст., тоді як антропосистема більшої частини населення і до XVII ст. залишається однолексем-

ною. Польська шляхта мала прізвища в XVI ст., а селяни ще й у XVIII ст. не всі їх мали.

Період поширення прізвищ на всі верстви населення у більшості слов'янських етносів охоплює XVIII–XIX ст. Цей етап був зумовлений державно-правовими потребами суспільства, яке вимагало вироблення загальних стандартів для ідентифікації особи. Він мав місце незалежно від того, чи державні інституції видавали спеціальні розпорядження, якими кодифікувалися прізвища (як це було, приміром, у чехів, словаків, сербів, хорватів, західних українців – зрештою, в усіх народів, які входили в 1780 р. до складу Австрії, де офіційним кодифікатором прізвищ і офіційної АФ *особове ім'я + прізвище* для усіх верств населення став відомий Йосифінський патент), чи такого спеціального розпорядження не було, як, наприклад, у росіян та поляків, де офіційні антропонімні формули утворювалися в результаті юридичної і мовленнєвої практики. Вищезгаданий указ Йосифа II про введення прізвищ та рішення Тридентського собору про необхідність метричних записів, які виконувалися на державному рівні і мали дуже важливе значення для розвитку антропосистеми слов'ян, що жили в католицьких державах; царські укази Петра I про переписи населення, які мали вагомі наслідки для встановлення прізвищ у східних слов'ян, є проявами впливу розвиненої державності на антропонімійну уніфікацію.

Сучасна держава не залишається осторонь від антропонімійних процесів. Вона пильно стежить за дотриманням вимог до єдиних стандартів іменування особи в офіційних документах – і це є позитивним фактом у сучасному світі. Водночас вона відіграє досить консервативну роль у процесі ім'янаречення – і це є негативним фактом. Останнє виявляється в тому, що працівники органів РАГСу, зважаючи на спеціальні приписи, проводять політику, яка стримує збагачення іменного репертуару. Зазвичай молодим батькам, котрі обирають ім'я для дитини, пропонується обмежений список, який складається з кількадесяти найвідоміших і вживаних імен. Цитуючи один з таких приписів щодо надавання імен у Польщі, Й. Бубак робить висновок про те, що в даній ситуації дуже багато залежить від позиції представника влади, особливо коли йдеться про власну назву, яка на узуальному рівні не має значення імені. У такому випадку працівник РАГСу може відмовити батькам у записі такого антропоніма [Bubak 1978,

181–182]. Але, керуючись цією юридичною підставою, на практиці чиновник часто відмовляє батькам у записі імені й тоді, коли обирається рідкісне ім'я, яке йому не відоме.

Негативним проявом втручання держави в антропонімійні процеси є її непослідовність у прагненні до уніфікації іменування громадян держави. Особливо відчутно це виявляється в сучасному оформленні українських, російських та білоруських паспортів внутрішнього користування і закордонних документів, коли громадян цих держав записують у внутрішньому паспорті антропонімною формулою *особове ім'я + ім'я по батькові + прізвище*, а в закордонному – АФ *особове ім'я + прізвище*. І хоча паралельне існування в сучасному діловому стилі дво- і трилексемних антропонімних формул має історичні корені (див. підрозділ 3.3), така непослідовність в ідентифікації громадян у двох паспортах – суто ділових документах ідентичного типу – є проявом незнання давніх традицій або неповаги до них. Загалом це можна сприймати як данину певним політичним віянням у суспільстві, і це також демонструє певний вплив позамовних державно-політичних чинників на антропонімійну систему.

1.7. Антропонімні формули і стать іменованої особи

Слов'янські мови, представляючи флективний лінгвальний тип, гнучко реагують на статеву належність носія іменування. Різниця між іменами жінок і чоловіків граматично підкріплюється наявністю категорії роду. Але вже найдавніші пам'ятки слов'янської писемності переконують, що жіноче найменування відрізняється від чоловічого не тільки граматичним значенням жіночого роду, а й специфікою побудови антропонімної формули [Пахомова 1984]. Матеріали історичної антропонімії слов'янських мов свідчать, що жіноче іменування завжди (незалежно від віку і соціального статусу особи) було залежне від відповідного чоловічого іменування. Це виявляється в тому, що особова назва жінки обов'язково утворювалася від імені мужчини – батька або чоловіка. Суттєвою особливістю жіночої антропонімної формули минулих століть є відсутність у її структурі такого важли-

вого антропонімічного компонента, як особове ім'я. Причину цього слід шукати не тільки в соціальній залежності жінки від чоловіка, але й у табу на її особове ім'я, що зумовлене язичницькими віруваннями та забобонами (див. підрозділ 1.3). Очевидно, табуювання імені жінки викликáло потребу в інших особових найменуваннях, а патронімічні та андронімічні назви виникали як евфемізми, як реакція на пошук оніма-замінника при забороні безпосереднього використання у мовленні імені особи. Якими б дериватиними засобами не позначалася належність поіменованої особи до глави сім'ї, відсутність особового імені в антропонімній формулі – надзвичайно показова риса, котра характеризує саме жіноче іменування в слов'янських мовах минулих століть. Напр.: *д.-р.* **ѡжени вноука своего Двда ѡлговича Игоревною** (ИЛ 1190), **ведена Мьстиславна въ Грѣкы** (ИЛ 1122), **Всеволожая** (ИЛ 1097), **Изяславляя** (ИЛ 1151), **Святополчая** (ИЛ 1124), **Радоковая** (НГБ-5 XIII), **Иваняя** (НГБ-5 XII), **Петровною Михалковича** (ИЛ 1155), **Ярославляя Стославича** (ИЛ 1124), **Глѣбовая Дюргевича** (ИЛ 1154), **Стославля ѡлговича** (ИЛ 1166), *рос.* **матушке Василевнои** (ПРЯ XVII), **Чюприянова з детми** (АСВР 1440), *укр.* **Вдовы мещанские домыжъ в месте мають: Сошкова, Занкова Шаршунова, Яككовая Рудого, Гордѣева, Корниева, ... Ходикина, Быковая, Романовая, ... Цветкова, Жашъкова, Кунцова, Мишкева Семенова, Савина, Огренка, Калинина, Ескова, Краснопивова, ... Бучкова, Букиня, Сынкова, Кудинова, Коникова, Прокопова, Игнаткова, Воскобойникова, Малышкова** (ОЧеркЗ 1552), **Воловачиха, Богдана Шапиная, Микитшиная попа Спасовского, Выдримая, Павлушкова Омипорчая, Продийчиха удова, Третинчина Кордышовое, Чоцутыха, Дайчиная, Демкова удовица, Тютикова Мисковая Пшеничная, Шишковая Якимовая, Устиниха Волосовичъ Млещовского дьячиха, Микитчиная, Радючиха, Федоровая Ляшкова** (ОВЗ 1552), **Семенихи Ивахненковой жони, Зѣкрачева дочъка, з Жаданихою, Семенихи Ожожихи, ... але Онущиха, Стокозыха, Скребъчиха, на которых ся Павъловъна зъдавала, Дичковъна меншая, Стефаниха Ступачка** (ЛРК XVII), **Павлиха, од дѣвки Стефыновни, Березняковна, Степаниха, сказовала Вакулиха Тарасисѣ, Андрѣиха Залузная, Кондратиха гаидучиха, Литовка** (пор.: чоловік – **Михаил**

Литвин) (ДНРМ XVIII), *пол.* **Grzegorzewa de Luboracz, Andrzeyowa de ibidem, Staskowa de ibidem** (1431, Grzybowski 1958, 492), **Chroma Jankowa** (пор.: **Chromy Janek**) (1562, Bubak 1986, 48), *слов.* **Stanislav Kovaczka** (Liptov 1600), **Martinova Košova žena, to jest Urbanova bratianka** (Liptov 1609), **Baan Šandorka** (Liptov 1689), **matrona z Vyšnej Boce Jakuba Staša manželka** (Liptov 1721), **matrona po nebohom Pavlovi Harbur** (Liptov 1721), **R**(elicta) **Martiný Cžech, R. Joanis Gasparik, R. Michaelis Turcsiar, R. Barenkowa, R. Kobelowa, R. Kolarka. R. Rusnačska, R. Raksanýčska, Rf.** (relicta femina) **Puchy Tomaška, Želýarka Kučserka, Želýarka Poliačska** (Pukanec XVIII), *пол.* **Ciastowa** (Łask 1601), **Anibalowa** (Łask 1602), **Pierdolina** (Łask 1632), **Ambrozina** (Łask 1625), **Hannibalowna** (Łask 1616), **Jedrzychowna** (Łask 1603), **Baiowa** (Łask 1609), **Skrobidesczanka** (Łask 1650).

Відсутність особового імені віддзеркалюється не лише історичними джерелами. Ця прадавня традиція зберігається й у сучасному живому неофіційному мовленні при ідентифікації слов'янок.

Табу на ім'я жінки пояснюється, імовірно, її особливим призначенням у суспільстві – тої, хто несе нове життя; незвичними, незрозумілими для чоловічої частини суспільства фізіологічними властивостями, а через це – уявленнями про те, що жінка пов'язана з "нечистим" світом, а відтак – не можна промовляти її ім'я вголос. А оскільки особливість жіночої природи виявляється у певний період зростання молодого організму, то й евфемістична заміна дівочого імені на інше, похідне від батьківського імені, тобто на самостійний патронім, виникала саме в цей час і була пов'язана з ритуалом ініціації. Це була перша заміна власної назви. Друга заміна була викликана переходом жінки в іншу сім'ю після заміжжя. Складний весільний ритуал, рефлекси якого в різних формах виявляються й донині, мав на меті увести молоду жінку в іншу оселю, де втрачав дію покровитель роду її батька і де починалося інше родинне коло з іншим покровителем, а отже, не лише дівоче ім'я, але й патронімічна назва могла накликати гнів цього покровителя. Через це в складний весільний обряд входила й ця заміна власної назви жінки як необхідна й важлива його частина, відтепер дружина діставала нове евфемістичне іменування за чоловіком – андронім. Давньоруський літопис через кілька століть після прийняття Київською Руссю християнства фіксує цю тисячолітню

традицію, зберігаючи такі іменування: **за Глѣба поя Рюриковну** (ИЛ 1182), **Андрѣевну приведоша за Стослава** (ИЛ 1160); після одруження патроніми **Рюриковна** та **Андрѣевна** змінювалися на андроніми **Глѣбовая** та **Святославляя.** Цей прадавній ритуал зберігає свої виразні сліди в сучасній антропонімії, адже й дотепер відбувається традиційна заміна дівочого прізвища на чоловіче, коли жінка бере шлюб, хоча пам'ять про корені такої заміни нашими сучасниками вже втрачена.

Розхитування язичницьких традицій християнською церквою згодом зумовило появу особового імені в жіночій антропонімній формулі. Наймення, в основі яких були АФ *особове ім'я + патронім* (а також АФ *особове ім'я + андронім*), відрізнялися від відповідних формул іменування чоловіків інверсійним порядком компонентів: у жіночому іменуванні особове ім'я в давнину було в постпозиції, тоді як для чоловічих антропонімних формул такий порядок слів був рідкісним винятком, пор.: *д.-р.* **Ростиславна ѡгафья** (ИЛ 1165), **Володимирьну ѡфимью** (ИЛ 1112), **Романовноу Федороу** (ИЛ 1188), **Василковая именемь ѡлена** (ИЛ 1265), **Володимеряя Анна** (ЛЛ 1011), **Яневая именемь Марья** (ЛЛ 1091), *рос.* **Юрьеву дочь Сабурова Марью** (РК 1505), **Олександрову дочь Нагова Овдотью** (РК 1549), **Юрьева жена Малого Варвара** (РК 1525), **Васильева жена Юрьевича Огрофена** (РК 1554), **Клемонавъскои женѣ Перекусихина Степаниде** (Южн.отк. 1639), **Баженовская женишка Богаткова Овдотица** (МДБП 1634), **Алешки Микиткина жена Танка** (МДБП 1637–1658), *укр.* **Острохимова Катерина, Кондратова Улита** (ОЧеркЗ 1552), *слов.* **Laczka Hrabusse manzelka jmenem Babussa** (Liptov 1589), **vdova neboheho Bena Viciana Helena** (Liptov 1615), **manželka Andrašova Hankovskeho Dorota** (Liptov 1696).

Особливістю жіночої антропонімної формули, яка відрізняла її від чоловічої в пам'ятках ділового стилю допрізвищевої доби, була її громіздкість. У випадках, коли вирішувалася важлива юридична справа, необхідно було якомога точніше ідентифікувати жінку. А тому формула її іменування включала три складові частини: 1) особове ім'я, 2) патронімічна група, 3) андронімічна група. Враховуючи, що дві останні з цих груп могли утворюватися від дво- або навіть трилексемної антро-

понімної формули батька та чоловіка, іменування жінки розширювалося до п'яти-, шести- і навіть семилексемної АФ, напр.: *рос.* **Маря Василева доч Ондрѣевича Челядника а Иванова жена Петровича Федорова** (Пам.Ряз. 1563–1564), **Иванова Юревича Мезецкова вдова княиня Соломанида Петрова доч Савиковича Яковлева** (МДБП 1644), *укр.* **пни Марковую Петровыча Марю Ивановъну Ласковъну** (ККПС 1599), **Zuzana Roxer, dcera nekdy domini Martini Roxer a manžela na ten čas Johannis Serari** (Liptov 1689).

Уніфікація жіночої та чоловічої антропонімних формул здійснюється внаслідок встановлення категорії прізвищ. Про це сигналізує спрощення структури жіночих іменувань у текстах. Але традиція називання за главою сім'ї зберігається у вигляді заміни дівочого прізвища на прізвище чоловіка, коли поіменована особа бере шлюб (у болгарок у таких випадках, крім прізвища, змінюється також ім'я по батькові). В окремих випадках жінка використовує подвійне прізвище. Беручи прізвище чоловіка, вона прагне зберегти і своє попереднє, напр.: *Шульженко-Кораллі, Ніколаєва-Терешкова, Юсип-Якимович* і т.п. Цей факт пояснюється тим, що поіменована особа досягла певних успіхів у професії, створила кар'єру, як кажуть, створила собі ім'я і саме під цим іменем відома у суспільстві чи в професійних колах. А тому зрозуміло прагнення жінки якимось чином зберегти прізвище, що його мала до шлюбу. Ця тенденція ще раз підкреслює той факт, що прізвище нині є, в першу чергу, індивідуальним знаком особистості, а вже потім ідентифікатором сім'ї.

Останнім часом у розвинутих країнах Західної Європи намітилася тенденція до відмови жінок переходити при одруженні на чоловікове прізвище. Бажання зберегти дівоче прізвище пов'язане з пізнім заміжжям, що пояснюється прагненням сучасних жінок спочатку зробити кар'єру, а вже згодом брати шлюб. У таких випадках, коли жінка досягає певних соціальних успіхів, останні пов'язуються в суспільстві саме з її дівочим прізвищем. Створивши імідж своєму власному прі-звищу, жінка не спішить від нього відмовлятися. Найдалі в розвитку антропосистеми пішла "толерантна" Швейцарія. Наприкінці минулого століття на референдумі жінки відстоювали право зберігати після шлюбу своє дівоче прізвище, а нині закон офіційно дозволяє і

чоловікові, і дружині отримувати подвійне прізвище, яке складається з дошлюбних прізвищ кожного. І хоча в слов'янських країнах приєднання жінчиного прізвища до прізвища чоловіка сприймається з подивом, це цілком логічна реалія сучасності, яка певною мірою характеризує країни з високим ступенем урбанізації та культурно-суспільного розвитку й має реальні перспективи розвитку.

У сучасному офіційному іменуванні слов'ян основні антропонімні формули, які використовуються для називання жінок і для називання чоловіків, практично не відрізняються. Наявні лише відмінності, пов'язані з морфологічними варіантами цих формул. Граматичне значення жіночого роду для жіночих прізвищ і чоловічого роду для чоловічих виражається в різних слов'янських мовах по-різному. У мовах, де переважають прізвища ад'єктивного типу, чоловічі та жіночі прі-звища різняться за допомогою флексій, напр.: *болг.* **Стоян Иванов – Цветана Иванова**, *рос.* **Сергей Кузнецов – Елена Кузнецова, Александр Рослый ~ Ольга Рослая,** *пол.* **Jan Kamiński – Marta Kamińska** і т.п. Наведені антропосполучення побудовані на основі повного узгодження компонентів. Аналогічні чеські та словацькі жіночі іменування також побудовані на основі повного узгодження прізвища з іменем особи, але в дещо іншій граматичній формі: вони відрізняються від чоловічих не тільки на флективному, а й на суфіксальному рівні. Пор.: **пан Млацек – пані Млацекова, пан Дуйчак – пані Дуйчакова.** Насамперед це пов'язано з тим, що в основах чеських та словацьких прі-звищ лежать не присвійні ад'єктиви, як, приміром, у росіян, болгар і поляків, а субстантиви, які були колись гіпокористичними іменами. Тому якщо у росіянки на прізвище **Новікова** чоловік **Новіков**, то у чешки або словачки з прізвищем **Новакова** чоловік носить прізвище **Новак.** Східнослов'янські жіночі прізвища, опиняючись у межах чеської або словацької антропосистеми, "підкоряються" її нормам. І тоді прізвище **Новікова** приймає дещо громіздку форму – **Новіковова**. У випадках, коли йдеться про знану особу, можлива варіативність: **Пугачева – Пугачевова.** Але тоді варіант, який збігається з аналогічним східнослов'янським, набуває в цих західнослов'янських мовах певної конотації: назва, тотожна східнослов'янській, у чеській та словацькій мовах характеризується як ознака просторіччя.

Прізвища субстантивного типу відомі й іншим слов'янам – українцям, хорватам, словенцям. Але якщо прізвища чоловіків і жінок у чеській та словацькій мовах відрізняються і деривативно, і морфологічно навіть у формі прямого відмінка **(Новак – Новакова)**, то в українській, білоруській, сербській, хорватській, словенській мовах ця різниця виражається лише граматично – відсутністю словозмінних форм для жіночих прізвищ. Пор.: **Андрій Новак – Марія Новак,** але **з Андрієм Новаком – з Марією Новак, у Андрія Новака – у Марії Новак** тощо. Водночас форма словацьких і чеських жіночих прізвищ **(Новакова)** зберігається в східнослов'янських мовах, оскільки норма тут підтримується існуванням значної кількості прізвищ ад'єктивної моделі. Чеська і словацька мови законсервували в своїх антропонімічних нормах етап, який був характерний упродовж певного історичного часу всім слов'янським народам без винятку, – утворення жіночих іменувань від чоловічих дериваційним шляхом.

1.8. Антропонімні формули і вік іменованої особи

Вибір способу ідентифікації особи диктується не тільки юридичними або церковними нормами, не тільки належністю людини до певної суспільної групи. Форма визначення особи так чи інакше регулюється також її віком. Очевидно, вік і стать – це ті одвічні ознаки, котрі лежать в основі первинного розподілу людей на елементарні природні групи. В архаїчному, класово однорідному суспільстві всередині роду вже існували групи з різними правами та обов'язками, з неоднаковою формою залежності одне від одного, і ці групи утворювалися за віковим принципом. Їх називають віковими класами [Попович 1985, 17], секціями або шлюбними класами [Крюков 1972, 270]. Одвіку найменування людини визначалося його належністю до одного з таких класів, а перехід із однієї вікової секції в іншу, старшу, супроводжувався зміною імені [Бестужев-Лада 1979, 25]. І хоча язичницька форма залежності способу ідентифікації людини від її віку була зруйнована значними змінами в суспільстві, ранні пам'ятки писемності дозволяють простежити зв'язок між антропонімною формулою і віком особи. Так, наприклад, у найменуванні князя Костянтина Тверського патро-

нім на *-ич* з'явився тільки після смерті його батька Михайла Ярославича (МЛ 1319).

Спостереження над способом ідентифікації осіб, що належать спільному соціально-класовому прошарку населення, підтверджує різницю в способі номінації людей одного кола залежно від віку і сімейного статусу. Наприклад, "Розрядна книга" – пам'ятка, в якій згадуються особи найвищих кіл Московської Русі, – дає багатий матеріал, який засвідчує морфологічну підпорядкованість компонентів антропонімної формули віку поіменованої особи. Імена молодих членів аристократичних родин доповнювалися ад'єктивними аналітично вираженими патронімами: **князь Федор княжь Иванов сын Хворостинин** (РК 1570), **князь Данила княж Борисов сын Приимков** (РК 1540), – тоді як представники старшої генерації ідентифікувалися за допомогою субстантивних патронімів із суфіксом *-ич*: **князь Иван Федоровичь Ушатой** (РК 1512), **князь Иван Михайлович Троекуров** (РК 1540). Пор. також: *рос.* **Григорей Меньшой Ондреев сын Колычов** та **Григорей Болшой Андреевич Колычов** (РК, с. 55 та 57), **Иван Михайлович Юрьев Большой** та **Иван Меньшой Михайлов сын Юрьева** (РК, с. 10); *укр.* **на Степанъця Михайленка** та **Степанецъ Михайловичъ** (ДНРМ 1710).

Польські документи минулих століть промовисто ілюструють інформацію про солідний вік особи, закодовану в патронімічних назвах із суфіксом *-ич*, *-ович*: антропонімні формули з цим патронімом з'являються в найменуванні певної особи через досить значний проміжок часу. Пор.: **Andrzeja Barana** 1684 / **Andrzej Baranowic** 1696, **Wojciech Skowronek** 1643 / **Wojciech Skowronkowic** 1654, **Wojciech Widło** 1673 / **Wojciech Widłowic** 1682, **Melchior Krosner** 1586 / **Melchero Krosnowic** 1596, **Andrea Mleczko** 1593 / **Andrea Mleczkowic** 1598, **Johanni Moczygardło** 1504 / **Joannes Moczygardłowic** 1511, **Felix Wal** 1578 / **Felix Walowic** 1583, **Michaeli Strasz** 1488 / **Michael Straszowic** 1583, **Joannes Ochwat** 1578 / **Joannes Ochwatowic** 1599 (Bubak). Давні польські джерела демонструють появу й інших патронімічних суфіксів в іменуванні особи після того, як вона вже була означена в пам'ятці безсуфіксальною назвою. Пор.: **Jacobus Cygan** 1576 / **Jacobus Cyganek** 1579, **Joannes Hajduk** 1587 / **Joannes Hajduczek**

1591, **Joannes Jarosz** 1567 / **Joannis Jaroszek** 1572, **Paulus Kiernoz** 1525 / **Paulus Kiernozek** 1530 (Bubak).

Але водночас польська історична антропонімія виявляє й протилежну тенденцію – втрату патронімічних суфіксів. Наступний приклад яскраво це демонструє: **Andreas Świniepoludniowic dictus** 1529, **Andreas Świniepołudnie, Południe Andreas** 1540 (Bubak). Правда, в даному випадку елімінацію суфікса, а потім і одного з коренів композитного імені можна було б пояснити громіздкістю конкретної патронімічної назви, прагненням до зручності в мовленні – якби цей факт був єдиний. Але в польській мові XV–XVII ст. ми знаходимо значну кількість прикладів патронімічної десуфіксації. Пор.: **Mathia Baranek** 1581 / **Mathias Baran** 1584, **Thoma Żurek** 1522 / **Thoma Żur** 1525, **Joannes Prandotka** 1518 / **Joannes Prandota** 1521, **Stanislao Gruczka** 1505 / **Stanislaus Grucza** 1514, **Benedictus Kapustka** 1571 / **Benedictus Kapusta** 1580, **Gregorio Kitka** 1584 / **Gregorius Kita** 1602 (Bubak). Ці й подібні записи свідчать про те, що з XV ст. в польській мові починає діяти тенденція до вираження родинної залежності імпліцитно, без спеціальних мовних засобів. Зміни в реальному житті зумовлюють мовні, у даному випадку антропонімічні, перетворення. Особливо чітко це видно з аналізу цехових книг. Вираження патронімічної форми залежності залишалося актуальним для молодшого покоління, тому й ідентифікація молодої людини, яка вступає до цехового братства, здійснюється у формі запису імені особи із вказівкою на те, чиїм сином вона є, наприклад, **Chłopca Grzegorza Szczecinowica z ojca Matiasza Szczeciny** (Bubak 1660), **Chłopca imieniem Frankowica z ojca Marcina Franka** (Bubak 1663), **P. Bartosz Skowronek Rymarz uczynił wyzwolonym syna swego Stanisława Skowronkowica** (Bubak 1644), **uczciwem młodzieńcem Stanisławem nieb. Wojciecha Żołędzia mieszczanina sądeckiego synem własnym ... tegoż Stanisława Żołedziowica** (Bubak 1599). Але у випадках, коли молодий ремісник здобув професію, став матеріально незалежною, самостійною людиною, коли його батько помирає, потреба при ідентифікації даної особи використовувати форму патронімічної залежності втрачає свою актуальність, свій зміст, і патронімічний антропоформант стає зайвим: реальна родинна залежність від батька зникає. Через це патроніміч-

на назва, формант якої натякає й на молодий вік, і на залежність особи, розвивається у нейтральну в цьому плані форму безсуфіксального батьківського прізвиська [Bubak 1986, 114]. Звернімо увагу на те, що при родовому ладі така трансформація патроніма була неможливою. Отже, XV ст. стало епохою, в якій перехрестилися дві протилежні тенденції у відбитті зрілого віку поіменованої особи: а) приєднання спеціального патронімічного суфікса до імені батька, б) елімінація патронімічного суфікса.

Чеські джерела також свідчать про морфологічну зміну патроніма. Молодий вік і пов'язана з цим залежність від батька виявляються в тому, що ад'єктивно виражений патронім у складі антропонімної формули молодої людини (як і в російських прикладах) послуговував відповіддю на запитання *чий син?*. Коли ж син дорослішав і ставав самостійним, ад'єктивна патронімічна форма його іменування змінювалася на субстантивну. Тепер уже *не чий?,* а *хто саме?* допомагало ідентифікувати особу. Пор.: *чес.* **s Pavlem Dudikovym** та **Pavel Dudik** (Beneš. 1517), **Vaclav Musilu** та **Vaclav Musil** (Beneš. 1615), **chromej Soukalu** та **chromej Soukal** (Beneš. 1629), **Franek rychtaruov** (Beneš. 1523) та **Franckh Richter** (Beneš. 1531), **Adam Šteflovic** та **Adam Štefl** (Beneš.1540), **Vanka Paškovic** та **Vanék Pašek** (Beneš. 1445).

Аналогічно пояснюється трансформація патронімічної назви з демінутивною конотацією, вираженою в суфіксах *-енк-, -к-, -ук-* тощо, в оніми з елімінацією патронімічного суфікса, напр.: *укр.* **на Семена Гиренъка** та **Семенъ Гиря** (ДНРМ 1722), **зъ Климомъ Шъкулѣпенъкомъ** та **Климъ Шкулѣпа** (ДНРМ 1722), **Савъка Овъсяничокъ** та **Савъка Овъсяникъ** (ЛРК 1661), **Ивана Красненка; здавался Красненко; та не такъ, якъ Краснии; присудилисмо Красному** (ДНРМ 1708), **у... Павла Бѣлича** та **Павел Бѣлий** (ЛРК 1678), батько – **Давид Машковецъ**, у нього син – **Григорій Машковченко**, котрий в подальшому іменується у цій же грамоті як **Григорій Машковецъ** (ДНРМ 1713), у батька **Васка Барана** син – **Мелех Баранович,** який згодом називається **Мелех Баран** (ККПС 1585); жалобливый **Іванъ Еродиевъ, Иванъ Еродей** (ЛРК 1671), **Іванъ Ризниченко – Іванъ Резник** (ЛРК 1683). Патронімічна десуфіксація, зовсім не властива російській антропонімії, на деяких теренах України характеризувалася такими масштабами, що згодом це дало

наслідки в процесі формування й стабілізації прізвищ. Так, синхронне дослідження сучасних прізвищ Правобережного Побужжя [Космакова 1980, 14] доводить, що найчисленнішу групу там становлять прізвища лексико-семантичного способу творення. Слід зазначити, що в допрізвищевий період це були десуфіксовані патроніми.

Явище депатронімізації активно виявляється також у західноукраїнській антропонімії [Близнюк 1997, 12; Фаріон 1996, 14; Тарновецька 1990, 13]. Так, патронімічні назви, що фіксуються наприкінці XVIII ст. з ад'єктивними посесивними суфіксами (**Bakajow, Dankow, Dzwinczukow, Luciakow**), у першій половині XIX ст. мають уже незалежну субстантивну форму **Bakaj, Danko, Dzwinczuk, Luciak** [Близнюк 1997, 12]. Але зважаючи на те, що значна частина сучасного антропонімікону українців складається із прізвищ, утворених у лексико-семантичний спосіб, можна припустити, що вони у своєму розвитку пройшли шлях від експліцитно виражених патронімів до батьківських назв в імпліцитній формі. Очевидно, явище депатронімізації тією чи іншою мірою було притаманне антропонімії різних теренів України.

Вікова залежність особи від батька поступово трансформувалася у незалежність, що й змінювало структуру антропосполучення, за яким ідентифікувалася конкретна людина. При цьому антропосполучення з генітивною формою якісного або відносного ад'єктива чи субстантива трансформувалося в антропосинтагму на основі повного узгодження компонентів: *рос.* **Василей княж Григорьев сын Щербатого** та **князь Василей князь Григорьев сын Щербатой** (РК 1590), **Верига Третьяков сын Бельского** та **Верига Третьяков сын Бельской** (РК 1570). *чес.* **Jan Pečenýho** та **Jan Pečenej** (Beneš 1629), **Johannes Adami Bystricenius** (Beneš 1588) та **Jan Adam Bystrický** (Beneš 1601), *укр.* **Григорашъ Кривого** та **Григоръ Василевъ Кривый** (Тарновецкая XIX).

Правда, така трансформація меншою мірою властива українській антропонімії. Адже додатковий компонент у генітивній формі утворюється тут здебільшого не від батьківського імені особи (патронім звичайно узгоджується з особовим іменем денотата), а від імені або прізвиська тестя – **Роман зять Алексы, Иванъ Бѣлоусый зять Федоришина** (Тарновецкая XIX), або господаря: **Стехно Клещовского,**

Илище Клещовского, Супронъ Клещовского, Василь Ободенского, Уманенко Вороновицкого, Дубиносъ Вороновицкого, Цветковичъ Вороновицкого (ОВЗ 1552), **Гришко Нестерова, Митко Пилецкого, Логвинъ Сенского** (ОКЗ 1552).

Наведені приклади трансформації ад'єктивної назви в субстантивну, явище депатронімізації, а також зміна антропосполучення, побудованого на керуванні (з генітивним залежним додатковим компонентом), на узгоджене антропосполучення є проявом залежності способу ідентифікації особи від її віку в допрізвищеву епоху. У даному випадку йдеться про дорослу, але ще досить молоду, залежну від сім'ї та батька особу, яка з часом переходить у ранг людей зрілого віку. Наявні в нашому розпорядженні пам'ятки дозволяють вести спостереження саме за цими двома віковими групами. Що ж стосується осіб молодшого віку, то робити якісь конкретні висновки про них дещо складніше, адже їх найменування потрапляли у пам'ятки ділового та навіть побутового стилю вкрай рідко. Тому можна розмірковувати над цим питанням лише на основі порівнянь та зіставлень. Очевидно, спосіб іменування дітей усе-таки різнився від ідентифікації дорослих.

У сучасному слов'янському світі засоби називання дитини й дорослої людини помітно відрізняються. До дитини дошкільного віку (тобто до 6–7 років) звертаються тільки на ім'я, як правило, в демінутивній або гіпокористичній формі. Старших дітей – учнів в офіційній ситуації називають дволексемно (ім'я + прізвище) або ж лише за прізвищем: *Андрій Мельник* або *Мельник*. У повсякденному житті, у сім'ї, на вулиці дорослі звертаються до знайомої дитини шкільного віку тільки на ім'я в гіпокористичній або демінутивній формі. Повна форма імені щодо дитини сприймається як прояв суворості або офіційності. Однолітки замість імені часто використовують прізвисько.

У звертанні ж до дорослих діти вживають інших форм іменування. У східних слов'ян у неофіційній обстановці старших заведено називати апелятивно-антропонімною сполукою, яка складається із апелятивів – термінів спорідненості, позбавлених свого прямого значення і виконуючих суто кличну функцію, та повної або гіпокористичної форми імені, наприклад: *тітка Оксана, дядько Василь* і т.п. До незнайомих дорослих діти звичайно вживають лише першу частину таких

словосполучень. В офіційному стилі – у спілкуванні школярів із учителями, вихователями, тренерами – прийнято використовувати АФ *особове ім'я + ім'я по батькові (Валентина Іванівна, Микола Васильович)*. Західні слов'яни в таких випадках уживають апелятив *пан, пані* в поєднанні з прізвищем або апелятивом, який є назвою професії, посади тощо.

Звертаючись до батьків, усі слов'яни послуговуються термінами спорідненості *мама, тато* не тільки в усному, але й у писемному мовленні. Можливо, кілька століть тому антропонімічні норми епістолярного жанру були дещо іншими. Ось як звертається донька у листі до батьків: **Гсдрю моему батюшку Івану Івановичю, ...гсдрни моеі матушке Маре Дмитревнѣ** (ИНРЯ 1716); **Гсдрнѣ моеі матушкѣ Агафьи Савелевноі** (ИНРЯ XVII), **гсдрю моему батюшку Семену Івановичю** (ИНРЯ XVII).

Батьки при звертанні до малолітніх дітей використовували демінутивну форму імені: **чтобы к Василюшку запас готовит** (ИНРЯ 1716), **у нас и у самих Михаилушка не стало** (ИНРЯ 1696), **і я на Москвѣ с Катюшкою і с Парашенкою** (ИНРЯ 1696), **Дуни и Федоси по сергамь Иванушку седелачка** (ИНРЯ XVII), **малчишка своего Костенку жалуіте** (ИНРЯ XVII). У свою чергу, діти в листах до батьків або близьких родичів також підписуються однолексемно: **снишко Андрюшка** (ИНРЯ XVII), **доч ваша Настя** (ИНРЯ 1716), **твоя племянничишка Дунка** (ИНРЯ XVII), **дочеришка твоя Улятка** (ИНРЯ XVII). Щодо дорослих дітей у листах фіксуються найменування, типові для людей зрілого віку, напр.: **сну моему Федоту Дмитреевичу** (ИНРЯ XVII).

Коли ж іменування дитини потрапляло в документи, замість звичайної форми апелятива *син* використовувалася демінутивна його форма, напр.: *рос.* **Степанко Лукин сынишко Правдина** (АСМ 1568).

Осиротілі діти, які народилися після смерті батька, або ті, що залишилися з матір'ю-удовицею або батьком-удівцем, при повторному шлюбі одного з батьків називалися особливим чином. Наприклад, у чеській антропонімії такі діти іменувалися антропосполученням з прийменником *po* (тобто *після)*: **Jan po kovári** (Beneš 1671), **Jana**

Mullera dcery Midl a Dorota, Voršily manželky jeho po predešlém muži (Beneš 1674). Про типовість такого роду номінації дітей свідчать сучасні чеські прізвища з омонімічним префіксом, в основі яких лежать аналогічні антропоніми, напр.: **Pohajda, Pomichálek, Pomikáček, Pokrupa, Ponová, Povondra.**

В українській антропонімії в аналогічних випадках використовувався лексико-семантичний спосіб: **Мартинъ Пасынокъ** (ОКанЗ 1552), **Маря, посербиця Грицкова Рубленкова** (ЛРК 1659), **Кононъ и Омелко Приймы** (ЛРК 1663), **Михаило Безбатченко** (ДНРМ 1729), **Василь Найдовъ Безродовъ, Иванъ Константиновъ Сирота** (Тарновецкая, XIX). Зрозуміло, що перераховані тут прізвиська надавалися людині за певних сімейних обставин лише в дитячому віці.

Сучасні діалектні матеріали з ономастики містять свідчення того, як змінюється іменування людини при її переході з однієї вікової групи в іншу. Так, дослідниця сучасної середньополіської антропонімії І.І. Козубенко зазначає: "Особливий інтерес викликає іменування жителів середньополіських сіл стосовно їх віку. Представники старшого, середнього і молодшого віку можуть мати різні неофіційні спадкові імена при ідентичній кореневій морфемі. ... У сім'ї, що має прозвання Дашини, старший син до повернення з армії іменувався Дашиковим; після повернення дістав неофіційну спадкову назву батька; молодшого сина називали Дашиком. Після відходу з сім'ї старшого сина молодший дістав іменування Дашиков, а Дашиками стали називати онуків" [Козубенко 1988, 44]. Отже, антропонімічний ланцюг *Дашик – Дашиков – Дашин* відбиває вікову зміну носія іменування в неофіційній сфері мовлення і по суті є реліктом давньої традиції сімейно пов'язаних імен на дериватовному рівні.

Дуже цікаву антропонімічну рису, яка фіксується в діалектних ономастичних матеріалах і характеризує вік мовців, а не поіменованої особи, відзначають польські автори С. Вархол і Л. Завітковська, котрі аналізують антропонімію одного з польських сіл недалеко від Любліна. Вони пишуть, що досить значні відмінності у формулюванні власних назв зумовлені віком інформаторів. Найстарше покоління (люди вище 60-річного віку) вживає у мовленні традиційні, неофіційні форманти, котрі утворюють назви зі значенням родинної належності (на-

приклад, *-ак, -анка, -ова*), тоді як середня, а тим паче молодша генерація цих назв свідомо уникає [Warchoł, Zawitkowska 1977]. З цієї точки зору в сучасній антропонімії слов'янських мов вимальовується виразний антагонізм між представниками старшої і молодшої генерації в плані вживання офіційних і неофіційних формул іменування.

Отже, така соціальна категорія, як вік людини, віддзеркалюється в антропонімічній сфері двояко: по-перше, у диференціації плану вираження АФ залежно від вікової приналежності носія оніма, а по-друге, у використанні різних АФ для однієї особи залежно від віку мовця.

1.9. Антропонімійна мода

Моду звичайно розуміють як недовготривале панування в певному середовищі на певному хронологічному етапі тих чи інших смаків щодо одягу, зовнішності людини взагалі, архітектури, музики, предметів побуту тощо. Але мода поширюється не тільки на предмети матеріальної та духовної культури – вона дивним чином підкоряє собі й деякі мовні сфери. Особливо виразно це виявляється в антропонімії: у виборі особових імен для новонароджених, у поширенні деяких формул іменування, в орієнтації суспільства на стандарти іменування соціальної еліти, у прихильності до іншомовних форм антропонімів. Правда, історичний перехід від споконвічних до християнських імен у слов'янських народів після впровадження християнства не можна розглядати як прояв антропонімійної моди, оскільки мода – це явище добровільне, це збіг смаків більшості людей, тоді як християнізація іменного репертуару в більшості слов'янських регіонів впроваджувалася примусово.

Досі наука не дала відповіді на запитання, чому протягом кількох десятиліть проходить зміна найбільш улюблених, популярних у суспільстві імен, яка виявляється в повторенні одного імені для номінації багатьох денотатів, хоча факт цієї зміни в антропонімічній літературі вже фіксувався не раз [див. Бондалетов 1983, 138–162; Никонов 1974, 43–84; Bubak 1978, 177–182; Borek 1978, 163–175 та інші]. Загальною тенденцією сучасних слов'янських антропосистем є охоплювання все більш обмеженим списком імен дедалі більшої кількості населення. Причини та механізми цього процесу, очевидно, слід шукати

в соціо- та психолінгвістиці. У будь-якому разі таке посилення тенденції до концентрації іменного репертуару збіднює його. Так, дослідження репертуару імен, якими користувалися жителі російського міста Пензи за останнє століття [Бондалетов 1983, 138–162], доводить, що 17 поширених імен охоплювали 84,4% росіян, які народилися протягом 1921–1930 років, а серед тих, хто народився тут у 1960–1969 роках, 11 популярних імен охоплювали 88,6% жителів міста. Аналіз імен польського міста Ополє дає підстави для висновку про те, що 20 чоловічих і жіночих імен обслуговують 50% населення [Borek 1978, 170]. Розширення географічних меж дослідження навіть у рамках окремого слов'янського регіону дає практично ті ж самі результати. Й. Бубак на основі аналізу сучасних польських імен на історичному тлі підсумовує, що в 1975 р. 10 популярних імен (Tomasz, Piotr, Paweł, Rafał, Grzegorz, Marcin, Krysztof, Mariusz, Dariusz, Łukasz) вживалися для іменування 50% чоловіків і 10 модних імен (Agnieszka, Anna, Katarzyna, Monika, Małgorzata, Joanna, Magdalena, Iwona, Ewa, Renata) – для 60% жіночої частини населення [Bubak 1978, 179]. При цьому список таких тимчасово домінуючих імен циклічно змінюється. "Фундаментальна перебудова іменника́ полягає у корінних зрушеннях популярної частини іменника́. Головне не в тому, що те або інше ім'я використовується в даний період, а в тому, що його дають багатьом – кожному десятому або навіть кожному п'ятому новонародженому" [Бондалетов, 1983, 148–149]. Цей процес тією чи іншою мірою властивий усім сучасним слов'янським антропосистемам. Його наслідки виявляються в існуванні тезок навіть у рамках невеликих комунікативних соціумів, постійно створюючи потребу диференціації носіїв однакових імен. Особливо гостро ця потреба відчутна в межах стабільних колективів, члени яких, як правило, пов'язані спільною працею або навчанням. Подолання антропонімійної омонімії здійснюється в таких випадках за допомогою додаткових до особового імені лексем, тобто у переході від однолексемного способу номінації індивіда до використання в мовленні антропонімних формул. При цьому в ролі додаткового компонента можуть виступати як складові частини офіційної антропонімної формули (прізвище, ім'я по батькові), так і прізвиська або актуальні в певній мовленнєвій ситуації неантропонімійні детермінанти, котрі функціонують як оказіональні оніми: *маленький – ве-*

ликий, старший – молодший, наш – ваш, білий – чорний, вусатий, у окулярах і т.п. У сучасних слов'янських мовах іменування типу *Сергій Великий, Наталка Мала* або *Катя Чорна* залишаються ознакою неофіційного, розмовного стилю. Це живе мовленнєве явище нагадує функціонування антропосистеми допрізвищевого періоду, коли поняття офіційність~неофіційність ще не було сформованим, а аналогічні розрізнювачі ставали потенційними антропонімами, утворюючи базу для майбутніх прізвищ. На відміну від сучасних слов'янських антропосистем, де додаткові означення *молодший – старший* не набули офіційного статусу, такі епітети в скороченій формі функціонують як нормативні розрізнювачі в офіційній АФ угорців (де кожний четвертий хлопчик традиційно наслідує особове ім'я батька) при повному збігу прізвища та імені батька й сина. Пор. *угор.* **ifj. Kodolányi János, id. Nagy Sándor** [Системы 1989, 92–93].

Антропонімійна мода виявлялася в соціально диференційованому суспільстві минулих століть в орієнтації на стандарти іменування соціальної еліти. Це виражалося в поступовому поширенні особових імен, котрі традиційно використовувалися в аристократичних верствах суспільства, на решту населення. В.А. Никонов пише про те, що серед російських дворянок прийнято було давати імена цариць – Анна, Єкатерина, Єлизавета. А улюблене серед дворянок на межі XVIII–XIX ст. ім'я Марія в XIX ст. поширилося серед селянок, водночас втрачаючи популярність серед аристократок. Отже, особові імена поступово "перетікали" від вищих верств населення до нижчих.

У процесі еволюції системи власних іменувань людей антропонімійна мода виявлялася не тільки в прихильності суспільства до тих чи інших особових імен, але й поза межами суто іменної площини. Антропонімні формули, котрі в певний період сприймалися як елітарні, ставали з часом модними, престижними в нижчих суспільних колах. Це стосується російської АФ *особове ім'я + патронім на -ич,* польської АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*, які насамкінець поширилися на решту населення. При цьому суспільна еліта активно чинила опір такій моді. У XVII ст. в Польщі лунали досить гострі протести, що таврували самовільне присвоєння "шляхетських прізвищ" [Grzybowski 1958, 497]. Однак приплив у міста селянського населення (в середови-

щі якого відчутними були тенденції певного снобізму і наслідування шляхті) призвів до того, що "шляхетська" в минулому антропонімна формула *особове ім'я + відтопонімне означення*, охопивши більшу частину населення, перетворилася на загальнонародну – типово польську.

Аналогічний процес мав місце в староросійській антропонімії. У XV–XVIII ст. патронім на *-ич* у складі дво- та трилексемних формул іменування був ознакою знатності поіменованої особи. В офіційних документах номінація представників низьких прошарків населення формулами з патронімом на *-ич* не допускалася. Це було відображено і в законі: царський указ 1627 р. забороняв писатися патронімом на *-ич* всім, окрім членів Боярської думи. При Єкатерині II була видана постанова тільки "осіб перших п'яти класів писати повним іменем по батькові". Але орієнтація на іменування аристократії стала причиною того, що ще при Єкатерині II патронім на *-ич* у складі антропонімних формул поширився з бояр на все дворянство. А от коли в XIX ст. серед дворян модними стали інші антропонімічні взірці, патронім на *-ич* став повертатися до простого люду. З цього приводу О.І. Сенковський з болем писав: "Досить дивно, що нинішня російська знать, особи *вищого світу,* зрікаються тепер почесті, котрою предки її так дорожили: ви не можете тепер у золочених і запашних вітальнях Петербурга нікого вшановувати Іваном Івановичем і ще менше Анною Петрівною. Замість імені по батькові в цьому колі ввійшли в ужиток французькі терміни *мсьє* і *мадам,* які чуються навіть серед російської розмови. Давня народна чемність, яка так дзвінко звучала "вичами" та "внами", віддана казенним паперам і середньому колу, від якого вона виходить усе нижче і нижче: простий народ з радістю приймає вигнаницю, і з часом тільки один він і буде ввічливим по-російськи" [Сенковский, 201]. Справді, врешті-решт ім'я по батькові, яке колись було соціально значущим, стало необхідним компонентом у складі сучасної російської офіційної формули. Отже, антропонімійна мода в соціально неоднорідному суспільстві рухається вертикально – від вищих верств населення до суспільних низів.

Правда, одночасно з цим змінюється мода й серед аристократії. Для неї антропонімійними взірцями стають іншомовні форми власних особових назв. І цьому є безліч прикладів. Одним із проявів антропонімійної моди є зміна граматичних формантів допрізвищевих найменувань, які надають їм іншомовного відтінку. У результаті такої трансформації

змінювався граматичний варіант антропонімної формули, яка використовувалася для ідентифікації денотата. У поляків за часів, які передували встановленню прізвищ, навіть серед шляхти допрізвищеве найменування багаторазово змінювалося. Тут діяло багато факторів, але найперший – прагнення до отримання престижних власних назв. Спочатку спостерігалася вже вказана тенденція до опольщення прі-звиськ за допомогою відтопонімних означень на *-sk-*. Пізніше, після поділу Польщі, характерною була тенденція до онімечення антропонімів. На східних землях була відчутною традиція записувати свої сімейні назви за східнослов'янською традицією іменування шляхти – антропонімною формулою з патронімом на *-ич*, напр.: **Worowski – Worowicz.** Тому навіть у нобілітаційних актах немає однозначної номінації особи. Так, у конституції 1673 р. іменування нового члена шляхти здійснюється таким чином: **Jan Franciszek Woynowski seu Woynowicz**. Іменування одного з польських знатних родів залежно від моди визначалося то як **Gromski** або **Gromkowski**, а то як **Gromkiewicz** або **Gromkowicz**. Польський священик XVIII ст. підписувався п'ятьма варіантами прізвищ, залежно від віянь швидкоплинної моди: **Fox, Foxius, Fozjusz, Foxowicz, Foxiński** [Grzybowski 1958, 505–506].

Болгарській антропонімії також відома орієнтація на іншоетнічну еліту. У середні віки вона виражалася в турецькомовному патронімічному форманті *-оглу* та його фонетичних варіантах *-овлу*, *-олу*, напр.: **Славкоглу, Божиноглу, Даскалоглу, Топалоглу, Тахчиоглу, Филоглу, Кироглу, Гешоглу, Райноглу, Златоолу, Малчоглу, Дерменджиоглу** і т.п. [Русинов 1974, 152]. Особливо часто такі іменування фіксуються в регіонах, де болгарське населення було сильно змішане з турецьким, або ж серед купців і ремісників, які за родом своєї діяльності були в тісніших контактах з представниками правлячого етносу – з турецьким населенням або ж турецькою адміністрацією (у зв'язку з цим проф. Ю.О. Карпенко зауважує, що це не мода, а зрада!). Однак у другій половині XIX ст. змінилися політичні умови, які спричинили зміни й в антропонімійних смаках. Тепер взірцями ставали слов'янські, передусім російські та сербські, оніми з суфіксом *-ич*, які раніше не були притаманні болгарській антропонімії.

П. Шимунович зазначає, що знатні представники хорватського етносу за часів феодалізму отримували прізвища передусім для закрі-

плення майнових привілеїв і відповідно до смаків відповідної епохи. На догоду тодішньому гуманізму вони латинізували свої власні назви: **I. Lucius (*Lučić), B. Cassius (*Kačić), M. Flacius (*Vlačić), F. Petricius (*Petrić), G. Grisanio (*Križanić),** пізніше відбувалась їх італізація. У такий спосіб за своїм виглядом ці трансформовані антрополексеми прирівнювалися до іншомовних: **Lazaneo (*Lozanić), Niseteo (*Nižetić), Zuveteo (*Žuvetić), Mladineo (*Mladinić)**. Пізніше, в період відродження національної та етнічної самосвідомості, відбувається зворотний процес, коли прізвища ретранслюються рідною мовою – на хорватський лад: **J. Vukotinovič** був **Farkaš** (*угор.* вовк), **V. Lisinski** був **Fuchs** (*нім.* лисиця), **R. Fröhlich** став **Veselić** (*нім.* веселість), **R. Jorgovanić** був **Flieder** (*нім.* бузок) [Šimunović 1985, 15]. Зрозуміло, що такі перетворення були доступні здебільшого представникам аристократії.

Використання граматичного варіанта антропонімної формули з іншомовним формантом додаткового компонента або ж іншомовним виглядом однієї з антрополексем певним чином проявлялося в усіх слов'янських регіонах. Українська й білоруська шляхта в XV–XVII ст. перебирає польську традицію іменування з відтопонімним означенням, а також формулу звертання *апелятив "пан" + антропонім*; закарпатські українці в період Австро-Угорщини діставали прізвища за угорським взірцем, а після Другої світової війни ці прізвища перекладалися на слов'янський лад; південні слов'яни, які жили під османською окупацією, використовували патронімічні назви за турецьким взірцем; болгари в XIX ст. перейняли від росіян трилексемну формулу офіційного іменування особи, адже російська культура була тоді в моді; македонці в XIX ст. використовували сербську патронімічну модель на *-ич*; росіяни в XVIII–XIX ст. орієнтувалися на західноєвропейську, зокрема французьку, моду і культуру, яка була тоді у фаворі, це проявилося у схильності до формули звертання *титул + прізвище*; серед поляків, котрі орієнтувалися на німецьку моду, поширився звичай давати подвійні імена, а від них ця мода перейшла до східних слов'ян, які прийняли католицтво; чехи використовували деякий час прізвища з німецькими антропоформантами; у сучасній східнослов'янській антропонімії нині спостерігається тенденція до відходу від трилексемної офіційної антропонімної формули до дволексемної.

Мода на іншомовні оніми змушувала суспільну еліту шукати свій родовід у знатних (і навіть незнатних) європейських родах. Хорватське прізвисько **Frankopana,** наприклад, його носії прив'язували до римського роду **Anicija,** адже це було модно, престижно. Російські аристократи мали за честь знаходити в генеалогіях предка-іноземця [див. Карнович 1886], навіть якщо він був уявний, і задля цього вдавалися до різних фонетичних трансформацій, вбачаючи, наприклад, у **Кобилі** іспанця **Кампілу** [Суперанская, Суслова 1981]. Ця мода призвела, зрештою, до того, що майже всі знатні російські роди, занесені до так званої "Оксамитової книги" (*рос.* "Бархатная книга"), мали відповідний запис у спеціальній рубриці: "выѣхалъ въ Россію оттуда-то при великомъ князѣ такомъ-то". Є.П. Карнович, вдаючись до псевдонаукової етимології і реконструкції російських дворянських прізвищ, робить висновок, буцімто практично всі росіяни, які мали відповідні високі титули, є за походженням іноземцями. Але наукова етимологія спростовує такий висновок. І пошуки генеалогії Бестужевих у міфічному англомовному прізвищі Best (а не в російських лексемах, що й понині функціонують у російських діалектах: *бестужий* і *бесстыжий*) видаються несерйозними. Отже, саме мода, престиж, своєрідні смаки дають змогу пояснити пошук іншомовної уявної генеалогії прізвищ у середовищі суспільної еліти.

Таким чином, антропонімійна мода виявляється не тільки на лексичному рівні, у схильності суспільства до певних улюблених імен, в орієнтації на іншомовні онімні зразки, але й на граматичному (насамперед на деривативному та синтаксичному рівнях), проявляючись у виборі певних антропоформантів та антропонімних формул.

РОЗДІЛ 2.

СИСТЕМА АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ ТА ЇХ ДИНАМІКА

2.1. Характеристика термінології

Відсутність спеціальних досліджень, присвячених найменуванням, що складаються з двох або кількох антрополексем, і як наслідок – відсутність розробленої термінології спричиняють надзвичайний різнобій при їх позначенні: складне, складене, описове, розгорнуте, багатослівне, багаточленне, багатокомпонентне, багатоступеневе іменування (ім'я), тип (вид) імені, багатоелементна структура, антропонімне словосполучення, модель, формула, антропонімний багаточлен, схема тощо. Водночас у більшості випадків вони взаємозамінювані, оскільки стосуються одного лінгвістичного об'єкта.

При різноаспектному підході до антропонімійної системи така розгалуженість термінології цілком зрозуміла: терміни наведеного ряду можуть бути доречні в одних контекстах і неприйнятні в інших. У зв'язку з цим перераховані позначення можна поділити на три групи:

1) – терміни, які вживаються, коли йдеться про кількісний склад таких найменувань;

2) – терміни, що використовуються при описі схем і зразків, які лежать у їх основі;

3) – терміни, які вживаються при синтаксичному аналізі таких найменувань.

Розглянемо кожну з цих груп окремо.

1. При акцентуванні на кількісному складі таких іменувань їх – на відміну від однослівних антропонімів – називають *багатокомпонентними, багаточленними, багатослівними, багатоелементними*. Кожний із наведених термінів фіксує увагу на тому, що іменування має в своєму складі кілька сегментів (компонентів, членів, елементів тощо),

а тому всі вони можуть з однаковим успіхом уживатися і стосовно найменування **Володимиръ сынъ Ярославль**, і стосовно іменування **Ярославль**, тому що і в першому, і в другому випадках ми маємо справу з членованими одиницями. Правда, в першому – з компонентами-словами *(Ярославль, сынъ, Володимиръ)*, а в другому – з компонентами-морфемами *(Яр-о-слав-л-ь)*. Отже, терміни *багатокомпонентне, багаточленне, багатоелементне іменування* не зовсім вдалі: вони ширші, ніж позначуване ними поняття. *Багатослівне іменування* виявляється в цьому контексті найточнішим позначенням, проте ми не схиляємося до його вживання через небажану асоціацію лексеми 'багатослівний' з його буденним значенням 'балакучий'. Тому в тих випадках, коли необхідно зосередитися на кількісній характеристиці власного іменування особи, найбільш прийнятним з позначень наведеного ряду нам видається термін *багатолексемне іменування*.

Багатолексемне власне іменування особи можна розглядати як словосполучення, оскільки воно складається з двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. У традиційному синтаксисі всі словосполучення залежно від кількості компонентів поділяють на прості і складні. Прості утворюються поєднанням двох самостійних слів, а складні – трьох або більше. При цьому складні словосполучення можна розглядати в таких групах:

а) просте словосполучення + залежне від нього окреме слово, напр.: *укр.* **Федор Иванович + Шишка** (ККПС XVI);

б) стрижневе слово + залежне від нього просте словосполучення, напр.: *пол.* **Johannus + Stare Mięso** (1369, Malcówna 1974), *рос.* **Семен + Кривая Шапка** (ОВ 1530), **Федор + Голая Шуба** (ОВ 1607), **Михаил + Яичная Уха** (ОВ 1612), **Борис + Резвой язык** (АСМ 1560), **з Борисом + Каменом Ожерелемъ** (Южн.отк. 1636) або **Губа + Тарасьев сынъ** (ГВНП XV) і т.п. Для традиційного синтаксису усі наведені тут словосполучення є трислівними. З ономастичної точки зору у власних іменуваннях, складених з кількох слів, найважливішим є передусім онімний зміст, а не просто формальна кількість слів. Тому кількісний зміст багатолексемного іменування ми визначаємо залежно від числа онімів (а також лексем, котрі перебувають у процесі онімізації). І тому словосполучення *Губа Тарасьев сынъ*, яке складається з трьох

слів (іменника *Губа,* присвійного прикметника *Тарасьев* і іменника *сынъ*), ми розглядаємо як дволексемне антропосполучення, утворене поєднанням двох антропонімічних категорій – особового імені *Губа* з аналітично вираженим патронімом *Тарасьев сынъ,* так само, як і словосполучення *Михаил Яичная Уха*, де *Михаил* – власне ім'я особи, а *Яичная Уха* – прізвисько.

2. Із наведеного вище випливає потреба в терміні, який враховував би онімний зміст словосполучення і необхідність його розмежування з терміном *словосполучення* (*антропосполучення*).

При описі схем або зразків, котрі лежать в основі багатолексемних найменувань, послуговуються термінами *тип, вид, модель, структура* та *формула іменування.* Чому ж віддати перевагу?

Почнемо з того, що найменш прийнятний у цьому переліку термін *модель*, адже він міцно вкоренився в словотворі, в тому числі й онімічному. Його доцільно використовувати лише у випадках, коли йдеться про морфемну структуру компонентів, які утворюють багатолексемне найменування. Позначення *тип* і *вид* надто розпливчасті, вони не віддзеркалюють суті поняття. Від терміна *структура* в цьому випадку слід відмовитися, тому що він дуже широкий і може стосуватися не тільки багато-, але й однолексемних онімів: за структурою всі антропоніми поділяються на однолексемні та багатолексемні.

Найвдалішим, на наш погляд, є термін *формула*, якому в "Словнику російської ономастичної термінології" Н.В. Подольської дається таке визначення: "Певний порядок розташування різних видів антропонімів та апелятивів в офіційному іменуванні людини даної національності, стану, віросповідання в певну епоху" [Подольская 1988, 36]. Правда, межі поняття, що позначається цим терміном, потребують, на нашу думку, деякої корекції. По-перше, офіційність~неофіційність іменування – явище досить пізнє. Воно виникло в результаті розвитку соціальних відносин між людьми, а термін *формула іменування* використовується також щодо періоду, коли ще не були сформовані офіційні зразки найменування на тлі неофіційних. По-друге, автор словника, ілюструючи антропонімні формули, наводить такі приклади, як **князь Александр, Фомина жена, Борислав**. Ми принципово не погоджуємося з розширенням терміна *формула* на однолексемні антропоніми.

Вводячи загальнонауковий термін до спеціальної галузі знань, слід зберегти його головні семантичні ознаки. Не можна вести мову про формулу, яка складається з одного елемента![1] Формула стосується поєднань, сполук, у тому числі й антропонімних.

Таким чином, привабливість терміна *антропонімна формула* зумовлена, насамперед, тим, що за його допомогою передбачається неодновимірний, багатоступеневий характер номінації особи, а крім того, він виражає певну структурну закономірність. Виходячи з цього, ми застосовуємо його в тих випадках, коли відповідна схема представлена в конкретній пам'ятці (або мові, або регіоні, або певному часовому зрізі) значним числом однотипних іменувань. У протилежному випадку варто вести мову про *оказіональне іменування*. Прикладом оказіонального іменування може слугувати оформлення в офіційних документах Пряшівського університету 80-х років студента з України, який за східнослов'янськими стандартами іменувався як *Валерій Іванович Купко* (АФ A + b + F), а за західнослов'янськими, зокрема словацькими, мав бути записаний за АФ A + F, тобто як *Валерій Купко*. Що робити з антрополексемою *Іванович?* Її залишають у складі антропосполучення, внаслідок чого воно набуває ознак оказіонального – *Валерій Купко Іванович*, адже не відповідає ні українському, ні словацькому узусу. У спогадах про роботу в США Ілля Еренбург писав: "Чомусь моїм супутникам сподобався звичай називати людину іменем по батькові. І ось зі мною їздили *Даніел Гораційович Гілмор, Біл Бенедиктович Нельсон* та *Сем Ноемович Графтон*" [И. Эренбург. Собр. соч. В 9 т. – Т. 9. – М., 1967. – С. 512]. Фрідріх Енгельс підписувався по-російськи жартома *Фёдор Иванович* [Реформатский 1972, 313–333]. Наведені йменування кваліфікуємо як оказіональні.

3. Терміни *антропонімне словосполучення* і *складене іменування* доречні лише в контекстах, які враховують синтаксичний статус багатолексемного іменування в певний період розвитку антропонімійної системи. Це пояснюється динамізмом граматичної структури багатолексемного іменування, зводячись до того, що на різних етапах еволюції антропосистеми план вираження і план змісту такого на-

[1] Пор., наприклад, у хімії термін *формула* вживається на позначення речовин, які складаються з кількох елементів: формула води, формула кислоти, формула лугу, формула солі, але не формула заліза, не формула міді, не формула хлору.

йменування не збігаються. Наприклад, сучасне східнослов'янське іменування на зразок *Василь Петрович* (АФ *особове ім'я + ім'я по батькові*), аналогічне за зовнішнім виглядом давньоруське найменування (АФ *особове ім'я + патронім*) та сербське стандартне офіційне іменування (АФ *особове ім'я + прізвище*) тотожні в плані вираження, однак у плані змісту вони не збігаються, маючи різний онімний зміст і будучи представниками різних антропонімних формул. У першому випадку ми маємо складену лексему, в другому – вільне словосполучення, в третьому – синтаксично усталене. А тому терміни *антропонімне сполучення, складене слово* та подібні слід використовувати лише з обов'язковим урахуванням хронології та лінгвістичного контексту.

Еволюція синтаксичної структури багатолексемного іменування особи не часто ставала об'єктом спеціальної уваги з боку дослідників антропонімії. У цьому плані можна виділити кілька наукових праць [Blanár 1996, Пеньковский 1976, Пахомова 1984, Kaleta 1987, 1991].

Присвятивши свої діахронічні дослідження прототипам прізвища в слов'янських мовах, З. Ковалик-Калета зупиняється на еволюції граматичної форми іменувань, які складаються з кількох антрополексем. Вона вважає, що в допрізвищевий період прототипи прізвищ пережили процес еволюції "від слова з примарним (генетичним) значенням і функцією предиката до слова, позбавленого предикативної властивості" [Kowalik-Kaleta 1987, 26]. Так, польська дослідниця вважає, що патроніми типу *син Юрія* є результатом елімінації давнішого іменування *той, хто є сином Юрія,* найменування формули *особове ім'я + прізвисько* також виводяться нею з предикативних назв. Походження іменувань на взірець *Іван Вовк* вона пояснює елімінацією частини виразу *Іван, котрий є (як) вовк.*

Наші погляди розходяться з позицією польської дослідниці стосовно синтаксичної інтерпретації іменувань з аналітичним компонентом. Висловлюючи свою точку зору щодо гіпотези З. Ковалик-Калети, звернімо увагу на суттєву різницю між предикативними і непредикативними словосполученнями. Ця різниця виявляється і в їх комунікативній функції, і в граматичній ролі у складі речення. По-перше, комунікативною характеристикою непредикативних словосполучень є те, що ознака стрижневого компонента в них наводиться побіжно, аби конкретизувати позначення предмета (суб'єкта), в нашому випадку – осо-

бового імені, тоді як у предикативних словосполученнях вираження ознаки обов'язково пов'язане з *висловленням* про предмет (суб'єкт), що є носієм ознаки. По-друге, граматична різниця між ними полягає в тому, що предикативні сполучення, на відміну від непредикативних, виконують дві граматичні функції: окрім того, що вони є виразниками певних співвідношень між реаліями, водночас вони виражають модальність і предикативність, які притаманні реченню. З існуванням синтагми, яку реконструює З. Ковалик-Калета, можна погодитися тільки стосовно тих випадків, коли йдеться про непоширені речення, які утворюються антропонімами і виконують дейктичну функцію.

Ми вважаємо, що за умови наявності предикативних виразів у формі, реконструйойованій З. Ковалик-Калетою, вони обов'язково знайшли б відображення у ранньописемних слов'янських джерелах X–XIII ст., котрі віддзеркалюють однолексемну антропосистему, де кількісно ще переважали однолексемні антропоніми, а дволексемні антропонімні формули, перебуваючи в стадії свого формування, займали периферійну частину антропонімікону. Однак давньослов'янські тексти взагалі не фіксують архетип, який виводить польська дослідниця. Ранні пам'ятки слов'янської писемності або дають усталені конструкції з інтерпозицією номена *син,* напр.: *д.-р.* **Вышата сынъ Остромирь, Володимеръ сынъ Всеволожь** (ИЛ XI), або описові вирази, де не можна вести мову про дволексемні формули, як, приміром, давньосербські тексти, які ілюструють граматичне нанизування компонентів у реченні: **Доброславь а сынь моу Стєп'ко а дѣдь моу Прѣлюбъ, Радомирь а синь моу Милоє и Богдань и Добрьчин и Дражило и Драгань а брат моу Богоє а синь моу Братоушь и Гюр'гь и Добрєтинь и Богдань и дѣдь им Братославь** (ДХ XIV). Очевидно, логіка розвитку аналітично виражених патронімів полягала не в елімінації гаданої З. Ковалик-Калетою предикативної частини, а в інверсійній трансформації – від найменувань типу **Доброславь а сынь моу Стєп'ко** до іменувань **Стєп'ко сынь Доброславль**. Предикативний компонент можна лише припускати, але навряд чи він був експліцитним. Але в будь-якому випадку, попри всі можливі неузгодженості в термінології, погоджуємося з З. Ковалик-Калетою в головному: аналітичні детермінанти в складі багатолексемної назви передували синтетичним.

2.2. Огляд класифікацій антропонімних формул у слов'янській історичній антропоніміці

Відсутність комплексних досліджень антропосистем слов'янських мов зумовила не тільки відсутність єдиної термінології, але й невиробленість загальної для всіх слов'янських антропосистем класифікації багатолексемних іменувань. Більше того, навіть у межах однієї мови дослідники при описі ідентичного матеріалу використовують різні способи членування фактів. Проілюструємо це на прикладі конкретних досліджень [Чичагов 1959; Зинин 1972; Никонов 1974]. В.Д. Чичагов, характеризуючи староросійські багатолексемні особові іменування, виділяє такі АФ:

1) особове ім'я + патронім;
2) особове ім'я + патронім + прізвисько;
3) особове ім'я + патронім + патронім (пропатронім);
4) особове ім'я + патронім + патронім + прізвисько;
5) + назва професії;
6) + назва місцевості;
7) жіночі іменування [Чичагов 1959, 10].

Як видно з наведеного переліку, автор наводить найуживаніші типи іменування, не затримуючи своєї уваги на АФ, що перебувають на периферії антропосистеми. Водночас він не використовує покомпонентного принципу класифікації. Говорячи про патронімічні назви, В.Д. Чичагов послідовно розмежовує іменні та прізвиськові імена по батькові. Але якщо цей поділ цілком прийнятний стосовно перших століть поширення християнства, то в XV–XVIII ст., про котрі йдеться у дослідженні, така поляризація патронімів уже не мала під собою підґрунтя.

Як правило, дослідники наводять не список антропонімних формул, а лиш перелік компонентів, з яких останні складаються. Так, С.І. Зінін перераховує п'ять більш-менш регулярно повторюваних антрополексем, наявних в іменуванні жителя Росії XVII ст., який міг вільно пересуватися по країні:

1) топонімічний або етноелемент зі вказівкою на походження особи;
2) вказівка на посаду, заняття, професію;
3) особове ім'я;

4) патронімічна група (що була дуже тісних пов'язана із наступним, п'ятим, компонентом);

5) прізвисько [Зинин 1972, 28].

Із цим переліком не можна не погодитися, він актуальний і для попередніх століть, а завдяки своїй універсальності може бути використаний при аналізі інших слов'янських антропосистем. В.А. Никонов поширює аналогічний перелік до 12 позицій:

1) особове, календарне (церковне) ім'я;

2) присвійний прикметник від календарного імені батька;

3) присвійний прикметник від імені матері;

4) прізвисько чи некалендарне ім'я особи;

5) присвійний прикметник від прізвиська (некалендарного імені) батька;

6) прізвисько (або некалендарне ім'я) батька у формі родового відмінка;

7) походження особи – за місцевістю чи національністю;

8) присвійний прикметник від позначення батька за його походженням;

9) заняття особи;

10) присвійний прикметник від позначення батька за його заняттям;

11) присвійний прикметник від позначення матері за її заняттям;

12) прикметник від назви церкви (тільки для священиків) [Никонов 1974, 162].

Зрозуміло, що від кількості складових компонентів, які виділяються дослідниками, залежить і кількість антропонімних формул. Тому В.А. Никонов фіксує 33 реалізовані структури, припускаючи, що їх може бути й більше. І це припущення підтверджує В.В. Палагіна, нараховуючи по XVII ст. 48 різновидів іменувань [Палагина1968, 84–85].

На наш погляд, не варто погоджуватися з В.А. Никоновим у зайвій деталізації класифікаційних типів і в їх групуванні. Дослідник у спільній групі *ім'я* наводить *своє, батьківське, матері*; в рубриці *прізвисько – своє, батьківське (прикметник)* і *батьківське (род. відм.)*, у рубриці *походження – своє, батьківське* і т.д. Очевидно, він виходить при цьому від семантики, що закладена в основу антропоніма, а не від онімного змісту. Таким чином, іменування, які представляють одну

антропонімічну категорію – патроніми, опиняються в класифікації В.А. Никонова в різних групах (ім'я, прізвисько, походження, заняття); водночас у спільній рубриці опиняються різні антропонімічні категорії: ім'я, патронім, матронім. А з цим не можна погодитися. Окрім того, серед 33 зафіксованих автором антропонімних структур є і антропонімні формули, і оказіональні іменування, котрі в матеріалах дослідника (3081 денотата) фіксуються лише по одному разу.

Головний недолік класифікації В.А. Никонова – її надмірну аналітичність – відзначав М.Л. Худаш [1977, 102], автор найбільш вдалої, на наш погляд, класифікації способів ідентифікації особи в Україні. Він пише: "Нам здається, що В.А. Никонов даремно відкидає покомпонентну класифікацію. Звичайно, вона у застосуванні до давніх неунормованих способів чи форм іменувань особи у писемних пам'ятках малоефективна, бо не відтворює усієї специфіки досліджуваного об'єкта, але у сполученні з відповідними критеріями цілком може бути застосована і в даному аспекті. Якщо, наприклад, застосувати цю класифікаційну систему до фактичного матеріалу, що міститься у згаданій схемі В.А. Никонова, всі приклади можна розглядати в межах чотирьох класифікаційних груп іменувань: **одночленні** (= 12), **двочленні** (=1782), **тричленні** (=1912), **чотиричленні** (=17). Таким чином, довгий суцільний ряд моделей вкладаємо у своєрідну зовнішню схему, і в її межах здійснюємо відповідну диференціацію за окремими формами, як це пропонує В.А. Никонов, з можливими і необхідними коментарями" [Худаш 1977, 102].

Покомпонентний принцип класифікації дуже зручний, М.Л. Худаш послідовно дотримується заявлених принципів, застосовуючи їх до аналізу української історичної антропонімії. Серед дволексемних іменувань автором виділяються такі антропонімні формули:

1) особове ім'я + назва за походженням або проживанням;

2) особове ім'я + назва за професією або заняттям;

3) особове ім'я + назва за зовнішньою особливістю людини;

4) особове ім'я + назва, утворена від іншого власного імені (батька, матері тощо) [Худаш 1977, 118].

Тричленні структури об'єднуються в схемі *власне ім'я + назва по батькові + прізвищеве іменування.* На наш погляд, термін *прізвищева назва,* який активно використовують "з легкої руки М.Л. Худаша" [Карпенко 1994, 182] представники львівської ономастичної школи,

не можна вважати цілком вдалим. Чи не краще було б називати їх допрізвищевими назвами? Водночас дослідник уточнює, що третім компонентом могли виступати назви за місцем походження, назви за професією чи заняттям, назви-прізвиська та патроніми. Окремо автор торкається іменувань, у яких 2-й і 3-й компоненти є назвами за професією або коли ці обидва компоненти є прізвиськами. Система опису дволексемних АФ у М.Л. Худаша відзначається більшою стрункістю і завершеністю, ніж схема аналізу трилексемних АФ. Серед чотирилексемних іменувань автор виділяє соціально обмежену АФ *власне ім'я + ім'я по батькові + родова особова назва + назва родового відгалуження* [Худаш 1977, 131–138].

Правда, перш ніж приступити до покомпонентного аналізу, М.Л. Худаш поділяє всі іменування на:

а) власне антропонімійні;

б) апелятивні;

в) мішані, або антропонімійно-апелятивні.

Цей поділ, на наш погляд, не можна назвати послідовним, адже серед власне антропонімійних найменувань часто трапляються такі, що ще не втратили мотивуючої ознаки, і сам автор добре усвідомлює це, роблячи додаткові зауваження. З одного боку, назви за професією чи за походженням, що входять до дволексемних структур, розглядаються ним серед власне антропонімійних іменувань, з іншого ж – серед апелятивних. Крім того, іменування, що включають синтетично або аналітично виражені патроніми, опиняються серед різних АФ, хоча мають спільний онімний зміст. Це ж стосується й назв за походженням.

Дослідники білоруської історичної антропонімії послідовно використовують покомпонентний принцип аналізу, в межах якого виділяють морфологічні різновиди залежно від граматичної форми додаткових до імені компонентів. Так, А.К. Устинович серед дволексемних назв виділяє такі АФ:

1) особове ім'я + патронім;

2) особове ім'я + відтопонімна ознака;

3) особове ім'я + індивідуальне прізвисько;

4) особове ім'я + особове ім'я.

Серед трилексемних іменувань нею виділяються 13 антропонімних структур:

1) особове ім'я + особове ім'я + особове ім'я;
2) особове ім'я + особове ім'я + прізвисько;
3) особове ім'я + особове ім'я + патронім;
4) особове ім'я + особове ім'я + відтопонімне означення;
5) особове ім'я + патронім + патронім;
6) особове ім'я + патронім + прізвисько;
7) особове ім'я + патронім + відтопонімне означення;
8) особове ім'я + патронім + особове ім'я;
9) особове ім'я + прізвисько + патронім;
10) особове ім'я + відтопонімне означення + прізвисько;
11) особове ім'я + прізвисько + прізвисько;
12) особове ім'я + відтопонімне означення + відтопонімне означення;
13) особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення [Устинович 1970, 14–18].

Серед чотирилексемних найменувань виділено 9 АФ. При цьому статистичні викладки даються у формі абсолютних чисел. З наведеною класифікацією можна було б погодитися, якби випадки інверсії компонентів не розглядалися тут як окремі АФ (див., наприклад, 3 і 8; 6 і 9; 10 і 13).

Польський дослідник Й. Бубак також спирається на покомпонентний принцип, а серед складових елементів антропонімних формул він виділяє такі:

1) I – особове ім'я;
2) A – відапелятивна характеризуюча форма (тобто прізвисько);
3) P – залежна форма (найчастіше патронімічна);
4) M – відтопонімічна форма;
5) Z – форма від назви заняття, стану, функції;
6) N – форма від імені (не патронімічна) [Bubak 1986, 41–42].

При цьому трилексемні найменування він трактує як варіанти дволексемних, і тому випадки інверсії 2-го і 3-го компонентів у нього наводяться в різних рубриках, а сама класифікація має такий вигляд:

I + A	I + P	I + M	I + Z	I + N
I + A + P	I + P + A	I + M + A	I + Z + A	I + N + A
I + A + M	I + P + M	I + M + P	I + Z + P	I + N + P
I + A + Z	I + P + Z	I + M + Z	I + Z + M	I + N + M
I + A + N	I + P + N	I + M + N	I + Z + N	I + N + Z

Хоча з кваліфікацією трилексемних іменувань як варіантів дволексемних нам важко погодитися, приваблює стрункість і чіткість наведеної схеми.

Узагальнюючи наведені класифікації, можна зробити такий висновок. Кожна з цих схем має раціональне зерно, і його не можна не враховувати. Але, незважаючи на те спільне, що всі вони містять, кожна з наведених класифікацій пристосована передусім для антропосистеми конкретної слов'янської мови, яку досліджує кожен із авторів. Через це жодна з них не є універсальною, яку автоматично можна було б перенести на будь-яку із слов'янських мов. Водночас досі не вироблено такої схеми дослідження слов'янських антропонімних формул, за якою можна було б описати антропосистему допрізвищевого періоду розвитку. Така схема мала б врахувати все – і спільне, і своєрідне в антропонімії споріднених слов'янських мов.

2.3. Система слов'янських антропонімних формул і їх динаміка

Діахронічне дослідження слов'янських антропосистем має спиратися на зручну і гнучку класифікацію, яка, по-перше, враховує структуру АФ, а по-друге, дозволяє врахувати історичні зміни як усередині самих АФ, так і співвідношень між ними. Розробляючи таку класифікацію на засадах покомпонентного принципу, всі багатолексемні АФ розглядаємо у двох групах: ***прості***, які складаються з двох антрополексем, і ***складні***, котрі утворені поєднанням трьох або більше антрополексем. У свою чергу, серед складних АФ розглядаємо три- і чотирилексемні АФ. Іменування з п'яти і більше онімів кваліфікуємо як ***оказіональні*** в усіх слов'янських мовах. При описі структури багатолексемних іменувань використовуємо такі поняття, як ***інваріант*** і ***варіант*** АФ. Це дає можливість уникнути аналітичності, створивши концентрованішу класифікацію, і водночас урахувати різні модифікації – семантичні, морфологічні, деривативні та синтаксичні, в контексті яких постають слов'янські багатолексемні іменування. Варто зазначити, що в загальнослов'янському контексті маємо змогу навести ці варіанти, визначення ж загальнослов'янського інваріанта не завжди можливе, адже модифікація певної АФ для однієї мови може виступа-

ти як основний варіант, який підтверджується переважною кількістю фактичного матеріалу, а для іншої – лише як додатковий. Так, наприклад, АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* виступає у двох морфологічних варіантах: ад'єктивному і субстантивному. Для польської мови інваріантом є перший, а для російської – другий.

2.3.1. Прості антропонімні формули

Серед простих АФ розглядаємо іменування, котрі складаються з двох антрополексем. Першою є особове ім'я. Серед додаткових компонентів, які приєднуються до нього і утворюють різні АФ, виділяємо: 1) патронім, 2) ім'я по батькові, 3) відтопонімне означення, 4) особове ім'я, 5) прізвисько, 6) допрізвищеве родинне означення, 7) прізвище. Характеристика АФ за мовними особливостями додаткової до імені антрополексеми визначається тим, що саме вона несе основне навантаження – і семантичне, і граматичне – при ідентифікації суб'єкта. Прямим порядком слів у простих АФ є препозиція особового імені. Отже, модифікація *особове ім'я + додаткова антрополексема* є інваріантом для всіх без винятку мов. Варіант цієї АФ з інверсійним порядком компонентів залежно від періоду має різне функціонально-стилістичне навантаження. Якщо в допрізвищевий період він сприймається як оказіональне іменування, викликане потребами конкретної мовленнєвої ситуації (або, як вважає Й. Бубак, є виявом розмовного стилю), то в сучасних мовах така інверсія є яскравою ознакою офіційно-ділового стилю (наприклад, варіант АФ *прізвище + особове ім'я*) і використовується для складання різноманітних списків, реєстрів, каталогів тощо. Усі інші варіанти антропонімних формул доцільно розглянути в межах кожної конкретної АФ.

2.3.1.1. АФ *особове ім'я + патронім*

Використання слов'янами патроніма в ролі антропонімного знака має дуже давню традицію. Поза всяким сумнівом, складові цієї антропонімної формули сягають своїм корінням глибокої давнини – праслов'янської чи навіть індоєвропейської епохи. У багатьох мовах – за межами слов'янських – знаходимо прізвища з патронімічним компонентом, пор. *англ.* Джон**сон** та **Фітц**джеральд, *шотл.* **Мак**карті, *сканд.* Карл**сон**, Свен**сен**, *франц.* Toutissi**enos**, *гр.* Ніколаy, Теодор**акіс**,

угор. Петефі, *рум.* Петреску та ін. Багатовікова традиція їх використання спричинила різноманітність форм вираження патронімічності, які виявляються і на деривативному, і на морфологічному, і на синтаксичному рівнях.

Морфологічними показниками патронімічності онімів у ранньописемних слов'янських пам'ятках є суфікси: а) ад'єктивної групи **-jь, -ов/-ев, -ин;* б) субстантивної групи **-jitjь, -ович/-евич, -инич, -ич*. Антропонімні формули з ад'єктивним патронімом поділяються на аналітичні – **Вышата снъ Остромирь** (ИЛ 1064) та синтетичні – **Рюрикъ Ростиславль** (ИЛ 1160). Додатковий до імені компонент слугує в таких найменуваннях відповіддю на запитання *чий син*? або *чий*?. Антропонімні формули з субстантивним патронімом уточнюють ім'я особи за допомогою запитання *хто саме?* і виражаються виключно синтетично. Аналітична форма була б тут недоречною. Однак найдавнішими, судячи з динаміки різних моделей патронімів у давньослов'янських текстах та реконструкції складних патронімічних суфіксів, були аналітично виражені патронімічні назви, які слугували відповіддю на запитання *чий?* і включали до свого складу апелятив *син* та присвійний прикметник від особового імені батька з одним із посесивних суфіксів [див. Пахомова 1984, 1990].

Безперечно, антропонімічна категорія патронімів уже існувала в праслов'янській мові, свідченням чого є спільні лінгвальні засоби їх творення. Але, на наш погляд, патронімічні назви в контексті однолексемної антропосистеми використовувалися в доісторичну епоху не як додатковий компонент, котрий супроводжував ім'я, а як такий, що його замінював у певних ситуаціях. Тільки згодом, у процесі розвитку суспільства, яке переживало розклад первіснообщинного ладу, патронімічні назви стали приєднуватися до власного імені особи й уживатися поряд із ним. І ця система, при якій особове ім'я батька ставало додатковим, уточнюючим елементом іменування сина, виконувала роль своє-рідного мовного ланцюга, який протягом довгих століть пов'язував між собою різні генерації одного й того ж роду. У такому вигляді вона збереглася і офіційно кодифікована лише в ісландців, котрі в силу традицій дотепер не використовують прізвищ. Серед слов'янських народів релікти цієї системи наявні лише у східних слов'ян та частково у болгар у вигляді імені по батькові, котре приєд-

нується до власного імені особи в мовленнєвих ситуаціях, зумовлених віком мовців або офіційністю ситуації.

Динаміка розвитку АФ *особове ім'я + патронім* полягала, по-перше, у поступовому переході від аналітичних ад'єктивних форм вираження патронімічності до синтетичних. По-друге, вона відбилася в морфологічній трансформації патроніма, який поступово, внаслідок субстантивації, перетворився із антрополексеми, котра була відповіддю на запитання *чий син?*, в онім, яка відповідала на запитання *хто?*. А це – поряд з іншими умовами – утворювало основу для подальшого його розвитку в прізвища. По-третє, еволюція слов'янських патронімів торкнулася плану їх вираження на дериватив ному рівні. На зміну простим суфіксам із значенням присвійності, а далі – патронімічності прийшли нові, складні. Патроніми зазнали явища перерозкладу і опрощення. А поштовхом для цього було тяжіння антропосистеми до найточнішої, однозначної ідентифікації особи.

На наш погляд, найдавнішим морфологічним варіантом описуваної формули було найменування *особове ім'я + патронім на *-jь*. І хоча АФ з ад'єктивним патронімом на **-jь*, який сягає праслов'янської епохи, дуже бідно представлена конкретними фактами в антропонімії слов'янських мов, її існування в дописемний період безперечне і ілюструється значною кількістю відантропонімних топонімів з рефлексами даного суфікса в чистому вигляді (*укр.* **Перемишль, Ярославль, Дрогомишль** [Бучко 1998, 45–54], **Браславль, Теребовль** [Худаш, Демчук 1991], *пол.* **Chociwle, Lubla, Luble, Mrówla, Syrokomla, Konotopla, Drogowle, Sądowl, Witowla, Dziwle, Kiebla, Witowla** [див. Karpluk 1964, 29–61]) або в поєднанні з іншими, переважно посесивними суфіксами (**Lublewo, Lublin, Paplino, Toplin, Chraplewo, Chrząblice, Cierplewo, Deblin, Droblino, Dyblino, Dymlin, Kiemlina, Krąplewo, Kroblce, Kruplino, Sęplino, Skomlino** [див. Karpluk 1964, 29–61] та інші). Патронімічна модель на **-jь* дуже добре зберігається в болгарській топонімії. Так, дослідження старовинних слов'янських композитів в болгарській ойконімії [див. Заимов 1975, 220] доводить, що ця модель відзначається найвищою питомою вагою серед іменувань, виражених іншими суфіксами (близько 76%).

В середньовічних болгарських і російських пам'ятках згадана формула представлена поодинокими ілюстраціями: *рос.* **Кузма Тверди-**

славль (МЛ 1331), **у Ольксандра у Рацлаля** (НГБ-5 XIV), **Михаило Буславль** (ГВНП XV), **Ефаньтеи Вечеславль** (АСВР 1448-55), *болг.* **Іwанъ Асѣнь** 1218–41, **Іwанъ Срацимирь** XIV, **Петръ Богдань** (Ковачев 1982, 153). А от давньоруські пам'ятки фіксують значно більшу кількість найменувань із патронімом зазначеної моделі. Наприклад, *д.-р.* **Всеволодъ снъ Мстиславль** (ИЛ 1195), **Костянтинъ снъ Добрынь** (ИЛ 1018), **Ярославъ снъ Володимерь** (ИЛ 1187), **Вышата снъ Остромирь** (ИЛ 1064), **Володимеръ снъ Всеволожь** (ИЛ 1076), **Рюрикъ Ростиславль** (ИЛ 1160), **Ростиславко Мьстиславль** (ИЛ 1277) і т.п. Але з XII ст. вже спостерігається тенденція до згасання продуктивності патронімічної моделі на **-jь*. Її доля у давніх русів безпосередньо пов'язана з історією проникнення християнських антрополексем у традиційний язичницький антропонімікон східних слов'ян. Рефлекси вказаного архаїчного суфікса приєднувалися до слов'янських імен, переважно композитних, котрі сягали давніх основ на **-ŏ (Мстиславль, Всеволожь)*.

Оновлення давньоруської антропосистеми за рахунок християнських імен, значна частина яких мала фіналь *-ей, -ий* або *-ай,* призводило до помітного звуження кола твірних основ для патроніма цієї моделі: рефлекси суфікса **-jь* не приєднувалися до палатальних основ. Творення патронімів за допомогою даного суфікса від християнських імен належить до рідкісних винятків (*Авраамль, Яковль, Иевль*). Отже, згасання патронімічної моделі з **-jь* на східнослов'янському ґрунті цілком логічно пояснюється скороченням числа вживаних слов'янських імен. Але чим же тоді пояснити зникнення цього патронімічного суфікса в інших слов'янських мовах? Пояснювати зникнення ад'єктивної патронімічної моделі з суфіксом **-jь* виходом із ужитку слов'янських композитів у південнослов'янській антропонімії взагалі позбавлене всілякого змісту. Адже там і після поширення християнства традиційні споконвічні імена продовжували активно функціонувати, позначаючи навіть представників духовенства. В усякому разі зникнення посесивного суфікса **-jь* було характерною закономірністю всіх слов'янських мов, а скорочення традиційного іменника східних слов'ян стало не глибинною причиною, а лише сильним каталізатором цього процесу.

Ми вважаємо, що корені цього явища слід шукати у фонології. Найімовірніше, такою причиною могла стати поява в праслов'янській мові палаталізованих приголосних. Суфікс, який характеризувався високою продуктивністю, набуває тепер ознак функціональної недостатності: з його допомогою неможливо утворити посесивні форми від палатальних основ. У цьому плані патронімічна модель на *-ов/-ев* була гнучкішою, адже чергування голосних давало можливість утворювати патроніми як від твердих, так і від палатальних основ. Отже, ад'єктивна патронімічна модель на *-ов/-ев* змінила архаїчну ад'єктивну модель з **-jь*, і це явище достатньо яскраво відображене давньоруськими та середньовічними болгарськими текстами. Правда, східнослов'янські тексти засвідчують кількісно рівноправне вживання як ад'єктивних, так і субстантивних патронімів, на відміну від болгарських, де панує ад'єктивний варіант. Водночас сербські та хорватські пам'ятки віддзеркалюють цілковиту перевагу субстантивної моделі на *-ич* над ад'єктивною. Знавець сербської і хорватської історичної антропонімії І.М. Желєзняк наводить лише кілька сербських прикладів із суфіксом **-jь*, які датуються XIII–XIV ст.: **Нѣжь, Боучь** та ін. [Железняк 1969, 65].

Відзначимо, що ад'єктивні патроніми взагалі належать до периферійної частини сербської історичної антропонімії. Навіть односуфіксальні утворення на *-ов/-ев, -ин* трапляються тут надзвичайно рідко. Характернішим є їх функціонування в межах складних (двочленних) патронімічних суфіксів типу *-ович/-евич*, які можуть слугувати свідченням їх давнього одноморфемного ужитку. Можливо, рефлекси суфікса **-jь* також виявляються у складі вторинних субстантивних патронімів? Хоча І.М. Желєзняк, яка докладно досліджувала сербську і хорватську історичну патронімію, і не відзначає такої моделі, однак серед наведених нею матеріалів фіксуються патроніми на зразок **Владислаликь, Богослаликь** і т.п., котрі кваліфікуються автором як двоосновні патроніми з суфіксом *-ич,* що не ускладнені іншими суфіксами.

Наше дослідження сербської патронімії XIV ст. виявляє значну частину відкомпозитних патронімів такої ж структури: **Берислаликь, Прѣвослаликь, Хранислаликь, Хвалислаликь, Братослаликь, Радослаликь, Милослаликь, Боудислаликь, Станислаликь, Доброслаликь, Мирослаликь, Любьслаликь** та ін. (ДХ XIV). Якщо прийняти трактовку І.М. Желєзняк, то неможливо пояснити чергування

[в] ~ [л]: справді, чому від імені *Богослав* за допомогою суфікса *-ич* утворюється патронім *Богослалич*, а не очікуваний *Богославич*?

Вважаємо, що цей факт має єдине пояснення: перед нами модель двосуфіксального патроніма, утвореного шляхом зрощення рефлекса суфікса **-jь* з суфіксом *-ич*. Як відомо, звукосполучення "приголосний + j" ще в праслов'янську епоху зазнали фонетичних змін. Враховуючи, що в більшості випадків патронімічний формант приєднувався до композитів з постпозитивним коренем *-слав-*, можемо відновити етапи утворення і трансформації даної патронімічної форми: **Богославъ + суф. *-jь → Богославль + суф. -ич → Богославличь → Богослаличь.**

Зникнення [в] пояснюється комбінаторними фонетичними змінами. Діереза викликана інтерпозицією [в] стосовно оточення [л]: [в] ніби придушується сингармонією сонорних [л]. У будь-якому разі не можна виключати того, що двосуфіксальна модель на **-jь+-ич* поступово перетворювалася на *-ич*, а найменування типу *Богослаличь* – лише ступінь, етап від форми *Богославличь* до *Богославичь*.

Це явище має, очевидно, загальнослов'янський характер. Подібні факти – правда, як поодинокі приклади – зафіксовані й у пам'ятках східнослов'янської писемності: **Жидьслаличь** (ГВНП 1316), **Ярослаличь** (ГВНП 1270), **Горислаличь** (Новг. 1-я лет., 77, XIV), **Радьслаличь** (Туп. 1164), **Мьстислаличь** (ИЛ 1147). Пор. також *пол.* **Dziewiętlic** (Grzybowski). Описана модель архаїчніша, ніж модель на *-ович/-евич*.

Вітчизняні вчені, досліджуючи патронімічні форманти, утворені зрощенням ад'єктивних суфіксів із субстантивними, відзначають лише морфеми *-ович/-евич, -инич*. Про зрощення **-jitjь* вони звичайно не згадують. Показове в цьому плані зауваження Р. Якобсона: "Таким чином, імена по батькові двотемні обмежувалися односкладовим патронімічним суфіксом (2 + 1), імена ж по батькові однотемні використовували двоскладовий суфікс, тобто пов'язували з патронімічним субстантивним суфіксом суфікс прикметника присвійного (1 + 2). Отже, граматична основа чоловічих імен по батькові, як двотемних, так і однотемних, незмінно містила три компоненти" [Якобсон 1962, 14–23]. Однак ця математична логічність не узгоджується з логікою лінгвістичною. Якщо однокореневі оніми утворювали ад'єктивні при-

кметники, а потім приєднували до себе субстантивний патронімічний суфікс, чому ж тоді композити йшли іншим шляхом? Чому, за вищенаведеною "арифметичною" логікою, вони здатні були приєднувати до себе або тільки присвійний суфікс, або тільки субстантивний? Чому дослідники не говорять про суфікс *-*jь* як присвійний елемент двоскладового суфікса? Цьому є кілька пояснень: а) вірність усталеним традиціям, б) нечисленність прикладів, котрі ілюструють наведену словотвірну модель, в) складність ідентифікації вказаного форманта.

Річ у тім, що і явище йотації, і перша палаталізація, які торкнулися задньоязикових приголосних, давали в праслов'янській мові однакові фонетичні наслідки: [г], [к], [х] переходили відповідно у [ж], [ч], [ш] і в позиції перед [j], і перед голосними переднього ряду [Skulina 1974, Марojевић 1983, Пахомова 1995]. Отож перехід вказаних приголосних у формах типу *Молибожичь, Святополчичь* можна пояснювати двояко: або як результат йотації, тобто впливом суфікса *-*jь*, або як результат першої палаталізації, тобто впливом суфікса *-ич*. Подібна невизначеність стосується також вторинно пом'якшених приголосних [р'], [л'], [н'], наприклад, *Володимиричь*.

Правда, писемні джерела дають також інші факти, в яких перехід фінального приголосного основи можна пояснити виключно впливом на нього звука [j]. Це стосується губних приголосних [б], [п], [в], [м]. Пор.: **Мьстиславличь** (ИЛ 1196) та **Мьстиславичь** (ИЛ 1154), **Жидьсламичь** (ГВНМ 1316), **Воиславличь** (ГВНП 1315). Це ж стосується також передньоязикових приголосних [д], [т], [з], [с]. Пор.: **Всеволожичь** (ИЛ 1196) і **Всеволодичь** (ИЛ 1174). Не беручи до уваги суфікса *-*jь* у таких дериваційних зрощеннях, деякі автори роблять помилковий висновок про те, що суфікс *-ич* був первинним щодо суфіксів *-ович/-евич, -инич*. Але якби це було справді так, у сучасній мові ми мали б справу з суфіксами *-ичев, -ичин* у масовому масштабі! Але вони в слов'янській, зокрема східнослов'янській, антропонімії [див. Унбегаун 1989, 86] існують лише на периферії антропосистеми. У своїй історії – і матеріали давньоруських літописів яскраво доводять це – патронімічна модель на *-*jь* замінилася патронімами на *-ов/-ев*. Адже згасання там першої ад'єктивної моделі збігається в часі з розгортанням другої (XII ст.). Отже, вторинні патроніми на *-ович/-евич* приходили на зміну патронімам на *-*jitjь* [див. Мароевић 1983; Пахомова 1995].

В. Ташицький, ретельно проаналізувавши в статті "Незвичні патронімічні форми в "Слові о полку Ігоревім" дану патронімічну модель та зіставивши її з аналогічними матеріалами в двох списках – Лаврентіївському (1377 р.) та Іпатіївському (поч. XV ст.) – "Повісті минулих літ", дійшов дивного висновку про те, що тенденція до утворення пропорції *Святослав – Святославль – Святославлич* могла виникнути на взірець реально існуючій у мові пропорції *Олег – Ольгов – Ольгович, Ігор – Ігорев – Ігоревич*, тобто рідкісні вкраплення цієї моделі в текстах списків літопису він пояснює не згасанням продуктивності вказаної моделі, а її вторинністю: адже на тлі цілковитої відсутності цієї моделі в старшому списку Лаврентіївського літопису вона де-не-де фіксується молодшим списком Ипатіївського літопису.

У такому поясненні невиправдано зміщені реальні хронологічні акценти, а тому ми не можемо погодитися ні з В. Ташицьким, ні з Т. Скуліною, який поділяє думку першого [див. Taszycki 1960, 193–200; Skulina 1974, 95]. Дослідження патронімії давньоруського періоду доводить, що XII ст. було тим рубежем, до якого ще переважала патронімічна модель з суфіксом **-jь* і після якого вона стала згасати, вивільняючи місце для моделі на *-ов/-ев*. Логічно, що з цього часу патронімічні форми на *-ович/-евич* стали витісняти форми на **-jič*, а архаїчна модель при переписуванні давніх хронік замінювалася більш сучасною і, очевидно, доречнішою. Тому до факту відсутності (або малої кількості) патронімів моделі з суфіксом **-jič* у літописних списках треба підходити вкрай обережно, адже відомо, що з різних причин монахи досить вільно, "творчо" ставились до переписування літопису [див. Брайчевський 1989, 51 та 62]. Але В. Ташицький іде далі, і на основі своєї помилкової інтерпретації "незвичної" патронімічної моделі та її хронології робить висновок про неоригінальність "Слова о полку Ігоревім" (XII ст.), тому що там, мовляв, дуже послідовно (!) використано форми на **-jič*. Але ця послідовність якраз і відповідає дійсному стану речей у східнослов'янській антропонімії XII століття. У XII ст. ця патронімічна модель була ще живою.

Не можна також погодитися з польськими антропонімістами (Г. Мілейковська, В. Ташицький, Т. Скуліна), які вважають, що ця модель має навіть не загальноруський, а вузьколокальний, діалектний характер, репрезентуючи замкнену територію північно-західних гові-

рок Давньої Русі. Цю тезу обґрунтовують переважно матеріалами Новгородського літопису (особливо Комісійного списку) та Грамот Великого Новгорода і Пскова. Однак твердження про діалектний руський характер суфікса *-*jič* може бути піддане сумніву на основі того, що: а) немає жодних гарантій, що при переписуванні старовинних хронік прадавні форми не замінювалися писарями на новіші, більш звичні; б) давньоруський діловий стиль представлений, в основному, оригінальними пам'ятками Новгородської землі; відсутність у нашому розпорядженні грамот, які б репрезентували інші території Київської Русі, має застерігати нас від подібного роду категоричності у висновках; в) вищезгадані давні сербські та хорватські приклади підтверджують загальнослов'янський, а не вузьколокальний характер патронімічної моделі на *-*jitjь*. Таким чином, підсумовуючи вищенаведені факти, можна зробити висновок про те, що пам'ятки ранньої слов'янської писемності фіксують етап згасання моделі на -*jitjь*, яка затрималася на деяких територіях, і немає жодних лінгвістичних підстав кваліфікувати її як новонароджену модель або таку, що відома лише одному діалекту.

Більше того, подальший аналіз указаної моделі наводить нас на роздуми стосовно генези субстантивного патронімічного суфікса -*ич*. Антропонімічна інтерпретація походження форманта -*ич* цілком виправдана, оскільки його використання є найбільш значним саме в онімійній, а не апелятивній сфері. До того ж вона не спростовує лінгвістичних фактів позаантропонімічної сфери. Суфікс -*ич* характеризується в слов'янській антропонімії, крім патронімічного, також демінутивним значенням. Правда, у східних і західних слов'ян він відомий винятково як патронімічний формант; водночас у південнослов'янських, зокрема в сербській та хорватській, мовах він є полісемантичним: крім патронімічного, йому притаманне також демінутивне значення [Железняк 1969, 62]. Важливо, що в тих мовах, де антропонімічний формант -*ич* є моносемантичним, більш високим ступенем уживаності характеризується суфікс -*ик*, який також має демінутивну семантику і відомий усім слов'янам. Авторитетний знавець в галузі слов'янської компаративістики Р. Бошкович відзначає: "На відміну від південнослов'янських мов, східно- і західнослов'янські мови характеризуються в цьому плані значним розвитком демінутивного суфікса -*ікъ*" [Бошкович 1984, 229].

Отже, за своїм характером сербськохорватський суфікс *-ич* і суфікс *-ик* у східно- і західнослов'янських мовах функціонально тотожні. Обидва залишили свій глибокий слід в історичній антропонімії – і в демінутивному, і в патронімічному значеннях, обидва й нині зберігають демінутивну семантику не тільки в антропонімійній, але й апелятивній сфері.

Досліджуючи словотвір слов'янських мов на апелятивному рівні, Р. Бошкович звертає увагу на "факт майже повного зникнення демінутивного суфікса *-ікъ* в усіх південнослов'янських мовах" [Бошкович 1984, 137]. Залишаючись у межах винятково апелятивної лексики, дослідник намагається пояснити цей факт тим, що, на відміну від східно- і західнослов'янських, у південнослов'янських мовах суфікси з демінутивним значенням групувалися й узагальнювалися не навколо формантів з елементом [k], а навколо елемента [c], пов'язуючи дане явище з епохою третьої палаталізації. Він пише: "Вся слов'янська область поділяється у цьому плані на дві частини: східні і західні слов'янські мови, враховуючи сильний розвиток суфіксів з елементом [k], розвиваються єдиним, спільним шляхом, а південнослов'янські мови, що характеризуються узагальненням уживання суфіксів з елементом [c], ідуть своїм особливим шляхом" [Бошкович, 1984, 136]. Водночас він звертає увагу на те, що в болгарській мові суфікс *-ісь* не вживається взагалі, а в тих південнослов'янських мовах, які його все ж таки зберігають, він не відзначається високою продуктивністю. Цей факт автор пояснює перерозподілом демінутивного значення між суфіксами *-ікъ, -ькъ, -ъкъ* ще до дії закону третьої палаталізації.

Пояснення сербського дослідника лежить у площині, обмеженій суто апелятивною, а не ономастичною сферою мови. Але для нас важливим є те, що автор акцентує увагу на відсутності у південнослов'янській антропонімії суфікса *-ик*. Враховуючи активність цього суфікса в онімійній, власне антропонімійній сфері, спробуємо дослідити генезу патронімічних суфіксів у межах антропонімійної площини, враховуючи більш ранню хронологію – період першої палаталізації.

Чи не можна припустити, що тенденція нанизування патронімічних суфіксів, про що йшлося вище, хронологічно мала місце в період процесу йотації і виразилася у приєднанні суфікса **-jь* до суфікса *-икъ,*

у результаті чого утворився суфікс *-ич*? Тоді останній реконструюємо як праслов'янський **-ikjь*, а не **-itjь*, як це робиться традиційно. Річ у тому, що в період першої палаталізації, яка діяла в праслов'янській мові, і звукосполучення [t] + [j], і звукосполучення [k] + [j] давали однаковий фонетичний результат [č] і в східнослов'янських, і в південнослов'янських мовах.[2] Зважаючи на онімійний контекст, звук [t] у традиційно реконструйованій праформі важко пояснити, тоді як реконструкція [k] тут абсолютно логічна. Тоді стають зрозумілими полісемантичність патронімічного суфікса *-ич* у південнослов'янських мовах і дуже слабкі сліди демінутивного форманта *-ик*. До того ж серед південнослов'янських мов лише словенська відзначається безперечними фактами щодо використання старого суфікса *-ик* [Бошкович 1984, 230]. Болгарські ж пам'ятки раннього періоду взагалі не фіксують патронімів на *-ич*. Цей суфікс у болгарській антропонімії з'явився у нові часи завдяки сербському і російському впливам.

Наша гіпотеза щодо походження суфікса *-ич* від *псл.* **-ikjь* провокує дуже серйозний контраргумент, що стосується інтерпретації рефлексів цього суфікса в західнослов'янських мовах. У польській мові фіксуються обидва патронімічні варіанти: і суф. *-icz*, і суф. *-ic*. Польські дослідники пояснюють *-icz* східнослов'янським впливом. Чеські мовознавці [Beneš 1962, 39] також схиляються до тлумачення іменувань на *-ич* як прояву іншомовних впливів. Якщо погодитися з ними, то ми автоматично мали б погодитися з традиційною реконструкцією суфікса *-ич* < **-itjь*. Але... Є ще один факт, і він надзвичайно важливий, оскільки стосується мови, яка належить до західнослов'янської групи, – нижньолужицької. У нижньолужицькій мові [č], що виник із [k] + [j], послідовно перейшов у [c]! Враховуючи, що в онімній сфері загальномовні процеси мають специфічний прояв, чому б не припустити, що аналогічний процес міг охопити й решту західнослов'янських мов, правда, тільки в онімній сфері.

Підкреслимо, що цей процес проходив задовго до появи писемності у слов'ян, можливо, у середині першого тисячоліття або й дещо раніше, коли предки південних слов'ян вже відокремилися від давньої слов'янської спільності. Зрозуміло, що через свою давність це явище ніяк не може бути підтверджено писемними фактами, але є всі підстави, щоб ця гіпотеза мала сенс до існування та дискутування.

[2] Виняток – старослов'янська мова з рефлексом [št]

Тенденція до нанизування суфіксів, аби передати батьківське іменування через покоління, була надзвичайно живучою. І явище, добре відоме антропосистемі слов'ян минулих епох, дуже виразно відтворив Ю.О. Карпенко на прикладі української антропонімії Реєстрів Війська Запорозького. Аналізуючи типову українську патронімічну модель з суфіксом *-енко,* він так пише про пошуки антропосистеми: "Однак у сина, названого на *-енко* за додатковим ім'ям батька, теж були сини. Як іменувати їх?... До іменування на *-енко* можна було ще раз додати цей же суфікс... Але перспективи цей спосіб породження додаткових імен не мав і тому, що морфологія становила йому сильний опір, і тому, що покоління продовжувались, і за повтореним суфіксом довелось би додавати його втретє і т.д. ... Для виходу на третє покоління суфікс *-енко* міг поширюватися суфіксом *-овъ...*" [Карпенко 1994, 185–186]. Ілюструючи даний процес відповідно прикладами *Сахно – Сахненко – Сахненченко* та *Карпо – Карпенко – Карпенков,* автор робить висновок, що й цей деривативний спосіб визначення особи через його належність до батька не міг продовжити антропонімійну традицію до четвертого покоління. Врешті-решт він при певних зовнішніх умовах дав підстави для перетворення АФ *особове ім'я + патронім* в АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне позначення.*

АФ *особове ім'я + патронім* з *на -ович* об'єднувала практично всіх слов'ян, однак після XIII ст. відчувається відхід від неї у західних слов'ян не стільки на користь варіанта АФ з патронімічним формантом *-k-*, як це пояснює В. Бланар [див. Blanár 1996, 95], скільки внаслідок поширення в західнослов'янській антропонімії АФ *особове ім'я + прізвисько*. АФ *особове ім'я + патронім,* хоча й відома всім слов'янам, та все ж відіграла значнішу роль у формуванні допрізвищевої антропосистеми східних і південних слов'ян, ніж у західних. Збереження традиційної південнослов'янської задруги (громади), яку законсервувало багатовікове османське іго, тривалість кріпосництва і сільської громади у східних слов'ян були тими позалінгвальними умовами, які сприяли стійкому використанню описуваної формули з патронімом. Громада не знає права спадкоємства, що випливає із загальних умов колективного користування майном та з її основ як форми сімейно-господарського об'єднання. А через це ні індивідуальна, ні

відтопонімна ознаки не можуть у такому разі бути актуальним засобом ідентифікації особи. Збереження прадавніх патріархальних відносин вимагало ідентифікації особи саме з урахуванням сімейної ієрархії. А тому іменування за главою сім'ї виявлялося тут найактуальнішим способом визначення людини.

2.3.1.2. АФ *особове ім'я + ім'я по батькові*

Антропонімна формула *особове ім'я + ім'я по батькові* своїм походженням, безперечно, пов'язана з АФ *ім'я + патронім.* Іменування цієї формули характерні тільки для східнослов'янської антропонімії. Хоча ім'я по батькові представлене також у складі болгарської офіційної трилексемної АФ, але в межах дволексемного іменування воно притаманне лише антропонімії росіян, білорусів та українців. У сучасних східнослов'янських мовах найменування цієї формули функціонують у живому мовленні. Їх уживання завжди є свідченням певної дистанції в спілкуванні – вікової або соціальної, тому ними користуються при звертанні молодших до старших за віком людей в офіційній сфері. Це є нормою у звертанні студента до викладача, учня до вчителя, вихователя або тренера; загалом це є традицією називання авторитетнішої або старшої людини. Ця формула вживається при офіційному спілкуванні колег, а також при звертанні до особи, котра має вищий суспільний статус.

Ім'я по батькові не змінюється у особи протягом цілого життя. У східних слов'ян дівчина, виходячи заміж, змінює прізвище, але ім'я по батькові й надалі супроводжує її (на відміну від болгарських традицій, за якими жінки, беручи шлюб, змінюють у документах не тільки своє прізвище, але й ім'я по батькові). На відміну від давньоруського патроніма, уживання якого було досить вільним і в плані морфемної структури, і в плані вибору граматичної форми, в сучасних східнослов'янських мовах ім'я по батькові в складі дволексемної формули регулюється цілою низкою обмежень і норм у творенні та функціонуванні, а саме: ім'я по батькові:

– утворюється лише від повного офіційного особового імені батька; завжди приєднується до повного офіційного імені особи;

– завжди посідає постпозицію стосовно особового імені; інверсія компонентів тут неприпустима;

– за морфологічною належністю є субстантивом;

– його деривативними показниками є субстантивні суфікси: *укр.* -ич, -ович/-евич, -івна, *рос.* -ич, -ович/-евич, -овна/-евна, -инична, *біл.* -авіч/-овіч/-евіч, -аўна/-оўна/-еўна;

– розрив формули іншими лексемами або службовими словами не допускається.

Порушення хоча б одного з цих обмежень трансформує аналізовану антропонімну формулу в оказіональну назву і переміщує її з офіційно-ділового, наукового, нейтрального стилю за межі літературної мови – у просторіччя.

Зв'язок між компонентами дволексемної АФ *особове ім'я + ім'я по батькові* має найвищий, у порівнянні з іншими дволексемними формулами, ступінь спаяності. Спостереження над деякими фонетичними та граматичними особливостями їх функціонування в живому мовленні дозволяє твердити про фразеологічність даної структури й про те, що антропосполучення формули *особове ім'я + по батькові* мають яскраво виражену тенденцію переходу до складених лексем [Пеньковский 1976, 82–83]. Такими підставами є, по-перше, спільна інтонаційна оформленість у межах єдиного фонетичного слова; по-друге, фонетична компресія на зразок рос. *Марь-Ванна, Сан-Саныч, Пал-Палыч, Михал-Сергеич* у швидкій манері мовлення; по-третє, відчутна тенденція до втрати словозміни першої лексеми, напр.: *Иван-Петровичу, Алексан-Иваныча*; по-четверте, своєрідність творення від таких найменувань присвійних прикметників: *Иван Петрович – Иван-Петровича – Иван-Петровичев*; по-п'яте, можливість утворення на їх базі різних абревіатур на зразок рос. *Ник-Ник* або *Эн-Эн*, та, нарешті, жорсткість структури іменування, яка не припускає інверсії компонентів.

2.3.1.3. АФ *особове ім'я + особове ім'я*

Сутність АФ *особове ім'я + особове ім'я* полягає у властивості людини мати кілька імен. Її корені – в доісторичному періоді, коли згідно з язичницькими традиціями особа протягом життя змінювала кілька разів ім'я при переході з одного вікового стану в інший. Та давня багатоіменність була асинхронною: зміна імені відбувалася в межах однолексемного способу ідентифікації особи, і поєднання різних імен одного суб'єкта ідентифікації в рамках спільної синтагми було

неможливе. Порушення язичницьких уявлень руйнувало цю давню іменну асинхронність. Разом із християнством та його іменами почала розвиватися синхронна багатоіменність, яка полягала не тільки в тому, що одна особа могла мати два імені (сьогодні ми б сказали – офіційне і неофіційне), але й у здатності цих імен поєднуватися в антропосполучення. Т. Скуліна справедливо називає такі синтагми не сполученнями, а протиставленнями. Незвичність таких сполук спочатку була, очевидно, відчутною носіями мови, оскільки кожне з імен супроводжувалося спеціальними означеннями, напр.: *д.-р.* **въ крщніи Василии Русьскім именемъ Володимиръ** (ЛЛ 1096), **в стомъ крщеньи Георгии. а мирьсти Игорь** (ИЛ 1167), **имя ему Ростиславъ а в крщеньи Иванъ** (ИЛ 1174), **имя ему Володимѣръ а во крщньи Петръ** (ИЛ 1173), **рабоу своємоу Ивану имямъ Равятѣ** (ДНСК XII), **мирьскиимъ имємъмъ Путько на хрьстьніє Євстратиєви** (СНСК XIII–XIV). Це явище мало місце і в інших мовах, пор.: *серб.* **Стефан Душан** 1308–1355, *хорв.* **Stjepan Držislav** 969–997, **Petar Krešimir, Dmitar Zvonimir** (Šimunović 1985), *болг.* **Борис Михаил, Расате Владимир, Мария Десислава** (IX, Ковачев 1982). У західних слов'ян, які в функції писемної мови використовували латинь, перед споконвічним онімом звичайно уживалося слово *dictus (*тобто *званий),* напр.: **Vincencius dictus Boschydar** 1320, **Bartholomeus dictus Bratumił** 1415, **Petrum dictum Jaroslaw** 1497 (Malcówna 1974, 197).

Християнсько-слов'янська двоіменність була особливою для східних слов'ян, оскільки протиставлення християнських і язичницьких імен диктувалася тут жорсткою церковною політикою. В репертуарі імен інших слов'янських мов, особливо в південнослов'янських, канонізовані оніми знайшли своє місце поряд з дохристиянськими і вживалися не всупереч, а нарівні з ними. Суворість руської церкви в плані надавання імен призвела до розшарування іменника́. Гостровідчутна різниця між споконвічними і християнськими іменами призвела згодом до формування такої категорії, як офіційність~неофіційність антропонімів, разом із тим ставши причиною для формування окремого класу прізвиськ, що врешті-решт зумовило трансформацію АФ *особове ім'я + особове ім'я* в АФ *особове ім'я + прізвисько.*

У допрізвищевий період АФ *особове ім'я + особове ім'я* в усіх слов'янських мовах характеризується невеликою кількістю найме-

нувань і міститься у периферійній частині антропосистеми. У деяких мовах (українській, білоруській, словацькій, хорватській, словенській) знаходимо іменування, котрі в плані вираження збігаються з описуваною АФ, але в плані змісту репрезентують інші іменування: спочатку АФ *особове ім'я* + *патронім* (виражений імпліцитно), яка пізніше перетворилася в АФ *особове ім'я* + *прізвище*.

У середині XVI ст. в Польщі починається друге народження описуваної антропонімної формули, зумовлене новим звичаєм надавати новонародженому два імені. Ця мода з'являється спочатку серед шляхти: ***Mikołaj Krzystof*** **Radziwiłł** 1594, ***Sebastian Fabian*** **Klonowicz** 1545, ***Jan Szczęsny*** **Herburt** 1567 [Bystroń 1938, 48]. Найімовірніше, це віяння прийшло від німців, у яких звичай надавати дитині при хрещенні двох імен фіксується з XIII ст. [Bach 1943, 353]. У народів, серед яких поширилося католицтво, ця давня традиція, властива в ранній християнський період усім слов'янам, набула офіційного статусу.

Поступово мода надавати дитині при хрещенні два імені поширюється серед інтелігентних родин та міщан. Правда, в цих соціальних групах надавання дитині двох імен фіксується спорадично лише з 70-х років XVII ст., але вже у XVIII ст. воно стає звичайним явищем навіть серед сільського населення. Польський дослідник А. Спит, вивчаючи подвійні імена, які надавалися новонародженим у 30 західнопольських селах, звернув увагу на деякі закономірності цього процесу. По-перше, дуже часто одне з таких імен дається на честь святого покровителя дитини, тобто за церковним календарем, а друге батьки обирають самостійно, вільно. Наприклад: **Alicja Agnieszka** (21.01 – день Agnieczki), **Alicja Stanisława** (7.05 та 8.05 – Stanisława), **Alicja Sylwia** (31.12 – Sylwestra), **Barbara Ewa** (2.12 та 4.12 – Barbary), **Beata Hele-na** (18.08 – Heleny), **Helena Tereza** (13.10 та 15.10 – Terezy), **Andrzej Piotr** (19.10 – Piotra), **Izydor Edward** (4.04 – Izydora), **Bogusław Paweł** (1.03 та 2.03 – Pawła), **Janusz Sylwester** (31.12 – Sylwestra), **Kazimierz Mikołaj** (6.12 – Mikołaja), **Krzysztof Czesław** (20.07 – Czesława), **Mieczysław Mikołaj** (6.12 – Mikołaja), **Ryszard Franciszek** (3.04 та 4.04 – Ryszarda), **Stanisław Tadeusz** (8.05 – Stanisława), **Zbigniew Bronisław** (1.09 – Bronisławy). Друга група подвійних імен відображає давній слов'янський звичай надавати дітям ім'я на честь найближчих родичів – батька та матері – і одно-

часно це вимагає другого імені для диференціації родичів всередині сім'ї, напр.: **Adam Antoni** (батько – **Antoni**), **Andrzej Tadeusz** (батько – **Tadeusz**), **Anna Zofia** (мати – **Zofia**), **Bolesław Kazimierz** (батько – **Kazimierz**), **Bożena Maria** (батько – **Marian**), **Erwin Stanisław** (батько – **Stanisław**), **Henryk Feliks** (батько – **Feliks**), **Jan Julian** (батько – **Jan**), **Janusz Franciszek** (батько – **Franciszek**), **Jerzy Stanisław** (батько – **Stanisław**), **Józefa Wiktoria** (мати – **Wiktoria**), **Maria Anna** (мати – **Anna**), **Rozalia Władisława** (батько – **Władisław**), **Stanisław Ignacy** (батько – **Ignacy**), **Stanisław Marian** (мати – **Stanisława**), **Wanda Rozalia** (мати – **Rozalia**), **Zdzisław Franciszek** (батько – **Franciszek**), **Zofia Maria** (мати – **Zofia**), **Zygmunt Antoni** (батько – **Antoni**), **Zygmunt Jan** (мати – **Janina**). Ці дві причини надавання подвійних імен підтверджуються великою кількістю прикладів [див. Spyt 1973, 245–255]. Хоча існують й інші мотиви цього: релігійно-історичний (традиційний), наприклад **Franciszek Józef, Maria Magdalena, Piotr Paweł**; коли батьки хочуть, аби їх дитину охороняли двоє святих покровителів: **Stanisław Andrzej, Tadeusz Michał, Tadeusz Stanisław**; у випадках, коли одне з цих імен є демінутивом другого: **Jan Janusz, Lech Leon, Tonia Antonina, Rita Małgorzata, Marzena Maryla** тощо.

Православним слов'янам подвійні імена не притаманні. Тому серед східних слов'ян іменування АФ *особове ім'я + особове ім'я* фіксуються дуже рідко, та й то переважно на західноукраїнських і західнобілоруських теренах, напр.: *біл.* **Янъ Илько** 1539, **Стефанъ Александеръ** 1649, **Теофилъ Костя** 1669, **Геронимъ Казимежь** 1665, **Прокопъ Хвалимеръ, Александеръ Янъ** XVII (Устинович 1970). М.В. Бірила відзначав невелику кількість таких найменувань (менш ніж 1%) у старобілоруських джерелах, вбачаючи тут західний вплив: найменування із двох імен, "очевидно, відображають традицію католицької церкви надавати одній особі два імені" [Бирилло 1969, 23]. Безперечно, звичай надавати людині два імені перейшов до білорусів і українців від поляків. Подвійні імена відзначаються також у хорватській антропонімії, що пояснюється, очевидно, італійським впливом: **Antun Gustav, Antun Branko, Mark Antun** (Šimunović 1985, 299–302). Невелика частина болгар католицьких поселень Придунав'я також вживає подвійні імена: **Милчо-Владимир, Огнян-Здравко, Бистра-Искра, Величка-Снежана, Веселин-Красимир, Огнемир-Цанко, Светла-Младенка,**

Божидар-Любомир, Радост-Слава, Красимира-Кръстинка, Любен-Лъчезар, Веска-Весела, Людмила-Мила, Николина-Лина (Ковачев 1982, 176–177). І хоча переважна їх більшість слов'янського походження, сам звичай надання двох офіційних імен є католицьким.

За своєю граматичною будовою іменування АФ *особове ім'я + особове ім'я* епохи раннього християнства відрізняються від сучасних: а) давні дволексемні антропоніми об'єднували в собі оніми переважно різних етимологічних груп: слов'янський та іншомовний – у сучасних іменуваннях не це є визначальним; б) у давніх іменуваннях аналізованої структури лише одне з двох імен було таким, що його офіційно надавала церква; друге було паралельним, неофіційним – в аналогічних назвах наступного періоду обидві назви дає церква; в) у ранніх іменуваннях АФ *особове ім'я + особове ім'я* її компоненти утворювали вільне словосполучення з досить слабким синтаксичним зв'язком – складові елементи пізніх іменувань аналогічної формули дуже тісно пов'язані один з одним: вони утворюють уже навіть не словосполучення, а складене слово. Про останнє красномовно свідчить і графічний запис подвійних імен (болг. *Бистра-Капка, Светла-Зора, Вера-Надежда, Пролет-Цвете*) і здатність таких складених імен трансформуватися в однолексемні антропоніми, утворюючи нові імена-композити, напр.: **Маріанна** < Марія + Анна, **Анабела** < Анна + Бела, *хорв.* **Markantun** < Mark + Antun, чи навіть імена-абревіатури, утворені від ініціальних звуків кожного із цих імен: *хорв.* **Age** < **A**ntun + **G**ustav, **Abe** < **A**ntun + **B**ranko.

2.3.1.4. АФ *особове ім'я + прізвисько*

Генеза АФ *особове ім'я + прізвисько* пояснюється недостатньою ідентифікаційною ефективністю власного імені, що потребувало додаткової інформації про особу. Зовнішнім, позалінгвальним каталізатором, який спричинив появу та розвиток цієї антропонімної формули, ми вважаємо появу в антропоніміконах слов'янських мов християнських імен і обов'язок надавати їх при народженні дитини і хрещенні. Семантична непрозорість християнських імен на тлі екстралінгвально вмотивованих споконвічних онімів, жорстка позиція церкви щодо язичницьких імен – всі ці обставини зумовили розшарування однорідного в минулому іменника і поділ особових онімів

на класи: власне особові імена та прізвиська. Останні за походженням були переважно слов'янськими. На початку пост'язичницького періоду вони фактично ще були головними назвами особи, а їх уживання підкорялося однолексемній системі називання. Це означало, що особа іменувалася, залежно від ситуації, то споконвічним, то християнським іменем, про що свідчать означення на зразок *званий* або *dictus,* які пояснювали прізвисько у випадках, коли обидва оніми потрапляли в документ. У живій безпосередній комунікації досить довго переважав слов'янський онім, про що свідчить багаторазове згадування особи саме слов'янським онімом після наведеної на початку документа дволексемної назви. Крім того, власні назви слов'янського походження в межах однолексемних найменувань свідчать про те, що вони виконують функцію не прізвиська, а особового імені. Наприклад, *рос.* **Банный**, крестьянин 1578 г., **Кисляк,** крестьянин 1630 г., **Куша,** крестьянин XVI, **Корман**, крест. 1601 г., **Лытка**, крест. 1545 г., **Масло**, крест. 1545 г., **Поспел**, крест. 1610, **Поцелуй,** крест. 1610 г., **Огурец**, пономарь XIV, **Рыло**, холоп 1495 (Туп.). Численні факти не дозволяють нам погодитися з точкою зору В.К. Чичагова, котрий вважав, що в російській мові XV–XVII ст. усі слов'янські імена перейшли в розряд прізвиськ, а всі християнські імена виконували функцію особових імен [Чичагов 1957, 64–80]. Аналіз джерел, котрі досліджував учений, дозволяє твердити, що географічно вони прив'язані до території Північно-Східної Русі, а тому з висновком дослідника стосовно цієї території важко не погодитися. Але розширення джерельної бази (див. Горбунова, Зинин, Тагунова та ін.) доводить, що в XV–XVII ст. слов'янські оніми в широких масах російського населення продовжували усвідомлюватися як повноправні особові імена.

Правда, в процесі еволюції антропосистеми саме сукупність слов'янських онімів внаслідок позалінгвальних явищ, у першу чергу – послідовної політики православної церкви і держави, зазнала диференціації. Невелика частина з антропонімів слов'янського походження могла функціонувати у XV–XVII ст. нарівні з християнськими іменами, передусім це стосувалося канонізованих церквою слов'янських імен. Інші ж – а вони в східнослов'янських мовах утворювали більшість – у діловому стилі справді мали статус допоміжного, неофіційного компонента іменування, тобто прізвиська.

Але в кожному конкретному випадку це питання вирішується індивідуально. Слов'янський онім як перший елемент дволексемної формули з патронімом у її складі однозначно виконує роль особового імені, наприклад **Пятуня** Брызгалов (Туп.). У тих випадках, коли слов'янський онім є другим або третім елементом АФ, він, як правило, сприймається як прізвисько, напр.: *д.-р.* **Вячеславъ Толстыи** (ИЛ 1208), *укр.* **Опанас Галушъка** (ЛРК XVII), *рос.* **Васко Тушя** (АСВР 1474–78), *біл.* **Гришко Воробей** (Устинович 1555), *чес.* **Martinus Peczenka** (Beneš 1492), *пол.* **Antony Zly** (Bubak 1602), *серб.* **Доброславь Трьсивлькь** XIV (ДХ), *хорв.* **Dobrun Platihlebi** XI (Šimunović), *болг.* **Иван Гърбата** XIX (Русинов), *мак.* **Стојан Малиј** (Стаматоски), *слн.* **Jurko Kolenko** (Grzybowski 1542).

Як лексико-семантичний варіант АФ *особове ім'я + прізвисько* розглядаємо іменування з назвою професії, заняття, ремесла, соціального стану поіменованої особи в ролі другого компонента. Цей варіант аналізованої АФ широко представлений в усіх слов'янських мовах. Він свідчить про певний економічний розвиток суспільства і, зрозуміло, має соціальні обмеження в ужитку, оскільки переважає передусім серед осіб середнього класу. Найчастіше іменування з назвою ремесла в другому компоненті АФ стосуються жителів міст, адже серед міщан на перший план як найбільш актуальна виступає не прадавня традиція іменування за главою сім'ї (патронім), не прізвисько за індивідуальними рисами характеру чи зовнішності, навіть не інформація про те, з якої місцевості прибула особа, – найважливішою виявляється тут інформація про те, що вона робить, чим займається.

Другий компонент означеного іменування завжди є іменником, напр.: *д.-р.* **Степана Медоушника** (ИЛ 1262), **у Смена у Мясника** (НГБ–7, XIII), *укр.* **Остапъ Трубовоз, Гринецъ Золотарь, Яцко Лучникъ, Ивашко Мельникъ, Федецъ Седашникъ, Гринецъ Винникъ, Данило Пострыгачъ, Селивонъ Кравецъ, Федотъ Гончаръ, Яковъ Буженикъ, Хома Овчарь, Иванъ Свинарь** (ОВЗ 1552), *рос.* **Тараса плотника, Панку конюха, Герасима повара, Филку мелника** (АСВР 1491), *чес.* **Walent Kowacz** (Beneš 1466), **Michalko Ssiecz** (Beneš 1460), *пол.* **Łukasz Krawiec** (Bubak 1606), **Krzysztof Mydlarz** (Bubak 1628), *серб.* **Драж'ко Козодєрь, Бороє Ковачь, Радѣн Златарь** (ДХ XIV), *болг.* **Рачо Попът** 1844; *мак.* **Стојан**

воденичар, Радич мотикар (Стаматоски), *слн.* **Vrbann Mastnigk, Jakob Schmid, Gregor Schmid** (SUS 1498).

Важливим є порядок слів у словосполученні: **коваль Іван** або **Іван Коваль**, адже в першому випадку *коваль* – це апелятив, що уточнюється прикладкою, яка є власною назвою – *Іван*, а в другому лексема *коваль* сама являє собою уточнення, котре детермінує власну назву. Тому в першому випадку маємо однолексемний антропонім, а в другому – дволексемний: апелятив *коваль* переживає процес антропонімізації. Коли апелятив переміщується в постпозицію стосовно антропоніма, він поступово стає мовною одиницею, яка характеризується вищим ступенем індивідуалізації у порівнянні з препозитивним номеном. Водночас апелятив перетворюється на лексему, яка має більшу розрізнювальну ефективність, ніж онім. У даному випадку теза про те, що від перестановки доданків (*коваль Іван ~ Іван коваль*) сума не змінюється, не може вважатися коректною, адже інверсія компонентів у наведеній синтагмі призводить до втягнення апелятива в процес онімізації, у нашому випадку – антропонімізації. Подібне явище має місце і в топонімії у формі загальних назв, які внаслідок залучення до цього процесу увійшли до складу власних – номінативних – словосполучень: *укр.* **Жовті Води, Нижнє Селище**, *рос.* **Москва-река, Красная площадь** тощо. Підтвердженням цього є також складені назви, котрі трансформувалися у складні слова і започаткували в мові певну словотвірну модель: **Миргород, Новгород, Петроград, Петербург, Волгоград, Новоселиця** і т.п. Отже, є всі підстави для того, щоб розглядати іменування на зразок *коваль Іван* серед однолексемних антропонімів, а іменування на зразок *Іван коваль* кваліфікувати як дволексемні, враховуючи при цьому й подальшу долю таких колишніх апелятивів, що породили, а потім і збагатили антропонімічний клас прізвиськ, а згодом – прізвищ.

2.3.1.5. АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*

Семантичний зміст даної антропонімної формули полягає у відповіді на запитання *звідки?* чи *де?* та ідентифікації особи за географічною або етнічною ознакою, за місцем походження, за назвою маєтку, яким особа володіє, за назвою місцевості, в якій проживає чи з якої прибула. Тому твірною основою другого компонента даної формули

виступає звичайно топонім або етнонім. Інформація, яка міститься у даній формулі, в подальшому трансформувалася на адресу людини, але водночас залишила свій глибокий слід в антропонімії, адже додатковий до особового імені компонент еволюціонував у багатьох мовах у прізвище.

Вказана АФ відзначена у двох морфологічних варіантах залежно від форми додаткового компонента:

а) в ад'єктивному, напр.: *д.-р.* **Георгии Ростовьскыи** (ИЛ 1130), **Ростиславъ Смоленьскии** (ИЛ 1148), **Володимеръ Галичьскии** (ИЛ 1151), **Михаилъ Черниговьскыи** (ИЛ 1228), **Ярославъ Соуждальскыи** (ИЛ 1236), **Романъ Добряньскыи** (ИЛ 1274), *укр.* **Ждан Щениевскии, Гневошъ Стрыжевскии** (АКЖ 1584), *рос.* **Федор Мещерской, Дмитрей Елетцкой** (РК 1580), *біл.* **Александрови Хвалецкому** (Устинович 1622), *пол.* **Stanislaus Bartodziejski** 1489, **Clemens Bobowski** 1488, **Mathias Bronowski** 1490, **Johanne Długołęcki** 1489, **Nicolao Gabański** 1491, **Petrus Gołkowski** 1481, **Petrus Kaliski** 1491, **Petrus Korszeński** 1492, **Gregorius Łubieński** 1482, **Petrus Podoliński** 1499, **Petri Porębski** 1493 (Bubak), *чес.* **Mytyně Skuhrovský, Petráň Zebincký, Tas Višembrský** (Dal XIV), *мак.* **Захо Разлокли, Јоаким Крчовски** (Стаматоски XIX) та інші;

б) субстантивному. У свою чергу іменування останнього варіанта за своєю синтаксичною структурою поділяються на два різновиди. Одна їх частина побудована на узгодженні, напр.: *д.-р.* **Василь Полочанинъ** (ИЛ 1146), **Кузмище Кыянинъ** (ИЛ 1175), **Никола Грѣчинъ** (ИЛ 1183), **Иван Смолнянинъ** (ГВНП 1266–91), *укр.* **Васко Черниговецъ** (ОчеркЗ 1552), **Гринъ Туровецъ, Данило Волошенинъ, Гринъ Слободенинъ** (ООЗ 1552), **Семенъ Коломиецъ** (ЛРК 1653), **на Васка Туровца** (ЛРК 1655), **Процик Корсунец** (ЛРК 1659), **з Іваном Конотупцемъ** (ДНРМ 1722), *рос.* **Васка Мещорка** (МДБП 1642–1643), **Иван Тферитин** (АСВР 1425), **Степан Ростовец** (АСВР 1452–1462), **Максим Переяславец** (АСВР 1432–1445), **Сава Черкашенин** (Южн.отк. 1620), **Якова Тотарина** (Южн.отк. 1632), *хорв.* **Mirscia Ramlianin, Tolleni Camenianin, Bratimir Dlamocianin, Lubascius Lapcianin** (Šimunović.;, 1194), *мак.* **Јанко Црешевец, Андре Велешанец, Мане Кратовец, Кирил Тетоец, Михаил Пезовец, Митре Влаот, Григорие Грку** (Стаматоски). Друга части-

на іменувань з додатковим субстантивним компонентом побудована на керуванні: *укр.* **Сенко з Деряжии, а Иванъ з Деряжное, а Тимошъ с Коростя, люде похожалые** (АКЖ 1583), **у Хъведора з Ясачокъ** (ЛРК 1661), **Хведор зъ Вепърика, Иванъ с Чърноухъ** (ЛРК 1662), **Грицько з Ромна, Конон з Дмелова** (ЛРК 1670), *пол.* **Bartosz z Komornic** 1588, **Bartosz z Maszkowic** 1567, **Borek z Krosnej** 1595, **Fedor z Jastrzębia** 1580, **Fil z Szlachtowej** 1591, **Grzegorz z Gosprzydowej** 1588, **Iwan z Olszanicy** 1591 (Bubak), *чес.* **u Hrona z Náchoda, Petr z Kravař** (Dal XIV), *слн.* **Jakob na gori, Gregor na Kalli** (DP 1619), **Martin v Jeserzich, Georgius u Dollu, Andrej na Vinah** (DP 1630), **Georgii na Prelogah** (DP 1670), *мак.* **Никола от Отушишта, село Говедарци Христо, град Штип Никола** (Стаматоски).

У східнослов'янських мовах уживання іменувань ад'єктивного і субстантивного варіантів зазначеної антропонімної формули регулювалося соціальною належністю поіменованої особи. У давньоруській мові АФ з ад'єктивним патронімом на *-ськ-* вживалися для осіб княжого походження за назвою володіння. Ця обмеженість збереглася й у російській мові, а тому кількість іменувань даного варіанта, як і питома вага відтопонімних прізвищ на *-ск-*, у російській мові незначна. Хоча відсоток аналогічних прізвищ в українській та білоруській мовах є більшим, аналіз антропонімії допрізвищевого періоду вказує на соціальну обмеженість описуваного варіанта АФ в староукраїнській та старобілоруській мовах. А дещо вища частка відтопонімних ад'єктивних утворень серед прізвищ пояснюється польським впливом.

Найяскравішою рисою польської антропонімії є значна роль в її еволюції відтопонімних відносних прикметників із суфіксом *-ськ-*, які позначали поіменовану особу за тими чи іншими зв'язками з певною територією, назва якої є похідною основою для додаткової до особового імені назви. Спочатку варіант АФ з ад'єктивним відтопонімним означенням у польській мові (як і в давньоруській) був обмежений соціально, але з часом втратив свою обмеженість. Висока питома вага сучасних прізвищ на *-ський* робить цю прізвищеву модель типово польською. І хоча аналогічну морфологічну модель прізвищ знаходимо пізніше й у македонців, цей збіг суто формальний, адже генетично, у плані змісту, вони не тотожні: південнослов'янські прізвища на *-ський* за своїм походженням переважно патронімічні, вони базують-

ся на причетності предка поіменованого суб'єкта до батька, і суфікс *-ськ-* має тут посесивне значення, тоді як польські ґрунтуються на причетності особи до території, і суфікс *-ськ-* тут власне відносний за своїм словотвірним значенням.

АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* більшою мірою притаманна антропонімії західнослов'янських мов, ніж східно- та південнослов'янських. І це має своє пояснення. Ідентифікація особи за рахунок відтопонімного означення, яке приєднувалося до особового імені, зумовлена тим, що формування приватної власності з різних причин проходило у західних слов'ян раніше, ніж у решти слов'ян. Однією з головних причин цього стало те, що у них досить рано усталилося спадкове право на землю. Цей історичний факт – успадкування землі у західних слов'ян на світанку їх державності – і є тим ключовим моментом, який зумовив у подальшому високу питому вагу описуваної антропонімної формули.

2.3.1.6. АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення*

Трансформація антропонімних формул *особове ім'я + прізвисько*, *особове ім'я + патронім, особове ім'я + відтопонімне означення* та їх розвиток в АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення* зумовлені еволюцією додаткового компонента в дволексемних формулах іменування. Вона полягала у можливості переходу прізвиська від батька до сина (або синів) у спадок. Часткова десемантизація антропоніма, який виконував спочатку функцію індивідуального прізвиська, прямої назви за батьком або за походженням, давала підставу не тільки до розширення меж функціонування оніма (від одного суб'єкта номінації він поширювався на групу суб'єктів, стаючи сімейним прізвиськом), але водночас і до його переходу до якісно нової антропонімічної категорії, якою є допрізвищеве родинне означення.

Хоча за змістом ця формула й нагадує АФ *особове ім'я + прізвище*, та, на відміну від неї, аналізованій структурі була притаманна змінність, яка відбувалася протягом кількох поколінь. У допрізвищевий період найголовнішою умовою при ідентифікації особи була актуальність іменування. Вона зберігалася при частковій десемантизації індивідуального прізвиська протягом двох-трьох генерацій, поки ще лишалася живою пам'ять про особу, власне ім'я якої служила твірною

основою для родинного означення. При повній десемантизації такого прізвиська, коли зв'язок між денотатом і власною назвою був уже цілком забутий, вона втрачала таку актуальність, а тому називання сім'ї здійснювалося за допомогою іншого оніма, пам'ять про власника котрого ще жила в свідомості представників певного комунікативного простору.

Іменування описуваної формули у плані вираження характеризуються граматичною мінливістю, яка проявляється в існуванні словотвірних або морфологічних варіантів: а) при визначенні того ж самого денотата, напр.: *чес.* **Petr Berán** 1667, **Petr Beránek, Matej Vanclík (Venclík, Vencl, Venclů** 1670) (Jíhlavec); б) при ідентифікації рідних братів. У діахронічному напрямку АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення* була по суті некодифікованою попередницею сучасної офіційної АФ *особове ім'я + прізвище.*

2.3.1.7. АФ *особове ім'я + прізвище*

Пошуки антропосистемою найефективнішого засобу ідентифікації особи, який відповідав би потребам розвинутого суспільства, пройшовши через багатовікову стадію сімейно пов'язаних імен, минаючи етап нанизування патронімічних формантів і змінних компонентів у дво- та трилексемних антропонімних формулах, врешті-решт увінчалися стабілізацією АФ *особове ім'я + прізвище.*

Таким онімним знаком, який відповідав потребам високорозвиненої держави, ставало прізвище, трансформоване з патроніма, прізвиська або географічної ознаки, котре, пройшовши стадію сімейного прізвиська, яке повторилося щонайменш у трьох генераціях, пережило процес онімізації, внаслідок якого жива семантична пов'язаність із онімом, називавшим предка, втратилася, а сімейне прізвисько набуло граматично стабільного вигляду, спільного для всіх представників родини.

На відміну від індивідуального прізвиська, прізвище є одиницею незмінною. Якщо особа може мати одночасно кілька прізвиськ, котрі спонтанно з'являються у неї залежно від різних мовленнєвих ситуацій, то прізвище звичайно вона має лише одне. Правда, жінки, беручи шлюб, за традицією змінюють прізвище, але це цілком офіційний і документально засвідчений акт. Прізвисько – також індивідуальний

знак особи, але воно, зазвичай, є емоційно навантажене. Стилістична нейтральність прізвища, а також його кодифікованість, спадковість та стабільність фонетичної і граматичної структури роблять АФ *особове ім'я + прізвище* значно вагомішою в офіційній сфері.

У сучасній ономастиці немає спільної думки стосовно синтаксичної характеристики словосполучення, в основі якого лежить АФ *особове ім'я + прізвище*. Розбіжність викликає власне відповідь на запитання, який компонент є головним, стрижневим – ім'я чи прізвище. Відповіді даються різні, взаємовиключні. При цьому кожна зі сторін знаходить вагомі аргументи на підтвердження своєї позиції, якими не можна нехтувати. Такі різні підходи вилилися у дискусію, яка у 70-ті роки XX ст. відбувалась на сторінках чехо-словацьких ономастичних видань. У ній взяли участь чеські і словацькі дослідники П. Трост, Я. Спал, В. Бланар, Я. Оравец.

Я. Спал [Spal 1977, 556–558] вважає, що й нині продовжує функціонувати історично вихідна система, при якій детермінація особового імені здійснюється за допомогою прізвища. Свою позицію він обґрунтовує деривативною здатністю прізвищ змінювати план вираження в інтимному, неофіційному спілкуванні. При цьому він наводить приклади на зразок *Honza Malejch ~ Malýho*, котрі є особливо характерними у спілкуванні серед молоді. Пор. також поширене в живому розмовному мовленні явище вторинного утворення іменувань від прізвищ шляхом елімінації антропоформантів від останніх. Наприклад, *укр.* **Коваль** – від **Ковальчук**, *рос.* **Король** – від **Королёв** і т.п. Зрештою, подібне явище тією чи іншою мірою спостерігається в усіх сучасних слов'янських мовах, де характеризує розмовний стиль обмежених соціальних груп.

П. Трост [Trost 1976, 81–83; 1979, 66–67] цілком слушно вважає випадки такої змінюваності прізвищ незначними і акцентує увагу на юридичній нормативності (кодифікованості) прізвищ. І хоча дійсно немає точних граматичних критеріїв для безперечного виявлення, що ж насправді є прикладкою і до чого (ім'я до прізвища чи навпаки), дослідник вважає, що сучасні прізвища у вживанні мають однозначну перевагу над іменем. Особа позначається іменем лише в своєму найближчому оточенні. Із П. Тростом важко не погодитися. Адже, наприклад, говорячи про історію літератури, ми згадуємо Достоєвського і Міцкевича, а не Федора чи Адама – це тривіальний, але беззаперечний факт.

Я. Оравец [Oravec 1973, 83–92] розмірковує таким чином: щоб визначитися, щó в іменуванні на кшталт *Штефан Сламень* є означуваним, а що – означуючим, треба поставити запитання. При цьому одні вважають більш природним запитання "Котрий Штефан?", а інші – "Котрий Сламень?". Якщо в однакових фонетичних і ситуативних умовах можливі обидва запитання, наведений критерій встановлення стрижневого компонента втрачає достовірність. Серед аргументів на користь особового імені як головного компонента аналізованого антропосполучення автор виділяє можливість змінюваності прізвища у розмовному стилі; утворення чеських і словацьких варіантів жіночих прізвищ за допомогою посесивних суфіксів, що узгоджуються з особовим іменем; нарешті, традиційний порядок слів антропосполучення, при якому ім'я як головний компонент посідає препозицію. Отже, автор саме в імені особи вбачає стрижневий компонент антропосполучення, до котрого як синтаксично підпорядкований приєднується прізвище.

Виходячи із останнього аргументу Я. Оравца, В. Бланар продовжує дискусію в дещо іншій площині, звертаючи увагу на те, чи йдеться про офіційну або неофіційну систему іменування [Blanár 1980, 203–207]. Формальна змінюваність прізвища стосується неофіційної сфери. Якщо ж враховувати власне онімічну семантику прізвища, то воно в офіційній системі є ієрархічно головним компонентом, адже являє собою десигнат таких онімічних ознак, як "кровні родинні зв'язки" та "спадковість". Їх автор вважає головними у порівнянні з тими онімічними ознаками, які має особове ім'я, як-от: "чоловіча ~ жіноча особа", "особа як така", "конотативність".

Говорячи про стрижневий компонент в антропосполученні *особове ім'я + прізвисько*, треба зважати, що з позиції мови і з позиції мовлення результати синтаксичного аналізу можуть бути дещо різними. Так, якщо підходити до даної антропоструктури з огляду на мову, то справді стрижневим елементом словосполучення формули *ім'я + прізвище* формально не можна не визначити особового імені. У слов'янських антропонімних сполуках типу *Іван Копанський* і *Марта Копанська* форма прізвища граматично залежить власне від біологічної статі особи і узгоджується із іменем у формі роду, числа й відмінка, про що яскраво свідчить вибір флексії. В антропосполученнях типу *Ян Новак*

і *Яна Новакова*, що активно вживаються донині чехами та словаками, наявна не тільки морфологічна, а й дериватива залежність прізвища від імені, адже особове ім'я диктує не тільки вибір флексії, як у попередньому випадку, але й використання або невикористання присвійного суфікса.

Якщо ж синтаксично інтерпретувати вказану антропонімну формулу з позицій мовлення, то на перший план, звичайно, виступає її онімічна семантика. Необхідно враховувати також сферу використання формули *особове ім'я + прізвище*, а вона властива саме діловому стилю. Тому вагомість прізвища тут є найбільш значною. Цим і пояснюється ініціальне скорочення імені (та імені по батькові) особи як додаткових до прізвища компонентів у сучасних письмових текстах (але не скорочення прізвища); цим пояснюється також повторне згадування особи в сучасних документах саме за прізвищем, а не за іменем, як це було в допрізвищевий період. Хоча й тут є винятки. Так, у власних назвах священиків, пап, королів навіть у діловому стилі основним елементом є особове ім'я.

У живому розмовному стилі нині, як і в давнину, особове ім'я залишається основною антропонімічною одиницею, а прізвище "підключається" як додатковий компонент найменування звичайно у випадках, коли в комунікативному полі опиняються дві особи з однаковими іменами. У сімейному колі, у сільських громадах, де практично всі знають один одного на ім'я, у колективах, які характеризуються соціальною і віковою однорідністю, особове ім'я при спілкуванні залишається функціонально вагомішою антропоодиницею.

Отже, пошук головного компонента формули *особове ім'я + прізвище* має враховувати діахронію і синхронію при використанні цієї антропонімної формули, рівень мови і рівень мовлення, зважати на офіційний або неофіційний контекст її використання. Залежно від перерахованих умов відповідь на поставлене запитання щоразу буде іншою. Але безперечним є той факт, що еволюція антропосистеми виділила цю антропонімну формулу серед інших; і у діловому стилі, де впродовж століть головним компонентом антропосполучення було особове ім'я, змінила акценти, перенісши центр онімної ваги з імені на прізвище. Це виражається у функціонуванні варіанта даної формули з інверсійним порядком слів: прізвище + особове ім'я. Він є досить

активним в діловому і науковому стилях у вигляді різних списків, каталогів, реєстрів. Цей варіант поширений у найрізноманітніших анкетах і документах у формі рубрик, які вимагають спочатку назвати прізвище, а потім уже ім'я. Така активність знайшла прояв в російській абревіатурі *ФИО (фамилия, имя, отчество)*, котра з ділового стилю перейшла в розмовний. Інколи варіант описуваної антропонімної формули з інверсією компонентів використовується в літературному і публіцистичному стилях, але при цьому він завжди несе певну "канцелярську" конотацію, наприклад: "День рождения отмечают народные депутаты Украины *Зинченко Александр Алексеевич, Попеску Иван Васильевич* и *Чичканов Сергей Владленович*" (газета "Сегодня" від 16 квітня 1999 р.). Правда, це більшою мірою стосується східнослов'янських мов. В інших слов'янських мовах варіант АФ з інверсією компонентів неприпустимий поза суто офіційно-діловим стилем. У рідкісних випадках таких інверсій після прізвища ставиться кома, наприклад у бібліографічних списках, пор.: *слов.* **Blanár, V.; Nižníková, J.;** *болг.* **Огнев, Живко; Чолов, П.; Първев, Хр.**

Неможливість препозиції прізвища в описуваній формулі в західно- та південнослов'янській антропонімії нагадує структуру сучасної східнослов'янської АФ *особове ім'я + ім'я по батькові*, якій також не притаманна інверсія складових частин. Порівняння синтаксичної структури антропосполучень формули *особове ім'я + прізвище* в різних слов'янських мовах дає підстави зробити висновок про тіснішу пов'язаність її компонентів у західних та південних мовах, на відміну від східнослов'янських. Водночас східнослов'янську АФ *особове ім'я + ім'я по батькові* можна порівнювати з південно- та західнослов'янською АФ *особове ім'я + прізвище* у плані спаяності компонентів. Цим також підтверджується теза про послідовність у розвитку східнослов'янської трилексемної формули.

2.3.2. Складні антропонімні формули

До складних АФ відносимо іменування, утворені більше ніж двома антрополексемами. У слов'янських мовах допрізвищевого періоду функціонували переважно три- і чотирилексемні складні АФ. Але не всі вони є однаково характерними для різних мов і не всі відіграли однакову роль у становленні сучасних офіційних антропосистем. А тому тут розглянемо кожну з них окремо.

2.3.2.1. Трилексемні антропонімні формули

Серед складних АФ трилексемні виділяються як найуживаніші. І хоча в сучасних антропосистемах слов'ян трилексемні АФ функціонують як офіційні лише у східнослов'янських та болгарській мові, це аж ніяк не означає, що в допрізвищевий період АФ з трьох компонентів були невідомі іншим слов'янським мовам. Трилексемні АФ використовувалися практично в усіх слов'янських мовах, але мали різний ступінь ужитку. Так, у XVI ст. в польській та російській мовах вони не мали обмежень, зумовлених соціальним статусом поіменованої особи, в українській же та в білоруській такі обмеження були. У чехів, словаків та південних слов'ян трилексемні АФ перебували в цей час у периферійній частині антропосистеми.

Існує певна залежність між якісним заповненням найбільш уживаних у тій чи інший мові трилексемних АФ та поширених простих АФ. Так, у польській антропонімії переважають АФ з відтопонімним означенням у їх складі, тоді як у росіян основний акцент при ідентифікації особи робиться на патронімічній назві.

Серед трилексемних АФ, які утворені тими ж самими компонентами, що і прості, можливі такі комбінації[3]:

2.3.2.1.1. *А + А + А.

Іменування вказаної структури не можна кваліфікувати як АФ, оскільки у слов'ян немає традиції надавання особі трьох імен. І хоча така АФ відзначається в білоруській антропоніміці, наприклад **Стефанъ Александеръ Мицута** (Устинович 1649), третій компонент таких іменувань, очевидно, слід кваліфікувати як прізвисько чи допрізвищеве родинне означення. А тому наведена тут структура може розглядатися як потенційна або оказіональна.

2.3.2.1.2. *А + А + В.

Іменування вказаної АФ рідко фіксуються у слов'янських мовах: *укр.* **Roman Olizar Wolczkiewicz** (УГ XV), *біл.* **Хведка Авдучык Наумов** (Устинович 1676).У той час, коли діяла слов'янсько-християнська двоіменність, трилексемні АФ були рідкісними, а тому іменування А + А були самодостатніми. У пізніший період, коли трилексемні АФ стали більш поширеними, християнські і неканонізовані слов'янські

[3] Зірочкою позначено оказіональні та потенційні АФ.

оніми загалом пережили диференціацію по лінії *особове ім'я ~ прізвисько*. У живому користуванні було лише одне із них. Цим і пояснюється нетиповість даної АФ. Звичайно, вона є потенційною, особливо у тих народів, де діяв звичай надавати новонародженій дитині два імені. Але навіть у поляків згадувана нами структура не фіксується. Це стосується й двох наступних антропонімних формул, які можна вважати потенційними.

2.3.2.1.3.*А + А + а: *біл.* **Теофилъ Костя Верещака** (Устинович 1669).

2.3.2.1.4. *А + А + С: *укр.* **пна Семена Дениска Матфеевского, Михала Кгабриеля Зубрицкого** (АКЖ 1582–84), *біл.* **Геронимъ Казимежъ зъ Ельне (Еленски)** (Устинович 1665).

2.3.2.1.5. А + В + Р.

Ця АФ продовжує традицію родинно суміжних імен вже на синтаксичному рівні, адже пов'язує в межах синтагми в один антропонімічний ланцюг представників трьох генерацій. Ця АФ була характерною для спільного східнослов'янського періоду. Пор.: *д.-р.* **Изяславъ Мьстиславичь вънукъ Володимерь** (ИЛ 1154), **Ростиславъ снъ Мстиславль внукъ Изяславля** (ИЛ 1093), **Глѣбъ снъ Юрьевъ внукъ Володимерь** (ИЛ 1173), **Ольстина Олексича Прохорова внука** (ИЛ 1185), **Володимѣръ снъ Василковъ вноукъ Романовъ** (ИЛ 1288), *рос.* **Иван Данилов сын Даниловича** (АСВР 1438), **Иван Васильев сын Борисовичь** (АСВР 1432–1445).

2.3.2.1.6. А + В + В.

Ця АФ не притаманна західнослов'янській антропосистемі і представлена там невеликою кількістю фактів. Наприклад: *чес.* **Jakub syn Petra Hermona** (Jíhlavec 1603), **Havel Vondry Kašparova** (Beneš XVI). Водночас вона належить до однієї з найтиповіших у східнослов'янській антропонімії допрізвищевого періоду. Її генеза (як, до речі, і наступної АФ) пояснюється, по-перше, позалінгвальними патріархальними умовами розвитку суспільства, котрі сприяли збереженню патронімічних назв, а по-друге, реальним функціонуванням паралельних іменних систем, при яких особа мала і офіційне християнське ім'я, і неофіційне, світське, тобто прізвисько, під яким, можливо, частіше

була відома в живому спілкуванні. А тому ідентифікація особи за рахунок двох батьківських найменувань – від християнського імені і від прізвиська – була в цих умовах актуальною і ефективною. Джерела описуваної АФ знаходимо і в часи східнослов'янської спільності, напр.: *д.-р.* **Прѣиборъ снъ Степанов Родивича** (ИЛ 1262), і в окремих східнослов'янських мовах: *укр.* **пан Миколаи Григоревичъ Кевлич** (АКЖ 1584), **Danylo Rylczuk Tymofijczuk** (Близнюк XVIII–XIX), *рос.* **Илья Петровичь Воронца** (АСВР 1447), **Тимофей Павлов Калитин** (АСВР 1447–1455), **Иван Яковлев Гривенников** (ОВ 1654), **Оска Левонтиев снъ Лаптевъ** (ПРЯ XVII), **Ивана Борисова сына Немыкина** (Южн.отк. 1643), **Федька Микутич Петранцевича, Богданъ Лукьянович Плюсковъ** (Устинович 1556). Висока питома вага цієї АФ у східнослов'янських мовах зумовила її подальшу трансформацію у сучасну трилексемну офіційну АФ. Внаслідок російського впливу описувана АФ стала широко вживатися у болгарській писемності в період формування прізвища і офіційної АФ: **Петр Минков Недюв** (Русинов 1843), **Никола Стоянов Златаров** (Русинов 1836), **Георгий Иванов Топалов** (Русинов 1836).

2.3.2.1.7. А + В + а.

Ця АФ дуже добре відома в східнослов'янській антропонімії і підтверджується великою кількістю прикладів: *д.-р.* **Иванъ Ростиславичь, рекомыи Берладникъ** (ИЛ 1162), *укр.* **Иванъ Яценко Коробочъка** (ЛРК 1657), *біл.* **Юрий Яновичь Крывоносъ** (Устинович 1556), *рос.* **Юрьи Бескунников Тишина** (АСВР 1455–1456), **Федор Семенов снъ прозвища Сечка** (Южн.отк. 1650). Порядок розташування компонентів у наведених тут прикладах є прямим. Однак східнослов'янські пам'ятки зрідка фіксують факти з інверсійним розташуванням компонентів – А + а + В: *д.-р.* **Станислава Доброго Тудъковича** (ИЛ 1136), *укр.* **Абрамъ Мышка Зварковичъ** (АКЖ 1583–84), *біл.* **Павла Нагабайтика Осиповича** (Устинович 1679), та а + А + В: **Коробка Игнат Кондратович** (УГ XV). У хорватській історичній антропонімії аналізована формула є найтиповішою серед трилексемних АФ: *хорв.* **Matheus filius Vitalis Badatie** (Šimunović 1219), **Vuchasin Stancich ouer Hus** (Rogić 1581–1590). П. Шимунович відзначає, що після XIV ст. її граматична структура пережила діахро-

нічну трансформацію від варіанта А + В + а до варіанта А + а + В. Ця АФ відома й іншим слов'янам, напр.: *пол.* **Albertus Klimkowic al. Koziawola** (Bubak 1598), **Mathie Witkowic Pioro** (Bubak 1571), **Joannis Świnka Blecharzowic** (Bubak 1580), *болг.* **Алексей Иванов Чалик, Тодор Христов Доган** (Русинов 1847). Правда, АФ А + В + а перебуває в периферійній частині антропосистеми західних слов'ян.

2.3.2.1.8. А + В + С.

У східнослов'янських пам'ятках іменування наведеної АФ добре відомі, але характеризуються певною обмеженістю у вживанні. Це зумовлено високим суспільним і майновим становищем поіменованої особи, що виражається у відтопонімній ознаці у формі відносного прикметника в складі АФ. Ця соціальна обмеженість продовжує спільну східнослов'янську традицію. Пор.: *д.-р.* **Всеволодъ Мьстиславичь Кыевскыи** (ИЛ 1224), *рос.* **Микиту Лвова Заболотцкого** (АСВР 1473-1485), **князь Петр княж Иванов сын Горенской** (РК 1546), *укр.* **кнзю Кирику Остафъевичу Ружинскому** (ККПС XVI), *біл.* **Ивана Коробчича Черневского** (Устинович 1589). Правда, варіант з аналітичним способом вираження відтопонімного означення поширює цю АФ на осіб, які належать до нижчих суспільних верств населення, напр.: *укр.* **на Феня Мордаченъка з Березовои Луки, Стефана Фесенка з Попувъки, Грицко Нестученко з Ковалювки** (ЛРК 1654–55), *рос.* **Ивашка Василев снъ Хахолъ** (Южн.отк. 1634), **Михаила Иванов снъ Коломнятин** (ПРЯ XVII). У польській мові ця АФ не має функціональних обмежень, але в переважній кількості фіксацій відтопонімне означення виражається тут аналітично, напр.: **Andreas Dawidek z Grybowa** (Bubak 1613), **Marcina Sobieszczyka z Krasnego, Matyjas Michałek z Tylmanowej** (Bubak 1644). Морфологічний варіант із синтетичним відтопонімним означенням трапляється там рідко: **Stanislao Markowic Paczyński** (Bubak 1582). Інколи фіксується варіант АФ з інверсією компонентів: **Kondrat z Łabowej Adamów syn** (Bubak 1591). У болгарській антропонімії XIX ст. вживається переважно морфологічний варіант описуваної АФ з субстантивним третім компонентом, напр.: **Петр Стоянов Търновец** (Русинов 1868), **Хр. Цветков Мичковец, Т. Шипков Македонец, Стефан Пенчев Габровец, Ав. Минев Голешничанин** (Русинов 1874).

2.3.2.1.9. A + B + D.

Характеризує східнослов'янські і болгарську мови допрізвищевого періоду, коли індивідуальне прізвисько, патронім або відтопонімне означення вже поширювалися на членів усієї сім'ї (*укр.* **Васко и Ивашко Гринковичи** ***Болобаны*** (УГ XV), *рос.* **Васко з братом с Миткею Власовы дѣти** ***Масленики***, чи навіть повторювалися у двох-трьох наступних генераціях: *рос.* **Се яз, Феодор** ***Яковлев сын Муравьева***; пор.: **чем владел покойной брат мой Иван** ***Семенов сын Муравьева*** (АСМ 1571). Але вони ще були змінними, некодифікованими. Пор.: **Верига Третьяков сын** ***Бельской*** та **Верига Третьяков сын** ***Бельского*** (РК 1570), **князь Василей князь Григорьев сын** ***Щербатой*** (РК 1590), **князь Василей князь Григорьев сын** ***Щербатого*** (РК 1580). Однією з лінгвальних ознак цієї АФ є граматична мінливість третьої складової частини, внаслідок чого відбувається варіювання усього антропосполучення: в одному випадку третій компонент узгоджується з головним членом антропосполучення, а в другому, набуваючи форми родового відмінка, приєднується до нього на основі керування.

2.3.2.1.10. A + b + F.

Ця формула офіційного ділового мовлення характеризує антропосистеми сучасних східнослов'янських та болгарської мов, напр.: *укр.* **Юрій Олександрович Карпенко**, *рос.* **Сергей Иванович Зинин**, *біл.* **Юрый Ўладзіміравіч Семеняка**, *болг.* **Николай Петков Ковачев**. На письмі ці АФ звичайно скорочуються до ініціалів першого і другого компонентів у східнослов'янських мовах *(Ю.А. Карпенко, С.И. Зинин, Ю.Ў. Семеняка)* і другого компонента – у болгарській *(Николай П. Ковачев)*. Прямий порядок слідування компонентів трансформується в інверсійний (F + A + b) у списках, картотеках тощо, коли вимагається розташування іменувань в алфавітному порядку, а також у важливих документах. Наприклад, у паспортах громадян України, Росії та Білорусі трилексемна АФ офіційного іменування має препозицію прізвища стосовно особового імені та імені по батькові.

Ця АФ, правда, як неофіційна, уживається також у македонців, сербів та хорватів. При цьому назві по батькові у сербській та македонській антропонімії притаманна інтерпозиція (A + b + F): *серб.*

Вук Стефановић Караџић, *мак.* **Тодор Иван(ов) Стојковски**, а хорватській – постпозиція (A + F + b): **Lovro Ivanović Markov, Rikard Katalinić Jeretov**.

2.3.2.1.11. A + A + F.

Загалом ця офіційна АФ притаманна тим слов'янським народам, у першу чергу західним, у котрих, за канонами католицької церкви, зберігають традицію надавання особі двох імен, напр.: *пол.* **Bożena-Maria Grodzińska, Erwin-Stanisław Górnowicz**, *болг.* **Веселин-Красимир Иванов, Светла-Зора Петкова**. У хорватів, за свідченням П. Шимуновича, ця АФ найчастіше використовується у тих випадках, коли в сім'ї зберігається давня традиція спадкових імен, наприклад **Ivo Lola Ribar, Ivan Goran Kovačić**.

2.3.2.1.12. A + a + a (з варіантом a + A + a).

Не належить до широковживаних. Пор.: *укр.* **Иванъ Колесникъ Мелникъ, Алекса Баранъ Будакъ, Штефанъ Мудрикъ Ротарь** (Тарновецкая 1824), **Коробка Онопрей Кухмистръ** (ОЧЗ 1552), *біл.* **Иванъ Прима Кужель** (Устинович 1599), **Василей Чюлок Ушатой** (РК 1516), **Ондрей Гундор Меншой, Юрьи Ушатой Болшой** (РК 1520). Правда, в польських джерелах семантичний варіант з третім компонентом – прізвиськом за заняттям денотата є досить поширений. Напр.: **Joannes Świnka Blecharz** 1552, **Maciej Depta służebnik** 1573, **Jana Gargułę Sołtysa** 1582, **Jakobowi Wieczorkowi Cieśli** 1580, **Stanisław Bogacz sługa** 1598, **Wojciech Garbula Bednarz** 1646, **Jan Gąska Krawiec** 1617, **Marcin Jaskółka Sukiennik** 1613, **Kasper Kogut Sirparz** 1618, **Piotrowi Obłąkowi Rzeźnikowi** 1615, **Jakub Pych kmieć** 1653, **Bartosz Słowik kuśnierz** 1698 (Bubak). Фіксуються навіть іменування, в яких обидва додаткові до імені складові елементи є прізвиськами за професією: **Petrus Blecharz Marszałek** 1525, **Clemens Tokarsz Sartor** 1503, **Jan Kotlarz starszy cechmistrz** 1603, **Kasper Ptaśnik Rybak** 1698 (Bubak).

2.3.2.1.13. A + a + C.

Не характерна для східнослов'янської антропонімії. І хоч подекуди вона фіксується у східнослов'янських мовах, напр.: *д.-р.* **Галичкы Осмомысле Ярославе** (СПИ), *укр.* **Iwan Mielnik Benkowski** (Фаріон XVIII–XIX), *біл.* **Янъ Жукъ Здитьвецкий** (Устинович 1617),

рос. **Михайлу Черному Вяземскому, Василей Ковер Кривоборской** (РК 1518), **Левко Утка Заладиньской** (АСВР 1502–1504), однак не належить до широковживаних. Практично не відома вона південнослов'янським мовам. Водночас у західнослов'янських мовах вона є широковживаною, адже й ідентифікація особи за відтопонімною ознакою, і включення до АФ прізвиська були тут актуальними і позалінгвально вмотивованими. Напр.: *пол.* **Błażeja Chwasta Maszkowskiego** 1652, **Piotrem Pasterzem Lenartowskim** 1580, **Johannis Wilk de Wielopole** 1497, **Jacobus Stodola de Biecz** 1493, **Wojtek Ślimak de Zabelcze** 1499, **Martinus Goly de Gołąbkowice** 1596, **Jan Koziel z Piwnicznej** 1600, **Jan Skwara z Nawojowej** 1579 (Bubak). Саме такий порядок розташування компонентів АФ є прямим. Відхилення від нього, наприклад, **Bartosz Juraszowski Nietiperz** (Bubak 1611), фіксуються надзвичайно рідко.

2.3.2.1.14. A + a + D.

Вживалася переважно у російських аристократичних колах, наприклад **Андрей Семейка Гагарин** 1570, **Федор Щука Кутузов** 1518 (РК).

2.3.2.1.15. A + C + C.

Ця АФ з двома відтопонімними означеннями не притаманна антропонімії південних і східних слов'ян. Водночас вона є надзвичайно уживаною серед західних слов'ян. Про позалінгвальні умови цього явища вже йшлося вище. При зміні місця мешкання людини або місцезнаходження її власності відповідно замінювалося і відтопонімне означення в складі антропонімної формули. Внаслідок цього одна й та сама особа протягом життя могла бути власником кількох відтопонімних означень залежно від зміни земельної власності або місця проживання. Оскільки особа мала кілька таких означень, у різних ситуаціях вона могла бути названою різними з таких онімів: залежно від того, про що саме йшлося в певній ситуації, обиралося найбільш доречне для конкретного випадку найменування; часом вибір залежав від смаків писаря. Інколи поряд із іменем уживалися обидва відтопонімні означення. Один із додаткових компонентів цієї формули втратив своє первинне семантичне навантаження, а отже, потребував уточнення. Наприклад, *чес.* **Petr z Kravař, sedčním na Plumlově; Zdeněk z Šternberka, řečený z Lukova** (Dal 1409), **Heřman z Potštajna jinak**

z Lopaty (Dal 1410), *пол.* **Matys Witowski ze Świniarska** (Bubak 1632), **Jan Wojakowski ze Mszalnice** (Bubak 1619).

2.3.2.1.16. *A + C + D.

Ця антропонімна формула належить до потенційних, але вона не підтверджена конкретними фактами.

2.3.2.1.17. A + D + D.

Фіксується переважно в західнослов'янській антропонімії напередодні усталення офіційних прізвищ. У той час потреби діловодства вимагали запису, окрім особового імені, уже й прізвища. А оскільки прізвище, наприклад, у чехів та словаків до Йосифінського патенту ще не було усталене, писарі записували обидва сімейні прізвиська, під якими поіменована особа була відома, напр.: **Joannes Cziszarik Gajdar, Joannes Hajduk ginač Bramuschka** (Kotulič XVIII). Надалі одна з таких назв ставала прізвищем. Ця АФ відома також на західноукраїнських теренах. Звичайно, дана АФ планом вираження нагадує будь-яку вказаних вище АФ, але відрізняється від них по суті – у плані змісту.

2.3.2.1.18. A + F + a.

Наявність прізвища в іменуванні вказує, що ця АФ властива сучасним мовам. Її використовують переважно південні слов'яни у випадках, коли дволексемна формула офіційного іменування є недостатньо ефективним засобом визначення особи. Наприклад: *мак.* **Петре Филиповски-Гарката**, *хорв.* **Josip Broz Tito**. Прізвисько, що приєднується до офіційної АФ хорватів, завжди посідає в такому іменуванні постпозицію (**Svetozar Vukmanović Tempo, Marin Držić Vidra, Vladislav Petković Dis**), а у сербів – інтерпозицію [Šimunović 1985, 301]. Часто таке прізвисько стає самостійним, але ніколи не замінює власного імені особи.

2.3.2.1.19. A + F + C.

Фіксується у хорватській антропонімії як неофіційна: **Marko Marulić Splićanin, Juraj Matijev Dalmatinac** [Šimunović 1985, 301].

2.3.2.1.20. A + D + F.

Це неофіційна АФ, яка фіксується в мовленні жителів сільської місцевості, де зберігається традиція вживання так званих вуличних прізвищ (кваліфікуються тут як D через відсутність їх кодифікації).

Уживання цієї АФ відзначають дослідники діалектної слов'янської антропонімії [Чучка 1969; Козубовська 1988; Blanár, Matejčík 1983 та інші]. Так, у Середньому Поліссі ця АФ фіксується навіть в офіційній сфері: при оформленні поштової кореспонденції, у документах судового діловодства – для точнішої ідентифікації особи [Козубенко 1988, 9].

2.3.2.1.21. A + F + F.

Включає до свого складу два прізвища, присутня в усіх сучасних слов'янських мовах: *рос.* **Михаил Салтыков-Щедрин, Игорь Бестужев-Лада, Валентина Николаева-Терешкова**, *укр.* **Іван Нечуй-Левицький, Григорій Квітка-Основ'яненко, Юлій Боршош-Кум'ятський, Юлій Ставровський-Попрадов, Василь Ґренджа-Донський**, *болг.* **Юрий Венелин-Гуца**, *хорв.* **Stjepan Konzul Istranin, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Franjo Horvat Kiš**, *мак.* **Радмила Угринова-Скаловска**, *пол.* **Zofia Kowalik-Kaleta**. Генеза цієї АФ викликана потребою уточнення одного з прізвищ, а виникала вона внаслідок кількох причин: а) внаслідок диференціації власних назв давніх княжих родів; б) коли прізвище дарувалося як нагорода за певні заслуги перед державою [Унбегаун 1989, 308]; в) коли псевдонім письменника, актора або іншого діяча культури, науки і мистецтва приєднувався до його справжнього прізвища; г) з метою врятувати зникаюче прізвище; д) коли жінка при шлюбі до свого попереднього прізвища приєднує прізвище чоловіка.

2.3.2.2. Чотирилексемні антропонімні формули

АФ, які складаються з чотирьох антрополексем, майже для всіх слов'янських антропосистем є оказіональними, але потенційними найменуваннями, котрі майже не фіксуються в текстах. Їх використання спирається не на вироблені мовленнєвою практикою і багаторазово повторені структури, а являє собою спонтанні антропонімні синтагми, ужиток яких щоразу мотивується контекстуально. Зважаючи на це, не можна вести мову про чотирилексемні антропонімні формули стосовно всіх слов'янських мов. Виняток становлять тут лише чотирилексемні АФ староросійської мови. Вони значно рідше уживані, ніж три- або, тим більше, дволексемні, але в їх використанні прослідковуються певні закономірності, і це дає підстави кваліфікувати їх як антропонімні формули, а не оказіональні найменування. Уживання чо-

тирилексемних АФ у російській антропонімії допрізвищевого періоду можна порівняти з функціонуванням трилексемних АФ у польській антропонімії відповідного періоду. Важливо відзначити, що чотирилексемні найменування фіксуються протягом усього староросійського періоду (XIV–XVII ст.). Очевидно, саме такий кількісний склад іменувань відповідає потребі повного визначення особи. Здебільшого в основі чотирилексемних іменувань лежить АФ А + а + В + В, яка складається з двох елементів першого порядку, тобто особового імені та індивідуального прізвиська номінанта, а також із двох елементів другого порядку – патронімів, один із яких утворено від особового імені, а другий – від батькового прізвиська. Такий якісний склад антропонімної формули віддзеркалює реальне співіснування у росіян двох систем іменування: офіційної і неофіційної. І хоча в суспільстві вже існувала диференціація імен і прізвиськ, усе ж таки вона, очевидно, більше стосується термінів. Адже неофіційне прізвисько в побуті виконувало ті ж самі функції, що і особове ім'я, пор.: **Волъкъ Григорьєвъ сынъ Романовича Курицин** (АСВР 1474–1484), правда, більш ефективно (див. підрозділ 3.1, 3.2).

А оскільки такий стан речей, як свідчить аналіз пам'яток писемності, зберігався в усіх соціальних верствах, то й зазначена чотирилексемна АФ не мала жодних функціональних обмежень, зумовлених соціальним або майновим станом поіменованої особи. Наприклад: **у Ивана у Лебедя у Васильева сына у Горина** (АСВР 1503–1504), **Кирило Орел Иванов сын Дорофеева** (АСМ 1562), **у Семена у Иванова сына у Строя у Дуракова** (АСМ 1548), **Семен Меньшик Васильев сын Попов** (АСМ 1551), **Федор Игумнов Серапионов сын Лихач** (АСМ 1543), **Никону Нечаю Яковлеву сыну Шилову** (АСМ 1564), **крестьянинъ Ивашка Тимофеевъ снъ Зубцовъ прозвища Балаи** (Южн.отк. 1651). Граматичні варіанти цієї АФ зумовлені тим, що прізвисько у складі такої АФ могло посідати другу, третю або четверту позицію.

Про соціальні обмеження у плані використання чотирилексемних АФ сигналізує відтопонімне означення у формі ад'єктива, яке входить до них як складова частина. Це, зокрема, стосується російської АФ А + а + В + С, напр.: **Дмитрий Михайлович Грозные Очи Тверской** (ОВ XIV), **князь Федор Хрипун да брат ево князь Василий**

Мних Семеновичи Стародубские (РК 1486), та АФ A + B + B + C: **Василеи Иванов снъ Михаиловича Волынсково** (Пам.Ряз. 1521), **Михаило Васильєвъ сынъ Олферьєвича Кучецкои** (АСВР 1484–1488).

У сучасній слов'янській антропонімії чотирилексемні АФ є рідкісним явищем. Формула A + b + F + F притаманна сучасній східнослов'янській антропонімії, напр.: *укр. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко, Юлія Василівна Юсип-Якимович, рос. Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин, Михаил Васильевич Голенищев-Кутузов, Клавдия Ивановна Шульженко-Коралли, болг. Юрий Иванович Венелин-Гуца.* Поява двох прізвищ тут мотивується так само, як і в трилексемній АФ A + F + F.

2.3.2.3 Багатолексемні найменування

Багатолексемні найменування, які складаються з п'ятьох і більше антрополексем, в усіх слов'янських мовах допрізвищевого періоду є оказіональними утвореннями, а тому серед антропонімоформул їх не розглядаємо.

Формування офіційних стандартів іменування у більшості слов'ян відбувалося в умовах інослов'янського або іншомовного впливу. Виняток становлять лише російська та польська антропосистеми, які розвивалися в рамках власної державності відповідних народів. Еволюцію польської антропосистеми, враховуючи кількісний склад компонентів АФ, схематично можна представити як 1 → 2 → 3 → 2, а російської – як: 1 → 2 → 3 → 4 → 3. Отже, розвиток антропосистеми відбувався у протиборстві двох протилежних тенденцій: тенденції до розширення меж найменування і тенденції до його кількісного згортання.

РОЗДІЛ 3.

ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Багатолексемні антропонімні утворення в їх ембріональному стані, очевидно, сягають глибокої давнини. Історія людства починається в надрах становлення родового ладу, з появи спільнот, що пов'язані походженням від спільного предка. Вважають, що через неусталеність шлюбних відносин у ту епоху та через труднощі встановлення батьківства найбільшого поширення спочатку набула ідентифікація особи за материнською лінією, яка пізніше в більшості відомих науці племінних суспільств змінилася на патролінійні роди [Козлов 1970, 240]. У зв'язку з цим можна припустити, що описові особові іменування, які складалися з кількох антрополексем, зі вказівкою на належність особи матері, батькові або комусь із інших родичів, спорадично вживалися у давньому суспільстві. У всякому разі в середині 1 тисячоліття н.е. такі слов'янські іменування були вже відомі, і цьому є навіть документальні підтвердження. Так, у середині VI ст. н.е. аварський хан знищив знаного антського посла Межамира, одну з наймогутніших особистостей серед слов'ян. Описуючи цей факт, античний історик Менандр наводить ім'я не тільки цього посла, але і його близьких родичів – батька та брата: "Межамир, син Ідаричів, брат Калагаста" (Менандр. Історія, уривок 5). Але треба мати на увазі, що найменування, які складалися з двох або більше антрополексем, становили периферійну зону однолексемної антропонімійної системи.

З розпадом праслов'янської спільності, з розширенням території проживання слов'ян, з поглибленням діалектних розходжень, з формуванням окремих слов'янських народів та їхніх мов, звичайно, виникали особливості в антропонімійних системах цих мов, що поступово розвивалися і поглиблювалися, наслідком чого стали дво- та трилексемні антропонімійні системи, які функціонують у сучасних слов'янських мовах. Зрозуміти особливості їх становлення допомагає дослідження еволюції антропонімійних систем окремих слов'янських мов.

3.1. Формування антропонімних формул у східних слов'ян в X–XIII ст.

Антропонімна система східних слов'ян у X–XIII ст. продовжує тенденції та закономірності, що діяли в антські часи. Складність її реконструкції полягає от у чому. По-перше, у розпорядженні дослідника є лише незначна кількість текстів, писаних давньоруською мовою: це літописи, що збереглися у пізніших списках, смоленські та новгородсько-псковські ділові грамоти, новгородські берестяні грамоти побутового змісту, написи-графіті Київського та Новгородського Софійських соборів, а також словники Тупікова і Морошкіна, які певною мірою віддзеркалюють антропонімію тих писемних джерел, які не дійшли до наших днів. По-друге, як видно з наведеного переліку, ці тексти дуже нерівномірно репрезентують різні території та різні верстви населення Київської Русі. Літописи, що представляють різні території, оповідають лише про верхівку суспільства – князів та їхніх підданих, котрі виконували адміністративні та військові функції. Згадки ж про простолюдинів у давніх хроніках становлять поодинокі випадки: люди з низьких соціальних верств цікавили літописців лише в тому разі, коли тих з якихось причин було втягнено у суспільно вагомі справи. Водночас найцікавіший для нас тип пам'яток ділового та побутового змісту територіально обмежений: він представлений переважно новгородсько-псковськими грамотами. Графіті ж характеризуються настільки специфічним стилем і змістом, що робити на їх основі якісь висновки стосовно формування системи антропонімних формул неможливо (сучасні графіті так само найчастіше фіксують лише однослівний спосіб іменування особи).

Ось чому побіжне спостереження та механічне реєстрування мовних фактів – без урахування соціальної належності основного складу поіменованих осіб, без територіальної прив'язки, словом, без соціолінгвістичної інтерпретації – можуть призводити до неглибоких висновків або до викривлених оцінок.

Основним способом ідентифікації особи у східних слов'ян X–XIII ст. був однолексемний. Такий висновок робимо на підставі власного дослідження еволюції давньоруських антропонімних формул [Пахомова 1984, 1994, 1995]. Таку ж позицію обстоює автор найглибшого, на

нашу думку, наукового дослідження давньоруської антропонімії, польський учений Т. Скуліна у праці "Staroruskie imiennictwo osobowe" [Skulina 1973–1974]. Відповідний стан східнослов'янської антропонімії гармоніював з антропонімійними системами інших слов'янських мов, які, на думку дослідників історичної слов'янської антропонімії, до XIII–XIV ст. залишалися однолексемними. Але в ономастичній літературі існує й протилежний погляд. Його висловлює відомий фахівець із староукраїнської антропонімії М.Л. Худаш. Говорячи про специфіку ідентифікації особи в Україні до запровадження кодифікованого права, дослідник торкається й давньоруського періоду: "Для української антропонімії давнього часу визначення особи за її власним іменем було фактично давно пройденим етапом. Воно закінчилося, на наш погляд, для усіх трьох східнослов'янських народів ще в *ранню давньоруську добу або навіть раніше* (виділення наше. – С.П.). Чітка наявність однойменних назв людей у давньоруських і староукраїнських писемних пам'ятках є лише даниною своєму часу, що базувалася на звичаєвому вживанні особових назв, яке допускало довільний спосіб ідентифікації особи також у писемній практиці, в тому числі й однойменні іменування" [Худаш 1977, 111]. Автор свідомий того, що його теза має гіпотетичний характер і не базується на чітких джерельних доказах. Тому на користь своєї думки він висуває два аргументи.

Перший із них полягає в тому, що в давньоруських текстах зустрічаються ускладнені найменування. Так, наявність у давньоруських літописах багатолексемних особових найменувань – загальновідомий факт. Але, говорячи про нього, М.Л. Худаш не згадує про пропорції між одно- та багатолексемними іменуваннями. А вони досить красномовні: 90% однолексемних і лише 10% багатолексемних. Багатолексемні антропоніми в давньоруських текстах – нетиповий спосіб ідентифікації особи. Незважаючи на вже досить неоднорідний у соціальному плані характер Київської Русі, антропонімні формули все ще знаходяться в периферійній частині антропонімійної системи, яка в цей період ще перебуває в стадії пошуку найоптимальніших засобів визначення особи. Ми розуміємо, що давньоруська доба є продовженням дописемного періоду. Ми свідомі й того, що вже в антські часи могли використовуватися багатолексемні найменування, адже в середині 1 тисячоліття н.е., як доводять історичні джерела, вже діяли екс-

тралінгвальні фактори, що спричиняли поступове формування різних антропонімічних засобів для вдосконалення ідентифікації особи. Але так само, як початок ембріонального розвитку істоти ми не вважаємо датою народження дитини, так і ембріональний стан розвитку системи антропонімних формул не можемо вважати реально існуючим для періоду, що завершувався XIII століттям. Антропонімійна система східних слов'ян перебувала на етапі відбору, пошуку антропонімних формул і засобів їх наповнення. Про це промовляє не тільки незначна кількість таких іменувань серед князів і майже повна їх відсутність у простолюдинів. Про це свідчать і неусталені норми у використанні багатолексемних найменувань. Отже, доцільніше було б говорити не про однолексемні іменування на тлі багатолексемних, як це робить М.Л. Худаш, а все-таки розглядати багатолексемні антропонімні утворення, які ще тільки формуються, на фоні однолексемних.

Другим аргументом на користь точки зору дослідника є антропонімійний дуалізм, який виник з часів поширення християнства. М.Л. Худаш пише, що "на східнослов'янському грунті нехрещені імена *досить швидко* (виділення наше. – С.П.) здають свої позиції хрещеним і починають виконувати роль індивідуальних прізвиськ" [Худаш 1977, 113]. Ця цілком справедлива теза потребує одного уточнення: обставина "досить швидко" у хронологічному тлумаченні означає, що це явище відбувалось протягом трьох століть. Остаточна перемога християнських імен (і то лише в діловому стилі), а також перехід більшості слов'янських онімів у ранг прізвиськ відбувалися після XIV ст. Отже, думка дослідника, яка є цілком виправданою щодо староукраїнської антропонімії, стосовно давньоруського періоду є не зовсім коректною.

Відчутним поштовхом до трансформації східнослов'янської антропосистеми стала християнізація іменника́, яка відбувалася слідом за відмовою правлячих кіл Київської держави від язичництва і проголошенням християнства державною релігією східних слов'ян. Тепер кожний русич при хрещенні обов'язково діставав церковне ім'я. Така інтенсивність у зверненні до християнських імен навряд чи мала добровільний характер. Навпаки, непрозорість семантики онімів, незвичний звуковий склад, як, наприклад, початковий [а], приголосний [ф], сполучення приголосних типу [кс], [пс], незвичні для слов'янських діалектів гіатуси – все це призводило до того, що протягом ще кількох

століть християнські імена сприймалися як чужоземні, іншомовні й протиставлялися колишнім – язичницьким, слов'янським. У повсякденному житті й після масової християнізації перевага віддавалася традиційним іменам. Нові ж не скоро увійшли до мовленнєвої практики, залишаючись лише "фактом ритуалу хрещення, актом фіксації та спорадичного використання" [Бірила 1982, 4]. Таку наявність у денотата двох особових імен дослідники називають русько-іномовною двоіменністю [Суперанська 1980, 211], або антропонімним дуалізмом [Худаш 1977, 104]. Хоча це аж ніяк не означає, що для східних слов'ян у той період дволексемний спосіб ідентифікації особи був типовим. У живому користуванні було тільки одне ім'я, частіше – традиційне. Так, у літописах, де йдеться переважно про князів, церковні імена становлять лише четвертину всіх однолексемних антропонімів. У пам'ятках ділового стилю питома вага християнських імен дещо вища: вони становлять там третю частину іменника́. Майже ідентичний показник демонструють також епістолярні пам'ятки. Так, за підрахунками Н.В. Подольської, "антропонімікон берестяних грамот містить 435 імен... Це число 435 складається із 165 християнських імен і 270 нехристиянських" [Подольська 1979, 202]. За словами цієї дослідниці, XIII ст. є "умовним рубежем, до якого і протягом якого ще переважають імена язичницькі, а з кінця XIII – початку XIV ст. все більше й більше зустрічається імен канонічних, православних" [Подольська 1977, 65]. Підрахунки Т. Скуліни також виділяють XIII ст. як період, коли у східнослов'янських пам'ятках починають переважати християнські імена. Різкий стрибок в їх вживанні відбувається у XIV ст. Максимальне число християнських імен досліджуваного періоду зареєстровано у графіті – майже 80%. На це є кілька причин. По-перше, у звертанні до Бога (а більшість графіті, знайдених у Новгородському та Софійському соборах, саме такого змісту) доречніше було згадувати своє православне, а не язичницьке ім'я. Якщо повсякденно людину називали традиційним ім'ям, то у молитвах та інших текстах, пов'язаних із християнським культом, вживали християнське ім'я. Це красномовно підтверджує наступний літописний приклад. Князь Ростислав, якого літописець весь час називає слов'янським іменем, у релігійній ситуації іменується християнським: **помилуи мене грѣшнаго раба своего Михаила** (ИЛ 1168). По-друге, в малодоступні місця соборів, де виявлено більшість графіті, могли проникнути

тільки церковнослужителі, а вони серед східних слов'ян були відомі, як правило, тільки під християнськими іменами. У багатьох графіті наявні прямі вказівки на церковну посаду поіменованих осіб, напр.: **рабъ бжии Лука, епископъ** (ДНСК XII), **Ияковъ... чрньць** (СНСК XII), **попинъ Якимъ** (ДНСК XII), **попови Ивану** (ДНСК XIII), **подъякъ Петръ** (ДНСК XIII), **митрополитъ Кюрило** (ДНСК XIII–XIV), **Луцѣ, владычину дияку** (СНСК XIII–XIV).

Поєднання і християнського, і традиційного імен у межах спільного найменування – нетиповий спосіб ідентифікації особи. Так, про християнське ім'я князя Святополка, використане у Лаврентіївському літописі лише один раз, дізнаємося з повідомлення про смерть князя: **преставися благовѣрныи князь Михаилъ зовомыи Стополкъ** (ЛЛ 1114). Можна припустити, що писар в умовах іменного дуалізму користувався правом вибору одного з імен. З'ясувати, якими мотивами він при цьому керувався, не завжди можливо. Але є підстави твердити, що зазвичай це було ім'я, під яким особа була більш відома у суспільстві. Генеалогічні джерела та деякі літописні дані дозволяють реконструювати "таємничі" імена великих князів. Хрещене ім'я князя Володимира – Василь, Володимира Мономаха – Федор, таке ж ім'я мав і батько Олександра Невського – володимирський князь Ярослав Всеволодович, Ярослав Мудрий мав християнське ім'я Георгій. Отже, більш відомим у той час було споконвічне слов'янське ім'я особи.

Іменування людини паралельно двома іменами (християнським і слов'янським) стосувалося, головним чином, тих випадків, коли мова йшла про народження людини. На користь нетиповості таких іменувань у Давній Русі промовляє не тільки незначна їх кількість, але й те, що писар при одночасному використанні обох особових імен людини вважав своїм обов'язком обумовити кожне з них спеціальним означенням: **нареченѣмъ въ крщніи Василии Русьскім именемъ Володимиръ** (ЛЛ 1096), **в стомъ крщеньи Георгии. а мирьскии Игорь** (ИЛ 1151), **имя ему Володимѣръ а во крщньи Петръ** (ИЛ 1173), **въ крещеньи Борисъ. а мирьсти Стославъ**[1] (ИЛ 1167), **имя Михаилъ а княже Ростиславъ** (ИЛ 1173), **имя ему Ростиславъ а в крщеньи**

[1] У даному випадку особа є носієм обох імен слов'янського походження, оскільки на час його наречення князя Бориса вже було зараховано до лику святих, а його ім'я фігурувало у святцях.

Иванъ (ИЛ 1174), **имя ему Олегъ а вь крщеньи Павелъ** (ИЛ 1175), **въ крщньи Андрѣянъ а княже Стославъ** (ИЛ 1177), **Дмитрѣи въ стмъ крщнии. а княжее имя оучини емоу Володимиръ** (ИЛ 1192), **нарекоша во крщнии Феодоръ, а княже Мьстиславъ** (ИЛ 1193). В інших ситуаціях паралельне використання обох імен спостерігається дуже рідко. Так, у пам'ятках-графіті в Києві і Новгороді фіксуються поодинокі випадки синхронного вживання двох особових імен, напр.: **Іоанъ аминь Сєжирє** (ДННСС XI–XII), **Ньжько Феодор** (ДННСС XI–XII), **рабоу своємоу Ивану имямъ Равятѣ** (ДНСК XII), **мирьскимъ имємъ Путько на хрьстьніє Євстратиєви** (СНСК XIII–XIV).

Поєднання християнського і слов'янського імен у межах одного найменування було в давньоруський період надзвичайно рідкісним і, як справедливо зазначає Т. Скуліна, мало характер не сполучення, а скоріше – протиставлення [Skulina 1973, 96]. Синхронне вживання обох особових імен властиве лише пам'яткам літописного жанру та графіті. У боярських генеалогіях наявність двох імен фіксується протягом XVII ст. [Парфенова 1990, 65].

Ми докладно спинилися на співвідношенні обох груп онімів, оскільки поширення християнства зумовило якісну перебудову антропонімійної системи східних слов'ян. Це виявилося не стільки у зміні репертуару імен, скільки у розшаруванні іменника́. Саме в цей період починається протиставлення християнських імен як офіційних традиційним побутовим іменам.

Християнізація східнослов'янського антропонімікону мала й інші наслідки. Здавалося б, вона могла відчутно збагатити репертуар імен. Але, натомість, з часом стає відчутною їх недостатність. Переслідуючи язичницькі імена, священнослужителі водночас не завжди дотримувалися церковного календаря. Це призводило до того, що значна частина імен, які прийшли із Візантії, ніколи або майже ніколи не вживалися. Інші ж, навпаки, користувалися посиленою увагою в суспільстві і досить швидко здобули популярність. Можливо, увага церкви була зосереджена не стільки на суворому дотримуванні церковного календаря, скільки на забороні язичницьких імен. Врешті-решт на зміну багатому традиційному іменнико́ві прийшло кількасот найуживаніших християнських онімів.

Статистична інтерпретація давньоруських джерел дає змогу пересвідчитися в тому, що різке скорочення вживаних дохристиянських

імен збігається у часі з різким стрибком питомої ваги багатокомпонентних найменувань. Цей стрибок відбувся у XIV ст. Отже, можна твердити, що однією з причин поширення вживаності багатолексемних онімів було збіднення східнослов'янського іменника́.

Трансформація однолексемної антропонімійної системи у багатолексемну відбувається хвильоподібно: від центру – до окраїн, від можновладців – до нижчих верств суспільства. Наше дослідження давньоруської системи антропонімів підтверджує висновок Т. Бах-валової, зроблений на інших матеріалах, про те, що "розвиток іменувань у різних соціальних групах іде паралельно, але хронологічно неодночасно" [Бахвалова 1974, 119].

На жаль, ми не маємо у розпорядженні східнослов'янських текстів тої доби, які б відбивали картину іменування простолюдинів і їхніх сімей протягом кількох генерацій, але відсутність багатолексемних іменувань у новгородських берестяних грамотах до XIII ст. дозволяє припустити, що суспільної потреби у складених назвах серед простого люду ще не існувало. Тому свої спостереження за створенням системи антропонімних формул робимо на зразках тих способів іменування, що діяли в іншому середовищі.

Частина сімей у класово неоднорідному соціумі вже мала суспільні привілеї та матеріальні багатства, які вони прагнули зберегти. Власні назви були покликані слугувати своєрідною міткою, родимкою, що вказувала на кровну належність особи до такого привілейованого предка або до знаної родини. Актуальність цього стала особливо відчутною після 1097 р., коли в Любечі було встановлено право спадкового володіння. Очевидно, цей зовнішній стосовно мови факт став тим каталізатором, який через певний час трансформував антропонімійну систему. Ця суспільна потреба задовольнялася тим, що все частіше до особового імені князя приєднувався компонент, який вказував або на зв'язок із предком (патронім), або на княжий уділ (відтопонімне означення). Додатковість, другорядність таких найменувань явно відчувається при читанні стародавніх текстів. Вона виражається, насамперед, у тому, що таке додаткове найменування при імені конкретної особи вживалося лише кілька разів, звичайно – при першій згадці про людину в тексті, а також – в урочистих, неординарних ситуаціях. У решті випадків князі (а багато з них згадуються в літописі по кількадесят разів) називаються однолексемно.

У зв'язку з цим звернімо увагу на деякі розбіжності у статистичних викладках між Т. Скуліною і нами [Skulina 1973, 62 та 73; Пахомова 1984, 344; Пахомова 1994, 201]. Так, середньоарифметична питома вага багатолексемних онімів (по X–XIII ст.), за підрахунками Т. Скуліни, становить 49% по ЛЛ і 42% по Новгородському літопису. У своїх дослідженнях, виконаних на базі ИЛ та ЛЛ, ми виводимо зовсім інше число, яке значно відрізняється від наведених вище, – 10%. Така розбіжність пояснюється дуже просто – різницею в методиці підрахунків, що викликана, в свою чергу, різницею в меті дослідження. Польський автор виходить із кількості денотатів, ми ж фіксуємо антроповживання в тексті. Якщо зіставляти наші дані по НГБ, то вони збігаються, адже поіменовані особи згадуються тут, як правило, по одному разу. У середньому по періоду багатолексемні назви становлять тут менше 2%.

Додатковим компонентом у дволексемних іменуваннях князів найчастіше виступав патронім, зрідка – відтопонімне означення, причому останнє – починаючи із XII ст. Поєднуючись із особовим іменем, другий компонент утворював словосполучення, яке суто зовнішньо збігається із сучасними найменуваннями на зразок *Олександр Сергійович* або *Федір Достоєвський,* але за своєю сутністю докорінно відрізняється від них. Сучасні антропонімні сполучення утворюють у тексті синтаксично стійку конструкцію, що виступає як один член речення і відповідає на одне запитання – суб'єкта або об'єкта. Умови утворення словосполучення типу *Олександр Сергійович* у східнослов'янських мовах більш суворі, ніж у давньоруську добу. Обидва імені, що входять до складу такого іменування, мають бути повними. Інверсія компонентів (напр., *Сергійович Олександр*) не допускається в жодному стилі. Використання іменування у непрямому відмінку з прийменником вимагає однократного вживання прийменника – тільки перед особовим іменем. Розривання сучасного словосполучення іншими членами речення або службовими словами неприпустиме.

За давньоруських часів діяли інші норми. Сучасні антропонімічні норми ще не були відпрацьовані й відібрані. На перший погляд може здаватися, що в давньоруській антропонімійній системі панував хаос. Проте уважне вивчення однієї з найуживаніших формул – *ім'я + патронім* – і порівняння її із сучасною *ім'я + по батькові* дає цікавий результат.

Майже шоста частина антропосполучень, в основі яких лежить формула *ім'я* + *патронім*, у давньоруських літописах розривається іншими словами – головними і другорядними членами речення, підсилювальними частками, наприклад:

1) підметом – **приде къ Изяславу** ***вѣсть*** **къ Мьстислаличю** (ИЛ 1147),

2) присудком – **Василка** ***посадиша*** **Стославича** (ЛЛ 1132),

3) означенням – **посла Семена** ***своего*** **Дядьковича** (ИЛ 1289),

4) обставиною – **преставися Глѣбъ** ***в Киевѣ*** **Всеславичь** (ИЛ 1119),

5) кількома членами речення – **ко Стославу** ***есте хрстъ цѣловали*** **къ Олговичю** (ИЛ 1147),

6) підсилювальною часткою *же* – **Глѣбъ** ***же*** **Зеремеевичь оубежень быс завистью** (ИЛ 1227).

У переважній більшості випадків вживання антропонімосполучення у непрямому відмінку з прийменником останній ставився і перед іменем, і перед патронімом, наприклад: **Володимеръ взѣ Менескъ** ***оу*** **Глѣба** ***оу*** **Всеславича** (ИЛ 1119), **посла** ***по*** **Ростислава** ***по*** **Гюргевича** (ИЛ 1149), **поемъ дчерь** ***оу*** **Дюргя** ***оу*** **Ярославича** (ИЛ 1167), ***со*** **Здеславомъ** ***с*** **Жирославичемъ** (ИЛ 1193), ***на*** **Ньжьке** ***на*** **Пръжневичи полъгривнѣ** (НГБ-7 XI).

У пам'ятках літописного жанру виявляємо багато прикладів з інверсійним порядком компонентів, наприклад: **Всеволодичь Стославъ** (ИЛ 1149), **Ярославичь Ростиславъ** (ИЛ 1152), **Гюргевичь Иванъ** (ИЛ 1170), **Андрѣевичь Володимиръ** (ИЛ 1169), **Щепановичь Илия** (ИЛ 1206), **за Давыдовича Всеволода** (ИЛ 1124), **Домамѣричь Юрьги** (ИЛ 1224), **Витовичь Володиславъ** (ИЛ 1213). Питома вага іменувань з інверсією компонентів – 15%.

Отже, довільність у порядку розташування компонентів антропонімного сполучення, можливість його розриву іншими членами речення та службовими словами, вживання прийменника окремо перед кожною з частин дволексемного іменування – все це свідчить про слабку взаємопов'язаність компонентів давньоруського антропонімного сполучення. За структурою і функціонуванням давньоруське складене найменування відповідає характеристикам вільного слово-

сполучення, кожний із компонентів якого у реченні виконував окрему функцію: особове ім'я – суб'єкта або додатка, другий компонент – означення або додатка.

Непрямим свідченням того, що давньоруська антропосистема залишалася однолексемною, є нестабільність, розпливчастість багатолексемних іменувань тієї доби. Додатковий до імені компонент залежав від позамовних реалій і міг змінюватися залежно від актуальності конкретного акту мовлення, напр.: **Глѣбъ Переяславьскыи** (ЛЛ 1168) та **Глѣбъ Кыевьскыи** (ЛЛ 1172); утворювався або за іменем батька, або за іменем матері: **Володимера Мстиславича** (ЛЛ 1168) та **Володимеръ Мачешичь** (ЛЛ 1154); міг бути дериватом або від побутового, або від хрещеного імені батька: **Всеволодъ Мьстиславичь** та **Всеволодъ Борисовичь** (ЛЛ 1214); міг оформляти інформацію стосовно особи номінації різними способами, як лексичними, так і граматичними: **Иоанъ Дмитриевичь** (ЛЛ 1292), **Иванъ Переяславъскыи** (ЛЛ 1302), **Иоанъ князь Дмитриевичь изъ Переяславля** (ЛЛ 1301).

І все ж у цьому розмаїтті засобів утворення багатолексемних назв особи вже можна визначити деякі тенденції, які надалі, у продовж трансформації всієї антропосистеми, стануть вирішальними. Серед багатолексемних іменувань давньоруського періоду виділяються дволексемні антропонімні формули. Вони становлять 95–100% (у різних джерелах) від кількості всіх багатолексемних іменувань. Другим компонентом дволексемної формули міг бути патронім, матронім, відтопонімне означення, відапелятивне прізвисько на позначення роду діяльності, етнічного походження особи тощо.

Серед усіх цих іменувань АФ *ім'я + патронім* виділяється як найпродуктивніша. Визначення людини через вказівку на батька як на главу сімейства, найближчу людину, відому у колі людей, що спілкуються, – найбільш раціональний спосіб ідентифікації особи в умовах патріархату. Цей спосіб є типовим не тільки серед усіх слов'ян, але й практично серед усіх інших народів світу.

Дослідження даної формули з огляду на антрополексеми, що входять до її складу [Пахомова 1995, 41], свідчить про безупинне суперництво між слов'янськими та християнськими іменами. Але статистичний аналіз показує, що наповнюваність указаної антропонімної формули християнськими іменами нестримно зростає з часом.

Морфологічними показниками патронімічності в давньоруській мові є суфікси ад'єктивної групи – **-jь, -ов/-ев, -ин* – та субстантивної групи – *-ич, -ович/-евич, -инич.*

Антропонімні формули з ад'єктивним патронімом поділяються на аналітичні – **Вышата снъ Остромирь** (ИЛ 1064) та синтетичні – **Рюрикъ Ростиславль** (ИЛ 1160). Додатковий до імені компонент слугує в таких найменуваннях відповіддю на запитання *чий син?* або *чий?*. Антропонімні формули із субстантивним патронімом уточнюють ім'я особи за допомогою запитання *хто саме?* і виражаються виключно синтетично. Аналітична форма була б тут недоречною.

Аналіз динаміки у співвідношенні синтетичних і аналітичних патронімічних форм дає цікаві для розуміння еволюції антропосистеми результати. Правда, лише поодинокі дослідники зверталися до цього важливого питання [Skulina 1974; Пахомова 1984; 1990].

Уперше зацікавився співвідношенням синтетичних і аналітичних форм у давньоруських літописах Т. Скуліна. Він провів ретельні підрахунки, окремо – по Лаврентіївському, окремо – по Новгородському літописах. Навів і абсолютні, і відносні (у відсотках) величини. Зробив розкладку за століттями. І отримав дивний результат. Він пише про безсумнівну перевагу синтетичних форм, які лише в XI ст. – і то не набагато – поступаються аналітичним. З XII ст., продовжує автор, синтетичні патроніми являють єдиний продуктивний тип іменування за батьком, а з XIII ст. аналітичний тип патронімів стає непродуктивним.

Очевидно, цей висновок здивував самого дослідника, тому що він одразу ж робить застереження: можливо, він непродуктивний лише на письмі; через невелику кількість прикладів не виключена деяка випадковість у наведених результатах; і, нарешті, проблема регресу аналітичних патронімів видається не до кінця зрозумілою [Skulina 1974, 80–83]. Віддаючи належне ідеї польського дослідника щодо зіставлення аналітичних і синтетичних форм, свої здогадки побудуємо у формі дискусії (сам автор залишає питання відкритим), у формі пошуку відповіді на нього, у формі продовження дослідження у цій площині.

Скрупульозність підрахунків Т. Скуліни не викликає жодного сумніву. Але водночас його висновок суперечить численним матеріалам

писемних джерел наступного періоду. Очевидно, у самому підході до інтерпретації матеріалу ним було зроблено хибний крок, який і спричинив викривлений результат.

Ця помилка полягає в тому, що автором не було враховано морфологічну різницю між патронімами. Підкреслимо ще раз: до складу антропонімоформули може входити патронім або у формі субстантива, або у формі ад'єктива. Субстантивні патроніми, що мали фіналь *-ич,* ніколи не виражалися аналітично. А от ад'єктивні патроніми могли мати при собі апелятив *син* (аналітичні) або не мати його (синтетичні). Справедливу за суттю ідею виявлення акцентів між синтетичними та аналітичними формами необхідно було провести в рамках одного типу – ад'єктивного. Тоді було б збережено чистоту експерименту. Не взявши до уваги цієї важливої морфологічної деталі, Т. Скуліна, по суті, здійснив підміну, з'ясовуючи співвідношення між ад'єктивними та субстантивними патронімами. А вони в давньоруській мові регулювалися позамовними чинниками.

Переважна більшість дослідників вважає, що патроніми на *-ич* мали соціальну [Унбегаун 1971, 28; Чичагов 1959, 47; Skulina 1974, 88] або стилістичну [Милейковская 1965, 117] конотацію. Справедливість цих думок стосовно староросійської антропонімії важко заперечити. Правда, дехто переносить цей висновок і на більш ранній – давньоруський період, надаючи тезі про соціальну обмеженість антропонімної формули *ім'я + патронім на -ич* універсального характеру [Зубов 1982, 16]. Цю ж думку поділяє Т. Скуліна, вважаючи, що іменування на *-ич* показує, начебто його носій посідає високе становище у суспільній ієрархії, решта – нейтральні в цьому розумінні, вони містять лише інформацію про те, що носій патроніма не належить до правлячого княжого роду. Але численні приклади іменувань з цим патронімом, що називають у літописних джерелах представників саме княжої родини, суперечать указаній думці Т. Скуліни, пор.: **Ярославъ снъ Володимерь** (ИЛ 1187), **Олегъ снъ Романовъ** (ИЛ 1274).

Аналіз текстів XI–XIII ст. свідчить, що найменування вказаної формули справді частіше називають знатних людей. Але тут немає нічого дивного, оскільки давні пам'ятки, що дійшли до нас, часто "ведуть оповідь про князів, про їх дружинників, а розповіді про простих людей не потрапили до цих текстів" [Симина 1973, 180].

І все ж давньоруські писемні джерела донесли до нас іменування з субстантивними патронімами на *-ич,* носіями яких є люди, що не займали у суспільній ієрархії високого становища: **Сновидъ Изечевичь,** ***конюхъ*** **Стополчь** (ЛЛ 1097), **Коровъ Яковлевичь,** ***новгородский мастеръ*** (Туп. 1196), **Иворъ Молибожичь,** ***смердъ*** (Туп. 1240), ***дроугии холопе*** **Лоука Иванковичю** (ИЛ 1288), **Ратша Рикиничь,** ***крестьянин*** (НГБ-6 XIII–XIV), ***Холопъ*** **Тѣшьцевиць** (ДННСС XI–XII). Такі й подібні їм записи є переконливими доказами на користь того, що вживання іменувань формули *ім'я + патронім на -ич* у Київській Русі ще не мало соціальних обмежень, а використання іменувань цієї АФ серед різних верств українського і білоруського населення наступної епохи лише підтверджує цю думку.

Деякі дослідники [Милейковская 1965, 117; Суперанская 1973, 316; Худаш 1977, 113], виходячи зі східнослов'янських текстів наступного періоду, роблять висновок про етикетну функцію патронімів на *-ич.* Очевидно, в XI–XIII ст. її ще не було, інакше чому ж тоді літописець називає злочинців такою стилістично піднесеною назвою? Пор.: **Талецъ Еловичь,** ***убийца князя Бориса*** (ЛЛ 1015), **Лазорь Домажирець** и **Иворъ Молибожичь,** ***два беззаконьника от племени смердья*** (ИЛ 1240). Очевидно, що не етикет регулював уживання патроніма на *-ич,* адже контекст свідчить, що у хронографа стосовно названих осіб переважають відчуття, протилежні пошані і ввічливості. Що ж у такому випадку скеровувало вживаність даної патронімічної форми? Донедавна ми були впевнені, що антропонімна формула з патронімом на *-ич* у Київській Русі не мала жодних обмежень [Пахомова 1984]. Але багаторічні дослідження переконують нас, що такі обмеження все ж таки в неї були. Ці обмеження насправді мали не територіальний, не стилістичний і не соціальний характер. Вони також регулювалися позамовно. Таким регулятором був вік поіменованої особи. У зв'язку з цим показовим є приклад Московського літопису: патронім на *-ич* з'явився в антропонімній формулі князя Костянтина Тверського тільки у 1319 р. – після смерті його батька Михайла Ярославича. Вікове обмеження у вживанні даної АФ зберігається в сучасних східнослов'янських мовах й донині.

Близьку за своєю суттю думку обстоює Р. Мароєвич. Він вважає, що патронім типу *Петровичь* замінював патронім типу *Петровъ сынъ,*

розвиваючи семантичний нюанс *Петров спадкоємець* [Марojевиh 1983, 163]. Тільки з часом такі іменування обмежилися колом осіб, що свої феодальні права доводили спадкоємництвом.

Давньоруський період – це доба, відзначена початком трансформації антропосистеми, коли старе, відживаюче співіснувало із зародженням нових тенденцій, що розвивалися в наступні століття. Тому дуже важливо розібратися у відокремленні старого й нового, у розміщенні акцентів між ними. Без урахування такого підходу помилкові тлумачення неминучі.

Так, дехто вважає, що до XIV ст. існував "знаний суфікс *-ль(ь)*, який вибув із ужитку, поступившись місцем суфіксу *-ич*" [Зинин 1972, 114]. Такий висновок пояснюється суто зовнішнім враженням від стародавніх текстів. Справді, патронімічна модель на **-jь* втрачає продуктивність через масовий вихід зі східнослов'янського іменника́ традиційних споконвічних імен (про глибинніші внутрішньомовні причини втрати продуктивності цією моделлю див. у пункті 2.3.1.1). А рефлекси суфікса **-jь*, як видно з текстів, приєднувалися саме до них. Винятки становлять кілька християнських імен (пор.: *Авраамль*, *Иевль*, *Яковль*). Але, по-перше, АФ з патронімом на *-ич* характеризується відносною рівномірністю, стабільністю використання по століттях (цей патронім утворювався і від християнських, і від споконвічних імен, як композитів, так і деапелятивів). Водночас кількісний спад іменувань із патронімом на **-jь* збігається в часі зі зростанням числа найменувань із патронімом групи *-ов/-ев, -ин*. По-друге, як патроніми моделі *-ов/-ев, -ин*, так і патроніми моделі **-jь* мають у давньоруській мові єдиний морфологічний статус, являючи собою по суті присвійний прикметник, на відміну від субстантивного патроніма на *-ич*. Ось чому доцільніше шукати заміну присвійній формі серед аналогічних граматичних груп, а не в іншій частині мови.

Вказані аргументи, основані на ретельному аналізі давньоруських текстів, переконливо доводять, що: а) вихід із ужитку патронімів із суфіксом **-jь* був зумовлений не функціональними обмеженнями даної моделі, а масовим виходом із ужитку твірних основ у формі споконвічних слов'янських імен; б) на зміну моделі із суфіксом **-jь* приходить група присвійних суфіксів із патронімічним значенням *-ов/-ев, -ин,* які не мали вказаних обмежень.

Близько 5% багатолексемних антропонімів у східнослов'янських текстах XI–XIII ст. утворено за формулою *ім'я + прізвисько*. Зарахування іменувань цієї групи до антропонімних сполучень має умовний характер у зв'язку з апелятивним походженням додаткового компонента [Худаш 1977, 222]. Частина таких найменувань могла з часом переходити у спадок. Про стабільність прізвиськ свідчить їх здатність утворювати патронім. Так, у Смоленських грамотах згадується **Остафии Дядько**, діти якого іменуються **Микоула Дядькович** та **Поутята Дядькович** (СГ XIII). Подібний приклад представляє й літопис: батька іменують **Иванъ Берладникъ** (ИЛ 1146), а сина – **Ростиславъ Берладничь** (ИЛ 1189). Може виникнути сумнів стосовно того, що ми маємо тут справу не з прізвиськами, а з іменами. Справді, дуже важко встановити без контексту, чи є даний антропонім язичницьким іменем, чи він є прізвиськом. У зв'язку з цією складністю частина дослідників, слідом за Н.М. Тупіковим, такі назви кваліфікує як імена [Туп. 1903, 16]. Інші ж, подібно В.К. Чичагову, відносять їх до розряду прізвиськ [Чичагов 1959, 12]. Ми вважаємо: щодо християнського періоду в розвитку антропосистеми не можна робити однозначних висновків, адже після X ст. відбувалося розшарування колишнього язичницького іменника́. Одні антропоніми, як показують більш пізні джерела, й надалі функціонували як імена, інші ж уже перейшли до розряду прізвиськ. Та коли маємо справу з дволексемними найменуваннями, встановити антропонімічний статус другого компонента нам допомагає контекст. У тих рідких випадках, коли згадуються обидва імені особи, писар обумовлює кожне із них спеціальними означеннями. У наведених тут прикладах таких означень немає. А той факт, що прізвисько перебуває у процесі антропонімізації, а надалі навіть успадковується нащадками поіменованої особи, дозволяє нам розглядати такі приклади серед найменувань АФ *ім'я + прізвисько*.

У слов'янській антропоніміці автохтонні імена не раз піддавалися класифікації [Селищев 1968, Демчук 1985]. Але в давньоруських текстах особове ім'я людини частіше всього уточнюється прізвиськом:

а) за її зовнішньою ознакою – **Олекса Черныи** (СГ XIII), **Добрыня Долгій** (Туп. 1177), **Иворъ Чапоносъ** (Туп. 1216), **Вячеславъ Толстыи** (ИЛ 1208), **Володъслава Ломоносаго** (ИЛ 1273);

б) за внутрішніми якостями людини – **Упирь Лихыи** (Туп. 1047), **Стославъ Хоробрыи** (ИЛ 1254);

в) за родом занять: **Степана Медоушника** (ИЛ 1262), **у Смена у Мясника** (НГБ-7 XIII);

г) за етнічною належністю або місцем походження: **Василь Полочанинъ** (ИЛ 1146), **Кузмище Кыянинъ** (ИЛ 1175), **Никола Грѣчинъ** (ИЛ 1183), **Иван Смолнянинъ** (ГВНП 1266–91).

Другий компонент указаної формули у граматичному плані міг бути виражений або ад'єктивно, або субстантивно. Що ж стосується позамовних регуляторів у її вживанні, не виключено, що АФ *ім'я + прі-звисько* активно вживалася для найменування простолюдинів, але твердити про її соціальну обмеженість не маємо права, оскільки тексти зафіксували називання за її допомогою осіб з різних соціальних верств, у тому числі й найвищих.

До соціально обмежених дволексемних іменувань належить АФ *ім'я + відтопонімне означення.* Вона використовується лише для ідентифікації представників княжого роду, іноді – вищого духовенства: **Георгии Ростовьскыи** (ИЛ 1130), **Ростиславъ Смоленьскии** (ИЛ 1148), **Володимеръ Галичьскии** (ИЛ 1151), **Михаилъ Черниговьскыи** (ИЛ 1228), **Ярославъ Соуждальскыи** (ИЛ 1236), **Романъ Добряньскыи** (ИЛ 1274). Відтопонімне означення в іменуваннях даної формули могло виражатися синтетично або аналітично: за допомогою апелятивів *князь*, *єпископ*, рідше – іншої назви зі значенням титулу або посади. При цьому в іменуваннях князів спостерігаються обидві форми іменування: **Романъ Добряньскыи** (ИЛ 1274), **Андрѣи князь Соуждальскыи** (ИЛ 1174), **Мьстиславъ Полотьскии кнзѣ** (ИЛ 1130). В означеннях же священнослужителів ми знаходимо виключно аналітичну форму іменування: **Аркадъ еппъ Новгородьскии** (ИЛ 1159), **Никола Полотьскии еппъ** (ИЛ 1182).

Про стабільність цього типу іменувань у князівському середовищі свідчить їх зростаюча кількісна динаміка за століттями, а також типовість синтетичних форм, коли відтопонімне означення уточнює ім'я особи безпосередньо, а не через титул. Здавалося б, цей тип іменувань міг би слугувати в майбутньому важливим ресурсом для утворення прізвищ. Але цього не сталося, на відміну, наприклад, від польської чи македонської антропонімії. Це можна пояснити більшою соціальною обмеженістю вказаного типу найменувань у східних слов'ян. Коло твірних основ для відтопонімних означень на *-ск-* обме-

жувалося лише географічним переліком князівських уділів, у той час, як, скажімо, у поляків основою для утворення подібних прикметників слугували й назва місцевості, й назва маєтку, навіть патронімічна назва [Matuszewski 1975, 84–87; Skulina 1973-1, 59].

Решта способів дволексемної ідентифікації людини належить, на наш погляд, до оказіональних іменувань. Це позначення особи за кимось із родичів (крім батька). Звичайно вони оформлялися аналітично: **Судиславъ братъ Ярославль** (ИЛ 1062), **братъ Изяславль Стополкъ** (ИЛ 1151), **Мьстиславъ внукъ Гюргевъ** (ИЛ 1170), **Добрыня оуи Володимиру** (ИЛ 970), **Володимеръ оць Ярославль** (ЛЛ 1039), **Петръ Кучьковъ зять** (ИЛ 1175). Найчастіше в таких іменуваннях знаходимо апелятив *брат*. Вказані найменування уживалися спонтанно і в подальшому не набули поширення у функції офіційних формул, однак у розмовному стилі збереглися дотепер.

Конкретизація особового імені дериватом від жіночого оніма трапляється в поодиноких випадках. У досліджуваних текстах такі оніми не становлять навіть десятка. При цьому не завжди другий компонент є утворенням від материнського імені особи. Твірною основою тут могло бути й ім'я господині: **Василко Маричичь** (ЛЛ 1061), **Михаль Елисавиничь** (ДНСК XII), **Климъ Хрьстиничь** (ИЛ 1213). Здебільшого іменування з матронімічною назвою в другому компоненті трапляються у літописах. Подібні іменування і в наступні періоди займають периферійну частину антропосистеми.

У цілому ж продуктивність двочленних антропонімоформул, у порівнянні з іншими багатолексемними антропоструктурами, зумовлена їхнім нейтральним характером: називаючи людей різних соціальних прошарків суспільства, дволексемні АФ використовуються в усіх жанрах давньоруської писемності. Двочленна АФ у допрізвищевий період була надійним способом ідентифікації особи в межах відносно невеликих соціумів на незначних територіях. У масштабах же великої держави її номінативні можливості були не завжди достатні, що виявлялося у пошуку нових, додаткових засобів словесної ідентифікації. Вихід із омонімічності антропонімів носії мови шукали в означеннях типу *молодший – старший, перший – другий* і т.п., напр.: **князь Изяславъ Ярославичь меншии** (ИЛ 1195), **Гюргевичь старѣишии Ростиславъ** (ИЛ 1148). Але недостатній ступінь

індивідуалізації подібних епітетів та обмежені можливості їх застосування не дозволили їм остаточно вкоренитися в антропосистемі, отож її розвиток пішов іншим шляхом: до двочленної АФ став приєднуватися третій онім.

Уживання трилексемних АФ у давньоруській мові залежало від кількох факторів, головними з яких були: а) майнове і суспільне становище особи, що дозволяло їй контактувати не лише в межах невеликих регіонів, але й у масштабах усієї держави і навіть поза нею; б) мета повідомлення, в якому використане дане найменування. У порівнянні з іншими пам'ятками писемності, літопис охоплює найбільшу кількість поіменованих осіб, малює широке полотно подій, що відбуваються на великих територіях. У зв'язку з цим трилексемні найменування фіксуються переважно в літописних джерелах. У грамотах і графіті антропонімні тричлени представлені поодинокими прикладами.

Тричленні АФ утворювалися в давньоруській мові передусім приєднуванням до найбільш вживаної дволексемної АФ *ім'я + патронім* третього антропоелемента, у ролі якого звичайно виступали пропатронім, відтопонімне означення або прізвисько. Структурно всі трилексемні іменування поділяються на дві групи: 1) із синтетично та 2) ізаналітично вираженою присвійністю додаткових компонентів (патроніма та пропатроніма).

Серед найменувань першої із вказаних груп як найпродуктивніша виділяється АФ *ім'я + патронім + відтопонімне означення*, напр.: **Стополкъ Гюргевичь Туровьскии** (ИЛ 1162), **Стослава Всеволодича Черниговьского** (ИЛ 1174), **сь Ярославомь со Изяславичемь с Кыевьскимь** (ИЛ 1174), **Всеволодъ Мьстиславичь Кыевскыи** (ИЛ 1224), а серед другої – АФ *ім'я + патронім + пропатронім*, напр.: **Глѣбъ снъ Юрьевъ внукъ Володимерь** (ИЛ 1173), **Володимѣръ снъ Василковъ вноукъ Романовъ** (ИЛ 1288), **Всеволодъ снъ Ярославль внукъ Володимерь** (ИЛ 1093), **Ростиславъ снъ Мстиславль внукъ Изяславля** (ИЛ 1093). Зареєстровані в літописах приклади першої АФ стосуються представників княжої родини, а втім, найменування другої групи могли використовуватися і для ідентифікації простого люду. Прізвисько ж у складі трилексемних антропонімних формул представлене і в найменуваннях князів, і в іменуваннях простолюдинів, пор.: **Воинегъ писалъ Журяговиць Полоцанинъ** (ДНСК XII), **Домашька**

ѱлъ Мыслятиниць Шъвьць (ДННСС XIII), **Станислава Доброго Тудъковича** (ИЛ 1136), **Иванъ Андрѣевичь, нарицаемый Долгій** (Туп. 1135), **Иванъ Ростиславичь, рекомыи Берладникъ** (ИЛ 1162).

Загалом же репертуар трилексемних іменувань виробляється різним комбінуванням у словосполученні імені, патроніма, пропатроніма, прізвиська, відтопонімного означення, дериватами від імен різних родичів, кожен із яких може мати різний граматичний вияв. Характерно, що кожна із структур підтверджується кількома прикладами літописів. Можливо, діапазон таких трилексемних схем потенційно був ширший. Але все це свідчить про те, що у вживанні трилексемних найменувань панувала ще повна свобода вибору антропонімічних засобів, причому одна антропонімна формула стилістично не відрізнялася від іншої. Ймовірно, писар, що обирав одну з таких тричленних структур, керувався не узусом (про норми використання антропонімних тричленів у давньоруській мові говорити ще рано), а комунікативними та ідентифікаційними потребами конкретної ситуації.

Багатолексемні власні особові іменування, утворені поєднанням чотирьох, п'яти і навіть більше антропонімів, фіксуються вкрай рідко і наявні лише у літописах. Громіздкі і незручні для запам'ятовування, багатолексемні антропонімні структури, цілком імовірно, не вживалися у розмовному стилі, а в писемних джерелах їх використання продиктоване не стільки метою ідентифікувати особу, скільки прагненням досягнути урочистості повідомлення, акцентуючи увагу на родоводі іменованої особи, напр.: **Начало княжения в Киевѣ князя великого Дюргя сна Володимиря Мономаха внука Всеволожа правнука Ярославля пращюра великаго Володимира** (ИЛ 1149). Найменування такого типу були покликані не стільки ідентифікувати особу, скільки антропонімічними засобами сконцентрувати увагу на ідеї спадкоємності та наступництва княжої влади. У виняткових випадках деталізована ідентифікація особи могла бути викликана й іншою причиною – прагненням літописця зосередити увагу на низькому походженні поіменованої особи: **Володимеръ бо бѣ от Малуши милостьницѣ Ольжины. сестра же бѣ Добрыня. оць же бѣ имя Малъко Любечанинъ. и бѣ Добрыня оуи Володимиру** (ИЛ 980). Зрозуміло, що такого роду контекст не можна сприймати як антропонімну формулу: тут маємо короткий генеалогічний опис походження князя Володимира.

Серед найменувань, що складаються з чотирьох або більше компонентів, синтетично виражені формули відсутні. Усе це описові назви, серед яких важко знайти закономірності, що повторюються в цілому ряді іменувань. Тому багатолексемні особові найменування кваліфікуємо не як антропонімні формули, а як антропонімні оказіоналізми. Їх об'єктом були виключно особи княжого походження: **Брячьславъ снъ Изяславль внукъ Володимиръ оць Всеславль** (ИЛ 1044), **Глѣбъ Туровьски шюринъ Рюриковъ снъ Гюргевъ** (ИЛ 1195), **Володимеръ Ярославичь Галичькии шюринъ Игоревъ** (ИЛ 1183), **Костянтинъ снъ Всеволожь внукъ Гюргевъ правноукъ Володимера Мономаха** (ЛЛ 1218), **Юрьи Владимеричь Мономашь Долгорукой князь Переяславскій** (Туп. 1151).

Присвійність (патронімічність) антрополексем, що входять до складу багатолексемних найменувань, зазвичай виражена аналітично, елементи іменування немовби нанизуються на нитку єдиного описового найменування: **Андрѣи Суждальскии сна Дюрдева вноука Володимѣря Мономаха** (ИЛ 1175).

Багатолексемні іменування особи – нетиповий спосіб ідентифікації не тільки через їх соціальну обмеженість, але й незручність їх використання в мовленнєвій практиці. А тому вони вкрай рідко представлені у східнослов'янських текстах пізнішого періоду.

Підсумовуючи викладені у цьому підрозділі думки, зробимо деякі висновки:

Основним засобом ідентифікації особи в XI–XIII ст. був однолексемний. Складені найменування, що безумовно, відомі слов'янам у дописемну епоху, посідають периферійну частину антропосистеми, не перевищуючи 10% від загальної кількості антропонімів.

На зламі XIII–XIV ст. питома вага антропонімних формул різко зросла не тільки внаслідок демографічних факторів й ускладнення суспільної структури держави, що потребувала більш точної ідентифікації своїх громадян, а й через християнізацію, що звузила іменний репертуар східних слов'ян.

Багатолексемні антропонімні утворення являли собою в давньоруській мові синтаксично вільні словосполучення, що характеризувалися довільністю в порядку слідування компонентів, можливістю розриву антропонімного сполучення іншими членами речення і службовими словами.

Серед антропонімних формул виділяються дволексемні іменування як соціально нейтральні і завдяки цьому найуживаніші. АФ *ім'я + патронім* характеризується у східних слов'ян найвищим ступенем вживання.

Тричленні та багаточленні назви особи, обмежені в своєму використанні соціальним статусом особи та громіздкістю структури, належать до маловживаного способу ідентифікації особи.

Східнослов'янську антропонімію XI–XIII ст. відрізняє багатство граматичних засобів і відсутність усталених норм у їх вживанні. Це період відживаючої традиційної однолексемної антропонімійної системи, час формування нової; це епоха, що є симбіозом нового й старого, коли християнство зруйнувало тисячолітні традиції язичницької системи іменування, і наслідки цього поширилися на різні рівні східнослов'янської системи номінації особи.

Перше державне об'єднання східних слов'ян було розхитане удільними князівськими міжусобицями, протиріччями можновладців, підірване наскоками кочівників і кількасотлітнім ординським ігом. Результатом цих внутрішніх і зовнішніх чинників стало зникнення з політичної арени Європи колись могутньої держави – Київської Русі. Її територія через недалекоглядну політику князів являла собою клаптики-князівства – легку здобич для іноземних завойовників. Потрапивши до різних сфер впливу, східні слов'яни опинилися у складі різних державно-політичних об'єднань: Польщі, Великого князівства Литовського, Московської Русі, Молдавського феодального князівства, Угорщини. Дальший розвиток досі єдиної антропонімійної системи східних слов'ян відбувався у межах російської, української та білоруської мов.

3.2. Розвиток антропонімних формул у російській мові

Староросійський період у розвитку системи власних особових іменувань є надзвичайно важливим і цікавим для історичної антропоніміки, оскільки в надрах саме цього територіально-хронологічного пласта онімів розвивалася специфічна формула ідентифікації особи, що складається із трьох компонентів і відрізняє сучасну офіційну антропонімію східних слов'ян від решти слов'янських народів. Дослідження способів ідентифікації особи

в давньоруській мові не повністю розкриває цю проблему, оскільки антропонімія ранньописемного періоду відображає ідентичність і паралельність шляхів розвитку всіх слов'янських антропонімійних систем. Ось чому наше головне завдання на даному етапі полягає в тому, щоб з'ясувати специфіку формування російської антропонімійної системи XIV–XVII ст., установити як внутрішні, так і зовнішні щодо мови причини й умови, що сприяли стабілізації в подальшому трилексемної антропонімної формули як офіційної.

Якісно новий етап у розвитку російської антропонімії збігся з розпадом східнослов'янської спільноти. Його порівняння з попереднім дає змогу виділити деякі кардинальні зміни, що мали наслідки на різних рівнях антропосистеми.

3.2.1. Однією з головних таких трансформацій стало зміщення акцентів у співвідношенні слов'янських і християнських особових імен. Суперництво між ними, що почалося після запровадження християнства, супроводжувалося поступовим витісненням споконвічних імен запозиченими. У XIV ст. відбувся злам на користь християнських. Ця тенденція розширення функціонування християнських імен за рахунок звуження слов'янських продовжується в староросійській антропонімії й зрештою призводить до того, що більшість слов'янських онімів переміщуються в інший антропонімічний клас – у прізвиська, хоча невелика їх частина й надалі виконує функції особового імені.

Співвідношення між християнськими і автохтонними іменами в антропоніміконах різних пам'яток писемності коливається залежно від території створення пам'ятки й соціального складу поіменованих осіб. Загалом воно виглядіє таким чином: 90% християнських імен проти 10% слов'янських. Пам'ятки, що віддзеркалюють найменування суспільної еліти, фіксують дещо більшу питому вагу слов'янських онімів. Так, матеріали Розрядних книг дають таке співвідношення: 2519 християнських і 607 слов'янських імен [Пілаш 1997, 152], що становить відповідно 80 і 20%. Пам'ятки, що репрезентують південноросійські території XVII ст., фіксують 75% канонічних і 25% слов'янських імен [Карлова 1991, 8]. І все ж, незважаючи на незначну різницю наведених співвідношень, перемога в староросійських ділових текстах християнських імен над слов'янськими є безумовною і остаточною.

3.2.2. При цьому треба мати на увазі, що переважання християнських імен у документах не являє собою точної копії співвідношення вживання імен у реальному житті. Багатьох людей, що їх записували в грамотах календарними іменами, в безпосередньому мовленні називали онімами слов'янського походження. Про це свідчить багато прикладів, зокрема, коли особа, яку в тексті названо іменуванням відповідної формули, ставить особистий підпис, вживаючи слов'янське, а не християнське ім'я, напр.: Семен Меньшик Васильев сын Попов... Послух **Меншик** руку свою приложил (АСМ 1551), Степан Михайлов сын Попова Будай, **Будай** послух руку приложил (АСМ 1552), Иван Кушник Мехалев сын... **Кушник** руку приложил (АСМ 1558), послух **Неклюдъ** руку приложилъ, послух **Меншои** руку приложилъ, послух **Смирнои** руку приложилъ (Пам. Ряз. 1574).

Нерідко людину на початку грамоти поіменовано назвою антропонімоформули з першим компонентом – християнським іменем, а далі в тексті вона ідентифікується за допомогою слов'янського оніма: Павел Григорьев сын Коровай Полевщицына... Послух **Коровай** (АСМ 1569–70), Кирило Орел Иванов сын Дорофеева... а взял яз, **Орел** (АСМ 1562), Патрикей Ушак Ефимов сын Кюрова..., чем яз, **Ушак**, сам владею..., где яз, **Ушак**, живу (АСМ 1563), Никону Нечаю Яковлеву сыну Шилову..., дал **Нечаю** (АСМ 1564), Иван Маковиев сын Чюкча... Мне, **Чюкче**, отчищати. А не очищу я, **Чюхчя,** того полулука (АСМ 1540), Иван Тучко Борисов сын Цветного... Яз, **Тучко** (АСМ 1566), у Ондрея Носа у Дмитреева сына..., что у **Носа** купил (АСМ 1563), Василей Обросимов сын Щука..., с **Щукою** (АСМ 1552). Ці та подібні їм численні приклади дозволяють зробити висновок про те, що, по-перше, оніми слов'янського походження у побуті вживалися не як додаткові компоненти, а саме як особові імена, оскільки були найточнішим засобом ідентифікації, а по-друге, вони переконують, що в староросійській антропонімії вже склалася така категорія, як офіційність~неофіційність імен: для повсякденного вжитку – одне ім'я, а для документа – інше, таке, як вимагається. І ця паралельність імен у комплексі з іншими чинниками була однією з передумов усталення в російській мові специфічної трилексемної антропонімної формули офіційного іменування.

3.2.3. Життєздатність слов'янських онімів у реальній комунікації підтримувалася звичаєм однойменння в межах однієї сім'ї, коли одне й те саме ім'я мали рідні або двоюрідні брати, батько й син, дід та онук, дядько й племінник. Цей звичай не мав ніяких соціально-класових обмежень, напр.: **Иван Иванов сын Коптяй** (АСМ 1515), **Иван Иванов сын Сухой** (АСМ 1544), **Семен Семенов сын Шарко** (АСМ 1570), **Семену Семенову сыну Шевелю** (АСМ 1571), **Василей Васильев сын Харя** (АСМ 1559), **Василей Васильев сын Клоч** (АСМ 1552), **Степан Ермолин сын Ермолина** (АСМ 1511), **Иванку Иванову Ростовцу** (АСМ 1556), **Се яз Трофим Ананьин сын, старой биричь, да с своими детми з двема Иваны, з Болшим да с Меншим** (АСМ 1567), **Михайло Тимофеев сын Болшей, Михайло Тимофеев сын Меншей, ...братеники** (АСМ 1568), **Се яз, Гаврило Захарьин сын вдовой своими детми: с Семеном, да Андреем, да Яковом, да Васильем, да Яшей Меншим** (АСМ 1569), **Федоръ Федоровъ снъ Блудова** (Пам.Ряз. 1486), **Иван Иванов снъ Сукина** (Пам.Ряз.1521), **Се яз Григорси, своим братам Федором, да с братом с Федором же Григорьевы дѣти Фенина** (Пам.Ряз. 1509–10), **Дмитрий Шемяка и Дмитрий Красный Юрьевичи – дети князя московского Юрия Дмитриевича** (Пам.Ряз. 1434), **память мнѣ кнзь Якову болшему да мне кнзь Якову меньшому княж Ивановым дѣтем Вяземскимъ** (МДБП 1695). Ця прадавня традиція сімейного однойменння, що породжена прагненням зберегти генеалогію в умовах допрізвищевої доби, трансформується з часом у однойменння серед односелів або сусідів. При цьому остаточно втрачається функція виділення родини серед інших за допомогою особового імені. Це явище є наслідком позамовних факторів. Є.Н. Бакланова відзначає у 1717 р. процес розділення сімей, пов'язаних боковою спорідненістю, коли в окремі двори відділяються племінники від дядьків, жонаті брати – один від одного. У результаті такого сімейного розділення родичі стають сусідами, а внутрішньосімейна однойменність перетворюється на сусідську [Бакланова 1971, 108].

3.2.4. Староросійський період розвитку антропонімії знаменний не лише різким скороченням функціонування дохристиянських імен у ролі головного компонента антропосполучень – процес "перемоги"

запозичених імен над споконвічними супроводжується збідненням репертуару імен. Слов'янські імена відходять у "тінь", у неофіційне використання, а в пам'ятках ділового стилю все частіше вживаються християнські. При цьому, як свідчить статистичний аналіз великоруських ділових джерел XIV–XVI ст., у реальному використанні було всього 259 християнських імен [Гвоздєва 1997, 34]. Дослідження в цьому ж аспекті Розрядних книг, що відображають іменування соціальної еліти Московської Русі XV–XVII ст., також свідчить про обмеженість наявних у використанні християнських імен – усього 129 онімів, що становить 16% чоловічих імен православного календаря [Пилаш 1997, 152].

Крім того, незважаючи на авторитетність православного місяцеслова, не всі імена були однаково улюблені й популярні – вони відрізнялися різним ступенем уживаності, у зв'язку з чим в активному використанні була невелика їх кількість. В.Д. Бондалєтов обмежує їх число кількома десятками [Бондалетов 1983, 109]. У південноруських відказних книгах першої половини XVII ст. серед 234 зафіксованих канонічних імен лише 50 характеризуються високим ступенем уживаності. Це означає, що в реальності безліч денотатів ставали носіями однакових імен. Так, наприклад, із п'яти осіб, поіменованих у грамоті № 348 Актів Соловецького монастиря під 1570 р., троє мають однакове ім'я: **Федор** Наумов сын Плешко, **Федор** Семенов сын Недорезов, **Федор** Васильев сын Чехолдина. Пор. також: **на Васку** на Иванова сына Бурка, да **на Васку** на Кузмина сына да **на Васку** Григорьева сына Козла (АСМ 1564, № 269).

Явище тезоіменності типове для всіх теренів Росії. Воно відзначене в Білозір'ї [Бахвалова 1972, 7], на Вологодщині [Бакланова 1970, 310; 1971, 108], у Приворонежжі [Фролов 1972, 4], в Новгородській землі, на Рязанщині, у Подвинні, на південному сході. Подолання тезоіменності у межах однолексемної антропосистеми здійснювалося словотвірними засобами (див. розділ 1), напр.: **Иванко Иванов** сын Долгово (АСМ 1548-49), Се яз **Тимофей** Яковлев сын Векшина, да яз, **Тимоня** Лавров сын Шесникова (АСМ 1553). Ця праслов'янська традиція дериваційного розмежування однакових імен, очевидно, знайшла своє продовження і в староросійській мові завдяки морфологічним варіантам канонічних імен, утворених 50 різними суфіксами. У

результаті відносно невелика кількість християнських імен староросійської антропонімійної системи представлена у мовленнєвій практиці 1500 варіантами канонічних імен [Гвоздєва 1997, 34]. Ця варіативність була підготовлена ще в дохристиянський період, і адаптація запозичених особових імен відбувалась на ґрунті широко розгалуженої деривaційної слов'янської системи: Жданко – Иванко, Шестак – Гришак, Ярец – Федец, Хохолок – Петрок, Первушка – Петрушка тощо. Правда, в умовах розвиненого суспільства, яким була Московська держава, подолання тезоіменності в описаній формі було недостатнім. Варто відзначити, що повторюваність стосується не тільки християнських, але й автохтонних онімів. Пор.: **у Нечяя** у Захарьина сына, **Нечай** Власьев сын, **с Нечаем** с Омеляновым сыном, **Нечай** Иванов сын; **Третьяк** Игнатьев сын, **Третьячко** Левонтиев сын, **Третьяку** Федорову сыну; **Шевелко** Романов сын, **Шевелко** Данилов сын; **Некрас** Андреев сын, **Некрас** Сергеев сын; **Чебот** Гаврилов сын, **Чебот** Костянтинов сын (АСМ XVI), **Русинко** Кандратев снъ, **Русина** Полибина, **Русин** Исаков снъ Иевлев; **Неклюд** Обрютин сын Тверитинов, **Неклюд** Онтонов; **Посникъ** Костянтинов снъ Кичюрин, **Посник** Булгаков снъ Елисѣевъ; **Дружина** Михаилов снъ Патрекѣева, **Дружина** Юрьев снъ Протасов; **Бурнаш** Иванов снъ Черемисинова, **Бурнаш** Васильев сын Абезянина; **Меншик** Истомин снъ Матюкова, **Меншик** Лукин снъ Григорева, **Меншик** Семенов; **Злобка** Софронов, **Злобка** Иванов (Пам.Ряз. XVI). Перенесення одного й того ж імені на інший денотат супроводжується звичайно приєднанням до нього уточнюючих слів – означень, доповнень, інших власних імен. Як видно з наведених прикладів, повторюваність імен у межах невеликих територій, у межах спільного комунікативного поля сприяла розвиткові антропонімних формул. Отже, обмежений набір уживаних імен – як слов'янських, так і християнських – став однією з головних причин поширення в пам'ятках писемності багатолексемних власних назв особи.

3.2.5. Скорочення репертуару збігається в часі зі зростанням числа антропонімних формул (з XIV ст.). При цьому ступінь уживаності однолексемних антропонімів нерівномірний у пам'ятках різного стилю. Найменша кількість онімів, що представляють однолексемний спосіб ідентифікації особи, спостерігається в текстах ділового стилю, адже "чим більш зобов'язуючим був документ щодо найменованого,

тим повніше було його найменування" [Чичагов 1959, 9]. Отже, різні ділові грамоти (кабальні, купчі, дані, духовні, жалувані, судні) є юридичними текстами, що визначали наявність у них багатолексемних найменувань особи, а однолексемні антропоніми становлять в них всього від 10 до 20%. Літературно-розповідним пам'яткам властиве багатократне згадування однієї особи. Наводити щоразу розгорнуту форму її іменування і незручно, і недоцільно. Отож намаганням уникнути зайвих невиправданих повторень пояснюється дещо більша кількість однолексемних найменувань у літописах і художніх творах – до 40%. У записах побутового характеру, адресованих рідним і близьким людям, однолексемний спосіб номінації особи виявляється найдоречнішим. Ось чому в берестяних грамотах Новгорода XIV–XV ст. однолексемні антропоніми становлять 2/3 усіх найменувань.

Отже, використання однолексемних антропонімів зумовлене як жанрово-стилістичною належністю тексту, так і конкретними обставинами мовлення. Якщо в давньоруську добу ядро антропосистеми становили однолексемні особові назви, а багатолексемні існували на її периферії (до того ж їх вживання було зумовлене потребами конкретної комунікативної ситуації), то з XIV ст. такий стан речей змінюється на протилежний. У пам'ятках ділового стилю ядро антропонімікону становлять антропонімні формули, а однолексемні антропоніми використовуються лише в таких випадках:

а) при повторному згадуванні особи, якщо в тексті вже була наведена повна формула найменування денотата, напр.: **Тягался Чюдовского монастыря приказщик Якуш Ильин сын с-Ывашком да с Федком с Петелиными дѣтми Солонинина. Так рек Якуш: жалоба ми, г(осподи)не, на того Ивашка да на Федка** (АСВР 1505-06), **бил челом на князя Меркура Щербатого, что князь Меркур болши его написан** (РК 1580);

б) якщо ім'я наводиться після найменування батька поіменованої особи або іншого члена сім'ї, напр.: **у Ивана у Иванова сна Сукова. Да у сна у его у Василя** (Пам.Ряз. 1521), **Яков Голутвинич с братом Прокопем** (ГВНП 1308–12);

в) якщо носієм іменування є священик або інша особа, що належить до церковної сфери, напр.: **вѣдамо у нас дховскому игумену**

Иосифу. диакону Кузунє. да борисоглѣбским попомъ Молафѣю. да Ивану. да николскому попу Федору (Пам.Ряз. 1555). Визначення особи служителя культу за допомогою патроніма у принципі можливе, але не типове, пор.: **поп Яков Семенов сын** (АСВР 1470);

г) коли поіменованою особою є дитина, пор.: **да береги неоплошно Маремянушка Прокофьюшка дома у себя; жена родила сына Корнилья** (МДБП 1689), **Гуменка вели учит** (ПРЯ XVII), **дочеришка твоя Уляшка да Машка** (ИНРЯ XVII).

3.2.6. Упродовж XIV–XVIII ст. антропосистема російської мови (у порівнянні з давньоруською) переживала глибоку трансформацію. Принципові суспільні перетворення супроводжуються також антропонімічною еволюцією. У цей період ядро антропонімікону текстів ділового змісту займають не однолексемні антропоніми, як це було у попередні часи, а антропонімні формули. Протягом XIV–XVI ст. дволексемні найменування кількісно переважають у ділових текстах, оскільки є соціально нейтральними. За допомогою дволексемної антропонімної формули міг бути позначений представник будь-якої верстви суспільства – від холопа до царя, пор.: **с царевичем Иваном Ивановичем** (РК 1570), **князь Федор Ивановичь** (АСВР 1430–40), **палач Васка Микифоров** (МДБП 1639), **поп Василеи Иванов** (Пам. Ряз. 1589), **крстьян Черныш Родивоновъ** (Пам.Ряз. 1572–73), **с помещики ...со Ондрѣем Унъковским** (Южн.отк. 1640), **приказшикъ Ивашко Шишловъ** (Пам.Ряз. 1529), **боярина Михаила Чета** (ГВНП 1483), **дворник Кондратко Ортемов, дияк Михайло Олексеев сын** (АСМ XVI).

Водночас відбуваються зміни, що стосуються трилексемних антропонімних формул. Якщо в XI–XIII ст. з їх допомогою ідентифікували представників суспільної еліти, то в староросійський період розширюється соціальний діапазон трилексемних формул, у результаті чого вони втрачають соціальну обмеженість і стають (щодо визначення суспільного статусу їх носія) соціально нейтральними. Напр.: **кузнець Василей Якимов сын Худокуй, двинянина Федка Микулина сына Рачкова** (АСМ XVI), **бортники: Оноха Ондрѣев снъ Селезнева** (Пам.Ряз. 1530), **кабальнои мои члвкъ Васка Степанов снъ Чюмаков, бѣднои и безпомочнои Оска Левонтиев снъ Лаптевъ** (ПРЯ XVII), **кресянинъ Микитико Наумов снъ Волковъ, кресянинъ**

Якушко Петровъ снъ Биркинъ, крестьянин Васка Микифоров снъ Шишка, бобыл Серешка Григорьев снъ Цюканъ, крстьянин Сенка Емелянов снъ Лощила (Южн.отк. XVII).

3.2.7. Деякі автори, досліджуючи локальні пам'ятки писемності, обмежені невеликим хронологічним відрізком, узагальнюють свої часткові висновки на всю антропонімійну систему і внаслідок цього роблять оцінки, які не висвітлюють загального стану. Так, Л.В. Карлова на базі південноросійських відказних книг першої половини XVII ст. робить висновок про те, начебто "назви по батькові були привілеєм панівного класу, селяни були позбавлені права величатися за батьком" [Карлова 1991, 13], буцімто "найпродуктивніше прізвиська використовувалися при іменуванні селян і бобилів" [там же, с. 14].

Першу тезу дослідниці легко спростувати тими ж південноросійськими джерелами, в яких масово представлені приклади іменувань за допомогою патроніма: **крстьянинъ Гришка Совелов, крестьянин Мортинъ Павлов снъ, кресянинъ Микитко Наумов снъ Волковъ, кресянинъ Якушко Петровъ снъ Биркинъ, крестьянин Ондрѣи Совеловъ снъ прозвище Бѣлокопыт, крестьянин Васка Микифоров снъ Шишка, крстьянин Сенка Емелянов снъ Лощила, крстьянин Ивашко Дмитреевъ снъ Сухои** (Южн.отк. XVII).

Патронім у структурі найменування селян не є чимось унікальним. Про це свідчать статистичні дані по Актах Соловецького монастиря XV–XIV ст. (АСМ) – пам'ятки, яка характеризується згадуванням переважно селян. Серед дволексемних найменувань лише у 8% випадків селяни ідентифіковані за допомогою АФ *ім'я + прізвисько*, у 92% найменувань особове ім'я уточнюється за допомогою патроніма. Приблизно такі ж результати дають підрахунки по інших джерелах.

Не можна погодитися із тим, що прізвиська були найпродуктивнішою категорією при називанні селян та бобилів. Звернення до джерел, ядро антропонімікону яких становлять назви осіб аристократичного походження, свідчить, що прізвисько було типовим засобом ідентифікації можновладців (див. Веселовський, РК та матеріали розділу 1).

Правда, попередні наші аргументи не є свідченням того, що ми не поділяємо думки щодо соціального розшарування антропонімії. Але не класи антропонімів у староросійській мові мали соціальне наван-

таження. Річ у тім, що у XV–XVIII ст., як і в попередній давньоруський період, форма вираження патронімічності була досить строкатою: це і синтетичні, і аналітичні патроніми, оформлені широким колом суфіксів патронімічності або присвійності. Історія будь-якої мови доводить, що за наявності в мові на певному етапі розвитку різних за формою, але однакових за змістом мовних одиниць, подальший розвиток може здійснюватися двома шляхами: або слабший варіант відмирає, або за другим варіантом закріплюється нове денотативне чи конотативне значення. Розвиток російської патронімії пішов другим шляхом. З часом патронім субстантивної групи на *-ич,-ович/-евич* набув такої конотації.

У давньоруській мові субстантивні патроніми ще не мали соціально-класових обмежень, вони несли значення "родич по крові, нащадок". Правда, існувало у зв'язку з цим єдине обмеження, пов'язане з віком та сімейним статусом поіменованої особи. Тому й іменування рідних братів аристократичного походження мають граматичні варіанти свого вираження: Григорей *Меньшой* **Ондреев сын** Колычов, Григорей *Болшой* **Андреевич** Колычов, Иван **Михайлович** Юрьев *Большой*, Иван *Меньшой* **Михайлов сын** Юрьева (РК, 55, 57). Поступово сімейне старшинство перетворюється на громадське, і субстантивні патроніми зазнають соціально-станового обмеження.

На основі вивчення матеріалів лише центральної частини Російської держави В.К. Чичагов зробив висновок про те, що "з *-вичем* у XV–XVI ст. іменувалися тільки представники вищих верств панівного класу епохи феодалізму". З цим висновком важко погодитися, адже писемні джерела Новгорода і Пскова дозволяють стверджувати, що процес соціальної градації патронімічних назв проходив у різних територіях неодночасно. У XV ст. не лише найвищі сановники мали у складі формули субстантивний патронім, пор.: **у Филкы, да у Родкы, да у Онашькы, у великихъ смердовъ у Григорьевичеи; попъ Максимъ Иониничь; старостъ улицкихъ, Климентия Івановичя; Иванъ черноризець скимникъ Матфѣевичь, рядецъ** (ГВНП XV); **дьяк Никифор Демидовичь; у приказщиковъ оу Василья оу Федоровича да оу Семена оу Федоровича** (АСВР XV). Але у XVI ст. вже завершився процес закріплення за субстантивним патронімом на *-ич* соціально обмежених конотацій. З цього часу на всіх територіях

Росії соціально маркованою стає саме граматична форма вираження патронімічності. Окрім форми патроніма, на соціальний стан особи в староросійській мові вказує морфологічне оформлення топонімічного компонента в антропосполученні. Якщо носієм найменування є князь, боярин або інший представник пануючого класу, то топонімічне означення, утворене від назви уділу чи маєтку, виражається відносним прикметником і повністю узгоджується з іменем особи: **князь Михаило Тферьскы, князь Давыд Ярославьскы** (МЛ 1315, 1321), **князь Семен Стародубскои** (РК 1481), **на князя Василья Шуйского, Федор Мещерской, Дмитрей Елетцкой** (РК 1580), **князь Борис Черкаской** (РК 1590), **князь Дмитрей Московской** (ПЛДР XV), **княз Ондрѣи Тюменской** (МДБП 1642–43). Відносний прикметник із суфіксом *-ск-* міг утворюватися від назви храму, у такому разі він уточнював особове ім'я священика, напр.: **поп Семен кузмодемьянскои, с игуменом с Олександром с воскресенским** (АСВР XV), **поп Петръ егорьевскои, сщник Инокентеи покровскои** (Пам.Ряз. XVI).

У простолюдинів іменування за топонімною ознакою у формі іменника з'являлося, коли особа змінювала місце свого проживання. Тоді прізвисько за походженням ставало актуальним уточненням особового імені: **Авраам Ладожанин** (МЛ 1478), **Петре Смолнине** (НГБ-6 XIV), **Васка Мещорка** (МДБП 1642–43), **Тишкѣ Мордовину** (ПРЯ XVII), **Фетька Астараканаць, Иван Москаль, Якова Тотарина, Сава Черкашенин** (Южн.отк. XVI), **Фома Литвин, Иван Тферитин Степан Ростовец, Максим Переяславец** (АСВР XV), **Ивашка Ростовца** (АСМ 1547). В аналогічних екстралінгвальних ситуаціях додатковий компонент на позначення нової для певної місцевості людини, міг мати іншу внутрішню форму, пор.: **Костка Приходец** (Пам. Ряз.XVI), **Тренькя Новикъ** (Южн.отк. 1625), **Давыду Прибыше** (НГБ-3, XIV–XV).

Отже, соціальний компонент у російських найменуваннях XIV–XVIII ст. стосувався не кількісного складу антропонімної формули і не наявності або відсутності в її складі певної антропонімічної категорії, а граматичної форми вираження цих граматичних категорій. Як видно з наведених ілюстрацій, ідентифікація селян і ремісників трилексемними (і навіть чотирилексемними) АФ стає все більш звичайним явищем. У староросійську добу кількість компонентів складено-

го особового іменування вже не була тим критерієм, за яким можна було б робити висновок про суспільний стан поіменованого суб'єкта. І це вже наголошувалося у вітчизняній антропоніміці [див. Бахвалова 1972, 9; Зинин 1972, 31; Карлова 1991, 14; Пахомова 1993, 69]. Вважаємо, що саме соціальна нейтральність трилексемних найменувань, на відміну, скажімо, від староукраїнських та старобілоруських антропонімоформул XVI ст., була одною з найважливіших передумов того, що в російській мові надалі затвердилася саме трилексемна офіційна антропонімоформула.

3.2.8. Через відсутність усталених антропонімічних норм одна й та сама особа могла бути названою по-різному. Різні за змістом і територією грамоти дають на підтвердження цього багатий матеріал, пор.: **Иван Злоба Ондрѣєв снъ Ворыпаева, у Злобы у Ворыпаева** (Пам.Ряз. 1486, 1521), **Ортемъ Яковлєв снъ Щетининъ, Ортем Щетинин; Тать Иванов снъ Рыкунов, Тат Рыкунов** (Пам.Ряз. 1578–79), **Иван Ишук Иванов сын Бухарина, Ишук Бухарин; Кирило Орел Иванов сын Дорофеева; яз, Орел** (АСМ XVI). Зважаючи на те, що одна особа могла бути носієм цілої низки формул іменування та їх варіантів, на перший погляд важко визначити шляхи розвитку системи антропонімних формул. Тому для усвідомлення причин кінцевого усталення трилексемної офіційної системи ідентифікації важливо виявити кількісне співвідношення найменувань, що складаються із різного числа компонентів, між собою. Саме цей показник дозволяє встановити динаміку розвитку антропонімних формул. А вона полягає в переході до дво- та трилексемних формул антропонімійної номінації як найтиповішого та кількісно переважаючого способу ідентифікації особи. Однак, беручи до уваги, по-перше, значні розміри території держави, а по-друге, її соціальну структурованість, при дослідженні цього процесу необхідно зважати як на соціальні, так і на територіальні його особливості.

Соціальні особливості цього процесу полягають у тому, що перехід до трилексемної антропонімної формули розпочинається серед суспільної еліти. Уже в Розрядних книгах 1475–1598 рр., антропонімікон яких становлять назви осіб аристократичного походження, питома вага трилексемних антропонімоформул серед решти структурних ти-

пів перевищує 50%. Водночас пам'ятки писемності, антропонімікон яких складаться з особових іменувань простолюдинів, віддзеркалюють значно менший склад трилексемних формул. Зокрема, в Актах Соловецького монастиря XV–XVI ст. (тобто того ж самого періоду) трилексемні найменування становлять у цілому третю частину антропонімікону. Але в окремих грамотах, які містять списки селян, трилексемних антропонімів ще менше (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Співвідношення дво- та трилексемних найменувань у списках селян XVI ст.

Грамота	Період	Усього	Дволексемні	Трилексемні
№ 213 АСМ	1556	129 (100%)	93 (72%)	36 (28%)
№ 222 АСМ	1556-57	61 (100%)	59 (97%)	2 (3%)
№ 235 АСМ	1558	30 (100%)	23 (77%)	7 (23%)
№ 37 Пам.Ряз.	1572-73	29 (100%)	28 (96%)	1 (4%)

Основна маса селян у переписних книгах Вологодського повіту в 1678 та 1717 рр. ідентифікувалися дволексемно [Бакланова 1971, 109]. Найменування воронежців на початку XVII ст. також зазвичай дволексемні, лише наприкінці XVII ст. вони витісняються трилексемними [Фролов 1972, 10]. Звертає на себе увагу той факт, що на периферії імперії трилексемні антропонімні формули навіть у представників пануючого класу з'являються досить пізно. Так, на Середньому Уралі у метричних записах батьки новонародженої дитини – представники заможних соціальних прошарків – майже завжди ідентифікувалися так само, як і простолюдини, – двокомпонентно. Масова поява усталених трилексемних найменувань для ідентифікації батька новонародженої дитини починається тут з 1827 року [Короткова 1979, 299–300]. Безперечно, на територіях, віддалених від центру, й на письмі зберігалася усна традиція, адже навіть сьогодні в усному мовленні цього регіону у 98% випадків вживаються дволексемні антропонімні формули [Поротников 1972, 13]. Таким чином, перехід до дво- та трилексемних антропонімних формул проходив хвильоподібно: від можновладців – до простолюдинів, від центру – до периферії. Вказуючи на соціальну та регіональну асинхронність розвитку антропонімійної системи і ко-

ристуючись документальними матеріалами Білозір'я (північ країни), Т.В. Бахвалова цілком справедливо зазначає: "Відсутність єдності в найменуваннях на окремих територіях є наслідком тісної залежності розвитку власних імен від екстралінгвальних факторів (впливу яких вони підлягають більшою мірою, ніж загальні імена): у XVI – на поч. XVII ст., незважаючи на об'єднання земель навколо Москви, продовжує зберігатися самостійність історично усталених областей Російської держави" [Бахвалова 1972, 17].

Численні реформи царя Петра I, що стосувалися різних сторін життя Росії, торкнулися і власних назв. Під впливом європейської традиції патронімічний компонент був на деякий час вилучений із офіційно-ділового стилю. У документах, що поширювалися централізованою владою, ще й на початку XIX ст. графа про іменування формулювалася таким чином: "Кто именно, имя и прозвище". Але вже з середини XIX ст. офіційні матеріали Російської імперії (метрики, паспорти, списки тощо) включають назву по батькові як обов'язкову для всіх верств суспільства. І це узгоджується з основним напрямом розвитку російської антропосистеми.

3.2.9. Трилексемна антропонімна формула розвивалася в російській мові на фоні масової двоіменності, що з'явилася у східних слов'ян із поширенням християнства. Більшість населення – незалежно від соціального статусу – володіла двома онімами одного порядку: особовим іменем та індивідуальним прізвиськом. Водночас традиція називатися за батьком дозволяла приєднувати до імені особи ідентифікаційні компоненти іншого порядку: патроніми, утворені від особового імені або прізвиська батька поіменованого суб'єкта. Саме ці компоненти й відіграли найважливішу роль у становленні антропонімної формули й у формуванні прізвища в її межах. При цьому особлива роль у російському антропосполученні належала патроніму, який уточнював і "розшифровував" особове ім'я суб'єкта, на відміну, приміром, від західних слов'ян, де аналогічну роль виконувало прізвисько. Тому найтиповішими для староросійської мови були АФ *особове ім'я + патронім* та АФ *особове ім'я + патронім (від імені батька) + патронім (від прізвиська батька),* напр.: **Яков Голутвинич** (ГВНП 1308–12), **Купра Иванова сына** (НГБ-5 XV), **Гридю Негодяева сына** (АСВР 1491), **Кондратко Ортемов** (АСМ 1556), **Малышка Данилов снъ** (Южн.отк. 1644); **Иван**

Яковлев Гривенников (ОВ 1654), **Иван Ивановичь Товарковъ** (АСВР 1485), **Ондрей Микулин Ярово** (РК 1570), **Семен Васильев сын Соколникова** (АСМ 1554), **Истома Онкудинов сын Шумихина** (АСМ 1551). На другому місці за використанням були АФ *особове ім'я + прізвисько* та *особове ім'я + патронім + прі-звисько*, напр.: **Иван Калека** (ГВНП 1396), **Васко Тушя** (АСВР 1474–78), **Михайло Погожей** (РК 1494), **Ивашка Щербакъ** (ПРЯ XVII), **Петрушка Красной** (МДБП 1633), **Софонка Огрызокъ** (Южн.отк. 1621), **Васюк Бученица** (АСМ 1515); **Иван Федоровичь Ушатой** (РК 1512), **Микула Коробьин Брюхатои** (АСВР 1484–88), **Иван Гаврилов снъ Молодои** (Пам.Ряз. 1530), **Терентеи Тимофеев сын Орел** (АСМ 1546), **Ивашка Василев снъ Хахолъ** (Южн.отк. 1634), **Яков Бражник Павлов сын** (Пам.Ряз. XVI). Чотирилексемні антропонімні формули, відомі по пам'ятках писемності, все ж знаходяться у периферійній частині їх антропоніміконів. Серед них як найрегулярніша виділяється формула, яка складається з особового імені і прізвиська індивіда, а також із дериватів від особового імені та прізвиська батька: **Якуш Борода Иванов сын Безсониева** (АСВР 1485–90], **Иван Злоба Ондрѣев сын Ворыпаева** (Пам.Ряз. 1486), **Иван Яковлев сын Молодова Копыто** (АСМ 1553–54), **Павел Григорьев сын Коровай Полевщицына** (АСМ 1569–70).

Трилексемна антропонімна формула складалася у російській мові в межах офіційного стилю. Узус офіційної сфери вимагав запису християнських імен. Наповнення ними найуживанішої АФ *особове ім'я + патронім* сприяло поширенню масової тезоіменності, яку можна було розв'язати тільки введенням до структури антропонімного сполучення сильнішого ідентифікатора, ніж патронім від християнського імені. Найчастіше ним ставав патронім від батьківського прізвиська у присвійній формі, рідше – індивідуальне прізвисько поіменованої особи.

Отже, логіка розвитку антропонімійної системи російської мови полягає у переході від дво- до трилексемних іменувань. Ми не можемо погодитися з висновком С.І. Зініна стосовно того, що "російській трикомпонентній системі передувала п'ятикомпонентна, з якої шляхом природного відбору утворилася трикомпонентна" [Зинин 1972, 30]. Говорячи про п'ять компонентів, дослідник, крім особового імені, патроніма та прізвиська, має на увазі ще топо- або етноелементи та

вказівку на заняття чи професію особи. І при цьому цілком справедливо зауважує, що "наявність усіх цих п'яти компонентів у найменуванні однієї особи була зайвою" [Зинин 1972, 30].

Треба мати на увазі, що й нині людина може бути носієм різних антропонімів: крім імені, патроніма та прізвища, вона може мати кілька прізвиськ, псевдонім, а подекуди на селі – навіть вуличне прізвище. Але на практиці усі ці позначення ніколи не використовуються в одному мовленнєвому акті. Очевидно, так було завжди. У дописемний період людина відповідно до язичницьких традицій протягом цілого життя кількаразово змінювала своє ім'я, проте ніхто не піддає сумніву факт, що прасистема власних особових назв була однолексемною: щоразу людина використовувала лише одне ім'я. Ось чому вважаємо, що абсолютно неправильно говорити про п'ятикомпонентну систему іменування росіян. Такої системи ніколи не було. П'ятикомпонентні власні особові назви у писемних джерелах – надзвичайна рідкість: **Онтон Истома Семенов сын Хвост с Турчасова, Тимофей Изык Иванов сын Лязгин брат з Дубровы, Федотей Леонтиев сын Кропыш Лопотей, пеялец** (АСМ XVI). До того ж вони не є усталеними. Частина утворюваних компонентів лише перебуває у стадії онімізації, а п'ятий компонент характеризується надзвичайно слабкою синтаксичною прив'язаністю до цілої структури. У цьому контексті доцільніше говорити не про п'ятилексемну формулу, а про структуру 4 + 1.

Власні особові назви за походженням та заняттям слід віднести до категорії прізвиськ, враховуючи їх спільну роль у подальшому формуванні прізвищ, а також через те, що вони виконують в антропонімній формулі однакову із прізвиськами роль (практично немає багатолексемних антропонімів, до структури яких одночасно входить і назва за професією, і назва за походженням). Серед прізвиськ група онімів за назвою професії особи становить 10%.

3.2.10. В еволюції російської антропосистеми важливу роль відігравали лексична наповнюваність формул іменування, етимологічна належність компонентів, що складали багатолексемне утворення. Існувало два джерела "наповнюваності" формули – оніми слов'янського походження та запозичені (християнські).

Зрозуміло, що в АФ *особове ім'я + прізвисько* в переважній більшості випадків перший компонент був за походженням християнським, а

другий – слов'янським: **на Якуша на Уса да на Васюка на Пискуна** (АСМ 1556–57), **Васко Тушя, оу Степана оу Злодея, Герасим Греходовод** (АСВР XV), **подлѣ Мины Струкова и Ивана Немог, Софонка Огрызок** (Южн.отк. 1615, 1621), **Тимофеи Баи** (ГВНП XV), **Федор Телепень, Федьку Святошу** (РК 1499, 1508), **Михайло Язвецъ** (Пам.Ряз. XVI), **Ивашка Болда** (МДБП 1642–43), **Федка Шакловитои** (ПРЯ XVII). На цій підставі В.К. Чичагов робить висновок, нібито всі російські імена, окрім канонізованих, функціонували у значенні прізвиськ [Чичагов 1957, 75; 1959, 24–26]. Цю тезу важко прийняти, адже староросійські пам'ятки, правда, в значно меншій кількості, містять іменування вказаної антропонімної формули, обидва компоненти в якій слов'янські за походженням: **у Нечая у Гладкого** (АСМ 1540–41), **Чюлку Ушатому** (РК 1516), **Третьяк Зубатои** (РК 1580), **Пятому Моховику** (ПСВР 1467), **Лунь Рык** (АСВР 1417–25), **Воин Тонкои** (Южн.отк. 1624), **Богдан Свинолуп** (Южн.отк. 1623), **Перша Чорнои** (Южн.отк. 1643). Подібні приклади зафіксовано по всій території держави. Це означає, що деякі автохтонні оніми навіть у XVII ст. продовжували функціонувати як особові імена.

В АФ *особове ім'я + патронім* першим компонентом, як правило, було християнське ім'я. Етимологічна належність другого компонента була тісно пов'язана з його граматичною будовою. Субстантивний патронім наповнювався переважно християнськими іменами: **боярином своимъ Прокофем Федоровичем, столником Яковом Ивановичем** (Пам.Ряз. 1427–56), **кнзя Ивана Василевича** (МДБП 1625), **князю Володимиру Андреевичю** (АСВР 1455–66) і т.п. Відхилення від цієї тенденції фіксуються переважно у новгородсько-псковських грамотах: **Семена Шюбиниця** (НГБ-6 XIV–XV), **Назарья Воиславлиць, Елферии Жидьслаличь, Феодоре Кисѣлевиць, Дмитре Домашиниць, Захарья Зобановичь, Андреянъ Ігумновичь** (ГВНП XV), дуже рідко – на південно-східних землях: **Феодора Твердиславича** (МЛ 1333), **Александръ Колывановичь** (МЛ 1371), **Олександро Десятилничь** (АСВР 1420–30).

Аналітично виражений ад'єктивний патронім утворений частіше також від християнського імені. Так, в Актах Соловецького монастиря у 99% випадків патронім в означеній антропонімній формулі утворюється від християнського імені особи, напр.: **Иван Петров сын**

да Труфан Есипов сын. Никитица Онуфреев сын (АСМ 1549–50). Водночас синтетично виражений ад'єктивний патронім (без апелятива *син*) у складі дволексемної антропонімної формули лише у 50% іменувань утворюється від християнського імені, а в решті випадків – від батьківського прізвиська.

У трилексемних АФ *особове ім'я + патронім + прізвисько* в абсолютній більшості фіксацій перші два компоненти – християнські за походженням, а третій – слов'янський, напр.: **Се яз, Ондрей Дмитреев сын Нос продал есми... Семену Иванову сыну Строю** (АСМ 1553), **Иван Гаврилов снъ Молодои** (Пам.Ряз. 1530), **Гришка Тихонов снъ Постовал** (Южн.отк. 1631).

У 85% іменувань АФ *особове ім'я + патронім + патронім* перші два компоненти наповнюються християнськими антрополексемами, а останній – онімом слов'янського походження: **Семену Осипову сыну Выродову** (Южн.отк. 1642), **Оска Левонитев сын Лаптевъ** (ПРЯ XVII), **Семен Васильев сын Соколникова** (АСМ 1554). Випадки, за яких перший і другий компоненти вказаної антропонімоформули заповнюються слов'янськими онімами, а третій – християнським, фіксуються дуже рідко: **Молчан Иванов сын Ворсин** (АСМ 1571), **Поздей Иванов сын Пирожников** (АСМ 1571), **Смерд Иванов сын Плещеев** (РК 1580), **Нехороший Слотов сын Воронин** (ОВ XVI).

3.2.11. Функціонування різних за складом і граматичною будовою антропонімних формул створювало мовну основу для формування нової антропонімічної категорії, що суттєво впорядкувала і спростила досить строкату і дещо громіздку антропосистему росіян. Саме в межах антропонімоформул викристалізовувалися прізвища. Позамовним чинником їх розвитку було ускладнення державної структури: зростання феодального землеволодіння, міграція населення, скупчення його у містах, торгівля, суд, армія, сплата та облік податків тощо – усе це потребувало чіткої ідентифікації особи в суспільстві, проте однолексемна антропосистема давно вже перестала задовольняти ці потреби, а найуживаніша АФ *особове ім'я + патронім*, утворена обмеженою кількістю християнських онімів, не розв'язувала проблеми масової тезоіменності. Тому закріплення другого компонента двочленної антропонімної формули – деривата від християнського імені – як спадкової одиниці призвело б до появи величезної кількості повних

тезок (не тільки за іменами, але й за прізвищами). Тому в російському найменуванні масово закріплюється третій компонент. Саме він стає з часом спадковим, утворюючи підґрунтя для формування прізвищ. Він виявився ефективнішим компонентом в антропонімоформулі при ідентифікації особи. Про це свідчать і такі дані. Переважна кількість російських прізвищ походить від некалендарних імен: майже 70% прізвищ воронежців утворено від основ некалендарних імен [Фролов 1972, 16]; 80% пінезьких прізвищ своїм коренем мають також нехристиянський онім.

Отже, поява прізвищ у росіян викликана потребами суспільства в більш точній ідентифікації особи. Необхідність у мовному знакові, що підтверджував спадкові права, виникала неодночасно у різних колах суспільства, тому й формувалися прізвища у різних соціальних груп не водночас: у князів і бояр – у XIV–XVI ст., у дворян і купців – з XVI ст., в основної частини населення – жителів міст, заможних селян – у XVII–XVIII ст., у священнослужителів – у XVIII–XIX ст. Серед найбідніших прошарків селянства – тільки в XIX ст. [Зинин 1972, 164]. Існують факти, що навіть на початку XX ст. частина селянських сімей у Росії залишалася безпрізвищевими. Такі родини отримали прізвища вже після революції 1917 р. [див. Суперанская, Суслова 1981, 28]. Нерівномірність усталення прізвищ серед різних верств населення Росії підтверджує природність цього процесу і заперечує запозиченість даної категорії. Традиційно про факт встановлення прізвища свідчить повторювання певного антропоніма на позначення представників однієї родини більше ніж у двох поколіннях [Никонов 1970, 92]. Умови для переходу родинного прізвиська у прізвище виникають в іменуванні осіб четвертого покоління, адже в найменуванні осіб третього покоління антропонім ще не втратив реального значення. Однак регулярні переписи населення, на основі яких можна було б прослідкувати спадковість прізвиськового компонента антропонімної формули, – явище досить пізнє. На базі ж актових документів зробити такий висновок досить складно, та й вдається далеко не завжди. Тому вважаємо за необхідне знайти нові, додаткові докази, інші підходи, котрі допомогли б (разом із традиційним аргументом) обґрунтувати факт трансформації родинних назв у прізвища [Медвідь-Пахомова 1999]. Досліджуючи пам'ятки писемності, ми дійшли висновку, що в даному разі можна вести мову про принаймні про три таких аргументи:

1) зміна у структурі жіночого найменування,

2) субстантивація ад'єктивного компонента,

3) граматичні зміни всередині антропонімного сполучення.

1. Жіноча антропонімна формула в російській мові допрізвищевого періоду була дуже громіздкою. Вона містила, крім особового імені, всі компоненти найменування голови сім'ї, тобто деривати від особового імені, патроніма та прізвиська батька або чоловіка, внаслідок чого була, як правило, чотирилексемною. Але з юридичних потреб ідентифікація жінки могла здійснюватися одночасно і за батьком, і за чоловіком, внаслідок чого антропонімна формула розширювалася до семи, а то й більше антрополексем, напр.: **Маря Василева доч Ондрѣевича Челядника а Иванова жена Петровича Федорова** (Пам.Ряз. 1563–64). Така громіздка структура жіночого найменування пояснювалася не тільки прагненням до точнішого визначення особи, а й відсутністю економнішого засобу ідентифікації. Але з другої половини XVIII ст. ситуація починає змінюватися. Це виявляється у зникненні особового імені чоловіка та його патронімічної назви з антропонімної формули жінки. З'являючись у другій половині XVIII ст., нові жіночі іменування у першій половині XIX ст. вже витісняють усі інші антропонімні формули. Спочатку АФ *особове ім'я + патронім + прізвище* використовується для ідентифікації аристократок, а з XIX ст. охоплює й решту населення. Отже, скорочення і спрощення жіночої антропонімної формули та її уніфікація з чоловічою дозволяють зробити висновок про те, що з другої половини XVIII ст. прізвище поширилося серед основної частини населення Росії.

2. Досліджуючи давньоруську антропонімію, ми звертали увагу на особливості функціонування самостійних патронімів на *-ич*. Використання самостійних субстантивних патронімів, таке типове для давньоруських літописів при визначенні належності особи до певного роду або племені, у староросійську добу стає рідкісним, напр.: как прислали Стародубскои и **Шемячич** (РК 1501), **Костянтиновичь** и прочии бояре (ПЛДР XV). Найменування наведеної моделі у більшості випадків набувають інтимного стилістичного забарвлення. Так, епістолярний жанр XVII ст. зберіг традиційну форму звертання дружини до свого чоловіка: свѣт мои **Васильевич** (МДБП 1677), не посъкупеи **Петрович** корми нас рыбкою (ПРЯ XVII), да пожалуй **Иванович** купи

мне тилагрею тонкого (ИНРЯ XVII). Очевидно, всупереч царським указам, що звужували сферу використання патронімів на *-ич* соціальним походженням особи, такі найменування все-таки жили серед народу, побутуючи у розмовному стилі.

Водночас зміна конотацій субстантивних патронімів супроводжувалася появою еліптованих моделей найменувань на *-ов/-ев, -ин, -ский.* Вони виконують функцію родинних назв, виступаючи як у формі однини, так і у формі множини. Напр.: **Муромцев; Чюпроков**; **оу Кубеньского** конь; подписал **Мамырев** (АСВР 1485–90, 1483, 1467), помета дьяка **Ключерева**; а **о Порасукове** и **о Белоселскомъ** какъ хотят такъ и дѣлаютъ; еѣ бил **Шиловцов** (МДБП 1632, 1682, 1657), у **Фоминыхъ** (ГВНП XV), тремъ княземъ **Ряполовским** (ПЛДР XV), в кривом столе у **Шуйского; Воротынским** князем, и **Одоевским**, и **Белевским**...велел князь великий быти подле (РК 1554, 1492).

У російській антропоніміці висловлювалася думка, згідно з якою уживання прізвищ без особового імені починається з XVIII ст. [Алексеев 1970, 247]. Наведені нами вище приклади дозволяють уточнити це положення. Еліптовані найменування ад'єктивного типу реєструються староросійськими текстами вже з XV ст. Вони виконують функцію прізвищевих назв виключно серед представників пануючої еліти. Використання еліптованих іменувань свідчить про перенесення номінативного центру ваги з особового імені на додатковий компонент антропонімної формули. При цьому він трансформується у головний. Можливість уживання ад'єктивної назви без особового імені дозволяє зробити висновок про його субстантивацію. Отже, субстантивація ад'єктивних родинних назв є свідченням їх трансформації у прізвища.

3. Діахронічне дослідження граматичної структури антропонімних формул дозволяє простежити не тільки динаміку самого антропосполучення, але й особливості формування категорії прізвища в його складі. Аналіз типової староросійської АФ *особове ім'я + патронім + патронім* дає підстави виділити її синтаксичні варіанти: а) коли 3-й компонент узгоджується з особовим іменем, напр., князь Василей князь Григорьев сын **Щербатой** (РК 1590); б) коли 3-й компонент у генітивній формі прилягає до двочленної структури: князь Василей князь Григорьев сын **Щербатого** (РК 1580).

У пам'ятках XVI ст. варіанти антропосполучень з узгодженим і неузгодженим компонентом становлять відповідно 25 і 75% випадків. Очевидно, неузгоджений онім не є власне патронімом (назвою за батьком), а пропатронімом (іменуванням за дідом), що повторюється у третьому поколінні і навіть далі, пор.: Иван **Никитин сын Золотого** да Игнатей **Софронов сын Золотого**; Терентеи **Михайлов сын Косицына** да Прокофеи **Григорьев сын Косицына** (АСМ 1563, 1552). Наведені приклади дозволяють впевнено твердити, що третій компонент у формі родового відмінка виконує роль родинного прізвиська, яке вже спадкується. Але про прізвище ще не може йтися через неузгодженість цього компонента з особовим іменем та через неусталеність граматичних норм у його використанні. Так, у складі трилексемної АФ останній компонент приєднується до антропосполучення на основі прилягання, а у дволексемних іменуваннях той же самий компонент узгоджується з особовим іменем. Пор.: **Се яз Тимофей Яковлев сын *Векшина*, да яз, Тимоня Лавров сын *Шесникова*... Тимофей *Векшин*... Тимоня *Шесников*** (АСМ 1553), **Борис Архипов сын *Феликсова*... Борис *Феликсов*; Семен Тимофеев сын *Шушерина*... Семен *Шушерин*; Иван Васильев сын *Москвитинова*... Иван *Москвитинов*** (АСМ 1571), **Лука Ондреев сын *Правдина*, Лука *Правдин*** (АСМ 1552).

Родинні назви розвиваються спочатку тим же шляхом, що й назви по батькові, змінюючись, правда, не з покоління в покоління, а через 4–5 генерацій. Форма родового відмінка є свідченням пам'яті нащадків про предка, за прізвиськом якого відбувається ідентифікаційний процес. Третій компонент у складі трилексемної антропонімної формули починає узгоджуватися з особовим іменем лише у 4–5-му поколінні. Перехід генітивної неузгодженої форми в узгоджену дозволяє зробити висновок, що третій компонент відповідає вже не на запитання *чий?, кого?*, а на запитання *хто?*, отже, трансформується з родинної назви в прізвище.

3.2.12. Упродовж XIV–XVII ст. відбуваються й інші зміни в синтаксичній будові антропонімного сполучення. До кінця вказаного періоду воно поступово перетворюється з синтаксично вільної у синтаксично усталену структуру. Якщо в давньоруській мові інверсія компонентів

в антропосполученнях типу *Володимир Ярославич → Ярославич Володимир* ще допускалася, а розрив компонентів іменування іншими лексичними або граматичними засобами був можливий, то наприкінці описуваного періоду вказані характеристики втрачають свою актуальність.

Інверсія компонентів антропосполучення наявна лише в поодиноких випадках, як правило, у найменуваннях із аналітично вираженим патронімом: **Михайлов сын Нефедей** (АСМ 1540–41), **Власьев сын Улко** (АСМ 1507–14). Такий порядок слів зумовлений конкретною ситуацією. Так, інверсія в іменуванні **Івановъ дѣдъ Селиван** (Пам.Ряз. 1529) пояснюється тим, що в даній грамоті йдеться переважно про **Ивана Васильева сна Селивана**, і згадування діда цієї особи підпорядковується останній. У трилексемних антропонімних формулах прямий порядок компонентів відбиває еволюцію найменування: від особового імені до АФ *особове ім'я + патронім*, а від неї – до АФ *особове ім'я + патронім + прізвисько (або патронім від прізвиська)*. Цей традиційний для сучасної російської антропонімної формули порядок слів додержувався і в староросійський період. Так, у формулі, де ім'я уточнювалося патронімом від імені батька та патронімом від його прізвиська, цей порядок слів не порушувався. У тих іменуваннях, де ім'я, окрім патроніма, визначалося індивідуальним прізвиськом особи, прямий порядок порушувався в XVI ст. лише в 15% найменувань, напр.: **Андрей Семейка Гагарин** (РК 1570), **Федор Щука Кутузов** (РК 1518), **Яков Бражник Павлов сын, Семен Голова Олтухов снъ** (Пам.Ряз. XVI), **Филип Гуляй Панфилов сын, Федор Рябок Григорьев сын** (АСМ 1556), **Данило Блин Григорьев сын** (АСМ 1518–19), **Иван Москва Дмитриев сын** (АСМ 1515–16).

Включення до складу антропонімного сполучення інших членів речення в рідкісних випадках фіксується ще в XVI ст., але являє собою архаїчне відлуння попередньої епохи: **по Яковлеву писму Ивановича Сабурова** (АСМ 1568), **Марфы** *дети* **Наумовской** (АСМ 1570), **Мартемьяну** *на Кяндопелды* **Ларивонову сыну Кривольсову** (АСМ 1551), что есми **у Михея** *купил* **у Навгородца** (АСМ 1550), яз **у Пани** *взял* **у Соколникова** (АСМ 1564), что есми купил **у Кузнецева**, *в Золотице реке*, **у Николы** (АСМ 1519), **Григорей Грибан**, *да и в брата своего место Михаила*, **Василистов сын** (АСМ 1542–43),

Федот Богдановичь *наш* **Толбузин** (ИНРЯ XVII), а грамоту писал яз **Федор Ондреѣв снъ Ворыпаева** *сам своєю рукою су купчую* **Ляпун** (Пам.Ряз. 1486), **в Веригино** *место* **Негодяєва** (Пам.Ряз. 1530), у нас старожилцы **Федором** *зовут* **Бораков** (Пам.Ряз. XVI). Можливо, у розмовному стилі структура антропосполучень залишалася ще вільною, але в діловому стилі наведені приклади – вже рідкість.

Трансформація староросійського антропосполучення із синтаксично вільної конструкції у синтаксично стійку в XVI ст. ще триває. Свідченням цього є випадки вживання найменування у формі непрямого відмінка з прийменником. На відміну від сучасної російської мови, де прийменник у таких випадках використовується лише один раз, в антропосполученнях XV–XVI ст. прийменник, як правило, уживається перед кожним із компонентів, напр.: *с* **Ондреем** *с* **Олександровым сыном**; *у* **Якова** *у* **Иванова сына**; *у* **Пантелея** *у* **Никитина сына**, *у* **Власья** *у* **Васильева сына**, *у* **Митроха** *у* **Григорьева сына**, *с* **Некрасом** *с* **Онкудиновым сыном**, *с* **Нечаем** *с* **Емельяновым сыном**, *на* **Нечяя** *на* **Клементеева сына**, *с* **Левонтьем** *с* **Лаврентьевым сыном**, *у* **Филипа** *у* **Кирьякова сына**, *у* **Фефилатья** *у* **Киприянова сына**, *у* **Есипа** *у* **Перхурьева сына**, *у* **Федота** *у* **Дементьева сына**, *у* **Оникея** *у* **Матфеева сына**, *у* **Осипа** *у* **Иванова сына**, *на* **Семене** *на* **Ондронове сыне**, *у* **Петра** *у* **Сидорова сына**, *с* **Харлампием** *с* **Ывановым сыном**, *у* **Нечяя** *у* **Захарьина сына**, *с* **Климентием** *с* **Манухиным да** *с* **Васильем** *с* **Москвитиным**, *у* **Ефимка** *у* **Ермолина да** *у* **Терешка** *у* **Филина**, *у* **Федосейки** *у* **Федорова**, *у* **Федка** *у* **Медведева**, *у* **Мокейка** *у* **Иванова**, *у* **Васюка** *у* **Яковлева**, *у* **Гридки** *у* **Юрьева**, *у* **Митки** *у* **Павлова**, *за* **Ульяном** *за* **Аврамовым**, у **каргополца** *у* **Верещаги** *у* **Евъсеева**, *с* **Тишком** *с* **Васильевым**, *з* **Дерибою** *сь* **Яковлевым**, с **Ываном** с **Офонасьевым**, за **Лукою** за **Федоровым**, на **Еску** *на* **Игнашева**, с **Зуем** да с **Мишутою** *с* **Юрьевыми**, *с* **Матфейком** *с* **Правдиным** (АСМ XVI), *оу* **Васки** *оу* **Чернѣева**, *у* **Злобы** *у* **Ворыпаева**, да *на* **Ивана** *на* **Борзово**, да *на* **Гридю** *на* **Кудаєва**, *на* **Позняка** *на* **Исакова**, да *на* **Данила** *на* **Павлова**, да *на* **Степана** *на* **Саврина**, да *на* **Окула** *на* **Сергѣева** да *на* **Михала** *на* **Чичкина**, *за* **Миткою** *за* **Подымовым**, да *за* **Десятым** *за* **Кондаревым**, *за* **Ондрѣемъ** *за* **Раковым**, *за* **Степаном** *за* **Сунбуловым**, *за* **Кузмою** *за* **Климовым**, *за* **Васкою** *за* **Юрасовым**, *перед* **Іваном** *пе-*

***ред* Немцовым да *перед* Василемъ *перед* Ивашенцовым да *перед* Осѣем *перед* Андрѣевым сыном Татариновым да *перед* Пласком *перед* Воронским да *перед* Иваном *перед* Селивановым да *перед* Потрясом *перед* Суш'ковымъ** (Пам.Ряз. XVI).

Ареалогічне зіставлення в цьому плані матеріалів, які представляють різні території Московської Русі – північ (Акти Соловецького монастиря) і південь (Пам'ятки писемності Рязанського краю), доводять, що описувана особливість є загальноросійською, а не вузько локальним явищем. Інакше кажучи, російське антропонімне сполучення XV–XVI ст. ще не являло собою цілком стійкої синтаксичної конструкції, про що й свідчить розрив її оболонки прийменниками.

Статистичний аналіз функціонування багатолексемних антропонімних сполучень щодо дослідження ступеня пов'язаності компонентів проведено нами на базі Актів Соловецького монастиря XVI ст., він свідчить, що структура лише кожного десятого антропосполучення формули *особове ім'я + патронім* була подібною до сучасної.

Урахування лексико-граматичної форми вираження патроніма показує, що тенденція до посилення зв'язків між компонентами антропосполучення починається серед варіантів антропонімної формули з аналітично вираженим патронімом (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Найменування дволексемної АФ *ім'я + патронім* у непрямих відмінках із прийменником (за АСМ)

	Варіанти з аналітично вираженим патронімом	Варіанти з синтетично вираженим патронімом
Без розриву компонентів	18%	7%
Наприклад	у Якова Иванова сына	на Григорья Рослячихина
З розривом компонентів	82%	93%
Наприклад	у Осипа у Иванова сына	с Тишком с Васильевым

Не виключено, що ця різниця в підрахунках є свідченням функціональної різниці між аналітичними та синтетичними патронімами. Аналітичні за граматичною будовою патроніми збігаються за значенням із сучасною назвою по батькові (*рос.* "отчество"), тобто викону-

ють власне патронімічну функцію у вузькому значенні цього терміна, тоді як синтетичні є патронімами у широкому розумінні слова.

Трилексемні антропонімні формули в текстах Актів Соловецького монастиря фіксуються переважно у формі номінатива, оскільки виконують функцію першого представлення особи в тексті грамоти. Отож у нашому розпорядженні наявна невелика кількість трилексемних іменувань із прийменниками, напр. АФ А+В+Р: **у Ивана у Сидорова сына у Кобылникова** 1534, **у Якова у Иванова сына у Кологривова** 1516, **у Семена у Кириллова сына у Орлова** 1568, **у Василья у Олферьева сына у Олухнова** 1547, **у Василья у Захарьина сына у Шилекшина** 1557; **у Мартынка у Ондронова сына Зацепина** 1527, **с Филипом с Родивоновым сыном Безгачего** 1548, **по Григорье по Игнатьеве сыне Согнутьеве** 1549, **на Терентии на Трофимове сыне Медуева; сь Степаном Наумовым сыном Рушанином** 1545, **у Бесарги Федорова сына Леонтиева** 1569–70; АФ А+В+а: **у Лукы у Онуфреева сына у Шипули** 1571, **у Филипа у Степанова у Тинды** 1569, **с Ываном с Дмитреевым сыном з Гурбуном** 1537, **со Алексием с Омосовым сыном с Кремлевиком** 1544, **у Мартемьяна у Захарьева сына у девятаго** 1519–20; **у Иванка у Федорова сына Щетины** 1569, **на Василья на Иванова сына Хлупонога** 1568, **на Васку на Иванова сына Бурка** 1564, **у Ондрея Носа у Дмитреева сына** 1563; **на Васку на Григорьева сына Козла** 1519–20.

Розрив компонентів антропосполучення в АСМ відбувається майже в 4/5 випадків, але здебільшого – за допомогою двох, а не трьох прийменників (див. табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Трилексемні антропонімоформули у непрямих відмінках із прийменником (за АСМ)

Розрив компонентів 3-ма прийменниками	Розрив компонентів 2-ма прийменниками	Без розриву
28%	50%	22%

Питома вага іменувань без розриву антропосполучення серед трилексемних антропонімних формул дещо вища, ніж серед дволексемних. Аналогічну картину в цьому плані маємо в пам'ятках Рязанського краю XV–XVI ст. (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Трилексемні антропонімоформули у непрямих відмінках із прийменником (за Пам.Ряз.)

Розрив компонентів 3-ма прийменниками	Розрив компонентів 2-ма прийменниками	Без розриву
16%	72%	12%

Ці документи також відображають тяжіння до розриву антропосполучення двома прийменниками і свідчать при цьому про відносну довільність структури найменування. Деяка розбіжність у показниках між іменуваннями в АСМ і Пам. Ряз. пояснюється невеликою кількістю антропонімів наведеної форми в текстах.

У писемних джерелах кінця XVII – початку XVIII ст. приклади розчленованої структури антропосполучення вже не фіксуються, і в непрямих відмінках прийменник уживається лише один раз – перед особовим іменем, а точніше – перед цілим антропосполученням, напр.: **с Марею Дмитревною и с Василем Івановичем** (ИНРЯ 1691), **у Тимошки Титрохина ув Алешки Качюкова** (ИНРЯ 1700), **сь Яковымь Дедеревым** (ИНРЯ 1716), **у Федора Микулина** (ИНРЯ 1721), **за Петрушку Андреева** (ИНРЯ 1693), **з гсдрнею ншею матушкою с Палагеею Матвѣевною и з Павлом Дмитрѣевичем и з невестушкою с Прасковею Никоновною** (ИНРЯ 1714) тощо. Наведені факти доводять, що набуття російськими антропонімними формулами якостей синтаксично стійкого сполучення відбувалося в XVII ст.

Таким чином, дослідження антропонімійної системи російської мови в діахронії дозволяє зробити такий висновок.

У XIV–XVIII ст. основна маса слов'янських імен пересувається із офіційного іменника́ у категорію прізвиськ. Репертуар християнських імен, що приходять їм на зміну, досить бідний. Ситуація, коли значна кількість людей має однакові імена, стає типовою і потребує свого розв'язання. Тому після XIII ст. для ідентифікації особи використовуються багатолексемні антропоніми. Переважна їх більшість побудована за найуживанішою в XIV–XVI ст. АФ *особове ім'я + патронім*. Необхідність використовувати в офіційно-діловому стилі календарні імена призводить до того, що вказана формула заповнюється обмеженим числом онімів, і це робить її ідентифікаційно недостатньою.

Тому з другої половини XVII ст. у староросійських текстах починають переважати трилексемні антропонімні формули, третій компонент яких переважно слов'янський за походженням.

Вихідна антропосистема росіян дуже близька до сербської. І в схожих екстралінгвальних умовах вони могли б стати ідентичними. Що ж перешкоджало усталенню в російській мові дволексемної АФ *особове ім'я + патронім (а згодом прізвище)* із суфіксом *-ич*? У російській антропонімії простежується розвиток двох тенденцій, які перешкоджали цьому. Перша – надзвичайно високий ступінь християнізації офіційного іменника́, його скорочення й масова тезоіменність, що робили у масштабах держави, якою була Росія, неможливим точне визначення особи в межах дволексемної антропонімоформули. Друга – експліцитний характер патронімічності, що супроводжувалося різноманітністю засобів вираження, що й спричинило згодом розвиток конотацій у різних моделях патронімів. У результаті цього патронім на *-ич* на деякий час зазнає соціально-станових обмежень у своєму використанні в діловому стилі. Хронологічно це збігається з процесом формування прізвищ, що й робить неможливим закріплення патронімічної моделі на *-ич* (до того ж утвореної переважно від християнських імен) у російській антропонімії в ролі прізвища.

3.3. Розвиток антропонімних формул в українській мові

3.3.1. У сучасному громадянському паспорті України особа ідентифікується трилексемно – за прізвищем, іменем та по батькові. Натомість у закордонних паспортах українців є всього дві рубрики, де вказуються прізвище та ім'я власника паспорта. Очевидно, такий різнобій у визначенні людини в ідентичних документах однієї держави зумовлений дискусією про те, чи властиве ім'я по батькові українській мові або воно є проявом іншомовного (в нашому випадку – російського) впливу на українську антропонімійну систему. А сама дискусія, в свою чергу, має історичні корені, адже в період формування й усталення офіційних формул іменування різні території сучасної України входили до складу різних держав, де шляхи формування офіційних стандартів ідентифікації особи мали свої особливості. А тому в першій половині XX ст. українці, які проживали на території Радянського

Союзу, в офіційних документах записувалися трилексемно (прізвище + ім'я + по батькові), а ті, що були громадянами інших європейських держав (Польщі, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії), – дволексемно (прізвище + ім'я).

Супротивники трилексемної антропонімоформули, обстоюючи українське коріння дволексемної антропонімоформули, акцентують увагу саме на тому, що на територіях тих українських земель, що входили до складу інших країн, до приєднання до СРСР власні імена українців у паспортах записували дволексемно. Але в такому разі чому б не пояснювати дволексемну офіційну формулу іншим впливом – цього разу західним? Якщо це справді так (а подібний висновок логічно випливає з історії українського народу), то невже немає іншого шляху, ніж обирати між російським і польським (або австро-угорським, або румунським, або чеським) впливом? Тоді постають дальші запитання: яка антропонімна формула (дволексемна чи трилексемна) є ближчою власне українській антропосистемі – це перше, і яка логіка розвитку закладена власне в українській антропонімійній системі – це друге. Щоб розібратися в цій непростій проблемі, яка потребує не емоційних зауважень, а об'єктивного аналізу, необхідно звернутися до аналізу староукраїнської системи власних особових назв.

3.3.2. З XIV ст. намічається тенденція до скорочення у текстах кількості однолексемних антропонімів на користь дволексемних. І хоча ще не є поодинокими випадки, за яких особа в тексті грамоти ідентифікується лише за допомогою однолексемного оніма, такі назви в антропоніміконах староукраїнських текстів становлять меншість. У грамотах XIV ст. їх питома вага – 22%, а у грамотах XV ст. – 30%. Правда, поширення антропонімоформул відбувалося не одночасно серед представників різних соціальних верств, більшість згадуваних осіб у грамотах XIV і XV ст. належала до панівного прошарку суспільства. Залучення ж матеріалів західноукраїнських земель XV ст., що входили до складу Польщі (галицькі земські переписи), переконливо свідчить, що однолексемна система найменування особи найдовше протрималася в нижчих суспільних прошарках. Галицьких панів називали переважно дволексемно, причому форма їх іменування не відрізнялася від тогочасних польських стандартів, тоді як 2/3

особових назв селян ще становлять однолексемні антропоніми [Szulowska 1992, 45]. Досліджуючи історичну антропонімію Гуцульщини, Б.Б. Близнюк у своїй дисертації зауважує: "Характерно, що одночленні іменування на Гуцульщині (зрештою, як і на інших територіях) служили переважно для ідентифікації представників соціальних низів", крім того, "антропоніми такого типу вживалися і тоді, коли йшлося про конфіскацію майна дрібної гуцульської шляхти за участь у повстанні..." [Близнюк 1997, 13].

У XIV–XV ст. кількість онімів у складі української антропонімної формули була тим критерієм, за яким у більшості випадків можна було встановити соціальний статус поіменованої особи. У грамотах XV ст. однолексемні антропоніми звичайно називають міщан, а також духовенство, слуг, підданих, напр.: **мєщаномъ вруцким сєми человєкомъ на имя Ивану а Гаврилу а Пєтруши а Ходору а Кваши а Ивашевичу а Радивону; слузѣ нашьму Радєви; писарь Хомѣкъ; слугу своег на имя Сєнка; духовникъ нашъ Илья** (УГ XV). Серед соціальних низів однолексемний спосіб іменування подекуди частково зберігається і в XVII, і в XVIII ст. Говорячи про XVII ст., Б.Б. Близнюк зауважує: "Як і у XVI ст., на одночленні іменування часто натрапляємо в списках якоїсь групи чи категорії населення" [Близнюк 1997, 17]. Натомість списки російських селян уже в XVI ст. оформляються вже тільки дволексемно (див. АСМ XVI).

Панство того періоду ідентифікується по-різному. У грамотах Центральної України, Полісся та Галичини – переважно дволексемно, натомість у буковинських землях їх іменування у більшості фіксацій оформлені однолексемно.

Та все ж тенденція до поширення багатолексемних антропонімів не вщухає. Якщо у пам'ятках, що репрезентують Гуцульщину XV–XVI ст., однолексемні антропоніми становлять 38%, то в XVII ст. їх число скорочується вже до 5% [Близнюк 1997, 9]. Описи замків 1552 р. дають таку картину фіксацій однолексемних антропонімів. Максимальне їх число представлене в антропоніміконі Канівського замку – понад 1/3 (або 38%) таких найменувань. У решті аналогічних джерел однолексемні антропоніми утворюють периферійну зону антропоніміконів: 4% – по Чорнобильському, 7% – по Київському та стільки ж – по Вінницькому, 16,6% – по Черкаському і 18% – по Остерському замках.

Отже, підсумовуючи наведені факти, можна зробити висновок про те, що однолексемний спосіб ідентифікації замінювався багатолексемним неодночасно як у територіальному, так і в соціальному плані. Територіально цей перехід здійснювався від центру до периферії, а соціально – від аристократичних кіл до низів. Цей процес, переживаючи стадії розвитку, притаманні також і російській антропонімійній системі, хронологічно дещо відставав від аналогічного явища у спорідненій мові.

3.3.3. Поширення антропонімних формул у староукраїнській мові дуже тісно пов'язане з християнізацією іменника́. Показову картину дає аналіз етимології антрополексем та співвідношення різних антропонімічних засобів ідентифікації особи в писемних пам'ятках. Наприклад, серед однолексемних антропонімів в Описі Черкаського замку 1552 р. більше половини онімів – слов'янські за походженням, а в складі дволексемних антропонімних формул першим компонентом у 80% виступає християнське ім'я. Отже, слов'янський онім меншою мірою потребує додаткового уточнення, ніж християнський, тим паче що вузьке коло християнських імен (у порівнянні зі списком слов'янських імен), що вживаються українцями, часто призводить до збігу особових імен людей, які перебувають у спільній комунікативній ситуації, а це потребує використання додаткових ідентифікаційних засобів. Так, у грамоті № 18 від 1711 р. (див. ДНРМ) йдеться про трьох осіб, які є носіями однакових імен: **Іван Проценко, Іван Вовченко, Іван Злиденненко.** Пор. також: **двох члвкъ, Дмитра Куща та Дмитра Юника, жителеи яготинских** (ДНРМ 1729), **Ивана Пилипенка, Івана Лавренъка, Ивана Желѣзняка** (ЛРК 1654), **Иванъ Куприянович, Іван Власович** (ЛРК 1654), **Ерема Протасенко... жаловал на Ерему Кушнѣра** (ЛРК 1656), **Ивана Брагинца, Ивана Хорошка** (ЛРК 1660), **Грицко Квачъ, Грицко Шкоденко** (ЛРК 1665), **Семен Григориевич, арендар роменский, жадал, абы з Семеном Скибою...** (ЛРК 1677), **Івана Кузки, Івана Шиша, Івана Кунашенка** (ЛРМ 1682). Недостатню кількість активних імен ілюструє й такий факт: за даними Р.І. Осташа, в Реєстрі Війська Запорозького для номінації понад 38 тис. осіб використано 230 християнських імен [Осташ 1986, 13]. Отже, обмежена кількість імен, які перебували в активно-

му обігу українців, примушували антропонімійну систему поступово позбавлятися від однолексемних антропонімів як від єдиного способу визначення особи. У документах XVII–XVIII ст. однолексемні антропоніми у функції єдиного визначення особи вживаються вже надзвичайно рідко: з **Лавром и зъ Филоном, обывательми лохвицъкими** (ЛРК 1662), **Анъдрушку и Гаврилу, бурмистрах вряду Лофицкого** (ЛРК 1653).

Зазвичай використання однолексемних особових назв зумовлене повторним згадуванням особи, якщо в тексті вже була наведена повна антропонімна формула; згадуванням особи після вживання в тексті повної формули іменування когось із родичів названої особи; однолексемним способом ідентифікації, що використовувався інколи у списках людей одного дворища; коли у тексті йдеться про досить відому особу [Керста 1984, 17]. Але загалом однолексемні антропоніми утворювали периферійну зону староукраїнської антропосистеми.

3.3.4. За своїм походженням однолексемні антропоніми, зафіксовані у досліджуваних пам'ятках, поділяються на дві групи: одвічні (слов'янські) і запозичені (християнські). Якщо християнські є функціонально однорідними (вони виступають, як правило, у ролі особових імен), то слов'янські антропоніми виконують різні функції. Частина автохтонних однолексемних онімів уживається у функції особових імен, інша – у ролі індивідуальних прізвиськ людини, які співіснують поряд із офіційними християнськими іменами, треті ж набувають ознак сімейних або навіть спадкових назв, що виступають уже як допрізвищеві антрополексеми. Визначити, з яким саме типом однолексемних онімів маємо справу, без урахування додаткової інформації, досить складно, адже в багатьох із них відсутній елемент присвійності (на відміну, скажімо, від аналогічних російських найменувань). Так, практично неможливо з'ясувати поза контекстом, чим виступає антрополексема *Ворона* – ім'ям, індивідуальним або сімейним прізвиськом. Матеріали актів, грамот тощо, де одна й та сама особа згадується по кілька разів, дозволяють із більшою точністю встановити статус такої назви, аніж різні списки населення, пор.: **пан Ворона, пана Алєксандра Вороны, пану Алєксандру Григорєвичу Воронє** (АКЖ 1584), **пна Станислава, пна Миколая и пна Яна Стєцкєвичов Ворон** (АКЖ 1583). Зіставлення наведених антропонімних формул з означе-

ним онімом дозволяє зробити висновок, що в цьому випадку маємо справу з сімейним прізвиськом *Ворона.* Аналогічний статус мають і такі однослівні назви, зафіксовані в АКЖ XVI: **пан Нємирич, пнъ Пилиповскии, пнъ Стрыбыл, пан Кошковскии, пану Головєнскому, пану Кропивницкому, пану Стрыжєвскому, пан Дєшковскии, от пановъ Тишъ, пана Ясликовского, кнзъ Корецкии, кнзъ Воронєцкии, пан Елецъ, пна Пряжовскоі, князя Ружинъского, пан Чєркас** та інші. У XVI ст. такі власні назви, що поширювалися на всіх членів родини, побутували тільки серед шляхти. Тому й не дивно, що у разі, коли однолексемний антропонім виконує роль сімейного прізвиська, у препозиції до нього стоїть апелятив *пан* або титул *князь.* Якщо ж подібної загальної назви поряд із однолексемним антропонімом немає, він виступає переважно у функції особового імені, напр.: **Ждан** та **Ждан Щєниєвскии** (АКЖ 1584).

Співвідношення між слов'янськими та християнськими за походженням онімами зазнало певної трансформації, яка пережила кілька етапів. Спочатку, у період східнослов'янської спільності, оніми обох груп сприймалися власне як особові імена, протиставлені за своїм походженням і сферою використання. Пізніше вони репрезентують різні антропонімічні класи. Християнські оніми фактично одноосібно посідають у класі особових імен, а переважна більшість слов'янських переходить в антропонімічний клас прізвиськ. У період формування прізвищ не тільки слов'янські, але й християнські імена (без присвійних антропоформантів) могли виконувати роль сімейних, родинних прізвиськ – цих прообразів сучасних прізвищ. Особливо характерним це явище є для теренів Західної України. У сучасній антропонімії Закарпаття, Прикарпаття й Буковини функціонує багато прізвищ, омонімічних власним особовим іменам: *Пилип, Іван, Роман, Борис, Микита, Владимир, Кузьма, Семен, Богдан, Гаврило, Данило, Нестор* тощо. Ця риса значно відрізняє українську антропонімійну систему від російської, для якої використання непохідних, імпліцитно виражених патронімів не характерне.

3.3.5. Розвиток української антропосистеми значною мірою визначався християнсько-автохтонною двоіменністю, що тривала впродовж усього староукраїнського періоду. Підтвердженням цього є ве-

лика кількість дволексемних найменувань, утворених поєднанням християнського і слов'янського імен, що фіксуються у пам'ятках, які репрезентують різні території України, наприклад: **Захарія Вихоть, Иванько Губка, панъ Петръ Мошенка, Ходко Михаило, Иванови Губцѣ, панъ Ивашко Дроздъ, Васко Голый, Димитрии инѣмъ именем Корибут, князь Семенъ инымъ именемъ Лыгвеній, Дмитрии Липята, Федоръ Весна, Лукъян Шуба** (Гр. XIV), **полатникъ печерскій Васьянъ Кувязъ, Васьянъ Червякъ, пана Ивана Дѣтка, пан Андрѣи Рєвуть с паном Олехном Чжусою, пан Иван Мушата** (УГ XV), **Максимъ Нечай, Иванъ Третьякъ, Гринецъ Пасека, Кузма Воротникъ, Федоръ Киска, Минко Кобылка, Миско Копытко, Павелъ Забирай, Антонъ Шолуха, Ивашко Лагода, Сенко Шостакъ** (ОВЗ 1552), **Пронъ Хромый, Степанъ Пиво, Уласъ Котъ, Иван Носъ, Гаврило Ровъ, Пашъко Вертоголовъ, Федко Калеченъ, Семен Корытко, Данило Карътавый, Федоръ Дормолей, Матфей Полешъко** (ОКЗ 1552), **Иванъ Борздый, Иванъ Чорноухъ, Богданъ Копоть, Ходоръ Обыйма, Матвей Пролиза, Гринъ Цясникъ, Иванъ Рахманый, Мойсей Запеко** (ООЗ 1552), **Василій Толстоухъ, Иванъ Новадень, Иванъ Догатко, Гаврило Козелъ, Андрей Горбатый, Василій Маковка, Матвѣй Сказка, Ходоръ Коленко, Иванъ Нехлѣбъ, Минко Шило, Андрей Лихолистъ** (ОЧЗ 1552), **Тишко Дуда, Ходко Жало, Федко Байдикъ, Федко Щепа, Нестеръ Пучка, Иванъ Зеленя, Иванъ Зубрикъ, Гришко Клевака** (ОЧеркЗ), **Семенъ Выродко, Васко Третьякъ, Микита Пискунъ, Дмитрецъ Морозъ, Богданецъ Шестомошонокъ, Левко Пшеница** (ОКаЗ 1552), **пан Григореи Масло, из Васком Бараном, пна Дмитра Елца, Гришко Кужел, Кузма Ласко, Федора Киселя, Есифъ Малышка** (ККПС XVI), **Феодора Козла, Феодора Капусти, Максимом Калитою, Ивана Кудрѣ, на Яцка Ожога, Ничипору Счербаню, Опанас Галушъка, Яцка Коржа, Семен Рожокъ, пана Остапа Квѣтку, Павъло Дыкий, Дениса Мороза, Іванъ Лопата** (ЛРК XVII), **Романом Пѣшкою, Максимъ Коробокъ, Димитра Ветошку, Лавърина Кукару, Стефана Пищика, Иваном Плаксою, Василем Кулагою, Лукяну Журавку, на Григоря Калежного, Федоръ Шумило, Петро Сироїжка, Анъдреи Кандиба** (ДНРМ XVIII), **Іван Кривій, козакамъ, Ивану Рудю и Грицку Лысому Тимофѣи Лишень** (ПЛ XVIII), **Iwan dicto Bogus, Onaczko**

alias Nyelubyecz, Matias Pankla, Nicolaum Gosz, Pyetrik alias Borzylo (AKG XV).

Звичай називатися одночасно двома онімами був властивий різним верствам українського населення: князям, панам, ремісникам, селянам. Правда, слов'янські за походженням оніми вже на початку староукраїнського періоду вживаються у функції додаткових до християнських імен компонентів. Виняток становлять хіба що деякі слов'янські композити, що зберегли статус власного імені (*Богдан, Станіслав* та деякі інші), напр.: **Івана Ярослава** (ДНРМ 1719). Поєднання християнського і слов'янського імен у межах одного найменування відзначається ще й у другій половині XV ст. у Галичині для ідентифікації шляхти, наприклад: **Andream alias Bohdan, Hricko alias Bohdan, Iohannem Budzywy, Iwanko dicto Sambor, Zaharia alias Nyemerza, Felici Wlodek, Nicolai Boruta, Petrus Chwal** (AGZ XV). Можливо, у шляхетських родинах культивувалися традиції надавання старих слов'янських імен, в інших верствах населення додатковим онімом виступає переважно слов'янський деапелятив.

Зважаючи на те, що репертуар християнських імен помітно поступався списку слов'янських за походженням онімів, ідентифікаційні, розрізнювальні можливості останніх були ефективнішими, тому досить частими були випадки, коли особу при повторному згадуванні називали за допомогою саме прізвиська: ***Карпъ Шапранъ*, ...неуцтивіє слова *Шапрану* и сину его домовлял** (ЛРК 1654), ***Яцка Коржа, Миска Горбаня*, *Корж* потваромъ на оного *Горбаня* невинне пошол** (ЛРК 1655), ***Уласъ Кваша*, *Квашу,* слободи Пристаилова жителя** (ДНРМ 1725). У грамоті № 9 ДНРМ лише раз використовується антропосполучення **Федор Выскварка**, а потім 14 разів лише **Выскварка**, в іншій грамоті цього ж джерела **Семенъ Шостакъ** багаторазово згадується як **Шостакъ** (ДНРМ 1725). Пор. також: **Грицко Опришко** та **злодѣй Опришко** (ДНРМ 1711), **Иванъ Жукъ, Жукъ; Афанас Ворожбитъ, атаманъ Ворожбитъ; Яковъ Калчиновецъ, Калчиновецъ; в Якова Ткача, Ткачъ; Григории Чирва, Чирва; на Хведора Дикого, Яковъ Литвишко, онъ, Дикии, на требованіе Литвишково; изъ запорозцемъ Семеном Медомъ, и питал мене Медъ** (ДНРМ 1728), **Мелех Баран, кривду Баран собе быти менил** (ККПС 1585). Ці та подібні факти переконують, що в живому спіл-

куванні українці (як і росіяни) продовжували використовувати переважно слов'янські імена. Завдяки їх ідентифікаційній вагомості вони зазвичай виконували роль твірної основи при називанні осіб, з якими носій назви перебував у родинних стосунках. Так, дружина **Ивана Жука** – *Зенка Иваниха Жучиха* – звичайно називається **Жучиха**, а не *Иваниха;* жінка **Якова Ткача** – *Яковиха Ткачиха* – іменується частіше **Ткачиха** (ДНРМ 1728); дружину особи з іменем **Семенъ Шостакъ** називають **Шостачиха** (ДНРМ 1725); дружину особи, що записана в документі **Федор Шумило**, називають **Шумилиха**, а дочку – **Шумилова** (ДНРМ 1706); дружину **Михайла Литвина** записано у грамоті як **Литовка** (ДНРМ 1706).

За тією ж логікою синів також частіше ідентифікували не за християнським іменем, а за прізвиськом батька. Так, серед іменувань АФ *ім'я + патронім на -ич,* що зафіксовані в Опису Черкаського замку 1552 р., другий компонент у 78% випадків – слов'янський, тоді як власне ім'я особи – переважно християнське (у 80%). Подібна картина проглядається і в матеріалах Чорнобильського замку 1552 р. Серед іменувань АФ *особове ім'я + патронім* у 82% перша антрополексема християнська за походженням і у 68% – друга лексема слов'янського походження.

Отже, на відміну від староросійських звичаїв, згідно з якими денотат позначався дериватом від батьківської антропонімоформули *ім'я + прізвисько*, що приєднувалася до особового імені поіменованої людини, утворюючи при цьому АФ *ім'я + патронім від християнського імені + патронім від слов'янського імені (або прізвиська)*, у староукраїнській діловій мові особа ідентифікувалася переважно приєднанням до християнського імені тільки одного патроніма, звичайно від батьківського прізвиська. Цим і пояснюються переважання в староукраїнських джерелах дволексемного способу ідентифікації особи і висока активність АФ *особове ім'я + прізвисько* та АФ *особове ім'я + патронім від батьківського прізвиська.*

3.3.6. Аналіз співвідношення та уживаності різних антропонімних формул в українських пам'ятках писемності XIV–XVIII ст. досить виразно демонструє переважання двох дволексемних антропонімних формул: *особове ім'я + патронім* та *особове ім'я + прізвисько* – над

рештою. В усіх джерелах наведені антропонімні формули утворюють центральну частину антропоніміконів, а отже, у допрізвищеву епоху вони складали ядро антропонімосистеми.

Діахронічне дослідження вживаності цих найактивніших антропонімних формул у текстах XIV, XV та XVI ст. з урахуванням ступеня використовування їх у давньоруських джерелах демонструє зміни у співвідношенні між ними у бік зменшення найменувань АФ *особове ім'я + патронім* на користь іменувань АФ *особове ім'я + прізвисько* (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Співвідношення АФ *особове ім'я + патронім* та АФ *особове ім'я + прізвисько* в староукраїнських джерелах XIV–XVI ст.

Джерела	АФ *ім'я + патронім*	АФ *ім'я + прізвисько*
Гр.XIV	60%	21%
УГ XV	67%	19%
ОЗ XVI	40%	45%

Це зміщення може мати кілька пояснень:

а) зміни в суспільстві, які призвели до порушення традиційної сільської общини, міграційні процеси, викликані війнами, розвиток міст і концентрація населення в містах, у зв'язку з чим більшу ідентифікаційну ефективність має вже не стільки традиційний патронім, скільки індивідуальне прізвисько;

б) явище депатронімізації, яке було властиве українській антропонімії допрізвищевого періоду (див. підрозділ 1.8);

в) розшарування одвічного слов'янського іменника внаслідок його християнізації.

3.3.7. Аналіз функціонування АФ *ім'я + патронім* дозволяє говорити про її рухливість і в хронологічному, і в географічному аспектах. З одного боку, морфологічні варіанти даної антропонімної формули нерівномірно поширені на різних теренах України, а з іншого – засоби вираження патронімічності у рамках навіть окремого регіону можуть трансформуватися, еволюціонувати в діахронії. Так, на Гуцульщині у XV–XVI ст. переважали патроніми на *-ич, -ович/-евич*, у XVII – на *-ов,*

-ин, а у XVIII – на *-ук, -ак*. Безперечно, ці зміни були викликані значними міграційними процесами: патроніми на *-ук* з'явилися тут внаслідок приходу населення з Волині, де вказана модель була добре відома, а патронім на *-ак* пояснюється значним припливом населення Бойківщини, де він належав до найбільш продуктивних засобів ідентифікації [див. Близнюк 1997, 12]. Зважаючи на все це, можна стверджувати, що значні еміграційні процеси, які мали наслідки на рівні антропонімійної системи, відбувалися в Україні після XVI ст.

В усякому разі протягом XIV–XVI ст. у пам'ятках, які представляють різні терени України, практично всюди переважає антропонімна формула з патронімом на *-ич, -ович/-евич*. Цей морфологічний різновид серед інших іменувань АФ *ім'я + патронім* становить у Гр. XIV 94%. Наявність суфікса *-ич, -ович/-евич* у давніх руських, сербських та хорватських джерелах, найвищий ступінь ідентифікації особи за допомогою даної патронімічної моделі у давніх текстах українського та білоруського Полісся, типовість цієї моделі для сучасної південнослов'янської та східнослов'янської антропонімії дозволяють припустити, що в антропонімії сучасних сербів та хорватів продовжуються праслов'янські традиції.

Дещо нижчу питому вагу цього варіанта (59%) фіксує ОЧеркЗ завдяки активності іменувань з суфіксами *-ов/-ев, -ин*, а також ОКЗ (55%) за рахунок наявності різноманітного спектра патронімічних варіантів, що викликане, найімовірніше, столичним статусом Києва і проживанням тут населення не тільки з інших українських, а, можливо, навіть і неукраїнських територій. Тому в ОКЗ засоби вираження патронімічності найрізноманітніші: іменування із суфіксами *-ов/-ев, -ин* становлять тут 24%, із суфіксом *-онок* – 11%, із суфіксом *-ук* – 9%, із суфіксом *-енко* – 1%. Якщо максимальна кількість формул з патронімом на *-ич, -ович/-евич* відзначається на території Полісся, то їх мінімальна кількість фіксується в ОВЗ – усього 37% серед інших дволексемних назв з патронімом. Це пояснюється тим, що у Вінниці в XVI ст. найтиповішим засобом вираження патронімічності був характерний для української антропонімії суфікс *-енко,* який приєднувався як до християнських особових імен, напр.: **Исайко Якименко, Васько Давидченко, Борисъ Ванютенко, Педоръ Иваненко, Михалъ Матейченко, Василь Потапченко, Сенко Савченко, Грынецъ Кузменко, Семенецъ**

Павлущенко, – так і до слов'янських за походженням онімів: **Лучко Воловаченко, Савка Киселенко, Манецъ Шульженко, Ивашко Шелестенко, Михно Литвиненко, Гринецъ Кравченко, Исайко Пострыгаченко, Пашина Старыщенко, Стесько Масленко, Педоръ Жиденко, Богданъ Коваленко, Климко Синиченко, Данило Дехтяренко** (ОВЗ 1552). Правда, слов'янські оніми в основі цієї моделі представлені в цій пам'ятці удвічі частіше, ніж християнські. Дволексемні найменування АФ *ім'я + патронім*, що утворений за допомогою суфікса *-енко*, становлять тут більшість – 49%.

Вважають, що антропоформант *-енко* виник вже після занепаду редукованих голосних, в усякому разі не раніше XII–XIII ст., про що свідчить відсутність переходу [е] в [і] [Ткаченко 1958, 62–66]. Ця патронімічна модель характеризує лівобережну частину України, де вона переважає над усіма іншими засобами вираження патронімічності (див. ДНРМ, ЛРК, Реєстри). М.Л. Худаш та І.Д. Фаріон, досліджуючи український антропоформант *-енко* і аналізуючи різні наукові гіпотези щодо його генези, припускають, що форми на *-енко* є непрямими відмінками зменшених слів на *-енок*. При цьому вони зауважують, що наведене припущення "вимагає ще окремого дослідження, зокрема з огляду на те, що суфікс *-енок* українській мові не властивий. Отже, його генезу в українській антропонімії треба ще дослідити і з'ясувати, чи він у давнину мав і автохтонне українське поширення, чи, може, в українську антропонімію потрапив із сусідньої російської антропонімії" [Худаш, Фаріон 1998, 218-219].

Проте староукраїнські тексти, що досліджуються нами в монографії, переконують, що суфікс *-енок* був притаманний українській мові; найвищий ступінь уживаності дволексемної АФ *ім'я + патронім* на *-енок* відзначається в Опису Київського замку. Вони становлять там 11%, посідаючи третє місце після антропосполучень з патронімічними назвами на *-ич, -ович/-евич* та *-ов/-ев, -ин,* наприклад: **Иванъ Коверзенокъ, Тишко Купренокъ, Хролъ Малышенокъ, Макарей Борисенокъ, Макъсимъ Молашченокъ, Кузма Захарченокъ, Гарасимъ Шепеленокъ, Остреечeнокъ рыболовъ, Мишко Арустенокъ, Яцко Козаченокъ, Степан Булысенокъ, Семенъ Ларионенокъ, Митько Скугренокъ** (ОКЗ 1552).

Слід зазначити, що суфікс *-енок*, добре відомий російській апелятивній лексиці (*поросенок, медвежонок, козленок, ягненок, цыпленок, утенок, ребенок* тощо), водночас не є характерною ознакою її онімійної сфери. А поодинокі винятки на зразок **Басенокъ** (ПЛДР XV) уживаються в демінутивному, а не в патронімічному значенні. Не фіксується патронімічна модель із наведеним суфіксом ні в давньоруських, ні в староросійських досліджуваних нами джерелах. Не відзначають її серед патронімічних та прізвиськових моделей дослідники російської історичної та сучасної ономастики. Тому не можемо погодитися з припущенням М.Л. Худаша та І.Д. Фаріон стосовно можливих російських коренів антропоформанта *-енок/-онок*. Імовірніше, витоки української патронімічної моделі на *-енко* треба шукати не серед російських, а серед білоруських патронімів на *-онок/-енок*. На користь цього свідчить кілька фактів. По-перше, патронімічна модель на *-онок/-енок* реєструється у XVIII ст. на теренах Східної Білорусі [див. Бирилло 1969, 21]. По-друге, у сучасній білоруській антропонімії прізвища з указаним антропоформантом дуже добре відомі, хоч і становлять трохи більше 1% серед решти: *Арцямёнак, Барысёнак, Міхалёнак, Кавалёнак, Кулінёнак, Лісічонак*. Їх твірними основами були різні за етимологією оніми. Цей тип білоруських прізвищ нині поширений на півночі від Мінська та в північно-західній частині Вітебської області [див. Мезенка 1997, 64].

Патроніми на *-ов/-ев/-ив/-ів, -ин* у складі дволексемної антропонімної формули характеризуються неоднаковою вживаністю у пам'ятках різних часових зрізів і територій. Надзвичайно низька їх питома вага в грамотах XIV–XV ст. (6% у Гр. XIV і 2% – в УГ XV). У XVI–XVIII ст. вони фіксуються частіше, особливо на території центральної та західної частини України. Найвищий ступінь їх вживаності відзначає ОЧеркЗ (41%), де ця патронімічна модель переважає решту засобів називання по батькові. У Києві та Вінниці вона не є домінуючою, але становить там відповідно 24% (ОКЗ) та 14% (ОВЗ). На території Гуцульщини протягом одного XVII століття вона була найуживанішим засобом доповнення особового імені. А фонетичний варіант *-ів* утворює типову антропонімічну модель Наддністрянщини на межі XVIII–XIX ст. [Фаріон 1996, 14]. Водночас у текстах, що репрезентують Українське Полісся, антропонімна формула із зазначеною патронімічною моделлю

взагалі не зустрічається. А додаткові до особового імені антрополексеми з суфіксами *-ов/-ев, -ин* є дериватами від імені господаря поіменованої особи, які виражають належність холопа, челядника, слуги певному господареві, хазяїну. Приводом для такого висновку слугують особові назви, представлені в ОЧЗ: **Дорошко Горностаевъ, Степанъ Горностаевъ, Юрко пана Горностаевъ, Супронъ пана Горностая, Гринка пана Горностаевъ, Микита Полозовъ, Логвинъ Киселевъ, Мишко Заморенковъ, два человека пана Киселевы: Пашко и Логвинъ** (ОЧЗ 1552). У тій же пам'ятці наводиться перелік будинків знаних осіб: **дом пана Оникиевъ Горностаевъ, дом пана Полозовъ, дом пана Заморенковъ, дом пана Киселевъ**. Пор. також: **Манецъ Кишчинъ та Гано Протасовичъ, Кощинъ человѣкъ** (ОВЗ 1552), **Евхимъ Тишинъ чоловикъ, Олексей пана Тишинъ, Гришко Нестерова, Левонъ пана Горностаевъ** (ОКЗ 1552), **Ходоръ Кошкинъ** (ООЗ 1552), **Еско Левковичъ пана Горностаевъ** (ОЧЗ 1552).

Решта дериватів від батьківського імені (на *-а, -атъ, -ата, -еня, -акъ, -чикъ, -ецъ* та деякі інші) у складі АФ *ім'я + патронім* не відзначаються такою регулярністю, щоб хоч у деяких українських регіонах могли утворити ядро антропонімійної системи, тому в межах нашого дослідження їм не приділяється спеціальна увага (на іншому рівні вказані антропоформанти були описані вітчизняними вченими Р.Й. Керстою, М.Л. Худашем, П.П. Чучкою).

3.3.8. Серед способів ідентифікації людини за її відношенням до інших осіб або зв'язками з ними назва по батькові має особливе значення не тільки тому, що він є головою сім'ї [див. Мирославская 1965], але й через те, що патронімічні назви дозволяли встановити належність особи до певної родини в діахронії, відтворюючи кровно-сімейний ланцюг на рівні дволексемних власних назв. Це й робило патроніми найбільш раціональним і перспективним елементом антропонімної формули. Цим і пояснюється висока питома вага АФ *ім'я + патронім*. Для української антропонімії найхарактернішою є синтетична форма вираження патроніма, який узгоджується з особовим іменем.

У деяких мовленнєвих ситуаціях наявність патроніма була недостатньою для ефективного визначення людини. Так було у разі, коли

батько поіменованої особи був або невідомий мовцеві чи навколишнім, або посилання на його особу не мало жодного інформаційного чи ідентифікаційного сенсу. Таке відбувалося, наприклад, коли поіменована людина проживала у хаті свого родича, зокрема брата, або коли зять жив у сім'ї дружини, тобто у свого тестя (або тещі), тощо. У таких випадках ідентифікація особи здійснювалася приєднанням до власного імені цієї особи аналітично вираженого присвійного прикметника з апелятивом – *брат*: **Антонъ братъ Герасимовъ** (ОЧЗ 1552), **панъ Навоико Насяновъ братъ** (Гр. XIV], **на Ивана, Олифѣрова брата, и на Миска, Покидкова брата** (ЛРК 1665), **Данилом, братом Михаиловимъ** (ДНРМ 1728); *зять*: **Иванъ владычинъ зять** (Гр. XIV), **Савка Залюбовского зят** (ЛРК 1655), **Назар Деревянчин зят** (ЛРК 1660), **Хвеско зят Шъклярчин, Радко, Миняйловъ зят** (ЛРК 1662), **Миско Тимченковъ зятъ** (ЛРК 1665), **Демъянъ Прасового зять** (ДНРМ 1701), **Петрушко Устиновъ зять, Макаръ Ляшковъ зять, Гаврило Масловъ зять, Мартынъ Кравченковъ зять** (ОВЗ 1552), **Гира Петровъ зять, Иванъ Шиловъ зять** (ОЧЗ 1552); *пасынок*: **Уласъ Левцовъ пасынокъ, Снитко Вовчковъ пасынокъ** (ОВЗ 1552), **Ондрѣи Митковъ пасынок** [Гр. XIV], **Гацко Смонковъ пасынокъ** [ОЧеркЗ 1552]; *вихованець*: **въ Юска, Проценкового вихованца** (ДНРМ 1711); *швагор*: **на Ивана Ковтунового швагра** (ЛРК 1671); *свояк:* **Иванко своякъ Нечаевъ** (ОВЗ 1552).

Антропосполучення, утворені приєднанням до імені особи деривата від власної назви когось із родичів, становлять периферійну частину антропонімійної системи української мови. Це нетипові для ділового стилю, спонтанні найменування, викликані комунікативними особливостями мовленнєвої ситуації. Тому в досліджуваних текстах такі дволексемні найменування або не вживаються взагалі, або їх питома вага є зовсім незначною (менша за 1%). Тільки одна з досліджуваних нами пам'яток староукраїнської мови характеризується надзвичайно високою питомою вагою найменувань із вказівкою на родича поіменованої особи – це Опис Вінницького замку, де назви такого типу становлять 10%.

До нетипового засобу номінації людини належить також її визначення за допомогою матроніма. Це поодинокі приклади фіксацій, які не становлять стабільного ідентифікаційного способу і відрізняють-

ся від попередньої групи дволексемних іменувань лише формою. Як правило, матронімічні назви, як і назви по батькові, у більшості випадків утворюються синтетично. Очевидно, іменування за допомогою деривата від материнського імені представлені у тих випадках, коли главою сім'ї ставала жінка-удовиця, пор.: **Гридко Домахин, Семенъ Пораскинъ** (ОЧеркЗ 1552), **Павелъ Мачохинъ, Олексей Опалихинъ** (ОКЗ 1552), **Саико Марвинъ** (ООЗ 1552).

Інколи позначення особи здійснювалося дволексемним антропосполученням, другим елементом якого виступав дериват від імені дружини. Такий спосіб ідентифікації чоловіка за дружиною мав місце тоді, коли жінка-удова виходила заміж удруге. Фактично твірною основою у таких випадках був її андронім. Так, якщо першим чоловіком жінки була особа на ім'я *Семен*, жінку називали *Семеновая*. Якщо ж вона повторно виходила заміж і другий чоловік жив у її домі, то його називали, приміром, *Іван Семеновоє*. Пор.: **Алексей Мартиновое мужъ** та **Андрей Канѣвое, Паволъ Хуровое, Андрей Петрушковое, Матфей Чоботаровое, Охремъ Уласовое, Хома Логвиновое, Гришко Плаксиное, Петрокъ Кудрявчое, Иванъ Бутковое, Евхимъ Зариное** (ОЧеркЗ 1552), **Челегъ Семашковое, Совастьянъ Троцкое, Кутритъ Симиное** (ОВЗ 1552), **Иванъ Литвиное, Бруханъ Пашковое, Митко Ивашенье, Яковъ Макидоновое мужъ** (ОКЗ 1552), **Санько Родковое, Лукиянъ Протасовое** (ООЗ 1552). Правда, зрідка дериват зазначеної форми міг приєднуватися до імені зятя або слуги, утворюючись відповідно від імені тещі або господині, напр.: **Кузьма Широковое зять** (ОЧЗ 1552), **Еско Коточиное зять** (ОВЗ 1552), **Федко Шапирное плотникъ** (ОЧеркЗ 1552). У таких випадках присвійний компонент завжди мав аналітичну форму.

3.3.9. АФ *особове ім'я + відтопонімне означення з суфіксом -ськ-* у пам'ятках давньоруської мови посідала досить скромне місце – близько 5%, оскільки була обмежена в своєму вжитку соціальним та майновим станом поіменованої особи і поширювалась виключно на представників княжої еліти. У староукраїнській антропонімії вказане обмеження збереглось, отож питома вага найменувань цієї антропонімної формули була досить високою в антропоніміконах тих ділових документів, більшу частину котрих становили іменування шлях-

ти. Так, у Гр. XIV найменування АФ *ім'я + відтопонімне означення* на тлі інших дволексемних формул становлять 16%, а в УГ XV – 14%, напр.: **панъ Петръ Радцѣовьский, панъ Невступъ Столпувьскии, панъ Олешко Янчинскии, панъ Хрщенъ Судомирски, панъ Пашко Скотницки, пано Мичко Куликовскыи** (Гр. XIV), **пнъ Пєтрашь Бакотский, панъ Зьнко Ловоуньскыи, панъ Мишко Глоускыи, панъ Патрикѣи Краєвскии, кнзя Михаила Чорторыиского, кнзя Ивана Острозкого, пан Миколаѣ Мильчиньскиѣ** (УГ XV). До того ж, іменування наведеної антропонімної формули найбільш уживані на території Галичини, яка перебувала тоді в складі Польщі. Відтопонімне означення, приєднуючись до особового імені, утворювало найвживанішу формулу ідентифікації місцевої аристократії, а її представники, як уже зазначалося вище, іменувалися в цьому регіоні за польськими зразками. Згодом, коли значна частина українських територій (у тому числі Підляшшя, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина) внаслідок Люблінської унії 1569 року опинилася під владою Речі Посполитої, радіус дії даної антропонімної формули значно збільшився. Але соціальна конотація при цьому не змінилася: конкретизація особи за назвою її маєтку виявилася досить зручною, пор.: **пна *Прежовского с Прежова*** (ККПС 1595), **пнъ Рафал *з Лєшъка Лєшчинскии*, пном Яномъ *зъ Замостя Замоиским*** (ККПС 1644), **будучи в пана Василя *Корчевского у Корчове*** (АКЖ 1584), **Мелешку, Хоме, Федору, Демиду, Ивану Ждановичомъ *Щеневскимъ у Щениеве*** (АКЖ 1584). Цим і пояснюється висока питома вага вказаної антропонімної формули серед українського панства. Так, в АКЖ іменування цієї формули становлять 43% серед інших антропонімних формул, напр.: **шляхта: пан Ян Илицкии, а пан Сасин Лудвискии; Северин Кропивницкии, Ждан Щениевскии, Гневошъ Стрыжевскии** (АКЖ 1584). Приблизно таку ж саму картину демонструє ККПС, де більшість згадуваних осіб також належить до аристократії, пор.: **пан Миколаи Каменскии, пан Семен Прежовскии, пана Ивана Подгаєцкого, Степан Яцковскии** (ККПС XVI–XVII).

Таким же чином в АКЖ сформульовано декілька дволексемних іменувань, що називають осіб, які не належать до шляхти: **Станиславъ Волчинскии, слуга; Василеи Волковскии, возныи; слуга пана Ясликовского Карпъ Журбинскии; Якубъ Ястребскии, писаръ** (АКЖ

1584). Невелику кількість іменувань згаданої антропонімної формули фіксують Описи замків: так, в ОВЗ – 2,5%, в ОКЗ – 2%, в ООЗ – 9%. Зважаючи на загальну соціальну характеристику поіменованих у таких текстах осіб, можна впевнено стверджувати, що наведені антропосполучення стосуються простолюдинів: **Сима Дубицкій, Грицко Обачевскій, Иванъ Стрелінскій, Павелъ Обочевскій** (ОВЗ 1552), **Супронъ Колачевский, Семенъ Небыльскій, Онаня Станскій, Иванъ Коротевъский** (ОКЗ 1552), **Пилипъ Крехаевский, Ермакъ Летковский, Исакъ Буденковский** (ООЗ 1552). Імовірно, носіями таких іменувань могли бути й особи польського походження. Але в усякому разі в рідкісних для українських селян та міщан антропосполученнях з ад'єктивною ознакою імпліцитним можна вважати апелятив *слуга*, *челядник* або *хлоп*, тоді як у типовій аристократичній формулі – *володар*.

Відтопонімна ознака в іменуванні представників нижчих кіл українського суспільства мала інший – аналітичний – вигляд: топонімічна назва не переходила в іншу частину мови, а вживалася у формі родового відмінка з прийменником, відповідаючи на запитання *звідки*?, напр.: **Сенко з Деряжии, а Иванъ з Деряжное, а Тимошъ с Коростя, люде похожалые** (АКЖ 1583), **у Хъведора з Ясачокъ** (ЛРК 1661), **Хведор зъ Вепърика, Иванъ с Чърноухъ** (ЛРК 1662), **Грицько з Ромна, Конон з Дмелова** (ЛРК 1670). Але найчастіше визначення простолюдинів за топонімічною ознакою здійснювалося субстантивно, з використанням суфіксів *-ец* та *-ин*, наприклад: **Васко Черниговецъ** (ОЧеркЗ 1552), **Гринъ Туровецъ, Данило Волошенинъ, Гринъ Слободенинъ** (ООЗ 1552), **Семенъ Коломиецъ** (ЛРК 1653), **на Васка Туровца** (ЛРК 1655), **Процик Корсунец** (ЛРК 1659), **з Іваном Конотупцемъ ... у Конотопѣ покинувъ, а сюда пришолъ робити** (ДНРМ 1722). Ступінь концентрації найменувань з прізвиськом, що має значення походження особи, або з етнонімом, дає багатий матеріал, на якому можна простежити напрямки міграційних процесів, що мали місце свого часу на деяких українських територіях. Зіставлення в цьому аспекті описів жителів замків середини XVI ст., що репрезентують різні терени України, показує, що досить стабільним був склад жителів Черкас, Вінниці, а от Київ та особливо Чорнобиль відзначаються досить різноманітним складом населення. Про це

свідчить той факт, що серед інших типів прізвиськових назв антрополексеми зі значенням етнічної ознаки або географічного походження особи в складі дволексемних формул становлять в ОКЗ 11%, а в ОЧЗ – 35%, напр.: **Петрокъ Литвинъ, Наумъ Черниговецъ, Митко Полоцко, Навишко Каневецъ, Илья Орменинъ, Мородинъ Орменинъ, Ельбей Орменинъ, Иванъ Моксакъ, Богданъ Москаль, Василь Вилневецъ, Опанасъ Москаль, Каспоръ аремнинъ, Бартошъ Ляхъ, Пашко Мозырянинъ** (ОКЗ 1552), **Михаилъ Туровецъ, Прухонецъ туровецъ, Гапонъ Туровецъ, Еремей Туровецъ, Мартинъ Туровецъ, Харко Туровецъ, Занько Туровецъ, Павелъ Туровецъ, Санецъ Глушенинъ, Хилимонъ Глушенинъ, Гринецъ Глушенинъ, Сачка Глушенинъ, Олексеецъ Глушенинъ, Корнеецъ Глушенинъ, Скоруба Глушенинъ, Шетинъ Глушенинъ, Иванъ Волынецъ, Герасимецъ Москаликъ, Омелянецъ Чичершинъ, Родко Сопичанинъ, Митко Москаликъ, Кунецъ Мозыренинъ, Остап Бречинецъ, Яковъ Крычевецъ** (ОЧЗ 1552). Такі додаткові до імені означення були ще не спадковими, а прямими назвами, пор.: **будучи на Москвѣ дѣдъ его Іванъ, прозиваемии Москаль, за нѣякимис военними дѣлами, привез додому зъ Москви тих денег...** (ДНРМ 1729).

3.3.10. Українські трилексемні антропонімні формули зазнали розвитку в плані своєї конотації. У XIV–XVI ст. їх функціонування мало певні обмеження, пов'язані з соціально-майновим становищем поіменованої особи. Про це свідчить соціолінгвістична інтерпретація писемних джерел: так, в АКЖ, ККПС та подібних текстах, що віддзеркалюють високу питому вагу згадуваних осіб – представників соціальної еліти, концентрація трилексемних найменувань при першому згадуванні особи значно вища, ніж, приміром, у описах замків, де перераховуються міщани. Якщо в пам'ятках першої групи трилексемні антропонімні формули становлять 12–15% серед іменувань з іншою кількістю компонентів, то в текстах другої групи – від 0 до 3%. Крім того, спостерігається деяке зростання кількості трилексемних формул у діахронії в пам'ятках, де більшість поіменованих осіб є представниками панства: у грамотах XIV ст. – 6%, XV ст. – 6,4%, в актах XVI ст. – 12%. У наступний період (XVII–XIX ст.) трилексемні антропонімні формули хоч і не домінують на тлі інших засобів визначення особи, та за рахунок втрати соціальних обмежень розширюють коло свого функ-

ціонування. Набувши нейтрального характеру, трилексемні антропонімні формули використовуються для точнішої ідентифікації людини у випадках, коли її визначення дволексемною власною назвою з якихось причин відчувається недостатнім. Про це свідчить аналіз текстів указаного періоду, що представляють різні терени: Лівобережну Україну [Неділько 1969], Гуцульщину [Близнюк 1997], Наддністрянщину [Тарновецкая 1990; Фаріон 1996], Закарпаття [Чучка 1969].

Звичайно трилексемні антропонімні формули утворювалися внаслідок приєднання до найуживанішої дволексемної АФ *особове ім'я* + *патронім* третього компонента. Це могли бути:

1) *відтопонімне означення* – **пна Семена Ивановича Прежовского, Семен Радивонович Овруцкии, кнзю Богушу Федоровичу Корецкому, Богушу Федоровичу Корецкому, княз Фредрих Глебович Пронскии, кнзю Кирику Остафъевичу Ружинскому** (ККПС XVI), **пан Василеи Богдановичъ Илинскии, пан Гневошъ Дмитровичъ Стрыжевскии, Василеи Богданович Корчовскии, Яцка семеновича Выкговского** (АКЖ 1584), **на Феня Мордаченъка з Березовои Луки, Стефана Фесенка з Попувъки, Грицко Нестученко з Ковалювки** (ЛРК 1654–55];

2) *прізвисько* – **Коробка Игнат Кондратович** (УГ XV), **Иванъ Яценко Коробочъка** (ЛРК 1657), **Мелех Василевич Баран, пан Федор иванович Шишка, кнзя Андрея Тимофеевича Капусты** (ККПС 1584–85), **Богдан Ивановычъ Стрыбыл, с паномъ Григоремъ Гавриловичемъ Бесарабомъ, мещанинъ Иванъ Мискевич Крупчанка, Абрамъ Мышка Зварковичъ** (АКЖ 1583–84), **Семенъ Жадановичъ лучъникъ, Ярмолка Шашчичъ Кухмистръ** (ОЧЗ 1552), **Iwan Kadura Andruchow** (Фаріон, XVIII–XIX), **Hricko Dodiek Stefanow** (Близнюк XVIII–XIX];

3) *дериват від імені тестя або тещі* – **Куторовичъ Ниско Клецковъ зять, Дудосенко Федецъ Турышинъ зять** (ОВЗ 1552);

4) *дериват від імені господаря* – **Лета Остапковичъ Кошчинъ, Макарко Детковичъ Клещовского, Прокопъ Сыроватченко Клещовского, Мацко Куменко Вороновицкого, Гано Протасовичъ, Кощинъ человѣкъ** (ОВЗ 1552), **Еско Левковичъ пана Горностаевъ** (ОЧЗ 1552);

5) *патронім* – **пана Есифа Ивановича Немирича, пан Миколаи Григоревичъ Кевлич** (АКЖ 1584), **Danylo Rylczuk Tymofijczuk, Jakow Fedora Mielnika syn** (Близнюк XVIII–XIX).

Хоча зовні більшість наведених прикладів нагадує сучасну східнослов'янську АФ *особове ім'я + по батькові + прізвище*, та третій компонент у таких антропосполученнях у цей період ще не набув ознак спадкового іменування, яке в незмінній граматичній формі поширюється на всіх членів родини й повторюється в такому вигляді в кількох поколіннях сім'ї.

Крім перерахованих вище комбінацій власних назв, трилексемні найменування утворювалися сполукою таких компонентів, як:

1) *ім'я + прізвисько + відтопонімне означення* – **пан Олехно Черкас Ерынскии** (АКЖ 1584), **Iwan Mielnik Benkowski, Hawrilo Czornij nad Stawkami, Maxym Gulowatzy z Boryszcza** (Фаріон XVIII–XIX);

2) *ім'я + ім'я + патронім* – **Roman Olizar Wolczkiewicz** (УГ XV);

3) *ім'я + ім'я + відтопонімне означення* – **Михала Кгабриеля Зубрицкого, пна Семена Дениска Матфеевского** (АКЖ 1582–84);

4) *ім'я + прізвисько + прізвисько* – **Иванъ Колесникъ Мелникъ, Алекса баранъ будакъ, Штефанъ Мудрикъ Ротарь** (Тарновецкая 1824), **Коробка Онопрей Кухмистръ** (ОЧЗ 1552);

5) *ім'я + дериват від імені господаря + дериват від імені тестя* – **Кошчинъ Ивашко, Клецкаго зять; Кошчичъ Матей, Лапинъ зять** (ОВЗ 1552);

6) *ім'я + дериват від імені тестя (або тещі) + назва за жінкою* – **Кордышовое Пилипецъ Хорцовъ зять, Селивонъ Криволевъ зять Кордышовое** (ОВЗ 1552).

Усталена система типових для мови антропонімних формул у період, що передував кодифікації прізвищ, базувалася на відомому для оточення становищі родини й постійному місті індивіда в стабільному й достатньо структурованому суспільстві. При невиконанні цих умов визначення особи здійснювалося оказіонально. Якщо мовцеві невідомі такі константні компоненти антропонімної формули, як патронім або прізвисько особи, або відчувається їх недостатність для однознач-

ної ідентифікації людини, він використовує факультативні синтагми, що не утворюють формули, а є спонтанними засобами визначення людини, напр.: **в нѣякого Сидора, чловека з Миргорода именуючися, которыи в дому Попълавского мешкает** (ЛРК 1656), **тот прилуцкий человѣк назвиском Мелникъ** (ЛРК 1687), **Павло, що Сергеиху взял** (ЛРК 1660), **Романом Мискомъ, що в Полонъского хате жиеть** (ЛРК 1654), **з Василем, постоем Руденковим** (ЛРК 1682), **и тогда пришол к нему... конюх, москал, а имени его не знает** (ДНРМ 1732), **небожчика Зунца, человѣка безродного холостого безплеменного** (ЛРК 1682), **на Андруся, отца Трохимова приятеля** (ЛРК 1662), **у Пилипа Горпиненка хлопцы его на ймя Роман, которыи дитину тѣшит, а другий Иван, в науцѣ зостаючий, Левко по прозвиску Тлустый, который тож за челядника робил** (ЛРК 1687). Такі додаткові окреслення особи наближуються за семантикою до звичних компактних елементів антропонімної формули, ідентифікуючи індивіда за походженням, місцем проживання (правда, тимчасового), ремеслом або андронімом, проте через неусталену граматичну структуру іменування наведеного типу не можна кваліфікувати як антропонімні формули.

3.3.11. За соціально-класовими розрізнювальними можливостями українська антропонімійна система допрізвищевого періоду помітно відрізняється від російської. Якщо у росіян вираження соціального статусу поіменованої особи сконцентровано у граматичній формі вираження патроніма, то для української мови різноманітний словотвірний спектр патронімічних форм характеризується не соціальною, а територіальною диференціацією. Соціальна навантаженість особових назв проявляється в українській антропонімії не на деривативному, а на синтаксичному рівні – у кількісному складі компонентів антропонімної формули. При цьому маються на увазі не окремі випадки іменувань окремих представників певних кіл у деяких ситуаціях, а типовість, масовість вказаного явища. Так, у XIV–XV ст. іменування простолюдинів характеризувалися однолексемним складом, тоді як панство ідентифікувалося дволексемно; у XVI–XVIII ст., коли дволексемний спосіб визначення особи поширився на все населення, трилексемні антропонімні формули стали специфічним способом ідентифікації вельможних осіб.

Крім цієї кардинальної відмінності між українською і російською мовами, існує ще кілька соціально диференційних моментів, котрі виявляються на граматичному та лексичному рівнях і однаково характеризують обидві мови. По-перше, це стосується форми вираження відтопонімної ознаки у складі найменування, про що вже йшлося вище (див. 2.3.5). По-друге, мається на увазі група прізвиськ у складі антропонімної формули, які абсолютно виключають використання цього типу найменувань для представників аристократичних кіл, – це прізвиська за назвою ремесла, напр.: **Гаврило Бобровникъ, Гришко Чоботаръ, Гринъ Ботракъ, Огнатъ Плошникъ, Олексей Макогинъ, Илья Кушнеръ, Остапко Коваль, Павелъ Котелникъ, Ворона Пушъкаръ, Гришко Дохторъ, Гришко Стрелецъ, Степанъ Бубеникъ** (ОЧеркЗ 1552), **Исаи Соколникъ, Миколай Спичникъ** (Гр. XIV), **Остапъ Трубовоз, Гринецъ Золотарь, Яцко Лучникъ, Ивашко Мельникъ, Федецъ Седашникъ, Гринецъ Винникъ, Данило Пострыгачъ, Селивонъ Кравецъ, Федотъ Гончаръ, Яковъ Буженикъ, Хома Овчарь, Иванъ Свинарь** (ОВЗ 1552), **Ермакъ Воскобойникъ, Богданъ Толкачъ, Мойсий Бражникъ, Мишунъ Колачникъ, Иванъ Курникъ, Иванъ Стадникъ, Федко Шеповалъ, Максимъ Кобаковникъ, Игнатъ Рыболовъ, Омельянъ Лосникъ, Глебко Дудникъ, Федко Рымаръ, Беликъ Соколникъ, Ониськo Бондаръ, Павелъ Седелникъ, Яковъ Замочъникъ, Матфей Пастухъ, Сошъко Крывопускъ, Гридко Колесникъ, Обышука плотникъ** (ОКЗ 1552), **Стома Трубачъ, Станиславъ пушкаръ, Васько Воротный** (ООЗ 1552), **Сергей Кухмистръ, Остапъ Тростянникъ, Кузьма Мѣсникъ, Матвей Чепнаръ** (ОЧЗ 1552) і т.п. По-третє, надзвичайно прозорим у плані соціальної навантаженості власних найменувань є спосіб визначення особи через її зв'язок до господаря, хазяїна, володаря: **Савка, Дмитровъ челядникъ** (ЛРК 1653), **Феска, челядника Жадонова** (ЛРК 1655), **на Супруна, Стефанова шинкаря** (ЛРК 1655), **Иван, челядникъ пана Кондрата** (ЛРК 1656), **Хвеско, овъчар Васкувъ** (ЛРК 1668), **Кирик, челядник Ступаков** (ЛРК 1682).

3.3.12. Староукраїнські антропосполучення відповідно до загальнослов'янського звичаю у більшості своїй будуються із препозицією

особового імені стосовно додаткових елементів антропонімної формули. Але, на відміну від староросійської антропонімії, де відхилення від норми майже відсутні, а наявні кілька фіксацій, що обмежені виключно аналітичними структурами, у староукраїнських джерелах найменування з постпозицією особового імені засвідчуються дещо частіше, але водночас залишаються в периферійній частині антропосистеми.

Продовженням давньоруської традиції є найменування з препозицією субстантивного патроніма на *-ич, -ович/-евич,* що зрідка фіксуються у XIV ст.: **Кадолъфовичь Друздъ; корчмитъ Олехновичь Семенъ; Грудковичь Иванъ; попъ Тепякович Яковъ; Родунич Яковъ, Озарьичи Двдъ и Яковъ** (Гр. XIV). Зауважено, що найменування **Кошчичъ Матей та Кощинъ Яцко** (ОВЗ 1552) є певним відхиленням від наведеного вище типу, оскільки препозиційна антрополексема являє собою не патронім, а власну назву господаря поіменованої особи.

У наступних століттях наведеного варіанта АФ не виявлено. Зате досить часто серед інверсійних структур знаходимо морфологічний варіант формули *особове ім'я + патронім* зі специфічним українським антропоформантом *-енко*: яко и **Гуєвщенко Кирик,** пор.: **Кирикъ Гуєвъщенъко** (ЛРК 1654); **с Постулниченком Павълом**, пор.: **Павъло Постулничєнко** (ЛРК 1658); Нащо и поручников постановляю: пєрвый **Марченко Иван, Харченко Антон**; за признатемъ **Миколаенка Остапа**, ходилєм и **з Мовъчаненкомъ Ониском** (ЛРК 1665), комору **Ковшиченка Василя** (ДНРМ 1719), **зъ Шкулѣпенкомъ Климомъ**, пор.: зъ **Климомъ Шъкулѣпенъкомъ** (ДНРМ 1722), **Gоженко Есипа** (ПЛ XVIII), **Телепенко Семенъ, Ясенко Сава, Шрубенко Хурсъ, Старыщенко Грицко** (ОВЗ 1552).

Інверсію компонентів фіксуємо і серед найменувань АФ *ім'я + прізвисько*: **Кудъла Федецъ, Блошка Ганецъ** (ОВЗ 1552), **Кривый Ничипоръ** (ОКЗ 1552), **Лапа Ермакъ** (ООЗ 1552), **Скиба Семен**, пор.: **з Семеном Скибою** (ЛРК 1677).

Якщо препозицію уточнюювального компонента в антропонімних формулах XII–XIV ст. можна пояснювати нестабільністю антропосистеми, то аналогічні структури в XVI й наступних століттях викликані більшою ідентифікаційною вагою додаткових до імені ан-

трополексем. Тому цілком поділяємо думку, висловлену стосовно антропонімії Гуцульщини, про те, що "зростання ролі прізвищевої назви в кінці XVIII – першій половині XIX ст. ілюструє й перехід її в писемних пам'ятках із постпозиції в препозицію відносно імені" [Близнюк 1997, 10].

Про зростання ефективності додаткових назв при визначенні особи і про перенесення центру ваги в антропонімній формулі з особового імені на другий компонент свідчить не тільки інверсія компонентів, але й іменування з ініціалами, що трапляються в текстах починаючи з XVIII ст. Зрозуміло, що скорочення поширювалися на менш ефективні ідентифікаційні компоненти: **І. Злиденненко** (ДНРМ 1711), **пн Н.Н. Демянович** (ПЛ 1729), **доброжєлатєлная жєна Ev. З. Івановая Сахновская** (ПЛ 1743), **А. Капоровский** (ПЛ 1758). Ідентифікаційна ефективність додаткової назви особи підтверджується також засобами оформлення повторного її згадування в тексті документа. На відміну від староросійських джерел, в такому разі використовується звичайно особове ім'я або прізвисько, в староукраїнських текстах XVII–XVIII ст. для носія власної назви, який згадується в тексті вдруге, з XVII ст. дедалі активніше використовується патронім з елімінацією особового імені: **на Йвана Сторожєнка... ижь тот Стороженко** (ЛРК 1654), **Иван Куприянович, оному Куприяновичу; на Івана Власовича Могилевъца, ижь тотъ Власович, за Власовичом наздогон** (ЛРК 1654), **Семенъ Дубровенъко, Дубровенка** (ЛРК 1655), **на Игната Коновала, Коноваленка** (ЛРК 1656), **на Іляша Вєличка, сєй Вєличко** (ЛРК 1677), **ходилем и з Мовъчаненкомъ Онискомъ, Грищенкомъ и Хведоркою** (ЛРК 1665), **Стецко Довбненко, его, Довбненка, выслухавши** (ДНРМ 1722), **Герасимъ Кулинычъ, Кулинычъ** (ДНРМ 1722), **Ивана Красненко, здавалося Красненко** (ДНРМ 1708), **Івана Зълиденненка... привести, Злиденненко** (ДНРМ 1711), **Іван Проценко, з ним, Проценкомъ** (ДНРМ 1711), **Петро Радченко и Назар Рева, Радченко и Ревенко** (ДНРМ 1725). Інколи в документах відображаються випадки номінації особи самостійним патронімом, напр.: **Герасимовичъ, Потаповичъ, Исайкевичъ** (ОВЗ 1552).

3.3.13. Синтаксична структура антропосполучень у староукраїнській мові, в порівнянні з попереднім періодом, стабілізується. По-

одинокі випадки розриву дволексемного сполучення антропонімів іншими членами речення фіксуються як винятки в XIV–XV ст.: А питъ могорычь **оу аньдръка** *оу дому* **лысого** (Гр. XIV), оузялъ єсмъ оу па(н) **ивашка** *сто купъ* **оу гулєвича** (УГ XV), слоузѣ нашєму **Хомѣкови** *молодому на имя* **Сенкови** (УГ XV). У подальших століттях втягнення загальної лексики в структуру антропосполучення кілька разів відзначається в грамотах, які репрезентують розмовний стиль староукраїнської мови: на **Грицка**, *отчима своего* **Рубленка** (ЛРК 1659), **Андрей**, *снъ его,* **Проценков** (ДНРМ 1711), **Яковъ** *зас* **Литвиненко**, с товарищи (ДНРМ 1728). Наведені приклади розриву дволексемних антропосполучень іншими – неантропонімічними – компонентами можна кваліфікувати як виняток, а їх незначна кількість лише підтверджує думку про те, що в даний період дволексемні антропонімні формули, що називають чоловіків, були вже усталеними синтаксичними сполуками антропонімів. Цього не можна сказати про трилексемні антропонімні формули, адже ще навіть у XVIII ст. трапляються найменування, в яких інтервал між другою і третьою антрополексемами заповнюється неантропонімічними компонентами, пор.: **Михайлу Стефановичу**, *достойнопочтенному гспдну бунчуковому товарищу, високомлстивому гсдрю моему,* **Шираю** (ПЛ 1756), **Василій Андреевичъ** *гспднъ* **Гудовичъ** (ПЛ 1758), **Алексѣю Василиевичу** *гспдну* **Хрущеву** (ПЛ 1758), **Алексѣю Тихоновичу** *господину* **Чернѣцкому** (ПЛ 1761). Правда, у різноманітних списках прикладів такого виду не знаходимо – вони наявні лише в документах із включенням текстів розмовного стилю, а також у пам'ятках епістолярного жанру.

На відміну від складених найменувань, що називають чоловіків, жіночі антропосполучення були на дещо нижчій стадії синтаксичної стабілізації. Про це свідчить кількісна вагомість саме жіночих, а не чоловічих найменувань із розривом антропонімічної оболонки при незрівнянно меншому згадуванні жінок у ділових текстах староукраїнського періоду. Пор.: **Гапки**, *тещи его,* **Шумилихи** (ДНРМ 1706), **Тетяна**, *удова,* **Кошкова жона** (ДНРМ 1719), **Катаріну** *с Острога* **Томашовую Замоискую, Анною** *с Тулин* **Горностаювною Рафаловою**

Лещинского (ККПС 1638). Ці та подібні їм приклади свідчать, що жіноче іменування являло собою синтаксично неусталену конструкцію.

Синтаксичну характеристику антропосполучення визначаємо й на основі таких граматичних факторів, як його уживання в непрямих відмінках із прийменниками. На відміну від староросійських антропосполучень, де, згідно з давньоруською традицією, прийменник у таких випадках уживався з кожною із антрополексем окремо аж до XVII ст., у староукраїнській мові прийменник використовувався лише один раз – перед першим компонентом формули, а точніше – перед усією антропонімною формулою, напр.: *у* **Олехна Ромашковича,** *въ* **Юшка Китовича** (Гр. XIV), *до* **Василя Бутенка,** *зъ* **Ілкомъ Дякомъ** (ДНРМ 1714). Очевидно, норми у використанні прийменника при антропосполученні утвердилися в українській мові в XIV–XV ст. Коливання норми стосовно вживання таких форм фіксуються ще в XIV ст., напр.: *за* **Гридка** *за* **Костянтинович,** *в* **Олешка** *оу.* **Малечковича** (Гр. XIV). Правда, пізніше аналогічні випадки (також дуже рідкісні) відзначаємо виключно серед антропосполучень, що називають жінок: **скаргу свою прекладала** *на* **Остапиху** *на* **Вувду** (ЛРК 1672). Це є ще одним аргументом на користь того, що стабілізація синтаксичної будови антропосполучення, яке ідентифікувало жінку, хронологічно відстає від аналогічного явища стосовно чоловічого іменування. Зіставлення ж синтаксичної будови російського та українського антропосполучення періоду після XIV ст. дозволяє зробити висновок про те, що українське чоловіче дволексемне найменування дістало ознак синтаксично стійкої сполуки принаймні на два-три століття раніше, ніж російське, водночас українські трилексемні іменування навіть у XVIII ст. менш стабілізовані, ніж російські.

3.3.14. В офіційному вжитку в сучасній українській мові, подібно до решти східнослов'янських мов, використовується трилексемна АФ *особове ім'я + по батькові + прізвище.* Але її доля в українській антропонімії не збігається з історією аналогічної антропонімоструктури в російській мові. Шляхи становлення вказаної антропонімоформули в українській та білоруській мові, з одного боку, і в російській мові, з другого, помітно відрізняються. Це стосується і умов, і причин, і часу, і території її поширення.

Останніми роками спостерігається тенденція заміни трилексемної антропонімної формули офіційного іменування особи на дволексемну. Порівняймо: якщо ще зовсім недавно перші особи держави в офіційних повідомленнях засобів масової інформації називалися тільки трилексемно: *Леонід Ілліч Брежнєв, Михайло Сергійович Горбачов*, а антропосполучення *Леонід Брежнєв, Михайло Горбачов* тоді дещо "різали вухо" (адже так прийнято було називати діячів культури та мистецтва, пор.: *Богдан Ступка, Софія Ротару, Платон Майборода, Олесь Гончар*), то нині формули з двох антропонімолексем, без назви по батькові (*Леонід Кучма, Олександр Мороз, Євген Марчук*), стають дедалі звичнішими. Чим викликана така тенденція: намаганням слідувати загальноєвропейській традиції чи спробою відійти від антропонімної формули, нав'язаної українській мові, як вважають деякі дослідники й діячі культури, російським впливом? Правильна відповідь на це запитання неможлива без огляду на історичне минуле української і загалом слов'янської антропонімійної системи.

Уживання трилексемної офіційної антропонімоформули підтримується традиційним дволексемним іменуванням *ім'я + по батькові*. Якщо відмовитися від звичної назви по батькові, чим тоді замінити традиційне звертання типу *Тарас Григорович* в офіційно-діловому стилі мовлення? Назва тільки за іменем або тільки за прізвищем, зважаючи на мовний узус, притаманний цьому стилю, неприпустима. Залишається лише один варіант, який дедалі частіше використовується у сучасному мовленні – апелятивно-антропонімне сполучення на зразок *пан Шевченко* або *пан Тарас*.

До XIV ст. поєднання антропонімних лексем з препозиційним апелятивом *пан* у східнослов'янських текстах не засвідчуються. Поява таких апелятивно-антропонімних сполучень фіксується з XIV ст. у пам'ятках, що представляють галицько-волинські землі: **пан лѣсота, пан клявко, панъ гнѣвошь, пан гѣрко, панъ андрияшь, панъ мичко, пано мацина** та ін. (Гр. XIV), **пан нємир, пан микита, пань ивашко, пнъ васко** (УГ XV). Появу такого способу ідентифікації особи можна пояснити екстралінгвальними чинниками. З історичних джерел відомо, що після 1340 р., коли було отруєно останнього князя Галицько-Волинської держави – нащадка Данила Галицького – Юрія II (Болеслава), ця територія надовго відійшла до польського

володіння. Дослідження пам'яток Галичини XV ст. свідчить про неможливість розрізнення іменувань шляхти польського та українського походження: представники цієї верстви населення ідентифікувалися однаково [Szulowska 1992, 8].

Пізніше наведена форма іменування фіксується і на інших українських землях, що опинилися під політичним та економічним впливом Речі Посполитої. Так, на поліських теренах аристократичні кола активно використовують цей спосіб іменування: **пан Немирич, пнъ Стрыбыл, пан Черкас, пан Пилиповски, пан Дешковски, пан Елецъ, от панов Тишъ** (АКЖ XVI), **пан Русинович, пнов Ворон** (ККПС XVI). Поява лексеми *пан* в українській мові пояснюється західнослов'янським впливом. Це слово постало шляхом аферези від *жупан*. Втрачаючи з часом свою соціальну обмеженість, воно перетворилося на універсальну форму звертання в західнослов'янських мовах (подібної еволюції зазнало російське *сударь* від *государь*, яке в XIX ст. стало нейтральним звертанням). Староукраїнські пам'ятки епістолярного жанру переконливо свідчать про те, що аналізована структура вживалася у функції звертання, адже фіксується вона тут переважно у формі кличного відмінка: **пне Стефан, пне Пятаче, пне Искрицкій, пне Журман, пне Романовский** (ПЛ XVIII). Правда, в українській мові попереднього періоду вона не встигла позбутися своєї соціальної обмеженості.

Ми не випадково акцентуємо увагу на формулах іменування суспільної еліти, адже в багатьох мовах форми найменувань, які були притаманні на певному хронологічному відрізку представникам аристократичних кіл, пізніше поширювалися на все суспільство. Так, приміром, було в Росії з елітною в XV–XVIII ст. патронімічною формою на *-ич, -ович/-евич*. Так сталося у Польщі зі шляхетським прізвиськом на *-ськ-*. Це було властиве й багатолексемним антропосполученням, які, виникнувши і поширившись серед можновладців, охопили й інші суспільні групи. Отож, звертаючись до способів іменування суспільної еліти минулих століть, не можна не відзначити трилексемних антропосполучень, якими ідентифікувалися її представники.

Матеріали протосхіднослов'янської писемності засвідчують трилексемні антропонімоформули з XI ст. Ці найменування фіксуються переважно літописними текстами, адже літописи, у порівнянні з ін-

шими пам'ятками давньоруської писемності, охоплюють велику кількість осіб, до того ж поіменовані в них особи переважно знатного походження.

Аналіз трилексемних антропонімоформул свідчить про продовження давньоруських традицій, адже українська шляхта поряд із новою структурою іменування: *апелятив "пан" + антропонім* не відмовлялася від традиційної, пор.: **пан Федор Иванович Шишка, пан Федор Дидович Триполскии, кнзя Андрея Тимофеевича Капусты, Федор Андреевич Кисел** (ККПС XVI), **Богдан Ивановичъ Стрыбыл, с паномъ Григоремъ Гавриловичемъ Бесарабомъ** (АКЖ XVI). На відміну від аналогічної староросійської антропонімної формули, дана структура (з патронімом на *-ич*) не мала в староукраїнській мові жорстких обмежень соціального характеру, пор.: **мещанинъ Иванъ Мискевич Крупчанка** (АКЖ XVI). Використання подібного виду іменувань не можна пояснювати російським впливом. По-перше, приклади походять із територій, що не входили в радіус політичних і мовних впливів Московської Русі, а перебували під польським впливом. По-друге, традиція використання трилексемних іменувань, що є прообразом сучасної офіційної антропонімної формули, після XIII ст. не переривалася: **князь Юрьи Глѣбовичь Белзьскии, Федоръ Осташкович Ракайло, Ивашко Данъславич Рекънолтъ** (Гр. XIV), **пан Васильи Ондрѣевич Полоцкии, Васко и Ивашко Гринковичи Болобаны, пан Олєхно Юрьевич Жюсичь** (УГ XV).

Отже, сутність викладеного дає підстави твердити, що іменування на зразок *пан Шевченко*, яке з'явилося в українській мові з кінця XIV ст., зумовлене польським впливом, тоді як трилексемна антропонімна формула *Тарас Григорович Шевченко* має протосхіднослов'янські корені й безперервну традицію вживання.

Але основною тенденцією сучасної української антропонімії є паралельне використання двох антропонімних формул в офіційно-діловому стилі, хоча тенденція до повернення дволексемної антропонімної формули більш відчутна в західноукраїнському регіоні. Імовірно, нормалізатори мови мали б узаконити єдині стандарти при ідентифікації громадян, адже подібні відмінності в іменуванні особи для внутрішнього користування і в закордонних справах не працюють на солідність держави. Японець, араб, африканець – громадянин будь-якої

країни Європи, Азії, Америки тощо – ідентифікується в офіційно-діловому стилі своєї мови однаково: і коли від'їжджає за кордон, і коли контактує в межах своєї країни. А громадяни інших країн ставляться з розумінням і повагою до традицій ідентифікації особи, хоча, можливо, їхні власні антропонімні звичаї й не збігаються з зарубіжними.

3.4. Розвиток антропонімних формул у білоруській мові

Еволюція білоруської антропонімійної системи в багатьох рисах збігається з українською, що значною мірою визначається спільністю історичної долі білоруського та українського народів. З XIII ст., коли через внутрішні протиріччя Київська Русь стала легкою здобиччю для завойовників, землі Чорної та Білої Русі (тобто основні терени сучасної Білорусі), подібно до частини українських земель, опиняються спочатку під владою Литовської держави, а пізніше – Польщі. Поширення католицизму та гноблення православного східнослов'янського населення спричинили полонізацію білорусів, яка тривала аж до XVIII ст., коли білоруські землі відійшли до Росії і насильницька полонізація змінилася тотальною русифікацією.

Включення земель сучасної Білорусі до складу Великого князівства Литовського не порушило традицій давньоруської і старослов'янської писемності. З часом у межах ділового стилю давньоруської мови, що увібрав у себе місцеві діалектні риси, формується старобілоруська мова, якою писано ділові тексти, що є основним джерелом білоруської історичної антропонімії. Внаслідок посиленої полонізації з XVI ст. у ділових документах використовується головним чином польська мова.

Крім власного дослідження старобілоруських джерел, у цьому підрозділі запозичуємо також матеріали та спостереження над історією білоруських антропонімних формул із докторської дисертації М.В. Бірила та кандидатської дисертації А.К. Устинович, які певною мірою стосуються розглядуваної нами проблеми.

В юридичних актах XV–XVIII ст. повна ідентифікація особи здійснювалася дво-, три- та чотирилексемними антропонімними формулами, причому найтиповішими були іменування, що утворювалися внаслідок поєднання двох антрополексем. Так, в Ухвалі 1528 р. вони становили понад 98% багатолексемних іменувань, тоді як питома вага трилексемних антропонімоформул була близько 1,5%. У списку мі-

щан Мозирського замку 1552 р. лише один раз фіксується трилексемне іменування **Яцко Случанинъ пушкарь** (ОМЗ 1552). Дволексемні ж іменування становлять тут 99,55%. У XVII ст. це співвідношення дещо змінюється на користь трилексемних іменувань: у Кошторисній книзі м. Вітебська за 1655 р. дволексемні антропонімні формули становлять 67,5%, а трилексемні – 32,5%. Але водночас тут дуже помітна соціальна функція трилексемних особових назв. Так, у записах представників шляхти дволексемні формули становлять 5%, тоді як трилексемні – аж 95%. У тій же пам'ятці дволексемні записи вітебських міщан становлять 82%, а трилексемні – 18% [Бирилло 1969, 21]. На Гродненщині питома вага дволексемних антропонімних формул у XVI ст. становить 91,5%, на Берестейщині – 92,5%. У XVII ст. – відповідно 86 та 84,24% [Устинович 1970, 13].

Найтиповішою серед дволексемних назв особи є АФ *ім'я + патронім*. На відміну від староросійської та староукраїнської аналогічних структур, зазначена антропонімна формула в білоруській мові характеризується і територіальною, і соціальною однорідністю. Річ у тому, що другим елементом цієї формули була назва з патронімічним суфіксом *-ич*. На різних територіях цей морфологічний варіант забезпечував від 80% до 97% іменувань указаної формули. До того ж патроніми на *-ич* у білоруській мові не мали соціальної обмеженості, на відміну від відповідних іменувань російської мови. Можливо, цим і пояснюється висока продуктивність даної антропонімної формули, що протрималася протягом усього періоду XV–XVIII ст. Так, в опису Мозирського замку патроніми, що фіксуються тут, виражені виключно суфіксами субстантивної групи незалежно від етимології твірної основи. Ось уривок із указаного документа: "Село Озаричи: **Михалъ Оникевичь, Велко Борисовичь, Прокопъ Андреевичь, Грицко Якимовичь, Гринко Ходоровичь, Еремей Савичь, Иванъ Корчичь, Петръ Григоревичь, Потапъ Чохновичь, Василий Янковичь, Глебъ Петуховичь, Микита Цыбуличь, Гришко Лаховичь, Мокидуй Ивашковичь, Михалъ Яновичь, Нестеръ Василевичь, Василий Мокеевичь, Иванъ Менковичь, Игнатий Евтуховичь, Гапонъ Бокиновичь, Андрей Курчичь, Онопрей Шепелевичь, Якимъ Янковичь, Санко Чоховичь, Марко Глебовичь, Пороц-**

ко прихожий, Сенько Чечковичь, Лашукъ Шимковичь, Лукиянъ Гринковичь, Остапко Андреевичь, Агримко Зелевичь, Гришко Коновичь, Евъхимъ Ходковичь, Мелешко Букиновичь, Анисъ Ансучичь, Василь Ралькевичь, Петръ Янковичь, Иванъ Чоховичь, Иванъ Микуличь, Степанъ Курмазовичь, Василий Лукияновичь, Устимъ Ивашковичь" (ОМЗ 1552). У наведеному тексті лише одна особа поіменована інакше – за допомогою АФ *особове ім'я + прізвисько* (**Пороцко прихожий**), що, як видно з контексту, пояснюється тим, що особа ця не є корінним жителем указаного села. Антропонімні матеріали Білоруського Полісся XVI ст. демонструють кількісну перевагу однієї антропонімної формули над іншими. Точніше, тут треба говорити не про перевагу, а про тотальність, монолітність використання при ідентифікації особи однієї антропонімної формули, представленої єдиним морфологічним варіантом: *особове ім'я + патронім на -ич*. Цей спосіб іменування об'єднує території Білоруського й Українського Полісся.

Патроніми на *-ов/-ев, -ин*, що були дуже поширені у той час на території Московської Русі, становлять менше 2% у контексті білоруської АФ *особове ім'я + патронім*. Звичайні для української антропонімії патроніми на *-енко* в білоруських матеріалах практично не представлені. Менше 1% становлять іменування вказаної формули з патронімом на *-еня/-аня*, наприклад: **Иванъ Куменя, Лехъ Олексаня** 1591 [Устинович 1970, 14]. Патронімічна модель на *-онок/-ёнок* у складі АФ *ім'я + патронім* реєструється лише у XVIII ст. та й то тільки у східній частині Білорусі [Бирилло 1969, 22].

Про те, що білоруські патроніми в XV–XVII ст. ще не були спадковими, а функціонували як прямі назви за батьком, свідчать численні випадки згадування батька й сина в межах одного документа. Ці записи доводять, що патронімні назви вживалися для ідентифікації синів певної особи тільки в межах одного покоління.

Значно ближче до сучасної АФ *особове ім'я + прізвище* була формула *ім'я + відтопонімне означення*, адже другий її компонент у формі відносного прикметника на *-ський/-цький* поширювався в XVI–XVII ст. на осіб різних поколінь однієї сім'ї. Іменування цієї структури в білоруських джерелах характеризується нерівномірним уживанням

за століттями. Так, у пам'ятках XV–XVI ст. вони становлять 5–7% серед інших дволексемних антропонімних формул. Правда, їх відсоток дещо вищий на Берестейщині, хоча й там вони не утворюють більшості (19%). З XVII ст. їх кількість у білоруських джерелах різко зростає за рахунок зменшення кількості найменувань АФ *особове ім'я + патронім на -ич*, отож питома вага АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* в текстах Гродненщини XVII ст. становить уже 36%, а в берестейських текстах того ж періоду – 50%. Таке різке зростання іменувань указаної формули пояснюється, очевидно, польським впливом, адже природний, еволюційний шлях антропонімних формул у мові ніколи не призводить до таких різких кількісних стрибків у їх уживанні.

Антропонімною формулою *особове ім'я + прізвисько* в Ухвалі 1528 року охоплено 8% дволексемних іменувань [Бирилло 1969, 23], у документах XVI ст. Гродненщини та Берестейщини – відповідно 12,6 та 21,2%, а в XVII ст. – 25,4 і 17,6% [Устинович 1970, 15].

Питома вага іменувань, що репрезентують АФ *особове ім'я + особове ім'я* в період XV–XVIII ст., коливається від 1 до 5% за різними пам'ятками. У межах цієї формули можна виділити два різновиди. Перший із них утворюється іменуваннями з двох імен православної церкви. Не виключено, що другий компонент є особовим іменем батька без експліцитних ознак патронімічності, тобто патронімом з нульовим антропоформантом. М.В. Бірило припускає, що другим особовим іменем у таких досить незвичних для східних слов'ян формулах може бути ім'я-прізвисько, утворене від імені особи, чимось відомої в даній місцевості [Бирилло 1969, 23]. Другий різновид становлять два католицькі імені. Цей варіант антропонімної формули відповідає традиціям католицької церкви надавати одній особі два або навіть більше імен. Але в ділових білоруських джерелах переважають іменування з православними іменами, кількість яких дещо зростає упродовж століть.

Трилексемні та чотирилексемні старобілоруські антропонімні формули посідали периферійну частину антропонімійної системи. А.К. Устинович серед трилексемних особових найменувань виділяє 13 антропонімних формул [Устинович 1970, 15–16; див. також: Мезенка 1997,

45]. На наш погляд, їх кількість може бути уточнена в бік зменшення, адже дослідниця варіанти однієї антропонімної формули (з інверсією компонентів) розглядає в межах різних типів.

На базі старобілоруських пам'яток XVI ст. М.В. Бірило виділяє найтиповіші трилексемні антропонімні формули. Найуживанішою є АФ *особове ім'я + патронім + пропатронім,* її питома вага – 43% серед інших трилексемних іменувань. У переважній більшості випадків патронім і пропатронім оформлені суфіксом *-ич*, і пропатронім у такій формулі може виступати як у формі називного, так і у формі родового відмінка. Другою за ступенем уживаності є АФ *особове ім'я + патронім + прізвисько* (34%), третьою – *особове ім'я + патронім + відтопонімне означення* (13%). У цих структурах патронім також виражений переважно субстантивною назвою з суфіксом *-ич*. Усі інші складені іменування належать до малопродуктивних і всі разом становлять 10%.

Чотирилексемні іменування в білоруських пам'ятках є антропонімічними оказіоналізмами. Залежно від джерела М.В. Бірила виділяє 5, а А.К. Устинович – 9 структур. Проте репрезентація їх незначною кількістю реальних прикладів у текстах дозволяє нам кваліфікувати їх як антропонімічні оказіоналізми.

Білоруські прізвища як окремий антропонімічний клас формувалися протягом XVII–XVIII ст. Правда, серед селян процес їх утворення тривав ще й у XIX ст., в той час як знатні шляхетські роди мали свої усталені найменування вже у XV ст. [Бірила 1963, 49].

Всупереч твердженню А.К. Устинович, яка вважає, що протягом XIV–XVIII ст. всі білоруські землі переживали єдиний історичний процес формування трикомпонентної системи іменування, кількісний аналіз співвідношення антропонімних формул, що різняться кількістю компонентів, свідчить про те, що антропонімія цієї пори віддзеркалює становлення дволексемної, а не трилексемної системи іменування особи. Такий висновок випливає з дослідження і зіставлення матеріалів з історичної антропонімії російської та польської мов. Російська антропонімія, що розвивалася поза національним гнобленням з боку іншого народу, і польська антропонімійна система, яка мала такі ж сприятливі умови для власного формування, логічним шляхом розвитку прийшли до відбору і становлення різних антропонімних формул офіційного іменування особи. Білоруська антропонімійна система не встигла роз-

робити власних офіційних засобів ідентифікації особи, оскільки білоруський народ тривалий час перебував під сильною владою інших, хоча й споріднених народів. І тому не дивно, що білоруські власні назви та їх формули у XVI–XVII ст. наслідували польські, а з XVIII ст. – російські канони іменування. Зрештою, в основі білоруської антропосистеми справді були в зародковому стані ті тенденції, що спричинили у росіян появу трилексемної офіційної антропонімної формули. Але за умови продовження полонізації білоруської системи власних особових імен білоруська мова йшла б шляхом польської з дволексемною офіційною антропонімною формулою: в XIV–XVIII ст. старобілоруська антропонімійна система була значно ближчою до польської, ніж до російської, у плані співвідношення антропонімних формул у текстах. Але в період формування офіційних антропонімічних стандартів білоруси входили до складу Російської держави, а отже, перебували під впливом трилексемної формули офіційного іменування особи, яка у росіян на цей час практично вже сформувалася.

РОЗДІЛ 4.

РОЗВИТОК АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Нинішні південнослов'янські простори до приходу слов'ян на Балкани ділилися на східну (або грецьку) та західну (або римську) культурні сфери. В обох сферах розвивалися різні види феодалізму, постантичного суспільного ладу, що залежали як від зовнішніх, так і від внутрішніх факторів. Франкська держава, германські племена, Венеціанська республіка та Угорське королівство, які були сателітами Риму на північному заході, та Візантія, а пізніше Османська імперія на південному сході – ці різні за традицією і культурою країни так чи інакше впливали на розвиток антропонімійної системи південних слов'ян. Крім того, католицька і протестантська церква у першій сфері та православна, а пізніше мусульманська віра – у другій також відігравали вагому роль у диференціації умов, у яких розвивалася південнослов'янська антропонімія. Цей процес був довготривалим і зумовленим як зовнішніми факторами, так і внутрішньою еволюцією мови.

Сьогодні на південнослов'янських теренах функціонує кілька типів літературних мов і стільки ж різновидів антропосистем, що сформувалися у відповідних культурних зонах: в альпійській – на півночі, у паннонській – на північному сході, в дунайсько-балканській – на південному сході та адріатичній – на заході. Ці території представлені відповідними сучасними національними спільнотами і мовами: словенською, сербською та хорватською, македонською і болгарською [Jurančič 1977, 28]. Розвиток і становлення антропосистем сучасних південнослов'янських мов у їх нинішньому вигляді тривав майже тисячоліття. Він був зумовлений численними позалінгвальними факторами, серед яких найвагомішими були, очевидно, особливості релігійної належності відповідного народу або його частини, а також

економічні, політичні та географічні фактори. Найсприятливіші умови для розвитку системи антропонімних формул створилися в економічно розвинутій Північній Італії, де осіли предки сучасних хорватів.

4.1. Еволюція антропонімних формул у хорватській мові

З VII–VIII ст. хорвати займали вже територію Адріатичного узбережжя і Посавську Паннонію. Наприкінці VIII ст. на території Примор'я виникає Хорватське князівство. У період правління хорватського князя Томислава (910–930 рр.) Хорватія переживала часи розквіту: Томислав, не вбачаючи можливості визнання незалежності своєї держави від Візантії, звертається до римської курії і отримує від Риму королівську корону з визнанням незалежності Хорватії; водночас від Візантії він дістає багаті далматинські міста, на які зазіхала Венеція. Усе це посилювало політичну міць Хорватії. У такий спосіб на початку X ст. на Балканському півострові розквітла велика за територією і політично сильна держава – Хорватське королівство. Після смерті Томи-слава Венеціанська республіка почала боротися за Далмацію, але хорватський король Петар II Крешимир обстояв їх, хоча йому не вдалося вирішити внутрішніх проблем: у релігійних питаннях він дотримувався римської орієнтації, а це не знаходило підтримки з боку хорватської громадськості. На Сплітському церковному соборі слов'янську мову було заборонено в Далмації як мову церковного культу – це викликало протест у суспільстві, і з 1071 р. у Хорватії було організовано три єпископства. Отже, спірне питання не було до кінця розв'язане. Хоча хорвати й зберегли свою рідну мову як мову культу, все ж вони не отримали церковної незалежності. Наступники названих князів уже не змогли втримати Хорватську державу на попередньому рівні: спочатку Хорватія втратила Далмацію, а внутрішньою слабкістю країни легко скористалися угорці. Процес консолідації хорватів призупинився після включення хорватських земель до Угорського королівства (з 1102 до 1526 р.). Складний шлях становлення хорватської нації, її багатовікове гноблення з боку сусідніх держав, розшматування хорватської території спричинило більшу строкатість хорватської антропонімії, ніж, наприклад, сербської.

Від праслов'янської епохи хорвати успадкували однолексемний спосіб ідентифікації особи, який спорадично зберігався до XVII ст.

[Šimunović 1985, 279]. Як і в інших слов'ян, їх іменний репертуар складали відапелятивні імена, композити та похідні від них. Разом із християнством, яке хорвати прийняли від Риму, вони починають використовувати біблійні імена та імена святих християнських мучеників. Правда, здебільшого хорвати продовжують віддавати перевагу своїм споконвічним іменам. Синтагматичне поєднання християнського і слов'янського імен – не дуже типове явище і в ранньописемних джерелах фіксується тільки у випадках іменування хорватських королів: **Mihajlo Krešimir, Petar Krešimir, Stjepan Držislav, Dmitar Zvonimir** [Šimunović 1985, 220, 280]. Звичайно кожне із таких імен уживалося самостійно.

Подібно до давньоруських Ольговичів та Святославичів, у хорватів зафіксовані назви давніх родів у плюральній формі: **Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Snačići, Mogorovići, Lapčani, Tugomirići**. Кожне з таких іменувань, деталізуючи особове ім'я, акцентувало увагу на кровних зв'язках іменованої особи з родоначальником. Однак це ще далеко не прізвища. Вони не стабільні і не спадкові. Вони позначають належність до спільного роду, але не до сім'ї, і надалі не фіксуються в ролі прізвищ, однак лишають виразний слід в ономастиці у формі патронімічних ойконімів на *-ići, -ovci, -inci*: **Krašići, Perušići, Perkovići, Stankovci, Slakovci, Borinci** тощо.

Внаслідок ускладнення соціального устрою виділяються сім'ї, на основі яких досить рано формується хорватський патриціат, що володів приватною власністю, різними привілеями, визначав майнове право, зокрема право успадковування майна. Ось чому саме в цих родинах найперше з'являється потреба виділитися серед інших сімей за допомогою антропонімійних засобів, які б вказували на це спадкове право. Очевидно, ця тенденція виникла ще в рамках однолексемної антропосистеми. Тому визначення належності особи до конкретної родини в умовах відсутності розвиненої системи антропонімних формул і сформованого класу прізвищ виражалося спочатку повторенням особового імені у кількох наступних поколіннях. Це могло бути не тільки ім'я конкретного предка спадкоємця *(Krešimir I, Krešimir II, Krešimir III, Krešimir IV)*, але й ім'я святого покровителя роду, общини, що є відлунням язичницьких традицій.

Крім того, ранні писемні пам'ятки фіксують пошуки хорватської мови в плані вираження антропонімійного зв'язку генерацій за допомогою синтаксичних засобів – шляхом використання багатолексемних іменувань, наприклад: **Tomidrugo filio Naiezde** (Šimunović 1080), knez **Krьnja sinь Krasimirь** (Šimunović 1184–1250). Більшість дволексемних особових іменувань базується на таких антропонімоформулах:

1) особове ім'я + патронім,

2) особове ім'я + відтопонімне означення,

3) особове ім'я + прізвисько.

АФ *особове ім'я + патронім* відрізняється від інших більшим ступенем уживаності й, очевидно, давністю. Через неї виражали належність поіменованої особи до прямого предка двома способами: синтетичним, коли патронім безпосередньо приєднувався до імені особи, напр.: **Nikola Radomirić, Dragonja Hranotić, Dragota Vlčinić, Draško Dlgonić** (Povalska listina 1184–1250), **Jakov Glavunić, Levac Križanić** (Istarski razvod 1275), та аналітичним, коли патронім доповнював особове ім'я не прямо, а через апелятив *sin* або *filio (*тобто *син)*: **Bratazo filio Chudine, Stano filio Petrici, Damiano filio Matana** (1080), **Desislav sin Grubenin, Krnja sin Kresimir** (Povalska listina 1184–1250).

АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* також має два синтаксичні варіанти: з синтетично та з аналітично вираженим додатковим компонентом, пор.: **Mirscia Ramlianin, Tolleni Camenianin, Bratimir Dalmocianin, Lubascius Lapcianin** (Zadar 1194) та **Boledrugo de Tugari, Uzemir de Subbenzani** (Split 1080). У наведених прикладах субстантивний другий компонент має значення "місце походження особи". Відтопонімні ад'єктивні означення переймають надалі члени давніших племен як характеристику племінних поселень. Так, нащадки роду *Šubica*, що розпався на окремі сім'ї, дістали родинні означення відтопонімного походження *Zrinski, Peramski, Bribirski*, які збереглися і нині трансформувалися у сучасні прізвища.

АФ *особове ім'я + прізвисько* відзначається у ранніх писемних джерелах. Конкретизуючи ім'я особи, прізвиська хорватів, подібно до інших слов'янських прізвиськ, найчастіше давалися:

а) за назвою професії, ремесла, заняття, напр.: **Kovač, Zlatar, Klobučar, Lokotar, Malinar, Šoštar;**

б) за етнічною ознакою, напр.: **Petrus Slavus** (1176), **Gallicius, Hungarius, Teutonicus, Bohemus** (XIV);

в) за індивідуальними внутрішніми та зовнішніми характеристиками поіменованої особи, напр.: **Dragana Tilstocosse, Dobrun Platihlebi, Formino Platimisse, Petrus Piscenica, Martin Locarda, Dominico Maçica** (XI).

Згодом різні типи прізвиськ зазнали неоднакову долю. Якщо прізвиська за ремеслом та етноніми слугували надалі щедрим джерелом при утворенні прізвищ, то індивідуальні когномени через свій афективний заряд, напр., **Hudolepec, Babojeb** (XI, Šimunović 1985), були тісно пов'язані з поіменованою людиною і помирали разом із нею. Правда, деякі з таких яскравих ймень, будучи зафіксованими у документах і діставши статусу офіційних, стали успадковуватися і поступово перетворювалися на прізвища.

Хорватські дволексемні найменування, зафіксовані в ранньописемних джерелах і подібні до наведених вище, зовні нагадують сучасні іменування АФ *особове ім'я + прізвище*. Це дало підстави Т. Маретичу зробити помилковий висновок про те, що прізвища у хорватів існували споконвіку. Однак цей висновок не відповідає дійсності, адже до певного часу патроніми, прізвиська, відтопонімні означення не були ані стабільними, ані спадковими. Про це свідчить також вкрай громіздка структура жіночого найменування, яка за умови існування в цей час прізвищ була б значно простішою. Пор.: **Stana filia Creste de Mucusso uxor Stepani de Blasio** (Zadar 1293). Крім того, всі історично засвідчені Костянтином Багрянородним хорватські князі-жупани, що жили у IX ст., записані однолексемно *(Трпимир, Красимир, Мирослав, Прибина, Ладислав, Мислав, Томислав* та інші*)*.

Потреба у прізвищах – це ознака розвиненого суспільного ладу з централізованою владою, адміністративною службою, розгалуженою соціально-економічною структурою і встановленням при владі привілейованої верстви, представники якої намагаються зберегти свої привілеї. Ці умови були нерівномірно виражені серед різних територій Хорватського королівства. Найвідчутнішими вони були у приморських містах Хорватії і з'явилися там дещо раніше, ніж деінде, – з кінця XI ст. Розвиток суспільних відносин, дипломатична діяльність, міграції населення, поряд із язичницькою традицією спадковості осо-

бових імен, що звужувала іменний репертуар, – усе це потребувало жорсткішої, стійкішої, стабільнішої антропосистеми, яка сприяла б виникненню прізвищ. А оскільки головна виробнича одиниця за феодалізму – сім'я, що засновує і веде господарство, привласнюючи собі спадкові права, то дедалі більше назріває потреба в антропонімічній категорії, яка б визначила особу за її належністю до певної сім'ї.

Хорватські прізвища з'являються передусім у приморських містах з більш розвиненою економікою і суспільними стосунками. Тут було багато венеціанців, котрі вводили державно-правовий устрій за взірцем свого, і тут патриціат уже поєднував привілеї, що успадковував, з антропонімом, який поступово також став спадковим. П. Шимунович вважає, що найперші прізвища у хорватських джерелах датуються XII–XIII ст., наводячи серед критеріїв прізвищ два аргументи: повторюваність оніма в кількох генераціях одного й того ж роду *(Goce, Gondola, Ranina)*, а також закріплення за братами однакового прізвиська [Šimunović 1985, 290]. У зв'язку з останнім аргументом дослідник наводить такі приклади: **Pascalus Theodori de Crosio** (1207), **Goyslavus Theodori de Crosio** (1254). Але в даному випадку не можна виключати, що тут маємо справу з особою, яка у різних записах позначена то християнським, то слов'янським іменем. На наш погляд, не можна так категорично стверджувати про появу прізвищ у хорватів у XII–XIII ст. Наведені факти радше свідчать про розвиток сприятливих умов для їх виникнення в аристократичних верствах хорватської суспільства. Навіть у XVI ст. не можна твердити про хорватські прізвища, враховуючи особливості при іменуванні батьків і синів. Наприклад, батько у документах записується як **Vuchasin Stancich ouer Hus,** а його син – як **Luca Vuchasinich ouer Husouich** 1581–1590 [Rogić, 213].

Важливим періодом у розвитку хорватських антропонімних формул і прізвищ була заборона Великого віча у далматинських містах у XIII–XIV ст. З цього часу віче збирали самі можновладці. Суворий облік, що вівся серед аристократів, які належали до складу віча, і серед тих громадян, хто не міг до нього увійти, зумовив появу в колишніх прізвиськ таких ознак, як незмінність і спадковість, що з часом трансформувало їх у прізвища.

Видалення громадян із віча призводило до соціального конфлікту. З кінця XIV ст. триває динамічне розшарування суспільства на про-

столюдинів і міщан. Простолюдини боролися за свої права в галузевих організаціях і братствах. В антропонімних формулах, які вживалися для іменування представників цих організацій, ще важко вбачати прізвище як особливу антропонімічну категорію. Серед різних комбінацій онімів, які утворювали багатолексемні іменування, виділяється АФ, що складається із трьох компонентів: *особове ім'я + патронім + прізвисько,* наприклад **Matheus filius Vitalis Badatie** (Šimonović 1219), і їх порядок нагадує аналогічну східнослов'янську структуру. Але навіть ця найуживаніша антропонімна формула не була стабільною, адже з другої половини XIV ст. відбувається її синтаксична трансформація, що виражається в інверсії другого і третього компонентів: прізвисько пересувається з третьої позиції на другу, а патронім переміщується на задній план, відділяючись від імені особи. Це свідчить про перенесення акценту з патроніма на сімейне прізвисько, що наближує його до прізвища в сучасному розумінні цього терміна.

Другий важливий момент на шляху розвитку хорватської антропонімійної системи пов'язаний із Тридентським собором (1545–1563 рр.). За його рішеннями в католицьких сім'ях дітей мали називати винятково священними та біблійними іменами. Це вкрай збіднило і змінило фонд особових імен, який і так при збереженні язичницького звичаю спадковості особового імені предка відновлювався вкрай повільно. Відтепер церковні жупи мусили акуратно вести метричні книги вінчань, народжень і смертей. Записи актів громадянського стану з'являються з другої половини XVI ст. у приморських районах, з XVII ст. – у Хорватському Загір'ї, а після звільнення від турків – у Славонії. Оскільки церква перешкоджала шлюбу осіб, що перебували в кровних зв'язках до третього коліна (а такі шлюби були типовими серед аристократів з матеріальних міркувань), у метриках вимагалося за допомогою антропонімійних засобів точно визначити рід і походження. Це досягалося завдяки сімейним прізвиськам, котрі, будучи записаними, набували стійкості та спадковості, трансформуючись надалі у прізвища. Ця друга хвиля у формуванні прізвищ не охоплювала всього населення Хорватії. Якщо у вільних королівських містах потреба у прізвищах давно визріла, то у сільському середовищі майже до XVII ст. продовжувала функціонувати однолексемна антропосистема, при якій особове ім'я при потребі доповнювалося додатковим компонентом. Отож офіційна

і неофіційна системи іменування перебували тут протягом тривалого часу в опозиції: сімейне прізвисько не збігалося з офіційним прізвищем. Звідси і поширений вираз: "Zovem se..., a pišem se...". До речі, на Закарпатті це протиставлення зберігається у сільській місцевості дотепер і має там таку форму: "Як ся пишеш? Як ся кличеш?".

Заключним акордом у становленні сучасної хорватської антропонімійної системи став відомий Йосифінський патент 1780 р., що узаконив дволексемну офіційну АФ *особове ім'я + прізвище*. А оскільки соціальні умови для цього ще не всюди визріли, хорватські прізвища зберегли дивовижну діалектну строкатість. Але серед них як найбільш поширені виділяються моделі на *-ич, -ович/-евич* та на *-ак, -ек*. Уявлення про сучасні хорватські прізвища дає спеціальний словник, що є фундаментальною працею хорватських дослідників [див. Leksik prezimena... 1976]. Але синхронним антропонімічним зрізом, який допомагає компактному уявленню про сучасну систему хорватських прізвищ і не суперечить статистичним викладкам учених, зробленим на базі вказаного джерела [див. Никонов 1982], є список гравців збірної команди Хорватії на чемпіонаті світу з футболу в Парижі 1998 р.: *Дражен Ладич, Петар Крпан, Антони Серич, Игор Штимац, Горан Юрич, Славен Билич, Алеша Асанович, Роберт Просинечки, Давор Шукер, Звонимир Бобан, Сильвио Марич, Марьян Мрмич, Марио Станич, Звонимир Сольдо, Игор Тудор, Адриан Кознику, Роберт Ярни, Зоран Мамич, Горан Влаович, Дарио Шимич, Крунослав Юрчич, Владимир Василь* [Команда, 5.06.1998].

Цей список показує, що найтиповішою прізвищевою моделлю хорватів є форма на *-ич, -ович*. І хоча вона не носить такого тотального характеру, як, наприклад, у сербів (див. підрозділ 4.2), все ж таки вона переважає над рештою і становить 55%.

У сучасній хорватській антропонімії АФ *особове ім'я + прізвище* є офіційною. Але включення до її складу додаткових компонентів трансформує її в трилексемну, утворюючи нові, неофіційні найменування. Так, в АФ *особове ім'я + особове ім'я + прізвище* друге ім'я, на відміну від першого, є неофіційним, але таким, що має значну ідентифікаційну ефективність. Найчастіше ця формула використовується у тих випадках, коли в сім'ї зберігається давня традиція спадкових імен, напр.: *Ivo Lola Ribar, Ivan Goran Kovačic*. У говорах відомі ви-

падки, коли особа, маючи два імені, називається утворенням, складеним із ініціалів кожного з них: Antun Gustav Matoš – **Age** Matoš, Antun Branko **Šimić** – **Abe** Šimić, або іменем-композитом, напр.: **Mark Antun** Dominis – **Markantun** Dominis.

АФ *особове ім'я + прізвище + прізвисько* постає внаслідок приєднання до офіційної антропонімної формули загальновідомого прізвиська особи. У формулі іменування воно займає постпозицію. Наприклад: **Josip Broz Tito, Svetozar Vukmanović Tempo, Marin Držić Vidra, Vladislav Petković Dis** тощо. Часто таке прізвисько стає самостійним, але ніколи не замінює власного імені особи.

Недостатня ідентифікаційна ефективність дволексемної офіційної антропонімної формули компенсується завдяки приєднанню до неї таких компонентів, як патронім або відтопонімне означення особи. Наприклад: **Rikard Katalinić Jeretov, Janko Polić Kamov, Ivan Maretić Ronjgov, Viktor Car Emin**. І хоча своєю формою ці іменування нагадують східнослов'янські трилексемні антропосполучення (**Lovro Ivanović Markov, Marko Marulić Spličanin**), за змістом вони відрізняються від них, по-перше, стабільною постпозицією додаткового компонента, по-друге, стилістичною навантаженістю: хорватські трилексемні антропосполучення мають неофіційний, розмовний характер, тоді як східнослов'янські трилексемні іменування завжди є офіційним визначенням особи.

4.2. Еволюція антропонімоформул у сербській мові

Дослідження ранньописемних джерел сербської мови свідчить, що давня сербська антропонімія в багатьох рисах нагадує давньоруську. А довше збереження серед південних слов'ян задруги (громади) дозволяє припустити, що антропонімія ранньосербських писемних пам'яток краще зберегла риси праслов'янської антропонімійної системи. 1945 року академік Н.С. Державін писав: "Склад членів південно-слов'янської задруги там, де вона ще подекуди збереглася до наших днів, не перевищує зараз 10–15 чоловік; зрідка число це піднімається до 30–40 чоловік... Для характеристики господарських відносин у задрузі необхідно відзначити, що задруга не знає права спадкоємництва, що випливає з загальних умов колективного використання задружного майна та з основ

задруги як форми сімейно-господарського об'єднання" [Державин 1945, 62–63]. Зрозуміло, що за таких умов ідентифікація особи однолексемним антропонімом зберігається довго – доти, доки зберігається прадавній слов'янський звичай жити громадами. Ось чому в пам'ятках XIV ст. однолексемні особові назви утворюють центральну частину антропоніміконів.

На відміну від східнослов'янської антропонімії, де на початку XIV ст. традиційні слов'янські оніми поступилися місцем християнським, у сербів і після прийняття християнства масово зберігаються і чисельно переважають автохтонні слов'янські імена, канонічні ж репрезентовано поодинокими прикладами фіксації. Словник сербських імен XIV ст., укладений за документами Банського, Дечанського та Призренського володінь [Грковић 1986, 11–12], доводить, що іменнúк сербів більш ніж на 80% складався зі слов'янських імен, водночас питома вага християнських, всупереч розквіту християнської релігії, була незначною. Мало змінився такий стан через століття. Так, за даними М. Гркович, яка досліджувала (за хронікою династії володаря Самарканда Тимур-Ленка) етимологію імен 70–80 сербів, що в 1402 р. перебували у монгольському полоні, 76% із 50 імен мали слов'янські корені, 14% – календарні імена, 4% – германські, 2% – грецькі, 4% – були нез'ясованого походження [Грковић 1981, 93–101]. Ні зовнішні впливи, ні церковні власті не змогли порушити прадавню традицію в надаванні одвічних слов'янських імен. А тому основним матеріалом для заповнення антропонімних формул тут залишаються оніми слов'янського походження.

У XIV ст. сербські антропонімоформули перебувають у процесі становлення, тому у разі, коли необхідно вдатися до точнішої ідентифікації особи, писарі звертаються до описових конструкцій такого типу: **Доброславь а сынь моу Степ'ко а дѣдь моу Прѣлюбь, Радомирь а синь моу Милоє и Богдань и Добрьчин и Дражило и Драгань а брат моу Богоє а синь моу Дєсиславь и Ранко и Братушь и Добрьчин а сынь моу Братоушь и Гюр'гь и Добрєтинь и Богдань и дѣдь им Братославь** (ДХ XIV). Подібні іменування займають більшу частину Дечанської грамоти XIV ст. Правда, питома вага складених імен помітно зростає в контекстах, що репрезентують списки порівняно біль-

ших поселень. Розширення кола контактуючих осіб потребує конкретизації учасників комунікації, до того ж наявність носіїв однакових імен, незважаючи на багатий репертуар антропонімів, спричиняє необхідність уточнювати імена. Як приклад наведемо кілька багатолексемних найменувань жителів порівняно великого села **Стрілець**: **Богоє Добробоудикь. Богоє Бльсовикь. Богоє Ходимирикь. Богоє Тихобратикь. Ранко Хранислаликь. Ранко Дражоєвикь** (ДХ XIV). Правда, серби, що опинялися поза межами рідних осель, потребували точнішої ідентифікації, а тому в списку полонених сербів, про що ми згадували трохи вище, більшість осіб названа дволексемно.

В основі порівняно незначної кількості багатолексемних іменувань данників Дечанського монастиря лежать тільки дволексемні антропонімні формули. Єдиний у цій пам'ятці антропонімний тричлен **Милошь Ковачь Братослаликь** через його нетиповість можна вважати оказіоналізмом. Дволексемні іменування в Дечанській грамоті групуються переважно навколо двох антропонімоформул:

1) *особове ім'я + патронім;*

2) *особове ім'я + прізвисько.*

1. Іменування АФ *особове ім'я + патронім* становлять близько 95% від загальної кількості багатолексемних антропонімів. При цьому наведена формула, на відміну від аналогічної східнослов'янської, характеризується суворістю, скупістю у вираженні патронімічності. Якщо слов'янським мовам взагалі відомі два морфологічні варіанти патронімів (ад'єктивний та субстантивний), то для досліджуваної пам'ятки ад'єктивні патроніми взагалі не властиві (а лише один раз зафіксоване найменування з аналітично вираженим ад'єктивним патронімом **Богоєвь сынь Гоиславь** можна вважати архаїчним винятком із вказаної закономірності). Однак цей факт не випадає із загального контексту старосербської антропонімії, адже навіть у найдавніших сербських пам'ятках XII ст., як свідчать праці І.М. Желєзняк, патронімів на *-ов/-ев* не виявлено, про патронімічну модель на **-jь* дослідниця не згадує, а окремі випадки суфікса *-ин* в антропоніміконах становлять онімний варіант зі значенням територіального походження особи [Желєзняк 1963, 138]. Тому можна погодитися з висновком дослідниці стосовно того, що патроніми ад'єктивної моделі були хронологічними попередниками субстантивних. Присвійні суфікси *-ов/-ев, -ин* представлені тут лише у

складі вторинних субстантивних патронімів. Це ж стосується і суфікса *-*jь* [Пахомова 1995, 46]. Наведемо приклади:

*-*ovitjь*: **Милошь Роусиновикь, Воисиль Хлаповикь, Бранко Богдановикь, Храниславь Добриловикь** (ДХ XIV); **Обрад Станковић, Продан Братановић, Стефан Њежиловић, Добрешко Предиловић** 1402 (Грковић 1981);

*-*evitjь*: **Радославь Бачєвикь, Драж'ко Дражєвикь, Храноє Живалєвикь** (ДХ XIV); **Рутош Мрњавчевић, Скориша Видрарјевић** 1402 (Грковић 1981);

*-*initjь*: **Боико Радовиникь, Рад'ко Вльчиникь, Богоє Гроубиникь** (ДХ XIV);

*-*jitjь*: **Восилавь Драгослаликь, Радинь Радослаликь, Милошь Дарослаликь, Обрадь Доброслаликь** (ДХ XIV).

Дволексемні найменування, в складі яких є субстантивний патронім на *-*itjь* на взірець **Добрє Милєтикь, Градоє Злобрадикь, Бєриславь Владєтикь** (ДХ XIV) функціонально не відрізняються від попередньої групи прикладів.

Вживання дволексемних іменувань даної антропонімної формули не мало в сербській мові жодних обмежень – ні соціальних, ні стилістичних, адже, як справедливо вважає Р. Мароєвич, форми типу *Петрович*, окрім значення *Петров син,* набули семантики *Петров нащадок,* тоді як російські антропоніми аналогічної морфологічної будови розвивали значення *Петров спадкоємець* [Марој̇евић 1984, 187].

З огляду на граматику сербська АФ *особове ім'я + патронім* у XIV–XV ст. становить синтаксично вільне словосполучення, оскільки її члени можуть:

а) довільно розташовуватися стосовно один одного, у тому числі мати інверсійний порядок компонентів, пор.: **Мил'чикь Доброславь, Живалєвикь Богоє, Продановикь Обрадь, Драгослаликь Доброє, Мил'чикь Милошь, Жєбєлєвикь Влькша, Радомировикь Дол'ко, Хран'чикь Хранша, Боуновикь Хотило** (ДХ XIV), **Златокоњић Вукош, Зоричић Славоје, Лазаревић Владе, Мађероћић Дедоје, Крагуљевић Бурић** [Грковић 1981, 98];

б) бути розірвані іншими лексичними одиницями апелятивного характеру: **Мил'ко поп Маголєвикь, Воихна поп Токалєвикь** (ДХ

XIV). Це збігається з нашими висновками стосовно аналогічної антропонімоформули у східнослов'янських текстах XI–XIV ст.

У деяких випадках маємо справу з імпліцитно вираженим патронімом – сімейним прізвиськом. Так, у назві **Мир'ко М'жоура** другий компонент – це не прізвисько, а ім'я батька позначеної особи, про що переконливо свідчить подальший контекст: **Мир'ко М'жоура а синь моу Раянь а брать моу Богоє а дѣдь имь М'жоура** (ДХ XIV). Однак контекст лише в поодиноких випадках натякає на патронімічність імпліцитно вираженого оніма. Враховуючи, що нульовий формант на позначення патронімічності загалом не притаманний сербській антропонімії, найменування наведеної структури формально розглядаємо у наступній групі.

2. АФ *особове ім'я + прізвисько* належить до спільнослов'янського антропонімійного фонду. Але у сербів використання індивідуального прізвиська при ідентифікації особи було в XIV ст. менш типовим способом позначення людини у суспільстві, ніж ідентифікація за допомогою патроніма. Тому дволексемні найменування цієї антропонімоформули становлять в антропоніміконі Дечанської грамоти усього 5% від загальної кількості антропосполучень. Віднесення цих найменувань до власне антропонімних має, звичайно, дещо умовний характер у зв'язку з відапелятивним походженням додаткового компонента. Прізвиська, насамперед, ідентифікують поіменовану особу: а) за родом занять, наприклад **Драж'ко Козодєрь, Бороє Ковачь, Радѣн Златарь**; б) за етнічною приналежністю: **Иванъ Татаринь, Радославь Влахь**. Але трапляються і суто індивідуальні прізвиська: **Боудиславь Моуха, Драганъ Чрьтало, Доброславь Пьснякь, Богданъ М'чарь, Храноє Оукопан, Прибиславь Прикось, Братославь Батавала, Доброславь Трьсивлькь, Лѣшь Тоузь, Петрь Коучь**. У граматичному плані іменування наведеної антропонімоформули представлені однорідно: другий компонент виражений винятково субстантивно.

Стосовно інших дволексемних найменувань недоцільно вести мову про формули, адже структури, що ілюструються поодинокими фіксаціями, не утворюють певної закономірності. Так, дуже рідко в межах одного найменування поєднуються два особові імені: кілька разів відзначено поєднання двох автохтонних імен – **Дєсиславь Радєнь** та **Драгило Раянь**; чотири рази – слов'янського і християнського: **Богьша**

Ивань, Андрѣя Драгань, Никола Любоє, Прибань Дмитрь, а двох канонічних – один раз: **Павьль Гюрашь** (ДХ XIV).

Поєднання двох імен особи в єдиному антропосполученні не належить до типових для сербів іменувань, однак не можна заперечувати, що в такий спосіб могло виражатися ім'я особи за батьком: один із онімів – власне особове ім'я, а другий – імпліцитно виражений патронім.

Периферійну частину антропонімікону Дечанської грамоти займають дволексемні іменування, що позначають особу відносно певного її родича: **Краиславь Пегроєвь брат, Доуянь Тврьдоевь зєть, Ярославь Раш'ковь оуноук, Боико Драгоманоу сєстричикь**. У давньоруській, а згодом староросійській антропосистемі таким чином активно формувалася патронімія. Для сербської історичної антропонімії аналогічні структури є нетиповими.

АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* жодного разу не фіксується в досліджуваних текстах цього періоду, що пояснюється екстралінгвальними факторами, пов'язаними з особливостями соціального устрою, що був характерним для сербів допрізвищевого періоду. Колективний принцип володіння майном, відсутність приватної власності на землю робить недоречним і неефективним називання людини за географічною ознакою, тому відтопонімний компонент, що було таким типовим, наприклад, для польської антропосистеми, зовсім не використовується при ідентифікації сербів. Але зовнішні причини, зумовлені суспільними змінами, викликають до життя цю формулу. Особливу актуальність здобуває АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* на територіях, де проживають переселенці з різних місць. Прикладом цього може слугувати Бачка у Воєводині, населення якої у XVII–XVIII ст., крім сербів (70%), становили переселенці з Далмації і Боснії. Домінантною тут [див. Бачка] виступає вказана антропонімна формула в субстантивному синтетичному варіанті, а її морфологічним виразником – суфікси *-јанин* та *-ац*. Суфікс *-ск-* у сербській антропонімії не відіграв такої важливої ролі, як в македонській або польській антропонімії. Загалом же в Сербії переважав аналітичний варіант АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*, про що свідчать джерела XIV–XVI ст., наприклад: **Воинь з Бистрицє, Драгобрать з Бабє близу Таре, Бранко ись Сокола** і т.п. (РКСС). Дослідження сучасної сербської антропонімії [Георгијевић 1981, 130] доводить, що і сучасній сербській мові

більшою мірою притаманний аналітичний спосіб творення відтопонімних означень.

4.3. Еволюція антропонімних формул у болгарській мові

У IV–VI ст. тривало поступове переселення слов'ян з їх прабатьківщини на Балкани. Поселення ряду слов'янських племен характеризувалися спільністю характерних мовних особливостей, що відрізнялися від діалекту сербських племен. Пізніше вони утворили основу східно-балканського слов'янського народу, який об'єднував у єдиний племінний союз сім родів. У 70-х роках VII ст. на Балкани вторглися кочові племена тюрків-булгар із Приазов'я. У 679 р. слов'яни разом із протоболгарами, що були в меншості, під проводом князя Аспаруха утворили першу на Балканському півострові державу – перше Болгарське царство, яке проіснувало до 1018 р. Якщо при перших болгарських князях східно-балканські слов'яни, котрі становили основну частину цієї держави, іменувалися візантійськими істориками переважно етнонімом *слов'яни*, поряд із назвою *болгари*, то в IX ст. вони вже втратили свою споконвічну назву, "болгарська державність передала своє ім'я і своєму неболгарському, слов'янському населенню, так що "болгарин" в часи Аспаруха і його найближчих послідовників (VII–VIII ст.) означало ще саме *болгарина аспарухової дружини*; в кінці ж IX ст. ця назва вже означає *слов'янина болгарської держави*, що в цей час і за культурою, і за мовою була вже слов'янською державою" [Державин 1945, 199–200].

Про болгарську антропонімійну систему можна говорити починаючи з VI ст., адже саме з цього періоду зберігаються точно датовані і засвідчені візантійськими джерелами оніми, що належать цій групі слов'ян. Як і в інших слов'янських іменникáх раннього, дохристиянського, періоду, серед них зустрічаються як складні імена, наприклад **Анагаст (Оногост)** 579 р., **Ардагаст (Радогост)** 584 р., **Татимер** VI ст., **Пирагаст (Пирогост)** 559 р., **Перибунд (Пребънд, Превунд)** 645 р., **Акамер (Окомер)** VII ст., так і власні назви простої будови: **Сурун (Сварун)** 558 р., **Небул (Невул)** 682 р., **Славун** 768 р. Іменування давніх слов'янських вождів, як загалом і протоболгарських: **Кубрат** 535 р., **Аспарух** 643–700 рр., **Тервел** 701–718 рр., **Севар** 724–739 рр., **Кормисош, Телериг, Кардам, Крум, Цуг, Иратис, Омуртаг** VII–IX ст. – утворені однолексемно.

Дохристиянський період у розвитку антропонімійної системи болгар характеризувався консолідацією двох етносів – слов'янського і тюркського, що проявилося у збереженні деяких імен тюркського походження серед слов'янського в своїй основі іменного репертуару. Цей стан речей дещо нагадує східнослов'янський іменни́к з невеликим вкрапленням скандинавських імен.

Історики болгарської писемності й літературної мови традиційно виділяють три періоди в їх розвитку: староболгарський (IX–XI ст.), середньоболгарський (XIII–XV ст.) і новоболгарський (з кінця XV ст.). Але при дослідженні антропосистеми болгарської мови ця періодизація не має сенсу, адже система власних особових назв зазнала тут докорінних змін лише в XIX ст.

При князі Борисі болгарські слов'яни переймають християнство за візантійським обрядом, і ця подія збагачує репертуар болгарського антропонімікону за рахунок канонічних християнських імен. І хоча болгарський дослідник історичної антропонімії Николай П. Ковачев говорить про те, що "болгари на практиці діставали подвійні особові імена – офіційне, церковне і домашнє, слов'янське або протоболгарське" [Ковачев 1991, 212], але, на нашу думку, подвійними вони не були, на відміну, зокрема, від подвійних польських та інших, що присвоювалися у католиків, адже у болгар у мовленнєвій практиці використовувалося лише одне з них. Паралельне існування у болгар двох імен (споконвічного і християнського) не можна ототожнювати також з протосхіднослов'янською ситуацією після християнізації, адже, по-перше, надання одночасно двох особових власних назв не витіснило споконвічні імена у ранг неофіційних, по-друге, такий стан речей реально фіксується на незначному хронологічному проміжку, до того ж лише спорадично, внаслідок чого означена слов'янсько-християнська двоіменність не мала тут таких глибоких наслідків для антропонімійної системи в цілому, як це відбулося в антропонімії східних слов'ян. І це досить гарно демонструється в доброму збереженні слов'янських за походженням імен в сучасному іменному репертуарі болгар [див. Илчев 1969, Ковачев 1995], а також у співвідношенні слов'янських і християнських імен, що мало місце в різних соціальних групах через кілька століть після прийняття християнства князем Борисом.

Аналіз співвідношення між ужитком канонічних і світських імен, які зафіксовані в Трновграді в XII–XIV ст., свідчить, що особи цар-

ського походження вживали всього 14,36% споконвічних і 85,64% християнських онімів. Приблизно таку ж картину ми спостерігаємо серед осіб духовного сану: відповідно 18,42 та 81,58%. Усі інші категорії населення вживають переважно споконвічні імена. Так, 71,8% народних і 23,13% християнських імен зафіксовано серед бояр, придворних і військових. Глиняні та кам'яні графіті, що зберігають іменування людей, далеких від аристократичних кіл, дають таке співвідношення етимологічних груп онімів: 62% споконвічних і 38% канонічних імен [Ковачев 1991, 212–213]. Найбільшу питому вагу слов'янських за походженням імен ілюструють антропоніми, що використовуються у селянському середовищі. Так, серед селян, що названі у дарчій грамоті монастиря св. Петка при Тморані від 1300 р. 83% є носіями дохристиянських імен [Петров, Гюзелев 1978, 289]. У грамоті монастиря св. Петка 1300 р., [див. ГСПТ], що знаходився в 17 км на південь від Скоп'є, наводиться список церковного хору. Його становлять 40 однолексемних антропонімів, серед яких лише 7 імен (тобто 18%) християнських. Аналогічна картина співвідношення слов'янських і християнських імен відображена в списку Хтетівського монастиря від 1343 р., де питома вага канонічних імен становить 22% [Коробар-Белчева 1985, 267–271].

Отже, християнські імена не розшаровували іменни́к болгар, як, наприклад, це сталося у східних слов'ян, а залишалися в його периферійній частині. Збереженню спільнослов'янських імен, що були перенесені болгарами зі своєї прабатьківщини, очевидно, сприяло прагнення обстояти власну етнічну своєрідність і незалежність в умовах багатовікового національного гноблення. Різні церковні записи XII та XIV століть, а також переписи населення, які проводилися турецькими властями, свідчать про багатство і різноманітність іменного репертуару. Так, М. Коробар-Белчева у своїй магістерській дисертації "Структура особових імен у Македонії до XIV ст." фіксує 230 композитних автохтонних імен. Зростання уживаності християнських імен починає відчуватися лише у XV ст., і не тільки як реакція на турецьке панування та запровадження ісламу (див. підрозділ 1.5).

І все ж, незважаючи на зростання уживаності християнських імен серед болгар у період османського панування, співвідношення між різними етимологічними групами імен зберігається на користь

слов'янських. У списках платників податків в османських документах XV ст. 48,07% слов'янських імен, 33,63% – християнські і решта – нез'ясованої етимології [Ковачев 1991, 213]. Порівняння цих даних з аналогічними фактами східнослов'янської антропонімії XI–XIII ст. доводить, що соціальний розподіл у співвідношенні слов'янських і християнських онімів між східно- та південнослов'янським середовищем не збігається. Якщо у болгар найбільший відсоток християнських імен спостерігається в найвищому суспільному прошарку, то східнослов'янські князі на ранньому етапі після прийняття християнства уживали переважно слов'янські композити, східнослов'янські ж селяни, навпаки, пережили дуже інтенсивну християнізацію свого іменника́.

Антропонімійна система староболгарського періоду була однолексемною, і проблема розмежування двох осіб з однаковими іменами найчастіше розв'язувалася словотвірними засобами, іноді – синтаксично, тобто уведенням неантропонімічного означення, наприклад: *и га писаа таја нива за вечна памјат на Пауна, и на Добрета, и за Бисра,* **и за друга Бисра**, *и за Петра* (Стаматоски XVI). У наступний, середньоболгарський, період у юридичних джерелах продовжують переважати однолексемні власні назви. І тільки представники феодальної верхівки все частіше ідентифікуються дволексемно. Н. Ковачев схильний пояснювати це візантійським або фракійським впливом, мотивуючи це тим, що автохтонне населення Балканського півострова на час приходу сюди слов'ян вже використовувало дволексемну АФ *особове ім'я + патронім* [Ковачев 1982, 152]. Але з таким висновком важко погодитися, і ось чому. По-перше, болгарські слов'яни ще в дохристиянський період перебували під значним візантійським впливом, але навіть кілька століть після прийняття християнства їх іменування залишаються однолексемними. Дволексемні антропоніми – та й то не масово, а як дуже рідкісні вкраплення в текстах – фіксуються лише після XIII ст., а більш інтенсивне їх вживання починається з XV ст. По-друге, східні слов'яни, що територіально знаходилися досить далеко від греків та фракійців, на певному етапі розвитку своєї антропосистеми також перейшли до багатолексемного способу іменування особи. І це навряд чи можна пояснювати фракійським або візантійським впливом. Перехід від однолексемної до багатолексем-

ної антропонімійної системи – це антропонімічна універсалія. Така трансформація антропосистеми завжди зумовлена внутрішніми потребами суспільства у більш точному визначенні особи. І ця потреба в надійнішому способі ідентифікації виявляється на перших порах серед аристократії, що володіє матеріальними благами і намагається зберегти їх для нащадків через спадкове право. І в цьому разі наявність антропонімічного аргумента, що доводить генеалогію суб'єкта, який претендує на спадок, стає неодмінною і обов'язковою. Але в суспільно-історичному болгарському контексті розхитування однолексемної антропонімійної системи, очевидно, має більш тривіальне пояснення: представники болгарського етносу не входили до османських аристократичних кіл. Турецький уряд проводив докладні переписи населення: для обліку платників податків держава потребувала максимально точної ідентифікації громадян. І хоча болгари в побуті все ще користувалися однолексемними власними назвами, у списках їх оформляли дволексемно. Першим компонентом антропонімної формули було звичайно особове ім'я, а другим – патронім.

На загальному слов'янському тлі ранні багатолексемні іменування давніх болгар представлені досить обмежено: в їх основі лежить одна АФ *особове ім'я* + *патронім*, виражений ад'єктивно. Субстантивна патронімічна модель з суфіксом *-ич* для давньоболгарської антропонімії не характерна. Це можна пояснювати двома причинами: або болгарська мова її втратила, або ж для говорів праслов'янської мови, звідки бере початок болгарська мова, вони не були характерними. Не можна виключати, що причини цієї ситуації слід шукати в язичницьких традиціях використання різних типів патронімів. Вірогідніше, ця модель була втрачена, оскільки в болгарській топонімії зберігаються сліди праслов'янського суфікса **-itj-*, наприклад ойконіми **Драгодалище, Невичища, Неволчище, Неправища, *Десивовище, *Доброданища, *Лютогнѣвища** [Заимов 1975, 171].

Синтаксичними різновидами АФ *особове ім'я* + *патронім* ад'єктивного типу є іменування, друга частина яких виражена аналітично – **Димитьрь снъ Дубовь** 1540, **Воин Ников синь** XIV – або синтетично – **Радославъ Веліовъ** 1365. Обидва варіанти цієї формули фіксуються паралельно за століттями. На території Македонії у XV–XVI ст.фіксуються іменування, що відрізняють їх від решти

слов'янських антропосистем того часу відсутністю філіації, напр.: **Богоја Петро, Никола Добре, Богдан Денко, Стојан Јован** (Стаматоски XV–XVI). Однак цю особливість не можна пояснювати турецьким впливом, оскільки відсутність патронімічних формантів не була прийнята тоді ні в Туреччині, ні в інших азійських країнах. Скоріш за все це було пов'язано із несформованістю тогочасної антропосистеми. А оскільки поряд із імпліцитно вираженими патронімами в турецьких переписах іноді зустрічаються найменування по батькові, виражені аналітично: **Јован син на Богоја, Данче син на Черник, Драго син на Дреник** (Стаматоски XV), то наведені вище назви можна пояснювати елімінацією апелятивної частини: ***Богдан *син на* Денко → Богдан Денко, *Никола *син на* Добре → Никола Добре** тощо.

Морфологічними варіантами болгарської АФ *особове ім'я + патронім* є іменування, що відрізняються патронімічними суфіксами:

а) **-jь*: **Іоань Асѣнь** XIII, **Іоань Срацимирь** XIV, **Петръ Богдань** 1620;

б) *-ов/-ев, -ин*: **Петърь Теодосовъ** XIV, **Данъ Радомировъ** 1544, **Крагун Вешевъ** 1652 [Ковачев 1982, 180].

У болгарській антропонімії, як, зрештою, і в інших слов'янських мовах, посесивний суфікс **-jь* характеризується низькою продуктивністю при утворенні патронімічних назв і згасанням у XI–XII ст. Тому перший варіант наведеної формули підтверджується невеликою кількістю прикладів. Але патронімічна модель на **-jь* дуже добре зберігається в топонімії. Так, дослідження старовинних слов'янських композитів у болгарській ойконімії [див. Заимов 1975, 220] доводить, що дана модель характеризується найвищою питомою вагою серед моделей, виражених іншими суфіксами (близько 76%).

Друга патронімічна модель, що прийшла на зміну згасаючій, – з суфіксами *-ов/-ев, -ин* – є типовою для болгарської антропонімійної системи. Про це свідчить і той факт, що сучасні болгарські прізвища, що утворені на її основі, становлять майже 98% [Ковачев 1990, 116–117], а також безперервна традиція у використанні вказаного морфологічного варіанта аналізованої антропонімної формули.

Усі інші патронімічні моделі в її складі пояснюються іншомовним впливом. Так, патронімічна модель з суфіксом *-о(г)лу* (*син)*, що фіксу-

ється з XVIII ст.: **Цочу Нешолу, Гену Ничколу, Иличку Пенолу** 1847 [Ковачев 1982, 182], – турецького походження. Лише з XVIII–XIX ст. у документах ділового характеру все частіше фіксується патронімічна субстантивна модель на *-ич/-ович*: **Доучоу Томовичъ** 1820, **Іоань Влковичъ** 1824, **Петко Коровичъ** 1834 [Ковачев 1982, 153–154], яка з'явилася в болгарському антропоніміконі внаслідок іншомовного впливу. І хоча в деяких джерелах допрізвищевого періоду (1802–1877 рр.) питома вага таких найменувань становить до 10% [Ковачев 1982, 185], антропоніми, побудовані на базі цієї моделі, для сучасного репертуару болгарських прізвищ не характерні.

Поява в болгарській антропонімії патронімів на *-ич/-ович* звичайно пояснюється сербським впливом. У другій чверті XIX ст. вони стають модними, особливо в купецьких сім'ях та серед інтелігенції, і утворюються не лише від імен, але й від батьківських прізвиськ. Не виключено, що після Кримської війни уживання патронімів на *-ич* було також підтримано російським впливом. "Власне тут необхідне уточнення. Під сербським впливом з'явився в нашій мові суфікс *-ич (-ович,-евич)* для утворення прізвищ, а суфікс *-ович (-евич)* для утворення імен по батькові запозичений із російської мови" [Русинов 1974, 150]. Тому в іменуванні **Теодор Теодорович Хрулев** суфікс *-ович* у другій позиції назви відображає російський мовний вплив, тоді як в третій позиції іменування **Георги Вълков Миркович** він використаний під впливом сербської мови.

Престиж російської мови і культури мав прояв і на інших рівнях антропонімійної системи. Зокрема, значне поширення в XIX ст. серед болгар християнських імен є наслідком російського впливу. Болгарський просвітитель і революціонер Христо Ботєв саме так пояснює це антропонімічне явище: "Преди двадесет и пет години в България се беше появила мода да дават на децата си християнски или гръцки и римски имена, т.е. да подражават на русите" [Иловайски 1875, 115]. Поширення у другій чверті XIX ст. трилексемних антропонімних формул ми вважаємо російським впливом. У різкій заміні переважно однолексемного способу ідентифікації особи на трилексемний не можна вбачати результат внутрішнього розвитку, адже перехід до формул, що відрізняються лише кількісним складом компонентів навіть на один елемент, як показує історична ономастика різних мов, тривав століт-

тями – а тут він відбувся протягом кількох десятиліть. До того ж слід мати на увазі той факт, що ідентифікація особи однолексемним способом – за допомогою особового імені – була в болгарських ділових документах другої половини XIX ст. звичайним явищем, напр.: **Агатица** 1876, **Бельо, Бобадали, Вахираки, ВелисарІе** 1879, **Вича, Видио** 1841, **Волга, Връпче** 1876, **Георгие** 1854, **Григорий, Гравица** 1876, **Господин** 1880, **Димитр, Димитра** 1877, **Дочинка, Добра** 1877, **Евантіе** 1880, **Желес, Зафирка** 1877, **Иончу** 1854. Досить типовим для XIX ст. було іменування особи в діловому стилі патронімом, напр.: **Байнов, Балтаджиев, Бараков** 1861, **Балтадиовлу, Байков, Билдировлу, Бошнакоглу** 1844, **Василиевич, Вичев** 1852, **Видович** 1841, **Върбев, Вълчанов** 1815, **Ганушев** 1810, **Герджиколу, Герджиковлу, Геновлу** 1854, **Гьокчеренов, Данков** 1861, **Данев, Деков** 60-ті рр. XIX ст., **Добреалу, Добрович, Друмиович, Желязков, Заторски** 1877, **Изворски** 1841, **Иованов** 1854, **Иосев** 1877, **Ионнович** та інші [Денчев 1965, 227–235].

Сучасна офіційна трилексемна антропонімійна система з прізвищем як невід'ємним мовним знаком особи починає формуватися у болгар в період Відродження, тобто з XIX ст., в той час коли в більшості європейських країн процес формування категорії прізвища й офіційної формули іменування вже завершився. Тривалий період етнічної залежності болгар від турків-османів затримав не тільки суспільно-економічний розвиток, але й пов'язані з ним антропонімічні процеси в болгарській мові і призвів до того, що однолексемна система зберігалася серед переважної частини болгарського населення практично до XIX ст. У той час культурне і суспільне життя болгар було нерозвинене, і для елементарних форм записів деяких відомостей ділового характеру вистачало одного тільки імені особи, інколи – у сполученні з патронімом або прізвиськом. Водночас у болгарській антропосистемі зберігся такий давній клас антропонімів, як родові назви. Якщо у східних слов'ян, у поляків цей вид власних назв віджив у XIII–XIV ст. через втрату родової общини, то у болгар навіть у XX ст. родові назви були живими іменуваннями. Вони не збігаються ні з топонімічними назвами, ні з прізвищами, а являють собою збірну назву для кількох сімей, утворену зазвичай від імені родоначальника. А. Маргос наводить родові імена села Аспарухово. Тут у 1956 р. проживало

2284 жителів, що представляли кілька десятків родів. Ідентифікація особи здійснювалася через назву роду, до якого належала особа. Серед таких родових назв **Азманята, Арнаутята, Банковци, Бобадалиевци, Вълканята, Вичовци, Кабачята, Камбурята, Караславовци, Клечковци, Мирчовци, Облаковци, Скрипачята, Чапкънята, Чобанята, Яначата** та інші – всього назви 37 родів [Маргос 1974, 116–119]. Так, наприклад, рід, що мав назву **Камбурята**, об'єднував 3 сім'ї, а основоположником його був **Петко Камбура** (*тур.* kambur – "горбун"); рід **Мірчовців** об'єднував 7 сімей і називався за родоначальником **дядо Мирчо**; рід **Чобанята** складався із 9 сімей, які займалися вівчарством. Але ці родові назви не були прізвищами, адже прізвище є знаком сім'ї, а не роду. Очевидно, зовнішні умови, що були викликані пануванням турків, законсервували давні слов'янські звичаї й умови життя, зберігши давню общину – задругу і відповідні родові назви.

Необхідність у додаткових до імені компонентів починає гостро відчуватися з другої чверті XIX ст., коли внаслідок економічного розвитку багатьох болгарських населених пунктів частина народу пробудилася для духовного життя, а ремісники і торговці розширили і зробили більш різноманітними свої стосунки з жителями інших населених пунктів Османської імперії та за її межами. Еміграційні процеси, залучення болгарських переселенців за кордоном до більш прогресивних і розвинутих форм суспільного життя, інтенсивність контактів купців із зовнішнім світом, розвиток ремесел і освіти – ось найважливіші фактори, які спричинили появу прізвищ в болгарській мові.

Тому XIX ст. – етап інтенсивного формування офіційної антропосистеми, що відбувався через активне використання антропонімних формул. Але вважати додаткові до особового імені власні назви прізвищами ще не можна, вони були ще нестійкими, змінюваними компонентами найменування, виконуючи переважно патронімічну функцію, пор.: **Божко чорбаджи Христофорович** и любезний негов син **Тома Божкович** 1857 [Хр]. До того ж у XIX ст. особа ще була володарем кількох додаткових до імені назв, жодна з яких ще не була стабільною. Р. Русинов наводить приклади того, що одна й та сама людина в різних ситуаціях підписувалася по-різному, наприклад діяч Відродження **Антон Хаджигеоргиев Драндар** (1837–1925 рр.) відомий і як **Драндаров**, і як **Драндарович; Никола Георгиев Кабакчиев** (1847–1895 рр.)

відомий і як **Кабакчиоглу**. Тирновський житель **Н.П. Василев** підписувався також як **Н.П. Златарский. Захари Зограф** підписувався як **Захарий Зограф Христович, Захарий Христоф Иконописец, Захарий Христович Иконописец, Захарий Христович Зограф** [Русинов 1974, 144]. Ці й подібні приклади через відсутність кодифікації, повторюваності в поколіннях і змінюваність не дозволяють нам приєднатися до болгарських вчених, які оперують терміном *прізвище* стосовно періоду XIX ст. Точніше вживати тут термін *патронім* або *допрізвищева назва*.

Болгарські патронімічні назви характеризуються в XIX ст. багатою варіативністю щодо плану вираження, адже поряд з типовими слов'янськими антропоформантами *-ов/-ев, -ин, -ич (-ович/-евич), -ск-* для утворення патронімів використовуються суфікси іншомовного походження. Часто вживається турецький суфікс *-оглу*, що залишив свій виразний слід у сучасній болгарській ономастиці у вигляді певної прізвищевої моделі. Грецькі за походженням антропоформанти *-пулос, -иядис*, а також запозичений із румунської мови суфікс *-еску,* хоч і фіксуються у XIX ст. серед болгарських патронімів (напр.: **Петропулос, Христопулос, Димитриядис, Димитреску, Петреску**), однак надалі не відіграють помітної ролі в процесі трансформації патронімічних назв у прізвища. Навіть уживання слов'янських патронімічних суфіксів відмічено тут печаткою іншомовного впливу, адже суто болгарськими є лише патроніми на *-ов/-ев, -ин,* оскільки вони мали безперервну традицію вживання в цьому середовищі.

Логіка розвитку болгарської антропонімійної системи з дохристиянського періоду і до встановлення прізвища (переважно патронімічного походження) свідчить про природність для болгар не трилексемної, а дволексемної антропонімної формули. По-перше, ім'я по батькові ніколи не використовується в мовленні у функції звертання – вона наявна тільки в суто офіційних документах, по-друге, трилексемні іменування особи до XIX ст. практично не вживаються, по-третє, прізвище як окрема антропонімічна категорія навіть у XIX ст. ще не було сформоване остаточно, і його поява не стала наслідком логічного, природного розвитку, як це відбувалося, наприклад, у східних та західних слов'ян, а процесом, що значною мірою спричинився зовнішнім впливом: частково – сербським, здебільшого російським.

Цей вплив стосувався не тільки антропонімійної системи. Російська мова у період Відродження мала дуже велике значення для формування ділового стилю сучасної болгарської мови загалом. Кількасотрічне османське гноблення призвели до того, що у болгар була порушена багата писемна традиція, й офіційно-діловий стиль сучасної болгарської мови, як вважають фахівці, що спеціально займаються цією проблемою [Венедиктов 1998, 30; Първев 1986, 79], формувався в новий час під значним впливом ділового стилю російської мови. Зважаючи на те, що офіційна система іменування будь-якої мови формується саме в контексті ділового стилю, російський вплив на усталення офіційної трилексемної антропонімної формули треба сприймати як складову частину його загального впливу на діловий стиль сучасної болгарської мови.

У російській мові, де встановилася трилексемна антропонімна формула офіційної ідентифікації особи, її еволюція тривала століттями через поступову трансформацію однолексемної антропосистеми в дволексемну, через появу й уживання трилексемних і чотирилексемних власних назв спочатку серед суспільної еліти, а пізніше – через поширення цих формул на решту верств населення, через розповсюдження трилексемних формул від центральних територій держави до периферії. Загалом це був досить тривалий етап, що продовжувався майже сім століть. У болгарській мові перехід від в принципі однолексемної системи ідентифікації особи до трилексемної формули офіційного іменування тривав всього кілька десятиліть. Особливо інтенсивно трилексемні іменування уживаються з другої чверті XIX ст., коли зміцнюються зв'язки Болгарії з Росією. В основі переважної їх більшості лежить АФ *особове ім'я + патронім + патронім (пропатронім)*. Другий компонент формули утворюється від особового імені батька, а третій – або від прізвиська батька, або від власної назви діда поіменованої особи. Очевидно, третій компонент такого іменування мав ширший радіус впізнавання особи, тому й слугував здебільшого основою для майбутнього прізвища, водночас другий компонент був менш ідентифікаційно ефективний, а тому дуже часто замість нього уживалася ініціальна літера або скорочення, напр.: **Атанас Н. Чобанов** 1858, **Христу Ив. Шаханов** 1847, **Петър И. Табаков** 1853, **Христо П. Тъпчилещов** 1858, **Манчо П. Пенович** 1843, **Кон-**

стантин Н. Ангелович 1850, **Иоан Д. Райноглу** 1843, **Атанас Г. Божиноглу** 1857 [Русинов 1974].

У межах АФ *особове ім'я + патронім + патронім* виділяються морфологічні варіанти, зумовлені дериватвним оформленням патронімів, які входять до її складу (приклади див. Русинов 1978):

1) *особове ім'я + патронім на -ов/-ев + патронім на -ов/-ев, -ин,* напр.: **Петр Минков Недюв** 1843, **Никола Стоянов Златаров** 1836, **Георгий Иванов Топалов** 1836, **Христо Николов Пашов** 1847, **Николай Иванчов Чушков** 1847, **Тома Станюв Терзиев** 1853, **Танко Генов Божин** 1836, **Иван Николов Бойчин** 1847, **Стоян Валков Димкин** 1857;

2) *особове ім'я + патронім на -ич/-ович, -евич + патронім на -ов/-ев,* напр.: **Константин Николаевич Мустаков** 1836, **Георгий Кръстович Зографов** 1847, **Иоанчо Василиевич Ковачов** 1857;

3) *особове ім'я + патронім на -ов/-ев + патронім на -ич (-ович,/-евич)* напр.: **Стефан Димитриев Тошкович, Лазар Стойков Петрович, Христо Стойков Петрович** 1836;

4) *особове ім'я + патронім на -ич (-ович/-евич) + патронім на -ич (-ович/-евич),* напр.: **Иоанчо Петкович Габрович** 1847, **Теохар Стефанович Попович** 1857;

5) у 40-х роках XIX ст. твірною основою відносних прикметників, що займають третю позицію в складі такої антропонімної формули, стають все частіше прізвиська та патроніми з присвійними суфіксами *-ов/-ев, -ин,* напр.: **Димитрий Ст. Михайловский** 1847, **Димитрий Б. Даниловский** 1853, **Тодор А. Наковский** 1874, **Никола Еф. Сапуновски** 1850, **Никола К. Грънчарски** 1854, **Рахни П. Учителски** 1869. Болгарський дослідник Р. Русинов пише, що патронімічні назви з суфіксом *-ски* сприймалися в середині XIX ст. як ознака більш високої стилістичної приналежності, у порівнянні з формами на *-ов/-ев.* Нині антропоніми з цим суфіксом регулярно утворюються в Троянському та Білослатинському районах на позначення приналежності особи до певного роду [Русинов 1974, 1953–1954];

6) *особове ім'я + патронім на -ов/-ев + патронім на -оглу/-овлу, -олу,* напр.: **Георгий Стойков Гешоглу** 1836, **Иванчо Вичов Златоолу** 1846, **Христо Петков Малчоглу** 1857, **Христо Станчов Арнаудоглу** 1845, **Иван Илиев Кабакчиоглу** 1853, **Илия Кънчов Сахатчиоглу** 1859;

7) *особове ім'я + патронім на -ич (-ович/-евич) + патронім на -оглу /-овлу, -олу,* напр.: **Георгий Иоанович Филоглу** 1825, **Атанас Георгиевич Балтаджиоглу** 1835, **Димитрий Иванович Кабакчиоглу** 1847.

Найбільш уживаним був перший із вказаних варіантів, патронімічні назви в якому утворювалися суфіксами *-ов/-ев, -ин*. Патроніми другого варіанта відображають російський, а третього – сербський вплив, які перекрещуються в наступному 4-му варіанті. Патроніми з турецьким суфіксом *-оглу* (варіанти 6, 7) звичайно утворювалися в районах, де болгарське населення було сильно змішане з турецьким. Особливо характерним був цей морфологічний варіант серед купців та ремісників, які внаслідок свого заняття мали тісніші контакти з турецьким населенням і турецькою адміністрацією. У 60-70-х рр. XIX ст. почався процес архаїзації патронімів з суфіксом *-оглу*, який посилився після Визволення, коли в офіційному порядку антропоніми з цим турецьким формантом замінювалися на патроніми з суфіксом *-ов/-ев*. Однак у побуті їх уживання зберігалося до 30-х років XX ст.

Очищення від турецького антропонімічного суперстрату проходило не тільки на деривативному, а й на лексичному рівні, правда, не так прямолінійно. Оскільки упродовж османського панування значна частина прізвиськ мала турецьке походження, то для багатьох патронімічних іменувань, які пізніше трансформовувалися в прізвище, твірною основою була іншомовна за походженням антрополексема. В епоху болгарського Відродження, особливо у період між 50–70-ми роками, була помітна тенденція до болгаризації частини таких генетично турецьких або грецьких антропонімів. Поряд з онімом **Папазов** уживається **Попов**, поряд з назвою **Даскалов** з'являється **Учителев**. Цей процес не є рівномірним, а тому патронімічні назви, а пізніше прізвища, утворені від іншомовних основ, продовжують використовуватися поряд зі слов'янськими. Це пов'язано із сімейною традицією, а з часом самі запозичені слова, що лежать в основі прізвищ, переживають процес деетимологізації, втрачають мотивуючу ознаку і стають незрозумілими для представників наступних генерацій, що носять ці прізвища.

Невелика за чисельністю частина іменувань репрезентує дволексемну АФ *особове ім'я + матронім*, напр.: **Стамен Мирчин** 1845, **Калчу Доцин** 1847, **Генко Добрин** 1853, та трилексемну АФ *особове*

ім'я + патронім + матронім, напр.: **Наню Йонков Гелин** 1857, **Теодор Генков Еленкин** 1858, **Никола Т. Гелинин** 1864, **Атанас С. Бисерин** 1874. Ці формули застосовуються у разі смерті батька дитини ще до її народження, а також тоді, коли жінка виявляється більш сильною особистістю, ніж чоловік, і через це фактично є головою сім'ї, або ж коли дитина сильно схожа на матір.

Частина трилексемних іменувань, що уживаються у XIX ст., утворені за АФ *особове ім'я + патронім + відтопонімне означення.* Один із морфологічних варіантів цієї антропонімної формули – це іменування з відтопонімною назвою, вираженою іменником, напр.: **Петър Сапунов Травненин** 1828, **Анастас Стоянович Котлянин** 1825, **Сава Илиев Панагюрец** 1843, **Христаки Павлович Дупничанин** 1836, **Тодор Георгиевич Ямболец, Нанчо Попович Шумненец, Стефан Попович Ямболец, Димитър Стефанов Търновец, Русий Атанасов Шумненец, Иларион Стоянов Еленчанин, Захарий Стоянов Котлянец, Иванчо Димитров Ловчанец** 1844, **Петр Стоянов Търновец** 1868, **Хр. Цветков Мичковец, Т. Шипков Македонец, Стефан Пенчев Габровец, Ав. Минев Голешничанин** 1874. Другий варіант вказаної антропонімної формули утворений відтопонімним означенням у формі відносного прикметника, напр.: **Иванчо Димов Габровский, Яков Константинов Никополский** 1836, **Вълку Иоанов Преславский** 1846, **Константин Стоянов Кълпиновский** 1847, **Димо Николов Мерданский** 1854. Після Визволення суффікс *-ский* був замінений його варіантом *-ски.*

Допрізвищеві відтопонімні означення, які були прямими назвами за походженням особи і спонтанно використовувалися в колах болгарської інтелігенції, не поширилися в болгарській мові. Навіть у межах спільної родини наведена антропонімна формула вживалася не усіма її членами. Так, автор перекладу Православного учення з російської мови на болгарську підписався як **Иларион Стоянов Еленчанин** (1844 р.), тоді як його рідні брати називалися **Михайловски** – за батьком, якого звали **Стоян Михалюв** [Русинов 1976, 234]. Болгарська інтелігенція в XIX ст. була нечисленною, і відтопонімні означення в невеликій кількості були досить зручним способом ідентифікації особи в офіційному стилі. Р. Русинов вважає, що при зростанні цього прошарку населення практика іменування особи за

місцем похо-дження призвела б до великої кількості однофамільців і нейтралізації відтопонімними назвами функції детермінації [там же, с. 237]. Упродовж XIX ст. аналізована формула продовжує використовуватися, але вона не залишила значного сліду в подальшій історії формування болгарських прізвищ.

Невелику частину болгарської антропосистеми утворювали в XIX ст. іменування АФ *особове ім'я + патронім + прізвисько,* напр.: **Алексей Иванов Чалик**, **Тодор Христов Доган** 1847, **Минко Витанов Топозан** 1853, **Хараламби В. Чизмар** 1875, та *особове ім'я + патронім + особове ім'я*: **Илия Цаню Аврам** 1852, **Райно Стратков Горчак** 1869, **Николай М. Герман** 1851. Очевидно, у третій позиції особове ім'я (або прізвисько) виступає у функції імпліцитно вираженого патроніма. На це натякають жіночі іменування **Елена Н. Костадин** 1872, **Мария М. Аспарух** 1873. Взагалі прізвиська в складі офіційної формули болгар XIX ст. дозволяють дослідити процес трансформації допрізвищевих іменувань у прізвища краще, ніж патронімічні назви, які за планом вираження збігаються з прізвищами. Болгарські прізвища, аналогічні в плані вираження прізвиськам, становлять периферійну частину сучасної болгарської антропонімійної системи не тільки тому, що прізвиська в допрізвищеву добу були менш типовим засобом ідентифікації особи, але й завдяки еволюції морфемної будови.

У болгарській мові прізвиська завжди мають членовану морфемну будову завдяки категорії означеності. Ця граматична категорія, що виражається відповідними постфіксами, перетворює загальні назви – ад'єктиви і субстантиви – у власні. Саме наявність таких постфіксів сигналізує про те, що перед нами прізвисько, напр.: **Иван Гърбата** [Ив. Вазов. При Ивана Гърбата], **Иван Боримечката** [Ив. Вазов. Под игото], **Рачо Попът** 1844, **Йордан Х. Джинот** та інші. При перетворенні прізвиськ на прізвища одним із граматичних етапів цього процесу була втрата граматичного виразника категорії означеності. В документах реальний сопотський учитель записаний як **Иван Гърба.** Пор. також **Иван Ц. Овен, Иван С. Салабаш** 1858, **Ганчо Добрюв Чобан** 1844, **Ник. Т. Белопит** 1843, **Васил С. Черга** 1857, **Атанас Н. Каракаш** 1857, **Минко Витанов Топозан** 1853, **Димо Панайотов Чолак** 1854, **Витка К. Пишурка** 1875, **Хр. Н. Кикиш** 1858, **Стойко Генов Бекяр**

1869, **Тодор Христов Доган** 1847, **Стефан Генчов Топал** 1847 (Русинов 1975). Наступним етапом граматичної трансформації прізвиська у складі антропонімної формули було приєднання до нього присвійного суфікса *-ов*. Так, досить промовистим є приклад, коли рідні брати записані в документах початку XX ст. прізвищами різної морфемної будови: **Х.П. Тъпчилеща** та **Н.П. Тъпчилещов** 1906-1907 (там же). Більшість прізвиськ у період після Визволення отримало суфіксальної форми. Так, діяч Відродження *Захария Икономов Круша* підписувався або *Крушев*, або *Крушевич*. Від прізвиська Пирон утворилися сучасні болгарські прізвища *Пиронов*, *Пиронев* і *Пиронски*. Очевидно, у XIX ст. носії мови відчували різницю у плані змісту прізвиськ та прізвищ, і ця різниця в мові оформлялася диференціацією плану вираження цих антропонімічних категорій.

Необхідність у прізвищах для жінок виникла дещо пізніше, ніж у чоловіків. У середині XIX ст. помітно зросла роль жіноцтва у суспільстві. У деяких болгарських містах відкрилися окремі жіночі училища. Молоді болгарки виїздили також навчатися за кордон, переважно до Росії. Таким чином, потреба в офіційній ідентифікації особи стала відчутною й серед жінок. Перші офіційні іменування болгарок, що жили або навчалися у Росії, будувалися за російськими антропонімічними стандартами, потім вони були перенесені в Болгарію і поширилися там дуже швидко. Це були здебільшого трилексемні найменування, в основі яких лежала АФ *особове ім'я + патронім + пропатронім*, що була притаманна також чоловічій підсистемі антропонімікону. Ця формула відзначається двома граматичними варіантами. У переважній більшості фіксацій третій антропонім, незалежно від своєї морфемної будови, узгоджується зі стрижневим елементом антропосполучення – особовим іменем. Це стосується тих прикладів, коли третя антрополексема виражена присвійним суфіксом *-ов/-ев*: **Тана М. Тошкова** 1844, **Елена С. Мутева** 1853, **Кинка Д. Сарафова** 1853, **Мария М. Маринова** 1853, **Анастасия С. Златева** 1853, **Маринка Ив. Кюркчиева** 1865, **Русана Г. Грекова** 1865, **Екатерина Г. Казакова** 1869, **Мария Ст. Робева** 1875, **Еленка А. Николова** 1875, **Пенка Н. Тъпчилещова** 1873, **Нона А. Брайкова** 1873; або суфіксом *-ич (-ович/-евич)*: **Олга К. Поповича, Матилда К. Поповичова** (пор. також **Катерина Петровичова**) 1870; або суфіксом *-оглу*: **Калуда Чаушоглува** 1870.

Через те що практика використання офіційних формул іменування жінок була новою і доволі рідкісною (у порівнянні з чоловічими складеними іменуваннями), поряд із узгодженням останнього компонента антропосполучення до самого Визволення зустрічаються форми з приляганням третього компонента, напр.: **Елена Димитриевна Тошков** 1853, **Цонка П. Железков** 1877, **Минка Хр. Богданов** 1877, **Марийка Д. Величков** 1877, **Мария К. Маринович** 1863, **Александрица Д. Начович** 1875, **Мария Папазоглу** 1873, **Гана Д. Пералийски** 1873. За сучасними болгарськими нормами жіночі прізвища в офіційному антропосполученні узгоджуються з особовим іменем. Цей варіант притаманний не лише для болгарської, але й загалом для усіх слов'янських мов.

На основі аналізу болгарських антропонімних формул можна зробити висновок, що болгарська офіційна формула іменування *особове ім'я + ім'я по батькові + прізвище* дуже інтенсивно формувалася протягом XIX ст. під значним російським впливом, що мав свої позамовні причини. Наприкінці XIX ст. сучасна болгарська антропосистема в цілому вже була сформована.

4.4. Еволюція антропонімних формул у македонській мові

Історія македонської антропонімійної системи безпосередньо пов'язана з історією цього маленького слов'янського народу. З IX ст. територія Македонії, яку в VI–VII ст. заселили слов'янські племена, увійшла до складу Болгарського царства, а слов'яни, що жили тут, протягом кількох століть поділяли долю болгарського народу аж до середини XIV ст., доки сербський цар Стефан Душан не відвоював цю землю у Болгарії. З того часу македонці вже ніколи не утворювали разом із болгарами єдиного державно-політичного об'єднання. Наприкінці XIV ст., подібно до решти південнослов'янських народів, македонці були поневолені турками-османами, і протягом п'яти століть територія, на якій вони проживали, була провінцією Османської імперії, а після визволення з-під турецького іга Македонія була поділена поміж Грецією, Сербією та Болгарією. Лише після Другої світової війни в 1945 р. утворилася Народна Республіка Македонія в складі Югославії, і її народ дістав сприятливі умови для розвитку й кодифікації своєї лі-

тературної мови. Усі ці зовнішні стосовно мови явища стали причиною того, що македонська антропонімосистема найдовше серед слов'янських мов залишалася однолексемною, а прізвище як окрема антропонімічна категорія сформувалося тут дуже пізно – аж у середині XX ст.

Беручи до уваги те, що македонська мова "виросла" з болгарського коріння, давній етап розвитку македонської антропонімії розглядаємо в межах староболгарського, не виділяючи матеріали, зафіксовані на македонській території, від загальноболгарських, адже час між сербським періодом і турецьким пануванням був нетривалим, внаслідок чого специфічних рис у той час македонська антропонімія ще не встигла виробити. Епоха ж турецького іга зумовила однакові зовнішні умови і на багато століть законсервувала давні традиції іменування. Але виходячи з того, що в македонській мові, на відміну від болгарської, сформувалася дволексемна формула офіційного іменування особи, а також зважаючи на те, що болгари й македонці в період вироблення сучасних норм ідентифікації особи входили до різних державних утворень і перебували під різними впливами, вважаємо за доцільне розглядати етап, що передував формуванню і встановленню сучасних стандартів офіційного іменування македонців, в окремому підрозділі монографії.

У XIX ст. найуживанішою є АФ *особове ім'я + патронім*. Патронім на *-ич* у складі наведеної антропонімної формули фіксується у XVIII–XIX ст. у відносно невеликій кількості, що дає змогу пояснювати такі патронімічні іменування сербським впливом: **Кирил Пејчиновиќ, Јоан Грозданович, Маноил Икономович, Стојчо Попович, Нешо Маркович** (XIX). Правда, мають місце однолексемні найменування **Божиќ, Грлич, Дрениќ, Киралиќ, Манич, Матич, Поднавич, Попадич, Радич, Радоич, Ставич, Черниќ, Шифраниќ** (МО). Однак, будучи полісемантичним, суфікс *-ич (-иќ)* міг виконувати в македонській антропонімії не лише патронімічну, але й демінутивну функцію. І це не дає нам права однозначно тлумачити наведені приклади як прояв самостійних патронімів.

Більш уживаними є найменування з ад'єктивними патронімами на *-ов/-ев*: **Петре Секулов, Карафиль Георгиев, Георгија Дојков, Димитрија Христов, Михаил Славков, Христо Дојков**, та на *-о(в)*

ски/-е(в)ски: **Кузман Јосифовски, Петре Филиповски, Никола Дарковски** (МО XIX). Залежно від антропоформанта ад'єктивні найменування за батьком мають різні конотації. Патроніми на *-ов/-ев* сприймаються як офіційні, викликані болгарським впливом, тоді як патроніми на *-о(в)ски/-е(в)ски* – як власне македонські, народні, побутові, повсякденні. Патронім зі складним антропоформантом *-овче/-евче* обмежений і діалектно, і стилістично. Використання найменувань на взірець **Симон Милевче, Димиш Ангелковче, Кочо Трпковче** (XIX) є проявом інтимного спілкування.

Можливо, для деяких осіб у певних ситуаціях мовлення більш ефективним ідентифікаційним засобом виявлялися прізвиська, тому в македонських джерелах XIX ст. трапляються АФ *особове ім'я + прізвисько* за індивідуальною ознакою: **Димитри Мечка, Никола Потилица, Драгие Сирак, Продан Крава, Радчин черни, Станимир Преселец, Стојан Сиромах, Георгија Брзан, Крсто Круша, Стојан Малиј, Трајко Абраш**, або за заняттям особи: **Никола златар, Димитри козар, Брајчин свинар, Петре протугер, Стојан воденичар, Радич мотикар, Радан ковач, Стайко сарач, Георгија Ножар, Максим Јереј, Карафиль Кмет, Мито Пушкар**. В іменуваннях АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* відтопонімний компонент міг виражатися і ад'єктивно (**Захо Разлокли, Јоаким Крчовски**), і субстантивно – синтетично (**Јанко Црешевец, Андре Велешанец, Мане Кратовец, Кирил Тетоец, Михаил Пезовец**) чи навіть аналітично (**Никола от Отушишта, село Говедарци Христо, град Штип Никола**). Етнонім у складі такого дволексемного антропонімного сполучення завжди мав субстантивну форму (*Влах, Елин, Куман, Србин, Арнаут, Арменко*), напр.: **Митре Влаот, Григорие Грку, Стојан Арнаут** (МО).

Трилексемні антропонімні формули для македонської антропонімії не характерні. А проблема розрізнення повних (і за іменем, і за додатковим антропонімічним компонентом) тезок вирішується введенням до складу найменування означень *втор, друг* (тобто *другий, інший*), наприклад: **други Јоан Грозданович** (XIX). Такий засіб ідентифікації – з неантропонімічним уточнюючим компонентом – який має місце навіть на початку XIX ст., є свідченням того, що антропонімійна система македонців XIX ст. практично не відрізнялася від системи їх іменуван-

ня в XV–XVI ст., тобто ще не була сформованою, пор.: **втор Стојан Јован, друг Пројо Радко** (с. Пехчево, XVI), **втор Богдан Денко, друг Вельо Степан** (с. Русинова, XVI). Винятково рідкісні трилексемні і чотирилексемні іменування особи відзначаються вільним, неусталеним характером і будовою. Компоненти таких сполук завжди виражені аналітично, а в основі цих найменувань нема чітко визначеної структури. Пор.: **от Варвара Трпко ковач, Велко терзиа от Непроштено, Степан терзиа Стојанов син от Непроштено** (МО). Отже, наведені три- та чотирилексемні особові найменування македонців у XIX ст. не слід кваліфікувати як антропонімні формули – вони можуть слугувати прикладами оказіональних антропосполучень.

Основним засобом ідентифікації особи у XIX ст. залишається ім'я, а яскравою ілюстрацією нестабільності антропосистеми цього періоду є той факт, що в списку благодійників, які сприяли поширенню македонської книжності, частина осіб названа однолексемно: *Димитрија, Гуро, Анастас, Анастасија, Илија, Стојна, Станојка, Евдокија.* Отже, додатковий елемент іменування – у вигляді патроніма, прі-звиська тощо – навіть у XIX ст. ще не був обов'язковим супровідником імені. А про відсутність у той період прізвищ може свідчити такий запис учителя із села Радибуш Георгія Македонського: "Слов'янське письмо я вивчив від батька Димитрія Македонського. Чому ж ми не греки, а македонці, хоч його татко називався Йосиф, священик, а його дід Стойман, священик. І я прозиваюся не за батьком, і не за дідом, а тому що ми слов'яни з Македонії" [Документи за борбата..., 1981, 182]. Отже, жодних обов'язкових норм при ідентифікації людини в мові ще не було вироблено, і особа могла називатися патронімом, пропатронімом або іншою антрополексемою за власним бажанням. Так, відомий культурний діяч Македонії XIX ст., письменник, священик і учитель по-різному підписується в своїх книгах: *Хаџи Јоаким даскал, Јоаким даскал Крчовски, Јеромонах Јоаким Хаџи* та просто *Јоаким.*

Дослідження македонської антропонімії першої половини XX ст. показує, що допрізвищеві власні назви патронімічного типу утворювалися традиційно від особового імені діда як голови патріархальної родини. Після смерті діда і до поділу господарства між його синами

главою сім'і ставав старший син померлого, а тому іменування дітей молодших братів утворювалося від імені стрия. У тому разі, коли дитина народжувалася після смерті батька, вона діставала патронімічне іменування – дериват від особового імені стрия – і якщо вдова жила в родині чоловіка, і якщо вона вела самостійне господарство. Матронімічні назви не характерні для македонської антропонімії [Pianka 1977, 151], на відміну від болгарської.

Умови для формування прізвищ як спадкової антрополексеми і для утвердження стабільної системи іменування утворилися в македонців пізніше, ніж у решти слов'ян. Вони виникли в середині XX ст. у результаті суспільного розвитку, а головне – внаслідок національної визначеності. Типовим македонським прізвищем є модель на *-о(в)ски/-е(в)ски,* яка поширена у західній частині Македонії, та модель на *-ов/-ев*, що переважає у східній її частині.

Сучасна македонська антропосистема є дволексемною *(Петко Станковски, Огнен Здравковски)*. Цей природний для слов'янського антропосполучення порядок слів порушується тільки при необхідності запису осіб за алфавітом – у різного роду списках, каталогах, покажчиках, довідниках і т.п.

У ролі допоміжного означення в деяких випадках у певних документах може використовуватися ім'я по батькові – з філіацією або без неї: *Тодор Иван(ов) Стојковски, Тодор Станко(в) Петровски.* Вони можуть замінюватися ініціалами: *Петар Хр. Илиевски, Марко К. Цепенков.* При цьому патронімічні імена завжди, на відміну від сучасних хорватських, займають інтерпозицію в таких іменуваннях. Чи вважати таке факультативне батьківське іменування потенційним елементом сучасної македонської антропонімної формули, чи ж розглядати його як іномовний, найімовірніше, болгарський вплив? Більше підстав, очевидно, має друге пояснення, адже звертання до людини формулою на кшталт східнослов'янської *ім'я + по батькові* македонцям не відоме.

Подекуди до офіційної антропонімної формули додається прізвисько *(Петре Филиповски-Гарката)* або псевдонім *(Мито Хајвасилев-Јасмин)*, а в іменуваннях жінок – прізвище за чоловіком *(Радмила Угринова-Скаловска)*. Ці додаткові до офіційної дволексемної формули антрополексеми завжди займають постпозицію.

4.5. Еволюція антропонімних формул у словенській мові

У ранньому середньовіччі етнографічні простори словенських (хорутанських) племен були досить розтягнутими. На заході вони сягали Альпійських гір та Адріатичного узбережжя, на сході – Паннонського завороту Дунаю, на півночі словенські племена змикалися з чесько-моравськими та словацькими племенами, а на півдні – з хорватами. Те, що словенці-хорутани посідали найбільш висунуту на захід територію, значною мірою зумовило їх подальшу долю. Після іга Аварського каганату словенці недовгий час перебували у складі першого в слов'янській історії державного об'єднання Само. Після смерті Само словенці об'єдналися в самостійне Карантанське князівство, яке виникло у зв'язку з необхідністю відстоювати свою незалежність. Уся подальша історія словенців проходить в умовах безперервної боротьби з баварами, франками, а пізніше – німецькими феодалами та угорськими завойовниками. Протягом століть частина словенського населення зазнала сильної германської, а пізніше – угорської асиміляції, адже словенці входили до складу слов'янських держав – Великоморавського князівства при князеві Коцелі (861–874 рр.) і зовсім нетривалий час в середині XIII ст. – до Чеського королівства. З 1278 до 1918 р. словенські землі перебували у складі Габсбурзької імперії. Крім того, значній асиміляції словенського населення сприяло й те, що дуже рано – з VIII ст. – серед них поширилося християнство за римськокатолицьким взірцем. Адаптація християнських імен проходила тут не на слов'янському мовному підґрунті, як це було в решти слов'ян: нові канонічні імена, перш ніж дістатися до словенського антропонімного фонду, проходили крізь густе німецьке мовленнєве сито. Раннє поширення християнства мало наслідком в антропонімійній сфері досить високу питому вагу християнських імен, які уживалися тут поряд зі слов'янськими, пор.: **Dragoman, Diepolt, Ztanco, Sevfey, Marin, Curman, Gumpolt, Ztanossa, Stephan, Domsel, Domanmir, Bertholt, Radong, Zwetina, Zwetez, Dobrowit, Andrea, Martin, Stoyan, Wlcong, Iwan, Eberhart, Pilgrim, Bozeng, Ztoian, Lienart, Laurentius, Marinus, Juri, Scernvgoy, Goyzlav, Syting, Roy, Scerco, Bratrong, Dobremer, Vingo, Faber, Zvoban, Nedel, Weschezlau, Drvogozlau, Scern, Dragonag, Priebod, Pocnirit, Svrma, Drusemer, Pribisse, Ztoymeri, Zowize** (SUS 1240).

Словенське населення не утворювало суспільної еліти, що було також одним із позамовних чинників, який наклав певний відбиток на розвиток антропонімійної системи словенців. Це мало наслідки в тому, що в порівнянні з іншими слов'янськими народами у словенців дещо пізніше назріла необхідність у деталізованій ідентифікації людей. Аналіз антропонімічних матеріалів урбаріїв переконливо доводить, що практично до XVI ст. у словенців переважала однолексемна антропонімійна система. В XII–XIV ст. у пам'ятках, що відображають економічні відносини (сплата різних податків тощо) і є досить важливими документами, потреба в ідентифікації особи полілексемною назвою ще не відчувається, і номінація здійснюється за допомогою одного власного імені особи, наприклад: ***Cuzina* solvit sicut *Sabatinus*. – *Stanigoych* solvit sicut *Sabatinus*. – *Cuz* solvit tantundem. – *Cusolt* solvit tantundem. – *Martiniz* solvit tantundem. – *Wolrich* solvit tantundem. – *Mathia* et *Zernoucha* solvit tantundem. – *Chvonradus* solvit tantundem; *Zernigoy* et *Stoian* solvunt sicut *Bilina*; *Reynmerus* et *Gorianin* solvunt sicut *Girus*; *Misut, Cuz* et *Maria* solvunt 2 oves cum agno; *Moras* et *Colob* solvunt 2 oves cum agno; *Svettiz* et *Stoian* solvunt 2 oves cum agno** (SUS 1240); ***Enako imajo: Bastion, Viricus, Çulianus, Laurentius, Pernerdus, Juri, Marinus... Enako imajo: Johanes, Jacibus, Tomas, Vrban*** (SUS 1377).

Однолексемними іменуваннями слугували не тільки особові імена, але й однолексемні патроніми на *-ич*, напр.: **Colobiç, Bochigniç, Maliç** (SUS 1377), **Babitz, Viditz, Slusitz, Petrowitz** (SUS 1460), уживання яких віддзеркалює прадавню традицію. Словенський дослідник Р. Андрейка фіксує назви старовинних словенських родів: **Bratuš, Prebigoj, Tolčaj, Gospodinac, Jutrinja, Mrzigoj, Zavaligoj, Duša, Objed, Terlej, Mengušar, Videc, Menguš, Božko, Draboslar** [Andrejka 1939, 311]. Правда, назви за старовинними родами у XV ст. були вже неактуальними через розпад первіснообщинного ладу.

До XV ст. багатолексемні власні назви людей перебували в периферійній зоні словенської антропонімійної системи. Поява додаткових до імені ідентифікаційних компонентів була зумовлена не розвиненою системою антропонімних формул, а винятково комунікативним контекстом – необхідністю розрізнення двох або більше денотатів з однаковими іменами, напр.: ***Enako imajo: Stefanus*, Paulus, *Choçianus* par-**

vus, *Stefanus* Melsch, *Stefanus* parvus, Martinus Vachiç, *Choçianus* magnus (SUS 1377). Зрозуміло, якщо в межах одного контексту згадуються сім осіб, а використано лише чотири різні імені, то потреби комунікації вимагають диференціювати тезок, приєднуючи до особового імені додатковий компонент: ***Johanes*, ... *Johanes* Ghuoglia** (SUS 1377), ***Marin*, ... *Marin* der mülner; *Juri*, ... *Juri* der smid**; ***Marin*, ... *Marin* Sussel** (SUS 1400), **Spodnji *Svete*, ... Svete *Stocher*** (Hoče 1488).

У XIV ст., як доводить спеціальне дослідження особових імен у Трієсті (1307–1406 рр.), 3718 жителів мало 1066 імен [Merkú 1996, 452]. Це означає, що одне ім'я припадало в середньому на 3,5 особи. І хоча такий показник дистрибуції особових імен, у порівнянні із сучасним (одне ім'я в середньому на 28 осіб), є набагато кращим, усе ж така ситуація породжувала необхідність деталізації імені особи.

Протягом XV ст. кількість дволексемних іменувань словенців у ділових текстах помітно збільшується. Але навіть у XV ст. антропонімні сполучення ще не переважають кількісно. І в різних списках імен, що наводяться в документах, питома вага однолексемних антропонімів усе ще становить більшість – від 60 до 80%. Але з середини XV ст. кількість дволексемних антропосполучень дуже швидко зростає: на початку XVI ст. дволексемні іменування становлять вже 60,8%; в середині XVI ст. – 74,5%, у першій чверті XVII ст. – 95,3% [Andrejka 1939, 310]. Така інтенсивність зростання кількості багатолексемних іменувань у текстах пояснюється вже не потребою розмежування тезків у певному контексті, а іншими, більш глобальними мотивами: у процесі узуальної диференціації осіб з однаковими іменами виробляються найтиповіші формули іменування, внаслідок чого однолексемна антропосистема трансформується у дволексемну, отже, кількісні зрушення в іменному репертуарі словенців і зміни в онімній дистрибуції спричиняють і якісні зміни. Крім того, господарське піднесення, що відбувалося на словенських землях у XVI ст., сприяло розвиткові торгівлі, гірничої справи, спричиняло майнову диференціацію селянства, а отже, зумовило міграційні процеси – і все це потребувало вироблення антропонімійними засобами мови надійних засобів ідентифікації особи в нових економічних умовах.

Серед антропонімних формул, які використовувалися словенцями в допрізвищевий період, чи не найуживанішою була АФ *особове ім'я + патронім*, що зустрічалася в кількох морфологічних варіантах:

а) ад'єктивному з аналітично вираженою патронімічністю, *з прямим порядком слів,* напр.: **Adam filius Martini** 1630, **Hans filius Adam** 1660-74, **Blasius filius Hans** 1694-1714, **Joannis Adamou sin** 1672, **Lienhart filius Valant** 1560, **Peter filius Vinzenz** 1560, **Veitl filius Andre** 1588-1610, **Juri filius Veidl** 1604, **Gallo fis. Ulrich** 1600, **Mathia fis. Gol** 1630, **Joannes Mathiau syn** 1658, **Hans fis. Mathiae** 1660 (SD), **Štefan županov sin** (Hoče 1488); *з інверсією компонентів,* наприклад: **Simonov sin Klemen, Čevljarjev sin Blaž, Kozelov sin Gašper, Klemnov sin Avguštin** (Grzybowski 1542);

б) субстантивному, пор.: **Andrej Balantič** 1630, **Mathias Tshentshiz** 1604-1657, **Caspar Clemenzhizh** 1674, **Juri Stephanziz** 1630, **Peter Thomasin** 1560-1588 (SD), **Matias Masin, Nicolaus Braiç** (SUS 1377), **Marcko Carabatitsch** (SUS 1498), **Valentin Jurgec, Andrej Belec, Jakob Repec, Filip Hvalec, Klemen Forstnerič, Janže Petrič, Marko Mihelič, Ambrož Martincovič, Stefan Pavkovič** (Grzybowski 1542), **Martin Janžič** (Hoče 1488).

Субстантивні патроніми в словенській мові утворювалися за допомогою суфіксів *-ač, -ič, -nik, -(ov)ec.* Але досить характерною рисою словенської антропонімії є уживання власних імен по батькові з імпліцитно вираженою патронімічністю, напр.: **Pavel Henrik, Jakob Martin, Lorenc Konrad, Konrad Tomaž** (Hoče 1488). Ця традиція залишила свій слід у сучасних словенських прізвищах, які в плані вираження збігаються з особовими іменами: **Abram, Kristijan, Damjan, Kliment, Florijan, Andrijan, Herman** (DP) і т.п.

Для словенської антропонімії характерною була АФ *особове ім'я + прізвисько*, наприклад: **Mate Vajda, Blaž Kučica, Jurko Kolenko** (Grzybowski 1542), **Spodnji Svete, Ambrož Novak** (Hoče 1488), **Matthia Jelen** (DP 1606). У межах цієї антропонімної формули виділяється її лексико-семантичний варіант *особове ім'я + назва за професією, заняттям, ремеслом, соціальним станом,* напр.: **Martin Kolar** 1474, **Miha Milner, Tomaž Hafner, Svete Stocher, Miha Patriarh** (Hoče 1488), **Martin suppan** (SUS 1460), **Stefanus Melsch** (SUS 1377), **Martin suppan** (SUS 1460), **Vrbann Mastnigk, Jakob Schmid, Gregor Schmid, Vrbann Mastnigk, Jakob Schmid, Gregor Schmid** (SUS 1498), **Juri Hercog** (Grzybowski 1542), **Gregorium Steblar** (DP 1650), **Thoma Mlinar** (DP 1614), **Peter Slapnik** (DP 1614), **Blashe Pechnikh** (DP 1614).

Досить поширеною в словенців була АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*. Ад'єктивний варіант цієї антропонімної формули для словенської антропонімії не є характерним – другий компонент цієї АФ був виражений субстантивом і виступав переважно в аналітичному варіанті, наприклад: **Arpucius de Tulmin, Bratigoy de Tulmino, Jacobus de Subtulmin** (SUS 1377), **Urbanus v Potoku, Marci na Prihouim** (DP 1606), **Klanchnik na Prevrati, Urbanus v Potoku, Thomas na Litozhizi, Martini na treblene, Georgii v Sellach, Marcus ot Crassa** (DP 1613), **Jakob na gori, Gregor na Kalli** (DP 1619), **Martin v Jeserzich, Georgius u Dollu, Andrej na Vinah** (DP 1630), **Georgii na Prelogah** (DP 1670). Синтетична форма вираження субстантивного відтопонімного означення для словенської антропонімії не характерна. Очевидно, починаючи з XVI ст. і протягом XVII ст. відтопонімні іменування переживають граматичну трансформацію. Її сутність полягає в зміні синтаксичного зв'язку між компонентами антропосполучення, в основі якого лежить АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*. Другий компонент трансформується з назви, що є відповіддю на запитання *де?, звідки?*, у назву, що є відповіддю на запитання *хто?*. Отже, прилягання, що було синтаксичним засобом компонентів такого сполучення, замінюється на узгодження. Наприклад, назва **Primož za potokom** трансформується в антропосполучення **Primož Zapotok** (Grzybowski 1542). Цей процес виражається в орфографічному варіанті, що підтверджується безліччю прикладів XVII ст., – написанні прийменника з топонімом в одне слово, напр.: **Matheus Naledini, Jernej Vstanigounizi, Janes Vbretini, Tomas Vskednu, Stephani Sagajam, Joannis Vzhishnah, Ursula Vtizhniza** (DP 1606), **Peter Sapodgorijm, Stefan Vkalishi, Clemens Vgoushek, Georgius Vshelah** (DP 1613), **Joannis Vtvornim dolu, Primus Vkonizah** (DP 1619), **Blasii Naglobilnim, Georgius Vgrabnimb, Georgii Podsidam, Pankratii Vzreteh, Blasius Natrati, Primus Sagajem** (DP 1651), **Martini Vrazgorie, Mathae Nabrezim** (DP 1720).

Словенська АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* відрізняється від аналогічної польської структури не тільки граматично, субстантивним характером вираження другої частини АФ, але й семантично. Це зумовлено позалінгвальною причиною – проживанням більшості

словенського населення в сільській місцевості. Твірною основою для словенських відтопонімних означень слугують не назви міст, як у поляків, а різноманітні мікротопоніми. Крім того, специфіка словенської історії, що зумовила проживання словенців у поліетнічному середовищі, сприяла активному використанню лексико-семантичного варіанта даної антропонімної формули з етнонімом у другій частині, напр.: **Jurij Vlašin, Martin Hrovat, Štefan Hrovat, Venko Hrovat, Mikloš Unger** (Grzybowski 1542), **Simon Serub** (Hoče 1488).

Додаткові до особового імені елементи протягом XVII–XVIII ст. перетворювалися в родові допрізвищеві назви, об'єднуючи перераховані вище антропонімні формули в одну: *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення.* Водночас вони зазнавали граматичних змін. Про це свідчить матеріал метричних книг: так, у період 1624–1734 рр. патронім **Adamou sin**, що приєднувався спочатку до особових імен дітей цього Адама, при поширенні означеного патроніма на онуків трансформується орфографічно – **Adamousyn (Adamousin)**. У метриках XVIII ст. він перетворюється на **Adamovic** та **Adamovec**. А сьогодні як прізвище відома антропонімічна форма **Adamovec**. Пор. також **Balant – Balantič, Klemen – Klemenčič, Štefan – Štefančič** (SD). Процес розвитку додаткових до імені компонентів у родинне означення, що передував встановленню прізвища, супроводжувався змінами не тільки на граматичному рівні, але й на фонетичному (**Veit – Veitl – Faidil – Fajtil – Fajtel – Faidel – Feidl – Fajgelj, Heinrihar – Arihar – Arhar – Andrehar**) та лексичному (**Schmid – Kovač, Zavaligoj – Potočnik**) (SD). Цей процес тривав навіть після відомої Йосифінської реформи. Тому можна сказати, що остаточне перетворення АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення* в АФ *особове ім'я + прізвище* відбулося у словенців у XVIII–XIX ст.

Як свідчить історична антропонімія різних мов, елітні протягом певного хронологічного періоду форми іменування поширювалися від аристократичних кіл соціуму до суспільної периферії, перетворюючись з часом на універсальні, соціально нейтральні. А оскільки словенська аристократія була "запозиченою", значною мірою запозиченими стали й антропонімічні взірці, антропонімічна мода. Це проявилося в тому, що в сучасній словенській антропонімії значний відсоток ста-

новлять іншомовні за своєю будовою імена та прізвища. Особливо відчутними в цьому аспекті є романські, германські та угорські оніми [див. Torkar 1997, Andrejka 1939, Jakopin 1977], поширеність яких неоднакова на різних територіях. На сході більш виразним є угорський, а на заході – італійський вплив. Германський антропонімійний прояв серед інших є найбільш значним, адже він не обмежений територіально. Міграційні рухи в XV–XVII ст. залишили свій слід у вигляді сербських та хорватських прізвищ. Отже, особливості географічного розташування Словенії та умови історичного розвитку цього народу зумовили надзвичайну строкатість сучасної словенської антропонімії на лексичному рівні.

РОЗДІЛ 5.

ЕВОЛЮЦІЯ АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Західних слов'ян об'єднує їх належність до католицької церкви і відчутний західноєвропейський вплив на суспільно-економічний устрій. Це зумовило спільні позалінгвальні умови розвитку їх антропосистем. Однак еволюція антропосистеми поляків, на відміну від решти західнослов'янських етносів, відбувалася в контексті власної державності, що зумовило більшу свободу розвитку власних антропонімних формул і меншу їх залежність від іншомовного впливу.

5.1. Еволюція антропонімних формул у польській мові

У VIII–X ст. поляни, мазовшани, вісляни, слензани та інші польські племена, котрі займали значну територію між річками Одрою на заході і Західним Бугом на сході, між Балтійським морем на півночі та Карпатами на півдні, переживали інтенсивний процес розкладу первісно-общинного ладу й розвитку феодальних відносин. Союз полянських племен виділявся серед решти польських племен як найпотужніший в економічному відношенні. Він і став центром формування державності на чолі з князями роду П'ястів. Об'єднанню польських земель сприяв не тільки близький рівень соціально-економічного розвитку, етнічна й мовна близькість цих племен – сильним каталізатором інтеграційного процесу була зовнішня загроза з боку германських племен.

У 966 р. при князі Мешкові I (близько 960–992 рр.) Польща прийняла християнство за католицьким взірцем, що також укріпило позиції молодої слов'янської держави перед лицем німецької агресії і наблизило її до Західної Європи. Водночас це перешкоджало розвитку політичних і культурних стосунків зі східними і південними слов'янами, серед яких нова релігія набула форми православ'я. З поширенням християн-

ства в Польщі почався наплив запозичених імен, хоча вони й не відразу стали панувати в антропонімії. Протягом століть християнські особові імена співіснують зі споконвічними – аж до XVI ст. Етимологічний аналіз онімів у списках студентів Краківської академії, а також їх батьків у трьох хронологічних зрізах: 1400–1411, 1450–1458, 1500–1504 років – свідчить про те, що в обох поколіннях ще часто зустрічаються давньопольські дохристиянські імена. На початку XV ст. зафіксовано 51 ім'я в 131 слововживанні, в середині XV ст. – 27 слов'янських імен у 65 фіксаціях. На підставі цих матеріалів можна було б твердити про зникнення давніх дохристиянських імен у списках молодшого покоління (у батьків відзначено 11 імен, що ужиті 14 разів) на початку XVI ст. [Karplukowna 1957, 181]. Але інші матеріали, наприклад метричні книги парафії Ласк, свідчать, що в XVII ст. серед 1042 номінованих осіб 23 з них зафіксовано без християнського імені [Łask]. Це дає підстави зробити висновок про те, що, незважаючи на високий авторитет католицизму у Польщі, навіть після рішень відомого Тридентського собору в суспільстві не дуже суворо дотримувалися вимог надавати новонародженим християнські імена. Можливо, що навіть дотримуючись цієї вимоги, церква не надто перешкоджала звичаям використання поза межами релігійної сфери традиційних дохристиянських імен. У всякому разі випадки використання обох особових імен – і християнського, і слов'янського – в єдиній антропонімічній синтагмі дозволяють вбачати в ній АФ *особове ім'я + особове ім'я,* напр.: **Joannes Miscyslay** (AlbStud 1407), **Andreas Dedzboy** (AlbStud 1450), **Nicolaus Przeczeslai** (AlbStud 1454), **Jakub Mroz** (AGAD 1662), **Joannes Stanisz** (Bubak 1495). Джерела фіксують окремі випадки, коли вказана формула наповнюється обома слов'янськими антрополексемами, наприклад: **Stanislai Borek** (Bubak 1494), **Stanislaus Kochan** (Bubak 1488). Але дедалі частішим є поєднання в межах одного антропосполучення двох християнських імен, наприклад: **Bartholomeus Grigier** (Bubak 1492), **Petrus Wiktor** (Bubak 1493), **Mathias Ambrozek** (Bubak 1552), **Jakub Dominik** (AKG 1665), **Pawel Bernat** (AGAD 1662).

Окремий різновид даної формули утворюють найменування, що тільки за своєю зовнішньою структурою належать до дволексемних, оскільки складаються з двох онімічних одиниць, а по суті є повторенням того самого імені, але в різних деривативних варіантах. Перший

компонент – це особове ім'я в повній офіційній, як правило, латинізованій формі, а другий – в демінутивній або гіпокористичній, напр.: **Johannes Janiec** 1488, **Nicolaus Nikosz** 1498, **Stanislaus Stanek** 1488, **Stanislaus Stano** 1492, **Ambrosius Jambrot** 1585, **Benedicti Bieniek** 1582, **Andreas Jędrzejczyk** 1593, **Georgi Jirzyk** 1508, **Jacobus Kuba** 1595, **Laurency Wawrzyniec** 1541, **Nicolaus Nikel** 1507, **Walentinus Walek** 1580 (Bubak) і т.п. У живому мовленні, очевидно, уживався додатковий ідентифікаційний компонент, про що свідчить їх подальша доля (встановлення у польській мові як офіційних назв) і латинські уточнення на кшталт *dictus, alias, vocatus*, що могли входити до складу іменування, пор.: **Bartholomeus dictus Bartek** 1500, **Bernhardi dicti Birnat** 1494, **Cistoferus dictus Krzystek** 1490, **Hieronimo dicto Jarosz** 1489, **Ambrosius dictus Ambroż** 1599, **Casper dicti Kasperek** 1540, **Francisco dicto Franek** 1553, **Paulo dicto Paszek** 1501, **Urbanum dictum Urbanek** 1569, **Valentinus vocatus Foltyn** 1559, **Mathias al. Matusz** 1534, **Philipum al. Fila** 1561, **Josepho al. Jozek** 1564 (Bubak). Й. Бубак кваліфікує наведені іменування як окрему формулу ідентифікації, хоча і звертає увагу на те, що другий компонент є гіпокористичним або демінутивним утворенням від першого [Bubak 1986, 182]. За своєю сутністю такі оніми відображають етап адаптації християнських імен на слов'янському ґрунті і, безперечно, є витвором канцелярського стилю, адже в безпосередній комунікації використовувався лише другий компонент такої формули.

Незважаючи на важкі умови боротьби поляків протягом їх історії з німцями, Польська корона розвивалася як самостійна держава, часом проводячи досить агресивну політику і розширюючи свої території то за рахунок Помор'я і Моравії, то за рахунок Великого князівства Литовського, українських і білоруських, навіть російських земель – аж до кінця XVIII ст., коли Польща була поділена (в 1772, 1793 і 1795 рр.) між Росією, Прусією та Австрією. І все ж польські власні особові назви, на відміну від більшості слов'янських, в допрізвищевий період розвивалися в контексті власної державності, а отже, зазнали найменше іншомовних впливів, які стосувалися їх внутрішньосистемного розвитку.

Формування антропонімних формул, які прийшли на зміну однолексемній антропосистемі, в польській мові проходило в XIV–XV ст. І хоча суспільні умови Польщі були вже досить розвинені, антропосистема, що ще досить активно використовувала слов'янський антропонімний

фонд, шукала вихід в ідентифікації особи спочатку в межах однолексемної антропосистеми.

У польській ономастичній літературі немало написано про родові імена польських аристократів [див. Karplukowna 1957, Matuszewski 1975, Taszycki 1920]. Це династичні імена давніх князівських родин, які спочатку не поширювалися на лицарські сім'ї. Очевидно, тут ми маємо справу з пережитками язичницьких традицій сімейного одноймення. Хоча польські дослідники й виокремлюють цю традицію тільки стосовно знаних сімей (так само, як вітчизняні автори говорять про імена з коренем *-слав-* як про "князівські"), ми вважаємо, що цей звичай свого часу був притаманний усім слов'янам-язичникам без винятку. Але оскільки першими історично засвідченими особами і родинами, де можна було б спостерігати антропонімічну генеалогію, були переважно сім'ї, що виділялися своїм матеріальним достатком і високим державним статусом, в ономастиці продовжує існувати цей помилковий погляд, що обмежує існування родинних імен тільки майновим станом родини. Якби всі представники родини в умовах феодального ладу з розвинутими державними інституціями носили одне й те саме ім'я, воно втратило б свою ідентифікаційну силу не тільки в суспільстві, а й у межах однієї сім'ї. Тому звичай, за яким у сім'ях повторювалася обмежена кількість улюблених або традиційно вживаних імен, в нових соціальних і ідеологічних умовах не мав ніякого сенсу. Вже в 1200 р. було небагато родинних імен, на початку XIV ст. залишилися окремі приклади давньої власності на імена, а в XV ст. у поляків вже не було жодних слідів зв'язку між іменем і родом, адже єдність давніх родів була порушена їх роздробленістю.

Крім повторюваних родинних імен, знані родини в X–XI ст. використовували збірне власне найменування на позначення представників певного роду *(dziedziczne zawolanie)*, яке на зламі XI–XII ст. починає використовуватися і як назва герба. Такі антропоніми відомі не лише полякам – вони добре знані і в антропонімії інших народів, наприклад, східних слов'ян, болгар, хорватів. Очевидно, що поява таких назв своїм походженням пов'язана з давнім періодом родового ладу. Хоча родові назви формально й нагадують прізвище, але вони є доповненням до власного імені особи, виражаючи пов'язаність носія іменування з родом, а не сім'єю. А оскільки основною соціальною одиницею у фе-

одальному суспільстві ставала сім'я, а не рід, то ідентифікація за родовою назвою втрачала актуальність і через це з часом поступово відмирала як антропонімічна одиниця, але часто служила основою для утворення патронімічних ойконімів у формі множини. До того ж і гербовий знак, і родове іменування поступово з аристократичних кіл переходило й до рядового лицарства. Результатом цього стала така велика кількість "одногербівців", що давні родові імена перетворилися на непрактичну річ, остаточно втративши свою ідентифікаційну ефективність. Після XIV ст. вони вже не вживаються.

АФ *особове ім'я + прізвисько,* що з'являється у польських джерелах з XII ст., протягом XII–XIV ст. підтверджується невеликою кількістю прикладів, і лише з кінця XV ст. стає досить продуктивною. Ця антропонімна формула існує в трьох граматичних варіантах:

а) у субстантивній формі прізвиська, напр.: **Joannes Flaszka** 1482, **Joannes Kopyto** 1497, **Gregorius Kożuch** 1489, **Andreas Kwarta** 1489, **Petrus Przygoda** 1490, **Bartholomeus Róg** 1496, **Paulus Sól** 1481, **Albertus Szyja** 1500, **Andreas Baran** 1550, **Martinus Byk** 1558, **Martinus Cięciwa** 1556, **Simon Jaźwiec** 1589, **Stanislaus Masło** 1532, **Jędrzej Wątroba** 1621, **Józef Bryndza** 1699, **Maciej Cebula** 1698, **Błażej Kobieta** 1621, **Józef Rozmowa** 1698 (Bubak);

б) в ад'єктивній формі прізвиська, напр.: **Stanislaus Goły** 1489, **Tomasz Sprawny** 1500, **Martinus Ciężky** 1482, **Bartko Biały** 1580, **Paulus Bogaty** 1535, **Petrus Dziki** 1523, **Cyprianus Kęsy** 1603, **Jędrzej Wierny** 1698, **Piotr Zarosły** 1604, **Antony Zły** 1602 (Bubak);

в) у синтагматичній формі прізвиська, напр.: **Stephanus de Cobyla Glova** XIII. Пам'ятки XIII–XIV ст. фіксують складені прізвиська в значній кількості: **Stary Pan** 1257, **Szyrokie Słowo** 1286, **Mała Dusza** 1309, **Łysa Kania** 1357, **Dupny Czas** 1370, **Stare Mięso** 1369, **Stary Pan** 1369, **Suchy Las** 1371, **Świnia Głowa** 1369, **Żelazna Głowa** 1369 [Malcówna 1973, 245–255]. Вірогідно, цей тип прізвиськ був типовим для давньої польської антропонімії, він давав основу для утворення імен-композитів, що властиві польській ономастиці: **Stasco dictus Baberad** 1382, **Petrum Skoturad** 1454, **Stanislaus de Kurozwanky** 1461, **Thomas ... dictus Kozlarogi** 1406 [там же].

Нормою у розташуванні елементів АФ *особове ім'я + прізвисько* є препозиція імені, що свідчить про існування певної традиції, а також

про те, що ім'я виконує роль стрижньового компонента в антропосполученні. Але інколи тексти фіксують порушення цієї норми, що особливо часто виявляється у варіативності найменування тієї ж самої особи: **Głód Mathias** 1535 / **Mathias Głód** 1513, **Jagoda Johannes** 1543 / **Johannes dictus Jagoda** 1539, **Słowik Jozeph** 1543 / **Jozeph Słowik** 1552 (Bubak). Інверсія компонентів стосується документів з менш офіційним характером ідентифікації особи, наприклад, вона трапляється у міських рахункових книгах, у списках злочинців тощо, а отже, така інверсія була відображенням не суто канцелярського стилю, а розмовної стихії. Ця норма частіше порушувалася, коли прізвисько було виражене ад'єктивом. У таких іменуваннях прикметник часто займав препозицію, і це було у відповідності з основними закономірностями слов'янського синтаксису, оскільки препозиція прикметника стосовно іменника закономірна в апелятивних словосполученнях, що утворені на основі узгодження: **Biały Jan** 1499, **Czarny Jan, Czarny Marcin** 1490, **Mały Jakub** 1497, **Szalony Lorek** 1493, **Szalony Florek** 1498, **Biały Miklasz** 1501, **Chromy Janek** 1562, **Czarny Staszek** 1524, **Czarny Michał** 1580, **Długi Nicolaus** 1544, **Dziki Piotr** 1534, **Kęsy Piotrek** 1542, **Łysy Piotr** 1530, **Mały Staszek** 1505, **Pyszny Wojtek** 1558 (Bubak). Крім того, про неофіційний характер наведених назв може промовляти й така закономірність: у латинізованих записах зазвичай використовувався прямий порядок слів, а в полонізованих – інверсійний. Особливо яскраво це видно у тих випадках, коли ідентифікація того ж самого денотата здійснюється різними мовами, напр.: **Czarny Marcin** 1490 / **Martinus Czarny** 1493, **Szalony Lorek** 1493 / **Laurentius Szalony** 1497, **Chromy Janek / Joannis Chromy** 1562, **Czarny Staszek / Stanislaus Czarny** 1515, **Czarny Paweł** 1544 / **Paulus Czarny** 1521, **Dziki Piotr l** 1534 / **Petrus Dziki** 1523. З XVII ст. встановлюється прямий порядок слів в антропонімній формулі з препозицією особового імені, і інверсія компонентів (на кшталт **Biały Jan** 1626 або **Piękny Jaś** 1614) належить до рідкісних винятків.

Серед дволексемних іменувань АФ *особове ім'я + прізвисько* ми розглядаємо й такі, другим компонентом яких є традиційні назви заняття, ремесла або професії, а також назви, що свідчать про соціальний та економічний стан поіменованої особи. Ми не розглядаємо їх у межах окремої антропонімної формули ось на якій підставі. Так,

Marcina Gwoździa Stolarza i mieszczanina sądeckiego 1602 в документах називали або як *Мартін Столяр*, або як *Мартін Гвіздь*; особу, що виробляла селитру, записано то **Sebastyjanem Saletrą** 1634, то **Sebastyjan Saletrnik** 1616. Назви на кшталт *Гвіздь, Шило, Селітра* тощо формально є прізвиськами, водночас вони можуть ідентифікувати особу за її заняттям. Тому іменування, другим компонентом яких є назви за професією або соціальним станом поіменованої особи, ми розглядаємо серед іменувань АФ *особове ім'я + прізвисько*, напр.: **Stanislaus Blechar** 1490, **Jacobus Blonarz** 1488, **Stanislaus Chmielarz** 1491, **Petrus Czapnik** 1498, **Johannes Koźlarz** 1482, **Johannes Woźnica** 1488, **Mathias Organista** 1493, **Jakobi Gazda** 1489, **Stanislaus Kołodziej** 1520, **Lorenc Konwisar** 1514, **Adam Kowal** 1504, **Walenty Kramarz** 1579, **Mathia Kucharz** 1505, **Mathiam Kupiec** 1503, **Szymona Malarza** 1600, **Walentego Nożownika** 1542, **Mathias Ogrodnik** 1527, **Jan Skrzypek** 1594, **Stanisław Aptekarz** 1601, **Janowi Dzonnikowi** 1617, **Łukasz Krawiec** 1606, **Krzysztof Mydlarz** 1628, **Jakuba Piwowara** 1628, **Mikołajem Postrzygaczem** 1614, **Tomasza Siodlarza** 1604, **Piotr Sługa** 1617, **Adam Sukiennik** 1606 (Bubak). Носіями таких іменувань були переважно міщани й селяни. Але для номінації жителів міст власні назви за ремеслом мали чи не найважливіше значення, адже й сам набір різних занять та ремесел тут був різноманітнішим, ніж традиційні професії селян, а тому й ідентифікація за назвою заняття була актуальнішою. Гама ремесел спричинила й багатство репертуару цих онімів, внаслідок чого вони відіграли неабияку роль саме у міщанському середовищі в період формування прізвищ.

Звичайно прізвисько було записано або латинською, або польською мовою. Зрідка траплялися прізвиська німецького (**Cimerman** 1557, **Sznajder** 1617), угорського (**Czaplar** 1606, **Madarasz** 1580), словацького (**Cziżmar** 1525) походження.

Одним з найдавніших способів кількалексемної ідентифікації особи можна вважати АФ *особове ім'я + патронім*, оскільки її фіксації ми знаходимо в найбільш ранніх польських текстах, наприклад в Ґнєзненській буллі: **Milej Dziewiętlic, Zdziewuj Sarbinowic, Radosz Rusowic** [Grzybowski, 492]. Залежно від способу вираження патроніма в польській історичній антропонімії фіксуються два морфологічних варіанти даної антропонімоформули: з ад'єктивно вираженим і з субстантивно

вираженим патронімом. Більш архаїчним, на наш погляд, є варіант АФ з ад'єктивним патронімом. Він підтверджується меншою кількістю прикладів у текстах. Ад'єктивні патроніми утворювалися за допомогою новіших посесивних суфіксів *-ow, -in* в синтетичній (**Janek Smędów** 1604) або аналітичній формі (**Jacobo filio Stanaszkow** 1497).

Вказаний морфологічний варіант АФ *особове ім'я + патронім* має в польській антропонімії неофіційний характер [Bubak 1986, 108]. На відміну від староросійської антропонімічної структури, що сприймалася як цілком офіційна і характеризувалася стабільним розміщенням компонентів у певні періоди розвитку, польську формулу з ад'єктивним патронімом характеризують більш довільні зв'язки між компонентами. Цим пояснюється:

а) здатність до інверсії компонентів, напр.: **Stachurów Mańko** 1644, **Spytków syn Jaczko** 1613;

б) змінність розташування апелятива *син* – в препозиції: **syn Pana Markowiczów Wacław** 1617, інтерпозиції: **Staszek syn Kopaniów** 1579, **Joannes filius Roszkow** 1585, **Jana syna Szczepanowego** 1590 або пост-позиції іменування: **Ryc Filipow syn** 1599, **Grzegorzowi Znojkowemu synu** 1548, **Jana Józefowego syna** 1616, **Jurek Pędziwiatrów syn** 1612, **Jędrzej Popielów syn** 1637;

в) можливість елімінації особового імені, наприклад: **syn Adamów** 1623, **Drożdżalów syn** 1608, **Filipowemu synowi** 1626, **Mikołajowemu synowi** 1629, **Olechnowemu synowi** 1623, **Pachów syn** 1626 (Bubak).

Характерними для польської антропосистеми є формули з синтетично вираженим субстантивним патронімом, що утворювався за допомогою суфіксів *-ic(z), -owic(z)/-ewic(z), -ek, -ka, -ko, -ik/-yk, -czyk, -ec, -ak, -czak, -arz, -ę, -ęta,* напр.: **Stanislaus Łojkowic, Martinus Mleczkowic** 1490, **Joannes Warzeszyc** 1509, **Jacobus Adamek** 1539, **Andreas Jurko** 1592, **Benedictus Kapustka** 1571, **Jana Mikołajczyka** 1624, **Albertus Fabijańczyk** 1599, **Jan Staniec** 1624, **Mikołaj Lorczak** 1605 (Bubak). Серед вказаних антропоформантів лише суфікси *-ic(z), -owic(z)/-ewic(z)* мали однозначно патронімічну функцію. Всі інші могли виступати як з демінутивним, так і з патронімічним значенням, при цьому патронімічна їх семантика є новонабутою, похідною. Як видно з фактичного матеріалу, вона з'являється у XV ст. Але навіть у XV ст. кількість іменувань, що мають у патронімічному антропоформан-

ті фонематичний компонент *-k-*, зовсім незначна. А оскільки ця група патронімів має переважно деапелятивне походження, кваліфікувати їх вкрай складно: вірогідність того, що ми маємо справу з прізвиськом, а не з патронімом, дуже велика.

Найтиповішим і безсумнівним виразником патронімічності в польській мові є суфікси *-icz, -owicz/-ewicz*, вони становлять більше половини всіх іменувань за батьком. (Пор., за даними Е. Вольнич-Павловської, питома вага патронімічних суфіксів *-ik/-yk* становить в XVI–XIX ст. 14%, *-ak/-'ak* – 19% [Wolnicz-Pawłowska 1993, 196]). Водночас у словаків, наприклад, цей показник дорівнює 11%. Висока уживаність патронімів на *-icz, -owicz/-ewicz* об'єднує польську антропонімію з сербською, хорватською, білоруською, а також з патронімією Українського Полісся. Вказані патроніми не мають жодних обмежень ні у своїй будові, ні у функціонуванні. Твірною основою для них можуть слугувати як слов'янські, так і іншомовні оніми; як композити, так і деапелятиви; вони вжаваються як для ідентифікації шляхти, так і для номінації селян або міщан – і це відрізняє давньопольські субстантивні патроніми від староросійських.

Нормою в розташуванні компонентів описуваної антропонімної формули є препозиція особового імені. Вона порушується дуже рідко, наприклад **Waszowic Joannes** 1596, **Marszałkowic Sebastianus** 1544. У писемних джерелах інверсія компонентів даної формули фіксується як її синтаксичний варіант при ідентифікації денотата, що був названий у документах варіантом формули з прямим порядком слів: **Szczepankowic Sebastianus** 1544 / **Sebastiano dicto Szczepankowic** 1567, **Bartolomeus Walantowic** 1517 / **Walantowic Bartolomeus** 1517, **Gomolec Jan** 1531 / **Jan Gomolec** 1531, **Siwczyk Jan** 1629 / **Janowi Siwczykowi** 1629 (Bubak). Можливо, в деяких ситуаціях патронім здавався писареві ідентифікаційно вагомішим елементом антропонімної формули, що й виводило цей компонент на перший план. В усякому разі ми стикаємося з елімінацією особового імені, яка підтверджує цю високу номінативну ефективність патроніма: **inter Oleksice / Valentinus Oleksic, Nicolao Olekksic** 1586, **o Frankowicu** 1584, **u Pana Adamowica** 1619, **Bogdanowicz** 1611 / **Stanisław Bogdanowic** 1611, **u Pana Bogdanowica** 1616, **z Bogdanowiczem** 1617, **dałem Bogdanowiczowi** 1619, **p. Bogdanowicz składnego winnego dał** 1625 / **Stanisław Bogdanowicz**

z Sącza 1631, **Jantkowic** 1602 / **Paulo Jantkowicz** 1602, **Marszałkowic** 1497 / **Stanislaus Marszałkowic de Kamionka** 1497, **z Dziurkowiczem** 1633, **Dziurkowicz** 1638 / **Wojciech Dziurkowicz** 1632, **u pana Politka** 1611 / **Jak Politko** 1611 (Bubak). Й. Бубак вважає найменування з інверсійним порядком компонентів та з елімінацією особового імені у цій формулі відображенням неофіційної системи іменування поляків [Bubak 1986, 102].

На початку XV ст. потреба аристократії в антропонімічному знакові, який би міг довести їх матеріальні та соціальні права, була підтримана отриманням державних гарантій щодо непорушності земельних володінь (у 1422 і 1433 рр.). Ця подія стала сильним каталізатором формування антропонімних формул саме в цій верстві польського суспільства.

Можливо, ідентифікація особи завдяки відтопонімного означення, що приєднувалося до особового імені, зумовлена тим, що формування приватної власності в силу різних причин відбувалось тут раніше, ніж у решти слов'ян. Так, польський історик XIX ст. Михал Бобржиньський пише, що населення тут було рідке, а необробленої землі було так багато, що ніхто не відбирав її в іншого, і часто у пошуках нового поля люди переносили своє господарство на нове місце. Основу ранньої польської держави складали селяни. Це сільське населення сиділо на своїх ділянках землі спадково [цит. за: Державин 1946, 73]. Цей історичний факт – спадковість землі в поляків на зорі їх державності, очевидно, і є ключовим моментом, який пояснює в подальшому високу питому вагу відтопонімних утворень у польській антропосистемі. А крім того, питома вага польської шляхти, в кількісному порівнянні з аналогічними верствами населення інших слов'янських країн, була найвищою – 10% населення [Matuszewski 1975, 98]. Отже, людей, що носили шляхетські прізвиська, було немало, і тому взірці іменування, що вживалися серед представників цієї соціальної категорії поляків, здаються типово польськими. Внаслідок цього в ономастичній літературі поширена думка про те, що іменування АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* характеризують саме шляхту: "Відтопонімне означення скоро стало повсюдним позначенням шляхти і стало слугувати взірцем, за яким моделювалися прізвища" [Bystroń 1936, 89–90]. Можна погодитися з цією думкою, лише враховуючи той факт, що

будь-яке антропонімічне явище, перш ніж набути соціального обмеження у своєму функціонуванні, проходить спочатку етап, коли воно ще позбавлене будь-яких конотацій. Правда, цей період може бути окреслений спочатку певною територією.

Це безпосередньо стосується відтопонімних означень на *-ськ-*. Сучасна інтерпретація поширення прізвищевих моделей дає підстави стверджувати, що найвища питома вага польських прізвищ на *-ськ-* має місце у сілезькому та мазовецькому діалектах. Можливо, центр поширення відтопонімних означень починався колись саме з цих територій. Дослідження, виконане на сучасному діалектному матеріалі, який добре зберіг давні риси, із залученням історичних даних цієї ж території, переконує у сілезько-мазовецьких коренях АФ *особове ім'я + відтопонімне означення*. Важливим у цьому плані є зауваження про те, що в південній Польщі селянських прізвищ на *-ськ-* небагато, тоді як у північній частині вони є дуже частими по селах [Kamińska 1958, 94]. Можливо, ці території були економічно розвинутішими, а тому взірці іменувань, що були характерні для носіїв цих діалектів, поступово поширилися як найбільш престижні й на решту польських діалектів.

Шляхта уточнювала своє особове ім'я другим компонентом – означенням, що утворювалося від назви місцевості. Це був елемент, реально залежний від місця проживання шляхтича або знаходження його власності. Наприклад, відтопонімне означення *Kucharski* приєднувалося до власного імені особи, що була володарем *Kuchar*. У власній назві міщанина або селянина такий онім вказував на місце походження. Крім того, в імені селянина така назва могла також трактуватися, як "той, хто належить володарю Kuchar". Відтопонімне означення приєднувалося до власного імені особи передусім тоді, коли ця особа змінювала місце проживання або мала юридичні відношення на інших теренах, у такому разі відтопонімне означення набувало актуальності при ідентифікації певної особи.

Із двох граматичних варіантів відтопонімної назви в аналізованій антропонімоформулі найуживанішою в латинськомовних документах XIII–XIV ст. є аналітична форма, а синтетична трапляється лише спорадично. Синтетична форма починає кількісно переважати з кінця XV ст. [Bystroń 1936, 36; Matuszewski 1975, 50]: **Maciej Bąbalski**,

Franciszek Borucki 1662 [AGAD], **Grzegorz Gargacki** 1673 **Sebastian Czekalski** 1739, **Jakub Jaroński** 1739, **Łukasz Dolecki** 1767, **Paweł Jastrzębski** 1778 [AKG], хоча іменування, оформлені аналітично, фіксуються паралельно з синтетичними, напр.: **Albertus de Brzeźna** 1488, **Ambrosius de Drzikowa** 1497, **Stanislaus de Wiślica** 1493, **Marcus de Gdańsko** 1497, **Adam de Biegonice** 1555, **Jeronimus de Podole** 1571, **Łazarz z Miastka** 1580, **Paulus z Gorlic** 1584, **Krzysztof z Krakowa** 1584 (Bubak). За цією ж моделлю записувалися й особи, що своїм походженням були пов'язані з іншими слов'янськими територіями, найчастіше – словацькими, напр.: **Henricus de Poprada, Martinus de Gniazda** 1493, **Szymek de Lubowla** 1488, **Martinus de Podoliniec** 1498, **Fedor de Osturnia** 1644, **Jurek z Lipian** 1619 (Bubak). Для жителів міст основою для утворення відтопонімних означень могла слугувати навіть назва вулиці або певної частини в межах міста, напр.: **Sigizmundus de Platae Hospitali** 1543, **Stanisław, co u Szklarza mieszka** 1626 (Bubak).

Аналітичне відтопонімне означення могло бути оформлене двояко:

а) за латинським взірцем, напр.: **Jacobus de Barcice** 1482, **Petrus de Chomranice** 1480, **Bernhardus de Cyganowice** 1481, **Bartholomeus de Biecz** 1490, **Hieronimus de Kalisz** 1493, **Sigismundus de Jedlna** 1493, **Johannes de Nieszkowa** 1494, **Galixtus de Jassiona** 1495, **Michael de Pławiec** 1498, **Andreas de Jeżow** 1538, **Blasius de Łącko** 1569, **Stanislaus de Filipowice** 1601 (Bubak);

б) за польським взірцем, напр.: **Bartosz z Komornic** 1588, **Bartosz z Maszkowic** 1567, **Borek z Krosnej** 1595, **Fedor z Jastrzębia** 1580, **Fil z Szlachtowej** 1591, **Grzegorz z Gosprzydowej** 1588, **Iwan z Olszanicy** 1591, **Ambroży z Bączej** 1638, **Bartosz z Dobrej** 1613, **Bartyzel z Kadczej** 1627, **Błażej z Łęki** 1626, **Grigier z Lipian** 1626, **Jakub z Biegonic** 1603 (Bubak).

З другої половини XVI ст. польські форми поступово починають витісняти латинські, і вже у першій половині XVII ст. польські аналітичні форми кількісно переважають. У XVI ст. латинські форми ще мають місце поряд з польськими як означення тих же самих осіб, напр.: **Bartholomeus de Zarzecze** 1560 ~ **Bartosz z Zarzecza** 1567, **Sebastianus de Znamierowice** ~ **Sebastyjan ze Znamierowic** 1598, **Mikuła de Bliechnarka** ~ **Mikuła z Bliechnarki** 1580 (Bubak). Якщо в XV

ст. латинські форми уживалися практично в 100% аналітичних форм, у XVI ст. – у 85%, то вже в XVII ст. вони фіксуються лише у 8% аналітично виражених іменувань. Такий стан речей може підштовхнути до думки про те, що польські аналітичні форми, що зрідка починають фіксуватися у XII ст., встановилися під західним впливом. Й. Матушевський так і пише: "Під впливом латині в польській мові, як і у французькій і німецькій, утверджується латинська модель: Johannes de N." [Matuszewski 1975, 47]. З. Ковалик-Калета дуже обережно ставить питання: чи польські аналітичні назви сформувалися під впливом латинських, чи, може, латинські є канцелярським перекладом народних, польських [Kowalik-Kaleta 1981, 40]. Ми схиляємося до висновку про споконвічний характер цих назв. Те, що неслов'янські мови мають прийменники на кшталт латинської і французької *de*, німецької *von* тощо, які, приєднуючись до топонімів, утворюють ідентифікаційні елементи для іменування осіб, ще не можна вважати західним впливом. А той факт, що слов'янські мови, які не мали ні польського, ні латинського впливу, використовували аналітичні відтопонімні форми, є, на наш погляд, головним аргументом на користь того, що ці форми мають не запозичений характер, а споконвічне походження.

Аналітичні форми відтопонімного означення особи у складі дволексемних антропонімних формул, як відзначає дослідник польської історичної антропонімії Й. Бубак, з другої половини XVII ст. втрачають свою продуктивність і фіксуються лише в трилексемних іменуваннях особи як додатковий – третій компонент [Bubak 1986, 120].

Синтетичні форми вираження відтопонімного означення, які узгоджувалися з власним іменем особи, ставали дедалі продуктивнішими. Вони використовувалися паралельно з аналітичними формами, які приєднувалися до імені на основі прилягання, пор.: **Johannes de Pławca** 1492 ~ **Johannes Pławecki** 1493, **Jakobo z Barcic** ~ **Jakobo de Barcice** ~ **Jakobus Barcicski** 1522, **Adamo de Biegonice** ~ **Adami Biegoński** 1555, **Valantinus z Radziejów** ~ **Valantinus Radziejowski** 1562, **Martino de Roszkowice** ~ **Martinus Roszkowski** 1563, **Urbanus Zarzecki** 1567 ~ **Urbana z Zarzecza** 1568, **Johanni de Bobowa** 1567 ~ **Joannes Bobowski** 1584 (Bubak). Загалом аналітичні форми в період прізвищеутворення були менш продуктивними. Абсолютно правим є С. Роспонд, який пояснює заміну аналітичних форм синтетичними та-

ким чином: збереження аналітичних форм було можливе в мовах аналітичного типу, яким не властиві така еластичність і багатство формантів, що притаманні мовам слов'янським [Rospond 1978, 425].

Відтопонімні означення синтетичної будови можна поділити на дві групи. Одну з цих груп складають субстантивні іменування з суфіксами *-anin* (**Dąbrowianin** 1601, **Krakowianin** 1601, **Tarnowianin** 1631), *-czyk* (**Krakowczyk** 1535, **Lubelczyk** 1561, **Gnieźnieńczyk** 1601, **Samborczyk** 1610, **Bobowczyk** 1579, **Górowczyk** 1549), *-ec* (**Morawiec** 1566, **Orawiec** 1641), *-ita* (**Ciężkowita** 1545, **Krakowita** 1550, **Poznanita** 1580, **Sieciechowita** 1605). Але на тлі синтетично виражених відтопонімних ад'єктивів вказані найменування видаються малопродуктивними. Найуживанішим варіантом АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* є іменування з другим компонентом – відносним прикметником з суфіксом *-ski/-cki*. Продуктивність цієї формули зростає з другої половини XIV ст., а з XV ст. вона стає найпродуктивнішим способом ідентифікації поляків. Аналіз матеріалів різних польських теренів підтверджує загальнопольську тенденцію до поширення іменувань даної антропонімоформули [Kamińska 1986, 177–178].

Мовний узус передбачає постпозицію відтопонімного означення (як і інших додаткових до імені елементів) в даній антропонімоформулі, напр.: **Stanislaus Bartodziejski** 1489, **Clemens Bobowski** 1488, **Mathias Bronowski** 1490, **Johanne Długołęcki** 1489, **Nicolao Gabański** 1491, **Petrus Gołkowski** 1481, **Petrus Kaliski** 1491, **Petrus Korszeński** 1492, **Gregorius Łubieński** 1482, **Petrus Podoliński** 1499, **Petri Porębski** 1493, **Mathie Biecki** 1555, **Martinus Bielecki** 1558, **Lodlvico Doliński** 1577, **Albertus Gliński** 1599, **Martino Górowski** 1593, **Joannes Jaźwiecki** 1551, **Blasius Jedliński** 1594, **Michaeli Jodłowski** 1513, **Stanislaus Kobylski** 1561, **Joannes Kozłowski** 1556, **Andrzej Badowski** 1687, **Walanty Baliński** 1614, **Szymon Bieniowski** 1698, **Joannes Bocheński** 1604, **Błażej Czyżycki** 1698, **Marcyjan Gierowski** 1700, **Szymon Gwoździecki** 1698, **Wojciech Pławecki** 1698, **Jan Wielowiekski** 1612, **Kasper Wolski** 1698, **Grzegorz Zarabski** 1698, **Jan Zawadski** 1607 (Bubak). З XVI ст. у документах фіксується невелика кількість дволексемних іменувань даної формули з інверсією компонентів, напр.: **Barycki Jan** 1561 ~ **Jan Baricki** 1567, **Czaczowski Damian** 1580, **Jedliński Blasio** 1598 ~ **Blasius Jedliński** 1595, **Kosnowskiemu Krzysztofowi** 1583, **Nieszkows-**

ki Stanislaus 1541, **Bęhnowski Wacław** 1613, **Jarzębińskiego Iwana** 1611, **Siewierski Jędrzej** 1616 ~ **Jędrzej Siewiorzski** 1620, **Sławiński Wawrzyniec** 1633, **Wisłocki Paweł** 1649 (Bubak). Й. Бубак вважає, що варіант АФ *відтопонімне означення + особове ім'я* є відображенням мовленнєвої, розмовної системи й з'являється в документах з менш офіційним характером ідентифікації [Bubak 1986, 138].

У грамотах першої половини XIII ст. антропонімні формули уживаються здебільшого для того, щоб розрізнити в спільному документі двох осіб, що мають однакові хресні імена: **Jacobus filius Boziuogij** та **Jacobus de Cumnin** [Grzybowski 1237] , а в інших випадках їх в силу узуса назвали б однолексемно. Саме ідентифікаційними потребами, а не необхідністю вираження урочистості або іншими стилістичними мотивами керувався писар при вживанні багатолексемних назв. Так, при номінації скромного невідомого слуги, що приїхав у місто з церковного села, використана антропонімічна синтагма **Nicolaus condam Lanthcowski nunc moratur circa Florianum** [Grzybowski 1394] тільки через необхідність у найточнішому визначенні особи. Через кілька століть, коли дволексемні антропонімні формули міцно вкоренилися в офіційному діловодстві Польщі, потреба в уточненні суб'єкта, якого було названо дволексемно, розв'язувалася приєднанням третього компонента. А тому з XVI ст. в польських джерелах все частіше з'являються трилексемні антропонімні формули.

При зміні місця проживання людини або місцезнаходження її власності відповідно замінювалося і відтопонімне означення у складі формули іменування. Інколи поряд з іменем вживалися обидва відтопонімні означення. Трилексемна АФ *особове ім'я + відтопонімне означення + відтопонімне означення* стає досить уживаною у документах з XV ст. За структурою і другий, і третій її компоненти можуть бути виражені як синтетично, так і аналітично. На цій підставі в межах даної АФ виділяються чотири граматичні варіанти:

а) синтетично-синтетичний, напр.: **Stanislao Boczkowski al. Strósk**i 1522, **Nicolai Jodłowski al. Zabłotni** 1599, **Albertum Słabaszowski Zabrzeski** 1690;

б) аналітично-аналітичний, напр.: **Fil z Szlachtowej z Silniku** 1591, **Piotr z Grabskiego od Muszyny** 1613, **Piotr z Obgarta spod Lubownie** 1611;

в) аналітично-синтетичний, напр.: **Petrus de Vetusta Sandecz cognominatus Barwa(l)czski** 1509, **Mikołaj z Dobrociesza, którego po żenie Ślązaczkiem [zową]**1577;

г) синтетично-аналітичний, що, на відміну від трьох попередніх, підтверджений значною кількістю прикладів: **Stanislaus Bętkowski de Grac** 1491, **Nicolaus Jasieński de Przedonica** 1489, **Wojtek Łącki de Bobowa** 1495, **Johannes Piotrkowski de Tarnów** 1492, **Johannes Starowiejski de Kurów** 1499, **Martinus Białecki de Zakiczyn** 1563, **Martinus Brzezieński de Sandecz** 1525, **Mathia Cieszyński de Wiślica** 1548, **Michaelis Gliński de Sandecz** 1526, **Andreas Górny z Zieleźnikowej** 1568, **Joannes Kamieński de Gorzków** 1576, **Marcin Bartkowski z Sławikowej** 1608, **Wojciech Boczkowski z Starego Miasta** 1610, **Jana Brzeskiego z Przedmieścia** 1667, **Grzegorz Grabowski de Niepołomice** 1645, **Matys Witowski ze Świniarska** 1632, **Jan Wojakowski ze Mszalnice** 1619 (Bubak).

Через те, що саме останній – синтетично-аналітичний – варіант означеної антропонімної формули підтверджується найбільшою кількістю фактів, його можна вважати інваріантом АФ *особове ім'я + відтопонімне означення + відтопонімне означення*. Про типовість цієї структури у польській мові свідчить й той факт, що в XVI – на початку XVII ст. в документах фіксуються випадки, коли ідентифікація людини здійснюється двома відтопонімними означеннями від єдиної твірної основи, напр.: **Kasper Brzeziński z Brzezin** 1588, **Joanne Gabański de Gabań** 1521, **Joannes Grąbiński de Grąbinice** 1501, **Wojciecha Królewskiego z Królowy** 1599, **Isztwan Murański de Castro Murań** 1595, **Valentinus Owczarski de Owczary** 1501, **Klemens Roszkowski de Roszkowice** 1507, **Bartolomeus Niebylski de Niebył** 1601, **Wojciecha Jachowskiego z Jachówki** 1628 (Bubak). Наведені іменування, хоч вони й не є масовими, та несуть важливу інформацію для історика антропонімії, оскільки свідчать, що ад'єктивні відтопонімні означення з XVI ст. вже втрачали мотивуючий зв'язок між твірною основою, котра служила для ідентифікації особи, і самим суб'єктом номінації, а отже, потребували уточнення.

Потребою в достатній актуальності іменування пояснюються й факти елімінації особового імені в аналізованій антропонімній формулі, репрезентованій варіантом *відтопонімне означення + відтопонім-*

не означення, напр.: **Jodłowski de Tarnów** 1490, **Jodłowski z Grybowa** 1616, **Maniecki z Zabawy** 1596, **Kamieński z Gorszkowic** 1600, **Piekielski de Jańcowa** 1560, **Szówskiemu z Chomranic** 1595, **Witowski de Mała Wieś** 1562, **Frankowski de Spisza** 1644, **Górnemu z Gołąbkowic** 1626, **Jasieński z Sącza** 1606, **Kącki z Nowej Lubownie** 1613, **Kosecki z Tymbarku** 1611, **Ługowski z Sącza** 1626, **Rogalski z Sącza** 1629, **Szpitarski z Sącza** 1616, **Malecki z Koniuszowej** 1627, **Michałowski z Mogilna** 1626, **Osuchowski z Wieliczki** 1628, **Raczkowski z Chełmca** 1629, **Rokicki z Muszyny** 1621, **Wierzchowski z Lubownie** 1635, **Witkowski z Ptaszkowej** 1608, **Wolski z Grodu** 1619 (Bubak).

Серед уживаних трилексемних найменувань виділяється АФ *особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення,* що, залежно від способу вираження третього компонента формули, також може вживатися у двох варіантах:

а) синтетичному, напр.: **St. Grot Bartodziejski** 1490, **Thomasz Brodacz al. Trębski** 1600, **Nicolaus Darmochod al. Skroniowski** 1568, **Johannes Wnęk Ostrołącki** 1525, **Jan Pomietło Łazowski** 1667, **Błażeja Chwasta Maszkowskiego** 1652, **Piotrem Pasterzem Lenartowskim** 1580;

б) аналітичному, напр.: **Johannis Wilk de Wielopole** 1497, **Jacobus Stodoła de Biecz** 1493, **Wojtek Ślimak de Zabełcze** 1499, **Martinus Goły de Gołąbkowice** 1596, **Jan Kozieł z Piwnicznej** 1600, **Jan Skwara z Nawojowej** 1579, **Wojtek Twardy z Rozdziela** 1595, **Joannes Wierny de Chełmiec** 1601, **Seb(astian) Czudo z Paszyna** 1638, **Matyjasa Kiełbasę z Zabełcza** 1673 (Bubak).

У XVII ст. фіксуються рідкісні випадки паралельного використання обох варіантів цієї формули для іменування того ж самого денотата, пор.: **Jana Pomietła z Łazów** 1663 / **Jan Pomietło Łazowski** 1667, **Błażej Chwast z Maszkowic** 1637 / **Błażeja Chwasta Maszkowskiego** 1652 (Bubak). Правда, аналітичний варіант цієї антропонімної формули є поширенішим, тому ми кваліфікуємо його як основний.

З точки зору порядку компонентів інваріантом ми вважаємо АФ *особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення*, враховуючи високу питому вагу іменувань з наведеною позицією антрополексем. Варіант АФ *особове ім'я + відтопонімне означення + прізвисько* підтверджуються порівняно незначною кількістю ілюстрацій: **Stanislai**

Boczkowski dicti Grzywa 1572, **Petrus de Łużna Szalony cognomine** 1519, **Martinus Skroniowski al. Darmochod** 1565, **Bartosz Juraszowski Nietiperz** 1611, **Mathia Stróski al. Świnka** 1601, **Jana Trębskiego, którego zwano Kisłem** 1603 (Bubak), на підставі чого ми кваліфікуємо їх як інверсійний варіант аналізованої антропонімної формули.

У межах аналізованої структури виділяється значна група найменувань, в яких прізвисько утворюється від назви діяльності особи, напр.: **Iwan Bednarz z Nowej Wsi** 1599, **Mathias Kowal de Białawoda** 1563, **Walanty Kramarz de Brzezna** 1579, **Paweł Młynarz Gołkowski** 1601, **Aleksander Sołtys Czyrski** 1623, **Marek Kotlarz z Lublina** 1616, **Klimont Krawiec z Bobowej** 1611. Тільки в цій групі іменування з прямим та інверсійним порядком компонентів представлені рівномірно, питома вага іменувань з другим членом – відтопонімним означенням і третім членом – прізвиськом за професією, напр.: **Nicolao Gabański Notarius** 1491, **Wojtek Sokołowski Faber** 1493, **Macieja Boczkowskiego Wójta** 1567, **Jana Gniewieńskiego Przysiężnika** 1568, **pana Jakuba Górskiego czapnika** 1600, **Grzegorz Brzecki, klucznikiem jest teraz** 1690, **Stanisław Cichowski Kowal** 1621, **Stanisław Łęczycki Ptaśnik** 1698, **Marcin Śliwowski Cyrulik** 1608 (Bubak). в кількісному відношенні практично дорівнюють інваріанту. Правда, тут звертає на себе увагу залежність між граматичною формою відтопонімного означення та його місцем у складі даної АФ. Якщо до власного імені особи додаються додаткові ідентифікаційні компоненти у вигляді назви за професією та відтопонімного означення, то, як правило, ці додаткові компоненти розташовані таким чином: відтопонімне означення, що виражене синтетично, звичайно займає друге місце в АФ, а назва за професією – третє, якщо ж відтопонімне означення виражене аналітично, то воно пересувається у постпозицію складеної назви.

З XV ст. дуже уживаною стає АФ *особове ім'я + прізвисько + прізвисько за професією.* Як свідчить третій компонент цієї АФ, іменування даної групи використовувалися переважно для ідентифікації жителів міст. Вони становлять чи не найуживанішу формулу ідентифікації міщан. Протягом XV–XVI ст. третій компонент найменування формулюється звичайно латинською мовою, напр.: **Johannes Cycek Sutor** 1490, **Martinus Ciężki Consul** 1489, **Stanislaus Flaszka vector** 1497, **Stanislai Smagacz Notarii** 1498, **Nicolaus Smoła procura-**

tor 1493, **Albertus Mazaniec pellifex** 1500, **Joannis Belt adbocati** 1531, **Nicolaus Bogacz factor** 1566, **Stanislaus Borówka figulus** 1543, **Mathia Dunaj falcifex** 1540, **Petro Dziki Carpentario** 1535, **Joannes Nowinka aurifaber** 1567, **Petrus Warchoł Barbitonsorem** 1598 (Bubak). У XVI ст. поряд з антропосполученнями, де третій компонент є латинською лексемою, з'являються іменування з польськими записами назв ремесла, напр.: **Joannes Świnka Blecharz** 1552, **Maciej Depta służebnik** 1573, **Jana Gargułę Sołtysa** 1582, **Jakobowi Wieczorkowi Cieśli** 1580, **Stanisław Bogacz sługa** 1598, **Wojciech Garbula Bednarz** 1646, **Jan Gąska Krawiec** 1617, **Marcin Jaskółka Sukiennik** 1613, **Kasper Kogut Sirparz** 1618, **Jan Kozdroj Stelmach** 1658, **Piotrowi Obłąkowi Rzeźnikowi** 1615, **Jakub Pych kmieć** 1653, **Jan Siwiec Seleternik** 1619, **Bartosz Słowik kuśnierz** 1698 (Bubak). У цей період фіксуються випадки, коли та й сама особа записана у документах то з латинською, а то з польською назвою, пор.: **Marcinowi Bindasowi kowalowi / Martino Bindas ferrifabro** 1559, **Jacobus Słoma pileator** 1579 / **Jacuba Słomę Czapnika** 1602, **Stanislao Sowa Serrifabro** 1582 / **Stanisława Sowy Ślosarza** 1590. У XVII ст. іменування з польською назвою професії кількісно переважають антропосинтагми з їх латинськими відповідниками. Водночас індивідуальні прізвиська завжди, незалежно від мовного варіанта третього компонента формули, записуються в польському вигляді.

Досить часто в ділових записах фіксуються іменування з аналогічним складом антрополексем, у яких, правда, другим членом антропонімної формули є прізвисько особи за професією, а третім – її індивідуальне прізвисько, наприклад: **Andreas Bednarz Czudny** 1492, **Jozeph Procurator Mleczko** 1493, **Albertus Caldeator Smocz** 1554, **Petro Carpentario Dziki** 1535, **Mathia Falcifex Dunaj** 1540, **Szymon Sartor Sirotka** 1559, **Valentinus Sutor Groch** 1524, **Jan Złotnik Nowinka** 1580, **Jan Kotlarz Stryczek** 1631, **Jzn Kowal Piwko** 1618, **Maciej Młynarz Depta** 1610 (Bubak). У різних документах або у різних частинах одного документа особа може записуватися по-різному, пор.: **Petro Dziki Carpentario / Petro Carpentario Dziki** 1535, **Andreas Czudny Bednarz** 1489 / **Andreas Bednarz Czudny** 1492, **Nicolao Pająk Corrigatori** 1497 / **Nicolaus Corrigator Pająk** 1488, **Mathia Dunaj Falcifex / Mathia Falcifex Dunaj** 1540 (Bubak). Який же з цих варіантів вважати за основний, а який – за варіант з інверсійним порядком компонентів?

Стосовно розташування лексем головним варіантом аналізованої антропонімної формули ми вважаємо іменування з таким порядком компонентів: *особове ім'я + прізвисько + прізвисько за професією.* Основою для цього є, по-перше, кількісне переважання іменувань означеної структури, а по-друге, той факт, що власне прізвисько людини несе більш значущу онімну інформацію, є більш індивідуалізуючим засобом ідентифікації особи, ніж назва за професією. До того ж дволексемні іменування АФ *особове ім'я + прізвисько* є більш типовими і масовими, ніж іменування *особове ім'я + прізвисько за професією*. Не можна також не враховувати й того факту, що трилексемні АФ були ознакою офіційного стилю, а в побуті продовжувала функціонувати однолексемна система, в центрі якої було саме індивідуальне прізвисько. На це натякають синтагми, в яких міститься латинський компонент *dictus (alias, cognominatus, nominatus, vocatus)*, що звичайно знаходиться перед індивідуальним прізвиськом. Важливо, що цей компонент звичайно з'являвся в тих іменуваннях, де індивідуальне прі-звисько займало третє місце: **Bernhardus Carnifex dictus Szkaradek** 1494, **Jacibus Carpentarius dictus Zawada** 1497, **Nicolaus pellifex dictus Małek** 1490, **Valantinus Balneator dictus Ślepy** 1571, **Nicolaus Carpentarius dictus Zielony** 1501, **Petri Pellionis cognominati Kęsy** 1570, **Simoni sartori al. Wołek** 1557, **Nicolai Selatoris dicti Sobiepan** 1560, **Pauli Sartpri dicti Krupa** 1597, **Petro vectore dicto Miska** 1523, **Gallus Faber dictus Toporek** 1568, **Alberto fabri vocati Nosal** 1560, **Jacobi Pileatore dicto Słoma** 1599, **Valentinus Cultrifex vocatus Dudek** 1557 (Bubak) і т.п. У трилексемних найменуваннях, де прізвисько займає інтерпозицію, апелятив *dictus.* фіксується в поодиноких випадках. Уживання антропонімної формули без апелятивного компонента свідчить, на наш погляд, про її усталеність, а отже, розташування лексем *особове ім'я + прізвисько + прізвисько від назви професії* є відображенням інваріанта АФ.

У польській історичній антропонімії АФ *особове ім'я + патронім + відтопонімне означення* характеризується як вельми уживана. Важливо, що третій компонент цієї АФ виражається переважно аналітично (як і взагалі відтопонімне означення, що міститься в периферійній частині будь-якого антропосполучення), напр.: **Nicolaus Ławkowic de Gracovia** 1497, **Stanislaus Marszałkowic de Kamionk** 1497, **Cle-**

mens Balcerowic de Piwniczna 1570, **Stanislao Baranowic de Lipnica** 1510, **Martinum Bartkowic de Zarzecze** 1600, **Joannis Dychowic de Przemyslia** 1588, **Wojciech Karszowic ze Zbludze** 1590, **Laurentium Krawcowic de Maszkowice** 1531, **Martinus Kwartowic de Gorzkow** 1518, **Jacobus Śledziowic de Parva Swiniarsko** 1519, **Jasiek Garczarczyk z Muszyny** 1591, **Petrus Popowiec de Muszynka** 1547, **Nicolaus Grzegorczyk de Wola** 1524, **Jan Hipolicik z Maszkowic** 1576, **Nikołaj Błaszkowicz z Witowic** 1615, **Szczęsnemu Bieńkowiczowi z Rychwałdu** 1616, **Kaspra Dziurkowica z Jarosławia** 1645, **Wojciech Frankowicz z Nawojowej** 1625, **Andrzeja Gładyszowica z Lipnice** 1669, **Urbana Kozakowica z Maszkowic** 1688, **Jan Szymkowicz z Żeleźnikowej** 1625, **Piotra Wydankowica z Świniarska** 1691, **Andrzej Zychowic z Starego Miasta** 1616, **Marcina Sobieszczyka z Krasnego** 1644, **Andreas Dawidek z Grybowa** 1613, **Matyjas Michałek z Tylmanowej** 1644 (Bubak). Варіант АФ з синтетично вираженим відтопонімним означенням представлений поодинокими випадками фіксації, пор.: **Stanislao Markowic Paszyński** 1582, **Johannes Hajduczek dicti Kamieński** 1545, **Joannes Szmitek dictus Jańczowski** 1551. Інверсія компонентів відзначається вкрай рідкісними прикладами, що датуються переважно XVI ст., пор.: **Jakobus Grabski Klimczyk** 1599, **Paweł Kamieński Sirparczyk** 1600, **Kondrat z Łabowej Adamów syn** 1591, **Paweł Zalejski Kowalczyk** 1600, **Jaśko z Ochotnice Hryców syn** 1613, **Iwan z Olszanicy Forgaczów** 1590 (Bubak).

Трилексемна АФ *особове ім'я* + *патронім* + *прізвисько,* що в допрі-звищевий період відзначається найвищою продуктивністю у росіян, у поляків належить до непродуктивних. Це є свідченням того, що ідентифікація поляків за індивідуальним прізвиськом автоматично виключає зі складу АФ патронім, і навпаки, патронімічна назва в трилексемних іменуваннях не сполучається з індивідуальним прізвиськом. Натомість досить відомою в польській антропонімії XV–XVII ст. є лексико-семантичний варіант цієї антропонімної формули, де третій компонент є прізвиськом за професією, напр.: **Albertus Adamowic Sutor** 1541, **Jędrzej Adamowic Burmistrz** 1598, **Jacobus Bartoszkowic Scabinus** 1549, **Lazarus Filipowic Sutor** 1583, **Stanislao Matyszkowic Farmacopola** 1599, **Andreas Mleczkowic Vicary** 1600, **Mathias Przygodic Bedellus** 1579, **Kasper Bielowic Kowal** 1698, **Bartosz Feliksowicz**

Notarius 1631, **Jan Frankowicz Chałupnik** 1664, **Sebastyjan Irzykowicz Kuśnierz** 1602, **Sebastyjan Piotrowicz Factor** 1602, **Andrzej Nagłowicz Viceadvocatus** 1698, **Cypryjan Piotrowicz Rymarz** 1638, **Szymon Rydzykowic Siodlarz** 1637, **Wojciech Walowicz Pisarz** 1634, **Jakub Paczkowicz Szwiec** 1605, **Wojciech Floryjańczyk Zarębnik** 1698, **Krzysztof Mikulec Kmieć** 1669, **Jan Bratków Saletrnik** 1619, **Wojciech Dziurków Krawiec** 1634 (Bubak). Інверсія компонентів аналізованої структури має місце дуже рідко, пор.: **Stanislaus figulus Tyszkowicz** 1490, **Alberto Fabro dicto Pabianowicz** 1557, **Stanislai Nitratori Długończyk** 1571, **Jan Kotlarz Swirczowicz** 1618, **Sebastyjan Kuśnierz Noskowicz** 1601, **Pawłowi Kowalowi Janusikowi** 1618 (Bubak).

Чотирилексемні іменування фіксуються дуже рідко і є нетиповими для ділового стилю польських документів допрізвищевого періоду.

Додаткові до імені ідентифікаційні елементи у складі антропонімних формул протягом століть ще не мали ознак прізвища, хоча зовні, у плані вираження, могли збігатися з ними. Сини при такій системі носили відтопонімні іменування, що відрізнялися від батьківських, а назви рідних братів, що володіли різними маєтками, не були однаковими. А тому вживання терміна *прізвище* стосовно польських відтопонімних означень до XVIII ст. треба кваліфікувати як неісторичне, його не можна вважати правильним, адже це ще не прізвища, це – допрі-звищеві назви, або прототипи прізвищ. Такі допрізвищеві назви дещо нагадують прізвища у тому разі, коли кілька поколінь сім'ї володіють певним маєтком: і дід, і син, і онук. Тоді така назва передається у спадок із покоління в покоління, внаслідок чого носіями однакової відтопонімної ознаки є і дід, і син, і онук. А все ж її ще не можна сприймати як прізвище в сучасному розумінні цього слова, адже в даному випадку не антропонім передається у спадок, а сама власність, а вже разом із нею онім. Змінюється маєток – змінюється й додаткова до імені назва.

Якщо шляхтич володіє спадковим іменем протягом кількох генерацій, але змінює місце свого проживання і при цьому змінюється особове іменування – це ще не прізвище. А такі випадки були не просто можливі, але й досить типові, тому найменування особи регулювалося узуально, сферою звичаєвого, приватного права. Але як тільки обривається зв'язок між спадковим онімом і актуально розташованою

земельною власністю, як тільки втрачається вмотивованість іменування, відтопонімне означення трансформується у прізвище.

Як і в інших мовах, польські прізвища з'являються в різних соціальних групах населення неодночасно. Передусім прізвище розвивається у суспільної еліти – з останньої чверті XVI ст. [Grzybowski 1958, 500]. Далі від крупних землевласників воно поширюється на найзаможніших міщан, перш за все багатих купців, і вже потім – на бідну шляхту і ремісників. Конституція 1613 р., що передбачала надання привілеїв новій шляхті, а пізніше конституція 1633 р., що ще категоричніше повторювала ці основи, відіграли важливу роль у процесі утвердження додаткової до імені стабільної антрополексеми. Необхідність ведення документації громадянського стану була тим каталізатором, що інтенсифікував стабілізацію офіційних норм іменування поляків. Польські синоди 1539 і 1562 років, а також подальші синоди XVII ст. намагалися запроваджувати рішення Тридентського собору стосовно сумлінного ведення метричних книг. А конституція 1764 р. підтвердила офіційний, суспільний характер церковних метрик.

Більша частина населення у XVIII ст. вже мала прізвище і офіційну АФ *особове ім'я + прізвище*. Але ця офіційна система навіть на початку XIX ст. ще не обіймала усіх верств населення країни, залишаючи поза увагою більшість мешканців сіл, напівсільське населення передмість, бідний міський пролетаріат, а також єврейське населення Польщі. Як правило, ці верстви населення країни ще не володіли прізвищами, хоча й мали різні визначення, що зовні нагадували прізвища, але були ще несталими, змінними у мовленні, здатними замінюватися іншими онімами [Grzybowski 1958, 502-504]. І хоча можна говорити про те, що до поділу Польщі прізвище й офіційна дволексемна АФ *особове ім'я + прізвище* загалом вже сформувалися, та навіть у середовищі шляхти фіксуються випадки, коли одна й та сама особа записана у документах по-різному. Так, у нобілітаційних актах XVII ст. фіксуються факти неоднозначної ідентифікації шляхтича, напр.: **Jan Franciszek Woynowski seu Woynuwicz** 1673; священик містечка Wilamowic на початку XVIII ст. відповідно з власними уподобаннями підписується п'ятьма антропонімічними варіантами: **Fox, Foxius, Fozjusz, Foxowicz, Foxinski**; найменування одного й того ж польського знаного роду здійснювалося кількома деривативними засобами, як **Gromski, Grom-**

kowski, Gromkiewicz, Gromkowicz [Grzybowski 1958, 506]. У зв'язку з тим, що одна людина була носієм кількох додаткових до імені означень, у правовому полі акцент робився не на сталість, незмінність найменування, а на його здатність до актуальності ідентифікації, тобто на такому іменуванні особи, яке за даних обставин не буде сумнівним щодо неї в момент здійснення юридичної дії, укладання документа тощо. У такому контексті логічним явищем було, наприклад, додаткове означення певної людини тією мовою, якою складено документ у цілому. А тому та сама особа у різних грамотах могла бути записаною по-різному: **Niger, Schwarz/Czarny; Faber/Kowal; Bohemus, Beme/Czech** [Grzybowski 1958, 494], **Jacobo Caldeatore** 1499/ **Jacobo Kotlarz** 1501, **Petrus Dealbator** 1515/**Petrus Blecharz** 1516, **Stanislaus Mensifex** 1502/**Stanislao Stolar** 1490, **Joannes Pileator/Joannes Czapnik** 1514 (Bubak). Та, однак, такі назви були не перекладом оніма на іншу мову, а тільки різними описами даної особи.

Упорядкування такого антропонімічного різнобою почало здійснюватися вже після розподілу Польщі між Росією, Прусією та Австрією. Йосиф II цісарським патентом від 23 липня 1787 р. наказав надати прізвища громадянам імперії протягом двох років. На території, що була анексована Прусією, акція надання прізвищ почалася на основі королівського едикту від 1796 р., далі її проводили на основі едиктів від 1797 і 1812 років. Очевидно, ці постанови виконувалися не послідовно, оскільки є розпорядження російських властей (князя-намісника) від 27.03.1821 р. про потребу прізвищ для євреїв. Офіційному постанню прізвищ сприяв також спеціальний кодекс Наполеона 1804 р., котрий у 1808–1811 рр. був поширений на нові території. У пруській частині поділеної Польщі у 1816 і 1822 роках виходили розпорядження про кару за самовільну зміну прізвища, а в австрійській – аналогічний декрет з'явився у 1826 р. Цьому ж сприяв і перепис населення 1804 р., що вдосконалював ведення метричних книг і записів громадянського стану [Grzybowski 1958, 507–510].

Аналіз різних формул ідентифікації особи у Польщі до кодифікації дволексемної АФ *особове ім'я + прізвище* дозволяє дійти висновку про співіснування у цей час дво- та трилексемних антропонімних сполучень. Дволексемні антропонімні формули для номінації громадян Польщі виявилися ідентифікаційно достатніми, на відміну від росій-

ських, адже у XVI–XVIII ст. додатковим їх компонентом більш ніж у 80% випадків [Wolnicz-Pawłowska 1993] була назва слов'янського походження. А тому навіть при загальній тенденції до скорочення репертуару особових імен дволексемна АФ мала всі умови для кодифікації. Отже, кардинальний шлях польської антропосистеми в плані кількісного складу компонентів схематично має такий вигляд: однолексемні антропоніми → дволексемні АФ → трилексемні АФ → дволексемні АФ. Він виразно свідчить про співіснування в антропосистемі двох протилежних тенденцій: тенденції до розширення меж антропонімної формули і тенденції до її скорочення.

Результатом процесу встановлення прізвища і офіційної антропонімної формули, необхідних для юридичних потреб визначення суб'єктів права, для офіційної, ділової комунікації, стала не тільки ідентичність документального запису громадян, але й (головним чином, серед сільського населення) глибока безодня між засобами визначення особи в її повсякденному спілкуванні та канцелярським способом ідентифікації індивіда. Але ця безодня із часом нівелюється. І якщо старше покоління зберігає в усному мовленні давні формули іменування, то молодь частіше використовує елементи офіційної АФ.

5.2. Еволюція антропонімних формул у чеській та словацькій мовах

Дослідження історії чеських і словацьких антропонімних формул у спільному підрозділі визначається спільною долею, яку переживали ці близькоспоріднені народи. Рання держава Само і Великоморавське князівство на зорі історичної епохи, однакові умови переходу від родового устрою до феодалізму, особливості поширення християнства та утвердження його за римсько-католицьким взірцем, німецька колонізація, входження до складу Габсбурзької імперії у період формування прізвищ і офіційної антропонімної формули, утворення словацької національної мови у наступний період (кінець XVIII – початок XIX ст.), коли основні принципи сучасної антропосистеми вже були сформовані – всі ці чинники наклали спільний відбиток на розвиток антропонімних формул чехів та словаків.

У язичницький період чехоморавани, подібно до решти слов'ян, використовували однолексемну систему ідентифікації особи. У ранніх

писемних пам'ятках при називанні однієї особи завжди вживається одне ім'я. Найменування перших історично засвідчених князів сформульовані однолексемно: *Моймир, Прибіна, Ростислав, Коцел, Святополк* (IX ст.). Такий же стан речей зафіксований записами іменувань вельмож князя Прибіни, а також записами на краях Цивідальського євангелія [Stanislav 1939–40; 1947–48]. Після прийняття християнства антропосистема предків чехів і словаків поповнилася канонічними іменами, а внаслідок німецької колонізації – онімами германського походження. У другій половині XIV ст. етимологічний склад імен має такі пропорції: слов'янські імена – 43%, християнські – 27%, німецькі – 30%. Очевидно, їх набір відповідав ідентифікаційним потребам давнього соціуму, адже дволексемні антропонімоформули, судячи з аналізу податкового реєстру Плзенського краю 1379 р., утворюють периферійну частину антропонімікону цієї пам'ятки – менше ніж 2% [Rožemberski 1990, 57]. Після занепаду Великоморавської держави її населення ще протягом досить тривалого часу використовувало однолексемний спосіб ідентифікації особи, про що красномовно свідчать писані латинською мовою пам'ятки – Zoborska listina 1111 р., Bzovícka listina 1135 р., джерела дипломатичної писемності – Slovenský diplomatár до 1260 р., Slovenský regestár 1301–1323.

Після XIII ст. ситуація щодо визначення особи починає змінюватися. Це проявляється в появі додаткових до імені компонентів, у ролі яких використовуються патроніми, позначення родинного або соціального стану, етнічної приналежності або місця походження чи проживання: **Andreas Ruphus** 1236, **Simon Yspanus** 1243, **Ivanca Calvus** 1251, **Haints Ungarus** 1258 [Majtán 1994, 32]. З XIV ст. у писемних джерелах починають з'являтися антропонімні синтагми з трьома або навіть чотирма онімами, наприклад: **Johannes filius Petri filii Omodej** 1305, **Georgii filii magistri Nicolai filii Byter** 1321, **Andrea filio Dyonisy de Imbregh de genere Koplon** 1310 [Majtán 1994, 32]. Така докладна деталізація особи була зумовлена не тільки неусталеністю системи іменування і відсутністю прізвища, але й наявністю великої кількості тезок. Навіть у межах однієї пам'ятки знаходимо згадування кількох осіб, що носять однакові імена [Majtán 1994, 32]. Так, ім'я *Andrej* мають три денотати, і згадуються вони у межах 1302–1309 рр. Перший – Андрей із Крчави, який мав братів Мікулаша, Петра та Ваврінця

(1302), другий – з Гонту, мав братів Яна та Міхала (1304, 1304), третій мав брата Ладіслава (1306, 1309). Отже, деталізація особи не була зайвою або надмірною – вона була викликана потребами конкретної ідентифікаційної ситуації. Історичні джерела свідчать, що соціальною основою необхідності додаткових до імені компонентів було пожвавлення в XIII–XIV ст. економіки Чехії та Словаччини. Щоб зацікавити селян в освоєнні нових земель, феодали йшли на деякі поступки, зокрема, на визнання за селянами спадкового права на землю. У цей же період на селі посилюється процес майнової диференціації [История южных и западных славян 1979, 72–73]. А спадкове майнове право було основним зовнішнім до мови поштовхом, який зумовлював розвиток антропонімних формул. А оскільки мовою ще не були вироблені сталі конструкції для деталізованої ідентифікації осіб, у цей період контексти з більш точною ідентифікацією особи ще не переважають на тлі однолексемних іменувань, а при уточненні особового імені людини частіше за все виступають описові іменування з аналітично вираженим патронімом.

Вірогідно, протягом XIII–XIV ст. одна особа була носієм двох імен – християнського і слов'янського. Коли ці оніми сполучалися в межах одного складеного іменування, споконвічне ім'я приєднувалося до церковного опосередковано, за допомогою слова *dictus (*тобто *званий)*: **Petri dicti Toth** 1301, **Paulum dictum Hraja** 1303, **Petro dictus Pyrus** 1311, **Paulus dictus Treba** 1313, **Jakobo Roh dicto** 1314, **Nikolaj dicti Stojan** 1319, **Mico Lathka dictus** 1322 [Majtán 1994]. Головною складовою частиною таких іменувань переважно було споконвічне ім'я. М. Майтан наводить приклад, коли протягом 1306–1322 рр. одна й та сама особа згадується 16 разів: один раз наводяться обидва імені – **Andreas dictus Bychke** 1322, тринадцять разів денотат названий слов'янським іменем і тільки два рази – канонічним [Majtán 1994]. Отже, можна вважати, що в XIV ст. в живому мовленні споконвічні слов'янські оніми ще переважали над канонічними.

У процесі еволюції головним компонентом іменування чехів і словаків стає хресне ім'я, яке протягом століть було основним, а то і єдиним іменуванням особи. Тому давні списки подекуди аж до XVIII ст. складалися за хресними іменами. Наприклад, у Малому Болеславі за прізвищами списки почали складати в книгах одруження і поземельних кни-

гах лише з 1752 р. [Beneš 1962, 6]. Найнижчі верстви населення продовжують іменуватися однолексемно навіть у XVIII ст. [Mazúr 1975, 163].

Діахронічне дослідження антропонімії населення, що проживає у межах обмеженої території протягом XIII–XVIII ст., дозволяє виділити два етапи в становленні антропосистеми: 1) XIII–XV ст., коли переважав однолексемний спосіб номінації особи; 2) XVI–XVIII ст., коли для ідентифікації використовувалися, як правило, дволексемні антропонімні формули [див. Liptov]. Ця періодизація стосується загалом антропонімії шляхти. Звернення до решти соціальних та етнічних груп свідчить про неодночасність поширення в них дволексемного способу номінації особи. Так, серед чеських і словацьких селян у другій половині XV ст. 75% всіх антропонімів становили однолексемні назви [JV], навіть у середині XVII ст. кількісно переважав однолексемний спосіб іменування. Так, серед 333 чоловічих антропонімів, що належали простолюдинам у Списку жителів Високого Мита 1651 року, більше половини (50,45%) сформульовано однолексемно [Dvořák 1986, 36].

Водночас дослідники звертають увагу на повторення однакових імен у різних денотатів. Серед найуживаніших виділяються імена *Ján, Juraj, Matej, Vaclav, Peter, Mikuláš* та деякі інші. Так, ім'я *Ján* на деяких територіях охоплює 19–23% чоловічого населення [див. JV; Liptov]. Необхідність розрізнювати однакові імена різних носіїв у ситуації, коли суспільство користувалося досить обмеженим числом особових імен, вирішувалася в межах однолексемної антропосистеми деривативними засобами (*Hanko, Hanus, Hans, Jan, Jančo, Janco, Jano, Janoš, Januš, Joannis*), і кожен зі словотвірних варіантів у мовленні виступав як окремий знак для номінації іншого суб'єкта, а не варіантом імені. Очевидно, землеробська селянська громада була однорідною і зберігала давні традиції побуту слов'ян, а тому в XV–XVIII ст. ще не потребувала дволексемних особових іменувань. Цього не можна сказати про жителів німецьких поселень, які формувалися у XIII ст. внаслідок політики прикордонної колонізації. Серед німецьких селян однолексемні антропоніми становили лише 22%. Близьким до цього було співвідношення між одно- та дволексемними антропонімами в документах, де перераховано жителів міст. Переважна більшість чеських і словацьких міщан, подібно до німецьких селян, уживають у цей пері-

од дволексемні власні назви, однолексемні ж трапляються лише в 17% фіксацій [Cuřín 1969, 692]. Це пов'язано передусім із соціальними потребами міста, а також із розвитком ремесел і торгівлі. Соціальні потреби були підкріплені німецьким впливом і модою – тенденцією наближення ідентифікації міщан до іменування вищих верств населення.

Враховуючи, що, по-перше, офіційна система іменування особи формувалася спочатку серед представників пануючого класу населення, а по-друге, той факт, що іменування еліти, порівняно з номінацією простолюдинів, в ранньописемних документах усіх етносів кількісно значно переважає, про зміни в антропосистемі можна вести мову, враховуючи трансформацію способів іменування і їх співвідношення саме в цьому соціальному зрізі. Крім того, як свідчить соціолінгвістична інтерпретація пам'яток, іменування міщан у структурному аспекті практично не відрізнялися від іменування шляхти.

XV ст. для згаданих суспільних прошарків було переломним у плані розвитку антропонімійної системи. Як видно із записів Жилінської книги [Chaloupecký 1934, Ryšánek 1954, Kuchár 1984], в іменуваннях жителів міста переважають у цей час дволексемні найменування. За даними Р. Дворжака, який досліджував розвиток антропосистеми жителів міста Високе Мито, однолексемний спосіб ідентифікації особи становить у XV ст. 20,04% [Dvořák 1986, 29], кількісно переважають дволексемні іменування. В основі більшості з них лежить АФ *особове ім'я + прізвисько*. Це відрізняє антропонімійну систему чехів і словаків від решти слов'ян, адже у східних і південних слов'ян серед багатолексемних іменувань переважала формула з патронімом у другій частині. На типовість для чехів і словаків наведеної антропонімної формули у період, що передував усталенню прізвищ, вже вказувалося в антропонімічній літературі [див. Beneš 1962, Blanár 1961, Cuřín 1969, Mazúr 1975 та інші]. У XV ст. прізвиська вже могли передаватися в спадок, але такі факти ще не є типовими. Частішими є приклади, коли особові імена батька й сина доповнюються різними прізвиськами: **s Janem Koktánkem, synem Jiry Bebtavého** 1456, **Jan Turek, syn nekdy Václavuov, Chalupa rečeného** 1456, **Jan rečený Pštros, syn nekdy Vanka Zlého** 1468 [Beneš 1962, 7]. Прізвиська ще не були офіційними, кодифікованими, а тому вживалися відповідно до мовного узусу та потреб ситуації. З одного боку, одна й та сама особа в різних контек-

стах може бути названа різними прізвиськами: **Valentinus Faber** 1460 / **Walent Kowacz** 1466, **Benedictus Cultellifaber** 1444 / **Benedictus Nozer** 1451, **Michalko Ssiecz** 1460 / **Michael Sutor** 1462 [Majtán 1994], **Jan Koza, alias Skerzidlo** 1399, **Jakub čurda, jinak Král** 1613 [Beneš 1962, 6], з другого – саме прізвисько виступало в документах цієї доби в різних фонематичних і дериваційних варіантах, що свідчить про нестабільність, мінливість цього типу іменувань: **Mykolay Hostek** 1466 / **Mikulass Hostko** 1469, **Martin Panko** 1462 / **Martin Panek** 1462, **Hrzehorz Mokropisk** 1460 / **Gregor Mokropisky** 1464 / **Gregor Mokry** 1469, **Mikolassem Nosskem** 1451 / **Nicolaus Nosko dictus** 1457 / **Mikolassowy Beznosowy** 1453 / **za Mikulassem Beznosym** 1485 [Majtán 1994], **Wenceslai Cwoczek** 1429 / **Wenceslai Czwok** 1434, **Martino Pezcenie** 1493 / **Martinus Peczenka** 1492, **rezník Jan Težký či Silný** 1429, **štepan Zabitý, jinak zvaný štepánek Nedobitý** 1411 [Beneš 1962, 7]. Вживання різних варіантів прізвиськ і різних прізвиськ на визначення одного денотата є додатковим аргументом на користь того, що прізвисько в XV ст. ще виконувало допоміжну, не визначальну функцію. Головним компонентом вказаних антропосполучень залишалося ім'я особи.

XVI ст. в розвитку антропонімійної системи чехів і словаків характеризується такими особливостями: а) різким зменшенням кількості однолексемних іменувань: якщо ще у XV ст. їх питома вага становить 20%, то в XVI ст. – лише 2,8% [Dvorák 1968, 31]; б) зростанням кількості прикладів, що свідчать про початок спадковості прізвиськ. Однак це ще не є свідченням перетворення прізвиськ на прізвища у масовому масштабі, адже типовою залишається наявність різних прізвиськ у батька й сина, у рідних братів: **po smrti Jakuba Laurina, Petr Pačkoza, bratr téhož ...** 1500, **na Augustina Vetrovského a... na... šimona Vorla, bratra jeho**1589 [Beneš 1962, 7]. Такі явища характеризують усю територію проживання чехів і словаків.

Джерелом прізвиськ чехів і словаків були ті ж самі оніми, що й у інших слов'ян – за індивідуальними зовнішніми чи внутрішніми ознаками особи, за походженням, за видом занять. Але найвагомішу роль тут відігравали назви за професією поіменованої особи. Так у мові відображався високий рівень розвитку ремесла, особливо в чеських містах. Ремісники, діставши основи професії, отримували й нові імена. Й. Бенеш пише: "Для позначення того, що учень виходив із

батьківського і майстрового підручного, підмайстер отримував в додаток до існуючого наймення нове – чи то від майстра після виголошення клятви підмайстром, чи то від підмайстрів на зборах" [Beneš 1962, 9]. Документи тієї пори зберегли цехові прізвиська, наприклад: **Stach, po remesle Procházka** 1695, **Umrel Rehor Boranovský z Bytešky, konvár... Byl vuobec jmenován po remesle Kríčko** 1599 [Beneš 1962, 9].

Крім АФ *особове ім'я + прізвисько,* для антропосистеми цих західнослов'янських народів досить типовою є АФ *особове ім'я + назва за оселею.* У таких найменуваннях за умов неусталеності антропонімійної системи й відсутності спадкового прізвища доповнення імені особи назвою будинку, де вона мешкає і яким володіє, – досить змістовний спосіб ідентифікації. Назва за маєтком часто зберігає ім'я роду або особи, які вже давно зникли, адже найменування попереднього господаря будинку часто переносилося на нового власника, що походив зовсім з іншого роду. Вірогідно, поява іменувань означеної формули була пов'язана зі статутами чеського князя Конрада Оти 1189 р., коли вперше було юридично закріплене спадкове право на володіння землею [История южных и западных славян 1979, 68]. Й. Бенеш наводить багато прикладів звичаю доповнення особового імені назвою за оселею зі старочеських джерел XV–XVII ст. Так, коли в 1404 р. **Martin ze šestajovic** купив будинок у особи, що звалася **Jan Chudoba**, його стали називати **Martin Chudoba.** У Старому місті на **Kožne ulice** в XIV ст. одним із домовласників був **Jan Brunhauser.** У 1414 р. його будинком володів **Petr z Klatov**, якого називали **Petr Brunhauser.** У будинку, яким у 1348 р. володів **Jan Halér**, у 1507 р. проживав **Burian Halér**, а в 1576 р. – **Anežka Halérová** [Beneš 1962, 10]. Отже, ім'я колишнього господаря будинку впродовж століть передавалося у спадок людям, що були представниками різних родів. Такі факти є яскравою ілюстрацією на користь того, що іменування за оселею було більш стабільним, а тому й більш ідентифікаційно ефективним, ніж індивідуальне прізвисько.

Документи свідчать про те, що в селах – навіть частіше, ніж у містах – новий господар із чужого роду також діставав іменування за колишнім власником. Цьому сприяло, крім консерватизму жителів сіл, також те, що поміщики проводили реєстрацію ремесла у більшості випадків за іменем первісного господаря, про що свідчать юридичні

тексти. Наприклад, людина, що зветься **Petr Matejka**, в іншому місці грамоти 1653 р. записа як **Petr na Matejkove grunte** [Beneš 1962, 10]. Подібні записи з'являлися не тільки в грамотах про купівлю будинку, але й тоді, коли чоловік після одруження переходив жити до оселі дружини. У 1653 р. фіксуються такі приклади: **Pavel Pohan**, власне **Pavel syn Petra Kubiše**, зветься так, оскільки приженився до **Pohanove vdove; Jakub Skuhráček** іменувався до шлюбу **Jakub Plocek**, але коли перейшов жити до дружини – дочки **Václava Skuhráčka**, змінив своє імення [Beneš 1962, 10]. Усі ці приклади, що датуються XV–XVII ст., свідчать про неусталеність антропосистеми в сучасному розумінні цього слова. Ідентифікація людини здійснювалася у межах тогочасного узусу. Крім того, наведені факти є свідченням високорозвиненої приватної власності, яка була невід'ємним атрибутом характеристики побуту та соціального устрою західних слов'ян і проявлялася в антропонімійній сфері – це також протиставляло цю групу слов'ян і східній, і – особливо – південній групам.

Про типовість АФ *особове ім'я + назва за оселею* у чехів та словаків свідчить той факт, що навіть у сучасному неофіційному мовленні іменування наведеної формули продовжують функціонувати. Так, досліджуючи живу неофіційну антропосистему сучасної словацької мови, В. Бланар наводить такий приклад: **Ondrej Démuth** з села Hronec у живому мовленні ідентифікується як **Celestín**, таким же неофіційним іменуванням звуться всі представники його родини. В основі цього неофіційного іменування – назва будинку **u Celestínov** [Blanár 1969, 682].

Суцільне дослідження чеського села Моравське Кініце показує, що ще кілька десятиліть тому більше половини жилих будинків тут мали свою власну назву, яка поширювалася на осіб, що в них мешкали. Ця власна назва відповідає на запитання *у кого?* й уживається у формі родового відмінка з *чес.* прийменником *u*, напр.: **U Venclů, U Nácků, U Agustýnů, U Ježků, U Tomášů, U Filípků, U Schalopů, U Vincků, U Severýnů, U starostů, U učitelů, U Frantů, U Stodůlků, U Kašparů, U Nechmačů, U Rychtářů, U Mukryhů, U Juránků** [Vermouzek 1974, 188–189]. Деякі з таких назв поширювалися за рахунок додаткового компонента з обставинним значенням, напр.: **U Bernatů pod školou, U Večeřů na chaloupce, U Vojtů v koutě, U Šebků v koutě,**

U Šebků vedle Hoffmannových, U Tesařů u studně, U Tesařů na kopečku, U Ševců v Bránce, інші – з означальним значенням, напр.: **U vrchních Škárů, U spodních Škárů, U prostředních Škárů, U Starý Agustýnky** [Vermouzek 1974, 188–189].

Найбільшу частину цих назв становили найменування за першим господарем оселі (37,7%). Власна назва першого господаря зберігалася й у тих випадках (30,7%), коли нащадок купляв інший будинок або збудовував нову хату чи переходив жити до дружини. Разом з ним давня назва переносилася на інше житло, поширюючись таким чином у просторі. Звичайно ім'я або прізвисько нинішнього господаря не збігається з власною назвою будинку, але відантропонімічна власна назва будинку перетворюється на ідентифікаційний компонент, який приєднується до імені мешканця даної оселі. Так, господарем одного з будинків цього села є **Jozef Veselý**. Його будинок має назву **U Filípků,** тому що в 1820 р. тодішній господар оженився на дочці **Filípa Kříže.** Правда, нинішня родина живе тут більш ніж в трьох генераціях, тому все частіше давня назва замінюється на нову – **U Veselů.**

Отже, назва за будівлею, що була стабільним ідентифікаційним знаком ще у XIV ст., зберегла свою ефективність і донині, що доводить її здатність до успадкування у сучасній живій антропосистемі, а також і те, що й нині прізвиська господарів слугують основою для утворення власних назв оселі: 15% сучасних назв будинків у селі Моравське Кніниці утворено від антропонімів сучасних власників будівель [Vermouzek 1974, 188–189].

Іменування АФ *особове ім'я + патронім* менш характерні для ідентифікації чехів і словаків, ніж попередні. Вони не відіграли такої важливої ролі при встановленні антропонімічного класу прізвищ. Тому й відсоток чоловічих прізвищ у присвійній формі тут зовсім незначний. Щодо граматичної форми патроніма, то тут переважає ад'єктивний аналітично виражений варіант, наприклад: **Behar, filius Semel** 1231, **Nicolaus, filius Detrici** 1233, **Stephanus, filius Nicolai** 1358, **Martinus, filius Andree** 1460, **Aaron Benkov syn** 1585, **Matuss syn Labudov** 1543 (Liptov). Так, якщо у XV ст. іменування з синтетично вираженим патронімом становлять 2,31%, то з аналітично вираженим патронімом – 14,28%. У XVI ст. – відповідно 0,38 і 13,73%. До того ж іменування наведеної антропонімної формули демонструють тенденцію до згор-

тання. Їх питома вага в XVII ст. – 4,97%, у XVIII ст. – 0,33% [Dvořák 1986, 29–35]. Відносно більша кількість іменувань даної структури в XV і XVI ст. пояснюється, очевидно, несформованістю антропосистеми і пошуками найбільш раціональних способів іменування.

Субстантивні патронімічні назви у складі наведеної антропонімної формули не властиві чеській та словацькій антропонімії. Це є ще одною рисою, що кардинально відрізняє її від антропонімії східних і частини південних слов'ян. Невеликий відсоток прізвищ на *-ич* Й. Бенеш схильний пояснювати неправильним переписуванням старих документів, де один і той же звук [ц] позначався по-різному: і літерою *c*, і лігатурою *cz*. Внаслідок цього онім на кшталт **Лобковіц** (від *Лобковці*) діставав помилкового оформлення **Лобкович** і водночас – зовсім іншого граматичного і онімного значення. Із форми родового відмінка множини зі значенням родини, що приєднувався до імені особи на основі керування, він трансформувався у нехарактерний для чеської і словацької антропонімії субстантивний патронім. АФ *особове ім'я + назва родини* у формі генітива досить часто трапляється у старочеських джерелах. Аргументом на користь того, що другий компонент являє собою саме генітивну форму, свідчить його неузгодженість, незмінність навіть при зміні граматичної форми особового імені, пор.: **Jan Tomášovic, jinak Pikart – Jana Tomášovic** 1598 [Beneš 1962, 39]. Донині у чеській мові існує живий узус, за яким сім'я позначається формою родового відмінка множини на *-ovic*. Невеликий відсоток прізвищ побудований на основі родового відмінка – як від ад'єктивів (**Vaškových, Stanovských**), так і від субстантивів (**Mlináréch, Janéch**). Останні побутують здебільшого у найсхідніших чеських теренах [Beneš 1962, 39].

І все ж найтиповішою для чеської і словацької антропонімії допрізвищевого періоду була АФ *особове ім'я + прізвисько*. Статистичний аналіз уживаності іменувань вказаної формули в діахронії свідчить про її стабільність за століттями: у XV ст. питома вага найменувань АФ *особове ім'я + прізвисько* становить 48,4%, в XVI ст. – 54,15%, у XVII ст. – 62,06%, у XVIII ст. – 89,03%.

Прізвиська як спадкові онімні одиниці поширюються протягом XVI–XVII ст., і в деяких випадках можна було б вести мову про прізвище, але термінологічне розрізнення спадкового прізвиська і прі-

звища пов'язане тут передусім з юридичною кодифікацією прізвищ у період владарювання Йосифа II. Розпорядження про обов'язковий характер дволексемної антропонімної формули вперше знайшло застосування на практиці при переписі населення, що входило до складу Габсбузької імперії, у 1784–1788 рр. Це виявилося при оформленні спеціальних рубрик для імені і прізвища у переписних листах, а також в численних інструкціях, виданих королівською канцелярією для переписувачів, де відзначалося, що обидва іменування мають якомога точніше визначати особу. Матеріали перепису, зокрема по місту Пряшів [див. Kotulič 1983, 110], свідчать про те, що наприкінці XVIII ст. офіційна дволексемна антропосистема загалом сформувалася, адже майже 97% населення було охоплене нею.

Інші способи ідентифікації особи залишаються в периферійній частині антропосистеми. Так, навіть всупереч суворим приписам, 3% населення було записано однолексемно, без прізвища. Соціолінгвістична інтерпретація цих відомостей дозволяє твердити, що за допомогою одного імені продовжували називати (і навіть записувати) представників найнижчих верств суспільства – слуг, служанок, покоївок, годувальниць, позашлюбних дітей.

Зустрічаються в переписах і трилексемні антропонімні формули. Це іменування, поширені за рахунок другого особового імені (близько 1% осіб) або за рахунок другого прізвища (близько 2% осіб). В останньому випадку важко однозначно твердити, в якій функції виступають наявні компоненти формули: **Joannes Cziszarik Gajdar, Mathias Palko alis Baal, Joannes Luteran aliter Kristofko, Joannes Hajduk ginač Bramuschka**. Чеський дослідник І. Котулич наполягає на тому, що тут йдеться про два прізвища, одне з яких офіційне, а друге – неофіційне [Kotulič 1983, 110]. Але ми схиляємося до думки про те, що особа, навіть і маючи спадкове прізвисько, за якихось причин була більш відома в суспільстві за своїм індивідуальним, а не сімейним прізвиськом. Такою причиною, як видно з наведених прикладів, могла бути й дуже висока вживаність хресного імені, яке носила певна особа. У будь-якому разі переписувач користувався передусім положенням інструкції – вимогою про необхідність найбільш точного позначення особи.

Отже, на основі даних перепису населення можна зробити висновок про те, що наприкінці XVIII ст. дволексемна офіційна антропонім-

ною формулою *особове ім'я + прізвище* вже проходила завершальний етап свого становлення, трансформуючись із формули *особове ім'я + прізвисько.*

Порівняння наведених матеріалів із відомостями початку XVIII ст., віддаленими від них не тільки півстолітнім періодом, але й патентом Йозефа II, свідчать, що вимоги про обов'язковість цього закону загалом узгоджувалися із логікою розвитку історичної антропонімії чехів і словаків. Так, списки данників словацького міста Пуканець 1725 року показують, що і шляхта, і міщани, і навіть простолюдини у 75% випадків ідентифікувалися дволексемно, АФ *особове ім'я + прізвисько* – цим прообразом офіційної формули іменування: **Michael Kramarik, Andreas Lehotsky, Martin Polyak, Georgius Kralik, Paulus Cibulka** [Mazúr 1975, 162-164].

У сучасних словацькій і чеській мовах одно- та дволексемні антропоніми традиційно вживаються з препозиційним апелятивом *пан*. Цей апелятив являє собою стилістично нейтральне звертання до незнайомої людини, шанобливу приставку чи то до власного імені особи, чи то до прізвища, чи то до дволексемної антропонімної формули. Така сполука позбавлена будь-яких обмежень, що пов'язані з соціальним статусом як поіменованої особи, так і мовця. Вона виконує винятково етикетну функцію.

У минулому вживання апелятива *пан* було обмежене суспільним і майновим станом поіменованого суб'єкта. Так, у переписі жителів міста Високе Мито [див. Dvořák 1986] іменування осіб з апелятивом *пан/пані* становлять відповідно 0,94 і 10,27% у XV ст., 3,26 і 4,49% – у XVI ст., 2,33 і 7,3% – у XVII ст., 0,43 і 6,9% – у XVIII ст. Очевидно, впродовж XX ст. лексема *пан*, набувши етикетного змісту, розширила свою семантичну валентність.

Деяка кількісна розбіжність у наведених антропосполученнях з апелятивом *пан/пані* серед іменувань чоловіків і жінок пояснюється тим, що жінки згадуються в історичних джерелах, як відомо, значно рідше, ніж чоловіки. У наведеній пам'ятці питома вага жіночих іменувань – залежно від століття – коливається у межах 12–25%. А коли жіночі іменування вже й потрапляють в офіційно-ділові тексти, як правило, частіше вони належать представницям еліти, володаркам маєтків. Лише цим можна пояснити вищу питому вагу сполук з апе-

лятивом *пані* серед жіночого населення. Правда, не можна виключати також і того, що апелятив *пані* втрачав свої соціальні обмеження раніше, ніж апелятив *пан*.

У сучасній антропонімії чехів і словаків офіційне іменування жінки, порівняно з її номінацією в інших споріднених мовах, має певну особливість. Ця особливість пов'язана з тим, що жіноче прізвище у чеській і словацькій мовах відрізняється від чоловічого не тільки відповідною деклінацією, але й морфемною структурою *(пан Новак – пані Новакова)*.

Отже, діахронічне дослідження чеських та словацьких антропонімних формул дозволяє уточнити дату переходу від однолексемної антропосистеми до системи антропонімних формул. Цей перехід відбувався не в XIII [Majtán 1994, 101] і не в XIV ст. [Svoboda 1964, 238], як відзначалося попередніми дослідниками. Переломним періодом треба вважати XV ст., адже саме у цей час однолексемні антропоніми переміщаються з центральної в периферійну зону антропосистеми, а багатолексемні сполучення антропонімів починають кількісно переважати. АФ *особове ім'я + патронім* у чехів і словаків, на відміну від решти слов'ян, має відносно невелику питому вагу, водночас домінує АФ *особове ім'я + прізвисько*. Характерною рисою історичної антропонімії чехів і словаків є АФ *особове ім'я + назва за оселею*.

ВИСНОВКИ

1. Діахронічне дослідження слов'янських антропонімних формул допрізвищевого періоду здійснено на основі класифікації, яка: а) враховує структуру іменувань, б) диференціює поняття *інваріант* і *варіант* антропонімної формули, в) дозволяє зафіксувати історичні зміни в межах формули, г) не містить оказіональних антропонімних синтагм. Це позбавляє класифікацію зайвої аналітичності і водночас дає змогу врахувати різні модифікації АФ (семантичні, морфологічні, дериватнвні і синтаксичні), в контексті яких постають слов'янські багатолексемні іменування. Всі багатолексемні власні особові іменування проаналізовано в двох основних групах: прості АФ і складні АФ. Серед простих проаналізовано АФ: *особове ім'я + патронім, особове ім'я + ім'я по батькові, особове ім'я + особове ім'я, особове ім'я + прізвисько, особове ім'я + відтопонімне означення, особове ім'я + допрізвищеве родинне означення, особове ім'я + прізвище*. Серед складних розглянуто три- та чотирилексемні АФ. Іменування, що складаються з п'яти та більше антрополексем, у дослідженні не аналізувалися через їх оказіональний характер. Це дозволяє прослідкувати кардинальні зміни антропосистеми слов'ян протягом тисячоліття.

2. Праслов'янська система антропонімів не була хаотичною – вона підкорялася власним, хоча, можливо, і дивним, з погляду сучасника, законам. В ембріональному стані вона мала всі ті джерела, з яких пізніше розвивалися антропонімні формули. Не можна категорично стверджувати, нібито праслов'янська антропосистема була одноіменною, адже людина протягом життя могла мати кілька імен, щонайменше два: одне діставала при народженні, а друге – після обряду ініціації, внаслідок входження особи у певну вікову групу. Але така багатоіменність була асинхронною. Тому ми схильні вважати, що праслов'янська антропосистема була не одноіменною, а однолексемною.

3. Порівняльне дослідження слов'янських антропосистем ранньописемного періоду, а також зіставлення їх з антропонімією неслов'янських мов дає можливість переглянути деякі положення нашої кандидатської дисертації [див. Пахомова 1984], які стосуються функціонування самостійних патронімів та андронімів. Патроніми і

андроніми первісно розвивалися у мові не як додаткові до особового імені засоби ідентифікації, а як замінники імені – евфемізми, необхідність в яких виникала у зв'язку з язичницьким табу на ім'я. Уживання субстантивних самостійних патронімів, які кваліфікувалися нами раніше як іменування, створені внаслідок елімінації першого компонента АФ *особове ім'я + патронім*, насправді має прадавню традицію функціонування в межах однолексемної антропосистеми і пояснюється язичницькою забороною на використання прямого імені.

4. Відсутність багатолексемних найменувань у межах невеликих соціумів компенсувалася багатством іменного репертуару і звичаєм сімейно пов'язаних імен. Мовні засоби спорідненості імен були різними – фонетичними, словотвірними, лексико-семантичними. При цьому ім'я людини відповідало традиціям іменування даної родини, і ці традиції були добре відомі всім членам конкретного комунікативного простору. У такій допрізвищевій системі позначення особи ім'я виконувало дві функції – номінативну та ідентифікаційну: воно не тільки називало особу, а й прив'язувало її до певної сім'ї, позначаючи родинну належність, – а це, як відомо, властиве сучасним прізвищам. Та можливості родинного зв'язку і зв'язку поколінь були обмежені простором і часом. Цей спосіб ідентифікації особи "спрацьовував" лише в межах невеликих поселень, коли у контакті опинялися представники кількох сімей.

5. Причиною розхитування і руйнування цієї прадавньої системи, яка, очевидно, протягом тисячоліть відповідала потребам суспільства, було не тільки соціальне розшарування. Важливими чинниками цього процесу стали, по-перше, руйнація язичництва, а внаслідок цього – неактуальність табуювання імен, що "дозволяло" поєднувати у спільній синтагмі ті антрополексеми, які раніше були взаємозамінними, по-друге, бідність іменного репертуару, що пояснювалася звичаєм сімейно суміжних імен, на тлі масштабних демографічних змін, потретє, християнізація суспільства, що призвела до різкого скорочення функціонуючих імен, і, нарешті, ускладнення суспільних відносин, спадкоємне право, необхідність обліку податків – усі ті фактори, що супроводжували зміни у суспільному ладі. Усі ці причини в комплексі (а не просто соціальне розшарування суспільства, про що наголошувалося й раніше) стали підґрунтям для трансформації однолексемної антропосистеми у систему антропонімних формул.

6. Серед східних і південних слов'ян найбільш поширеним засобом ідентифікації особи є патроніми: османське іго над більшістю південних слов'ян і збереження кріпацтва аж до 1861 р. в Росії законсервували прадавні патріархальні традиції. Еволюція АФ *особове ім'я + патронім* проходила у трьох вимірах: а) *дериватиному* – у заміні простих суфіксів новими, складними, шляхом нанизування суфіксів, перерозкладу та опрощення, які відбувалися в патронімії; б) *морфологічному* – у трансформації патроніма, який поступово, внаслідок субстантивації, перетворився із антрополексеми, що була відповіддю на запитання *чий син?,* у назву, що відповідала на запитання *хто?*; в) *семантичному* – у поступовій трансформації іменувань з присвійним або демінутивним значенням на власне патронімічні; г) *синтаксичному* – у поступовому переході від аналітичних ад'єктивних форм вираження патронімічності до синтетичних. Антропонімна формула допрізвищевого періоду *особове ім'я + патронім* розвивалася у новіші часи у двох напрямах, трансформуючись у дві сучасні антропонімні формули: *особове ім'я + ім'я по батькові* та *особове ім'я + прізвище.*

7. Відповідь на запитання, який морфологічний варіант патроніма у складі АФ *особове ім'я + патронім* (ад'єктивний чи субстантивний) був хронологічно первинним, важко дати, спираючись лише на матеріали джерел: у східнослов'янських і польських пам'ятках вони уживалися паралельно, у болгар переважав ад'єктивний, а у решти південних слов'ян – субстантивний спосіб вираження патронімічності. На основі методики внутрішньої реконструкції доводиться, що першими патронімами були ад'єктивні – з суфіксами **-jь*, пізніше – *-ов/-ев*, *-ин*. Приєднання до них субстантивного суфікса *-ич* утворювало двоскладові патронімічні суфікси.

8. Процес різкого скорочення числа уживаних слов'янських імен, яким цілком логічно пояснюється згасання патронімічної моделі на **-jь* на східнослов'янському ґрунті, не може бути причиною загальнослов'янською, адже зникнення посесивного суфікса **-jь* було характерною ознакою всіх слов'янських мов, навіть тих, де імена слов'янського походження добре збереглися. Отже, скорочення традиційного іменника східних слов'ян було не глибинною причиною, а лише сильним каталізатором цього процесу. Корені спаду продуктив-

ності патронімічної моделі на *-*jь* слід шукати глибше – у фонології, а саме, у появі палаталізованих приголосних: за допомогою суфікса *-*jь* неможливо утворити посесивні форми від палатальних основ. У цьому плані патронімічна модель на *-ов/-ев* була гнучкішою.

9. Чи не найдавніший субстантивний суфікс *-ич* у значенні патронімічності традиційно виводиться із праслов'янського суфікса *-*itj*-. Порівняльно-історичне дослідження даної патронімічної моделі дозволяє переглянути традиційну його етимологію і висловити припущення стосовно генези суфікса *-ич*. Суть нашої гіпотези полягає в тому, що процес контамінації праслов'янських суфіксів здійснювався у приєднанні суфікса *-*jь* до суфікса *-*ikъ*, у результаті чого утворився суфікс *-ич*. Тоді останній реконструюємо як праслов'янський *-*ikjь*, а не *-*itjь*, як це робиться традиційно. Вказане явище відбувалося в пізню праслов'янську епоху.

10. Антропонімна формула *особове ім'я + ім'я по батькові*, яка своїм походженням пов'язана з АФ *особове ім'я + патронім*, притаманна лише офіційній антропонімії сучасних східних слов'ян і регулюється низкою норм щодо утворення, розміщення компонентів, їх сполучуваності. Зв'язок між антрополексемами цієї АФ характеризується найвищим ступенем спаяності, у порівнянні з антропосполученнями інших АФ. Її вживання у розмовному стилі завжди є свідченням вікової або соціальної дистанції між мовцем і поіменованою особою. Ім'я по батькові, крім східних слов'ян, вживають у складі тричленної офіційної АФ також болгари. Правда, в них не прийнято вживати цю модель в усному мовленні, у ролі звертання. Пізня її поява у текстах XIX ст. періоду болгарського Відродження свідчить про запозичення з російської мови.

11. Руйнування традицій родоплемінного ладу у західних слов'ян відбувалося значно раніше, ніж у східних і південних. До того ж спадкоємне право рано утвердилося у Західній Славії серед усіх верств населення, а не лише серед аристократів (як це, наприклад, було на Русі). А тому відтопонімні означення по володінню, назві оселі, що доповнюють особове ім'я, мають там відчутнішу вагу. Граматичними варіантами АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* є іменування, в яких інформація про походження чи маєток особи виражена за допомогою: а) відносного ад'єктива (*Іван Київський*), б) безприймен-

никового субстантива (*Іван Киянин*), в) прийменникового субстантива (*Іван з Києва*). Отже, цю формулу в слов'янських мовах репрезентовано антропосполученнями на основі узгодження або слабкого прийменникового керування. Внаслідок вказаних позалінгвальних факторів відтопонімні ад'єктиви у західнослов'янських мовах характеризуються як нейтральні, оскільки мають більшу семантичну навантаженість, позначаючи особу і за походженням, і за володінням, тоді як у східнослов'янських джерелах відтопонімні ад'єктиви позначають особу лише за територією володіння, а відтопонімні субстантиви – лише за походженням. Отже, у східнослов'янських мовах вживання АФ *особове ім'я + відтопонімне означення* регулюється соціальним статусом поіменованої особи. В результаті подальшої еволюції ця назва трансформувалася в АФ *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення*.

12. Поєднання двох імен особи в межах спільної синтагми з'явилося внаслідок християнсько-язичницького антропонімійного дуалізму. Іменування АФ *особове ім'я + особове ім'я* в усіх слов'янських мовах характеризують периферійну зону антропонімійної системи. Гостровідчутна різниця між споконвічними і християнськими іменами стала причиною формування такої категорії, як офіційність~неофіційність антропонімів, і водночас – розвитку окремого класу онімів – прізвиськ, що врешті-решт зумовило трансформацію антропонімної формули *особове ім'я + особове ім'я* в АФ *особове ім'я + прізвисько*. З XVI ст. серед слов'ян-католиків відзначається друге народження АФ *особове ім'я + особове ім'я*, яке відрізняється від іменувань аналогічної формули епохи раннього християнства: а) своїм складом: давні іменування утворювалися поєднанням двох різних за походженням імен, а в сучасних назвах це не є визначальним; б) особливостями ім'янаречення: в ранніх іменуваннях вказаної формули лише одне з імен надавала церква, друге було народним – пізніше обидва імені надає церква; в) граматичною будовою: у ранніх найменнях описуваної формули обидва імені утворювали вільне антропосполучення з досить слабким синтаксичним зв'язком – ступінь спаяності компонентів у формулі пізньої доби значно вищий, і це є причиною трансформації антропосполучення у складне слово.

13. Генеза АФ *особове ім'я + прізвисько* пояснюється недостатньою ідентифікаційною ефективністю власного імені особи, адже кількість

власних імен, що перебували в обігу, була незрівнянно меншою, ніж кількість прізвиськ, а джерела поповнення останніх були багатшими. В усіх слов'янських мовах ця формула відзначена у двох морфологічних варіантах: субстантивному і ад'єктивному. Як лексико-семантичний варіант вказаної АФ розглядаємо назву за професією поіменованої особи у ролі другого компонента. Тут особливо важливим є прямий порядок слів – постпозиція прізвиська щодо імені (*Іван Коваль*), адже в такому випадку апелятив переживає процес антропонімізації. Інверсія компонентів руйнує антропонімну формулу і повертає таке іменування (*коваль Іван*) у розряд однолексемних антропонімів.

14. Антропонімна формула *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення* виникла внаслідок трансформації АФ *особове ім'я + прізвисько, особове ім'я + патронім, особове ім'я + відтопонімне означення*, сутність якої полягала у частковій десемантизації, що спричиняла можливість перенесення додаткових до імені антрополексем від батька до синів, у можливості їх успадкування. Цим відрізняється вказана АФ від попередніх. За змістом вона нагадує АФ *особове ім'я + прізвище,* та, на відміну від неї, антропонімній формулі *особове ім'я + допрізвищеве родинне означення* була притаманна змінність, яка відбувалася кожні 2-3 генерації, оскільки втрачалася пам'ять про особу, власне ймення якої слугувало твірною основою для родинного означення. При повній десемантизації додаткового оніма, коли зв'язок між денотатом і цією власною назвою був вже цілком втрачений, вона позбавлялася актуальності, а тому сім'я ідентифікувалася за допомогою іншого оніма, пам'ять про власника котрого ще була живою. Збереження попередньої назви за сім'єю й після повної десемантизації (при умові її граматичної незмінності) свідчить про її перехід у прізвище.

15. Антропонімійна система слов'ян допрізвищевого періоду була досить строкатою у плані вираження, і витоки цієї різноманітності треба шукати у намаганні мови виробити такі антропонімні засоби, які б дозволили врахувати первинний, елементарний поділ людей на групи у класово однорідному суспільстві відповідно до належності поіменованої особи до певної вікової групи чи до певної статі. Конкретні форми вираження цієї залежності були неоднаковими в різних слов'янських мовах. Та вікова диференціація особи виражалася переважно граматично: в уживанні певного морфологічного варіанта –

ад'єктивного (*чий?*) або субстантивного (*хто?*) – АФ *особове ім'я + патронім*, або у виборі між однолексемним і багатолексемним іменуванням, або у виборі між антропонімними формулами *особове ім'я + патронім* чи *особове ім'я + прізвисько*. В усіх випадках йшлося про вираження~невираження залежності поіменованої особи від батька, виявлену у той чи інший спосіб. На ранніх етапах розвитку антропонімійної системи головним засобом вираження переходу особи у наступну вікову групу була поява в іменуванні патронімічної назви з компонентом *-ич*. Пізніше серед частини слов'ян (переважно серед західних та частково в українців) відзначається явище депатронімізації – втрати патронімічних формантів при переході особи в старшу вікову групу. У росіян вікова конотація патроніма на *-ич* у процесі еволюції антропонімійної системи трансформувалася в соціальну.

16. Антропонімійна диференціація особи за статевою належністю особливо яскраво виражається на ранніх етапах формування антропонімних формул. Різниця між іменуванням чоловіка та жінки полягала: а) у відсутності особового імені жінки у формулі її іменування; б) у постпозиції особового імені; в) у залежності формули іменування жінки від найменування мужчини – спочатку батька, а потім чоловіка; г) у громіздкій структурі жіночого іменування. Еволюція жіночого найменування полягає: а) у скороченні розмірів жіночої антропонімоформули; б) в обов'язковій наявності імені в антропонімній формулі; в) у препозиції особового імені; г) в уніфікації жіночої АФ з чоловічою. І хоча залежність сучасного іменування жінки від особи чоловічої статі частково зберігається – у традиції переходу на прізвище чоловіка при укладанні шлюбу, все виразніше нині відчувається тенденція до повної антропонімійної незалежності при ідентифікації жінки внаслідок виразних демографічних змін суспільства.

17. Розвиток антропонімійної системи певною мірою підкоряється впливу моди, яка має прояв не тільки на лексичному рівні, у прихильності суспільства до певних улюблених імен, але й на граматичному (у першу чергу на деривативному та синтаксичному рівнях), що виявляється у виборі певних антропоформантів та антропонімних формул. При цьому напрямок моди має певні тенденції: а) орієнтація еліти на іншомовні антропонімійні зразки; б) поширення формул і їх варіантів від еліти до нижчих верств населення.

18. Надзвичайно інтенсивний ступінь християнізації іменного репертуару східних слов'ян, результатом якого стало його скорочення і усталення трилексемної офіційної антропонімоформули, не можна пояснювати лише специфікою православної церкви (у болгар та сербів, що також прихилилися до православ'я, автохтонні імена добре збереглися). Причини цього, на наш погляд, криються у хвильоподібному поширенні християнства. Між першою, Аскольдовою (860 р.), і другою, загальновідомою спробою прилучення східних слов'ян до нової релігії, були язичницькі повстання. А тому повернення держави до християнства при Володимирі супроводжувалося досить жорсткою відмовою від язичницьких імен, якої не зазнали південні і західні слов'яни. Аналогічну сувору політику щодо надання виключно християнських імен, яка на східних землях слов'ян практично знищила язичницький іменни́к, католицька церква за приписами Тридентського собору почала проводити значно пізніше – лише з XVI ст., чим і пояснюється краще збереження у західних слов'ян дохристиянських імен.

19. Формування офіційних стандартів іменування у більшості слов'ян відбувалося в умовах інослов'янського або іншомовного впливу. Виняток становлять лише російська та польська антропосистеми, що розвивалися у рамках власної державності відповідних народів. Еволюцію польської антропосистеми, враховуючи кількісний склад компонентів АФ, схематично можна представити як розвиток до трилексемної структури з подальшим поверненням до дволексемної (1 → 2 → 3 → 2), а російської – як розвиток до чотирилексемної з подальшим поверненням до трилексемної (1 → 2 → 3 → 4 → 3). Отже, еволюція антропосистем відбувалася у протиборстві двох протилежних тенденцій: тенденції до розширення меж найменування і тенденції до його кількісного згортання.

20. Співіснування в офіційно-діловому стилі сучасної української мови двох антропонімоформул: трилексемної АФ *особове ім'я + ім'я по батькові + прізвище* та дволексемної АФ *особове ім'я + прізвище* (це яскраво виражається наявністю двох відповідних записів при іменуванні громадян України у внутрішньому та закордонному паспортах) має глибокі історичні корені. Прихильність до однієї з них має базуватися на розумінні антропонімійних процесів, що відбувалися у

мові і були віддзеркаленням позамовних реалій. Оскільки Україна у допрізвищевий період розвивалася у складі інших держав, то й становлення офіційної української антропосистеми зазнало на собі іншомовних – інослов'янських – впливів. А тому офіційну трилексемну АФ можна розглядати як результат російського впливу, тоді як дволексемну – як наслідок польського чи – ширше – західного впливу. Але документи епохи Київської Русі беззаперечно підтверджують уживання трилексемних антропонімоформул при ідентифікації представників еліти цієї держави. Українська аристократія XVI ст. на теренах, що не підлягали московському впливу, іменувалася трилексемно: АФ *особове ім'я + патронім + прізвисько* та АФ *особове ім'я + патронім + відтопонімне означення*. При виборі однієї з сучасних офіційних АФ мають враховуватися протосхіднослов'янські корені трилексемних АФ і безперервна традиція уживання.

SUMMARY

1. Diachronic research of Slavic anthroponymic formulae of pre-surname period (from the first records in Slavic written chronicles and proper names of preliterate period documented in non-Slavic sources) is based on a classification that: a) takes into account the structure of namings; b) differentiates the concept of *invariant* and *variant* of the anthroponymic formula; c) allows capturing historical changes within the formula; d) rules out occasional anthroponymic syntagma. This eliminates unnecessary analyticity in classification ensuring the possibility of various modifications of anthroponymic formulae (semantic, morphological, derivative, and syntactic) creating context for Slavic multi-lexeme naming. All multi-lexeme personal namings are analyzed in two main groups: simple and complex anthroponymic formulae. Analyzed simple anthroponymic formulae encompass: *personal name + patronym, personal name + middle name, personal name + personal name, personal name + nickname, personal name + to-ponym definition, personal name + pre-surname family definition, personal name + surname*. Analyzed complex anthroponymic formulae feature three-and four-lexeme combinations. Namings consisting of five or more anthropolexemes are referred to as occasional. This allows tracing the dramatic changes of Slavic anthroponymic system during the millennium.

2. Being subject to its own laws, Common Slavic system of anthroponyms has never been chaotic although strange according to the contemporaries. In embryonic state, it featured all the sources from which anthroponymic formula later evolved. It is impossible to be positive that Common Slavic system of anthroponyms was cognominal as a person throughout his/her life bore at least two names: the first name received immediately after birth and the second name received after the rite of initiation as a result of joining a certain age group. However, these multiple names were asynchronous. Therefore, it would be appropriate to conclude that Common Slavic system of anthroponyms was not cognominal but rather one-lexeme as in each context the person was identified via a personal name consisting of one lexeme.

3. Comparative study of Slavic anthroponymic systems of early literary period as well as their collation with anthroponymity of non-Slavic languages allows reconsideration of certain theses of our PhD dissertation [Pakhomova, 1984] related to the functioning of independent patronyms

and andronyms. Historically, patronyms and andronyms developed in the language not as additional means of identification of the personal name but rather as its substitutes (euphemisms), the need in which appeared to be crucial in the context of pagan taboo on the name. The use of substantive independent patronyms previously referred to as namings emerged due to elimination of the first component of the anthroponymic formula *personal name + patronym*, has in fact an ancient operating history within the one-lexeme anthroponymic system and is explained by pagan prohibition of direct use of the name.

4. The lack of multi-lexeme names in small societies was compensated by the wealth of name repertoire and tradition of family-related names. Language tools of name kinship were various: phonetic, structural, lexical and semantic. In addition, the name of the person was in line with the naming tradition of his/her family, and these traditions were widely recognized to all members of a particular communicative space (family, community, or village). Such pre-surname system featured two functions for the definition of person's name, nominal and identifying, as it not only named the person but also provided association to the family emphasizing his/her family relation (nowadays this function is performed by modern surnames). However, the possibilities of family and generation links have been limited by time and space. Therefore, this mean of personal identification could be common to small communities with members of a few families knowing each other very well.

5. The reason of impairment and destruction of this ancient system, which, obviously, for thousands of years have been catered to the needs of society, was not only the social stratification. Important factors in this process were firstly the destruction of paganism, and consequently irrelevance of tabooed names that "allowed" combining in common syntagma anthroponymic lexemes that used to be interchangeable; secondly, the poverty of the name repertoire explained by the custom of family related names against the large-scale demographic changes and migration processes; thirdly, Christianization of society, which led to a sharp reduction in opera-ting names, and finally complication of social relations, hereditary right, the need for tax reporting – all those factors that accompany changes in social order. These reasons in complex (not just the social stratification of society, as noted earlier) became the basis for transforming one-lexeme anthroponymic system into the system of anthroponymic formulae.

6. Among eastern and southern Slavs, the most common mean of identification of the person is the patronym: Ottoman Yoke and rooted serfage until 1861 in Russian Empire have preserved ancient patriarchal traditions. Evolution of anthroponymic formula *personal name + patronym* featured three dimensions: a) *derivative* – the replacement of simple suffixes with new or complicated ones, by stringing suffixes, by restructuring and simplification common to patronymity back then, b) *morphological* – the transformation of patronym which gradually due to substantivization turned from anthropolexeme answering *whose son?* to a name answering *who?* c) *semantic* – the gradual transformation of names with possessive or diminutive meaning to patronymic ones, d) *syntactic* – the gradual transition from analytical adjectival forms of expressing patronymity to synthetic ones. Anthroponymic formula of pre-surname period *personal name + patronym* has lately developed in two directions transforming into two modern anthroponymic formulae: *personal name + middle name* and *personal name + surname.*

7. Basing ourselves on the source data only, it remains uneasy to identify which morphological version of the patronym in the composition of the indicated anthroponymic formula (adjective or substantive) was chronologically initial. Eastern Slavic and Polish monuments have recorded them paralleled, Bulgarians were predominantly using adjective version while other Southern Slavs were mostly applying substantive way to express patronymity. Based on the method of internal reconstruction, we conclude that the first patronyms were adjective names with the suffix **-jь*, later – with suffixes *-ov/-ev*, and *-in*. The joining of substantive suffix *-ich* formed two-syllable patronymic suffixes.

8. The extinction of Common Slavic patronymic model with **-jь* on the Eastern-Slavic ground could be explained by sudden cutback of autochthonous Slavic names. However, the disappearance of possessive suffix **-jь* has been the hallmark of all Slavic languages, even those where the names of Slavic origin were well preserved. Thus, the reduction of traditional name reservoir of Eastern Slavs has not been the root cause but rather a strong catalyst to trigger the process. The causes of atrophied productivity of patronymic model with **-jь* should be searched for deeper in phonology and the emergence of palatalized consonants as applying **-jь* makes it impossible to create possessive forms on palatal basis. In this regard, patronymic model *-ov/-ev* was more flexible.

9. The oldest substantive suffix -ych in the meaning of patronymyty has traditionally derived from the Slavic suffix *-itjь. Comparative historical study of the patronymic model allows the revision of its traditional etymology and assumptions about the genesis of the suffix *-ich*. The core of our hypothesis suggests that the contamination process of Common Slavic suffixes has been demonstrated by joining the suffix *-jь to the suffix *-ikъ, resulting in the suffix *-ich*. Then the latter is reconstructed after the traditional manner of Common Slavic version as *-ikjь, not *-itjь. The above mentioned phenomenon took place in late Common Slavic era.

10. Anthroponymic formula *personal name + middle name*, that by origin is associated with anthroponymic formula *personal name + patronym*, is common only to official antroponymity of modern Eastern Slavs and is managed by a set of norms on the creation, component placement, and their compatibility. The relationship between components of this anthroponymic formula is characterized by the highest degree of unity compared with anthroponymic combinations of anthroponymic formulae. Its use in spoken language always serves as an evidence of age or social distance between the speaker and the named person. Middle name with *-ich*, which is a part of the Bulgarian official three-lexeme anthroponymic formula, is not used in oral speech. Its late emergence in texts (19th century) of late Bulgarian Renaissance period affirms borrowing from the Russian language.

11. The destruction of traditions in tribal system among western Slavs took place much earlier than that among eastern and southern Slavs. In addition, hereditary right in Western Slavia was introduced early among all layers of society and covered not only aristocrats (i.e. unlike Rus). Therefore, toponym definitions based on ownership or house, supplementing the personal name, are of great significance. Grammatical variants of anthro-ponymic formula *personal name + toponym definition* represents a naming in which information about the origin or ownership of a person is expressed by: a) relative adjective (*Ivan Kyivskyi*), b) non-prepositional substantive (*Ivan Kyianyn*), c) prepositional substantive (*Ivan from Kyiv*). Due to these extralinguistic factors toponym adjectives in Western-Slavic languages are referred to as neutral featuring greater semantic load identifying a person based on both his/her origin and ownership while in Eastern sources toponym adjectives denote a person based on his/her territory of possession and to-ponym substantives mark his/her origin. So, in Eastern-Slavic languages the use of anthroponymic formula *personal name +*

toponym definition is regulated by social status of the person named. As a result of the further evolution this name has been transformed in anthroponymic formula *personal name + pre-surname family definition.*

12. The combination of two personal names within a common syntagma has emerged due to Christian-pagan anthroponymic dualism. Namings of anthroponymic formula *personal name + personal name* in all Slavic languages characterize the peripheral zone of anthroponymic system. Highly palpable watershed between indigenous and Christian names has caused the formation of such category as formality~informality of anthroponyms and at the same time – of a particular class of onyms, that is, nicknames that eventually led to the transformation of anthroponymic formula *personal name + personal name* in the anthroponymic formula *personal name + nickname*. The 16th century marked the second birth of the anthroponymic formula *personal name + personal name* among Catholic Slavs which differs from namings in similar formula in the era of early Christianity by a) its composition – ancient namings were formed by the combination of two different names by origin, while in modern namings it is not significant; b) peculiar characteristics of name giving – in early namings of the said formula only one of the names was given by church while the second one was secular; later both names were given by church; c) grammatical structure – in early stages both names formed free anthroponymic combination with rather weak syntactic link; the degree in component union in the formula of late period is so high that it has formed basis for transforming anthroponymic combination into complex word.

13. The origin of anthroponymic formula *personal name + nickname* is explained by the lack of an identification efficiency of the proper name of the person as the number of names in use was much smaller than that of nicknames while the sources of the latter were multiple. In all Slavic languages the formula is noted in two morphological variants: substantive and adjectival. As a lexical-semantic variant of the specified anthroponymic formula, we consider a name based on the profession of the person as the second component. Here the direct word order is particularly important – postposition of the nickname in its relation to the name (*Ivan Smith*) as in this case the appellative undergoes anthroponimization. The inversion of components destroys anthroponymic formula and brings such naming (*Ivan smith*) back to the category of one-lexeme anthroponyms.

14. Anthroponymic formula *personal name + pre-surname family definition* has emerged due to the transformation of the anthroponymic formula

personal name + nickname, personal name + patronym, personal name + toponym definition, the essence of which lied in partial desemantisation spreading the limits of functioning of anthroponymic lexemes added to the name (from father to sons), that is, in the possibility of their inheritance. This makes the difference between the anthroponymic formula discussed here with formulae discussed previously. Anthroponymic formula *personal name + pre-surname family definition* featured changeability during two or three generations until the memory of the person was preserved the name of which served as a forming basis for family definition. With full desemantisation of additional onym when the relationship between denotation and personal name was completely lost, it started to become irrelevant, so the family name was defined by a new onym with alive memory of its bearer. Preservation of the naming by family after complete desemantisation of tribal nickname (under the condition of its grammatical constant) shows its transition to the category of family names.

15. Slavic anthroponymic system of pre-surname period has been rather diverse in terms of expression. Origins of this diversity need to be searched for in lingual attempts to develop anthroponymic means that would take into account primary elementary division of people into groups in class homogeneous society according to affinity of a named person with a certain age group or gender. Specific forms of expression of this relationship were different in Slavic languages. Age differentiation of a person was mainly expressed grammatically: in the use of morphological variant – adjectival (*whose?*) or substantive (*who?*) – of the anthroponymic formula *personal name + patronym*, or in the choice between one-lexeme and multi-lexeme name, or in the choice between anthroponymic formulae *personal name + patronym* or *personal name + nickname*. In all cases, the point was in the expression ~ non-expression of relationship of the named person with his/her father revealed by one way or another. In early stages of development of the anthroponymic system, the principal mean of expressing the person's transition to the next age group has been the emergence of patronymic name with *-ich* component in the name. Later, the phenomenon of depatronymization was observed – the loss of patronymic formants when moving to older age group – among some Slavs (mainly among Western Slavs and partly among Ukrainians). In Russians, during the process of evolution of anthroponymic system the age connotation of the patronym with *-ich* was transformed to social connotation.

16. Anthroponymic differentiation of a person based on gender is expressed most clearly in the early stages of forming anthroponymic formulae. The difference between giving a name to a man and a woman lied in a) the absence of personal name for women in the formula of her naming; b) the postposition of the personal name, c) the dependence of the formula for naming women on the formula for naming men – first father and then husband; d) in bulky structure of women's naming. The evolution of women's naming lies in: a) reducing the size of anthroponymic formula for women; b) obligatory availability of a name in anthroponymic formula; c) preposition of the personal name; d) unification of anthroponymic formula with that for a man. Although the dependence of modern naming for women on men has been partially preserved – the tradition when a woman inherits her husband's surname while getting married to him, has increasingly started to show complete anthroponymic independence in identifying women due to distinct demographic and social changes in society.

17. To some extent the growth of anthroponymic system is subject to the influence of fashion, covering not only lexical level, the social liking of certain favorite names, but also grammatical level (in the first place derivative and syntactic levels) which becomes apparent while selecting certain anthroponymic formants and anthroponymic formulae. At that, there exists a number of fashion trends such as a) focus of the elite on anthroponymic samples in foreign language, b) distribution of formulae and their variants from the elite to lower strata of society.

18. The degree of Christianization of name repertoire in Eastern Slavs was incredibly intensive having led to its reduction and establishment of three-lexeme official anthroponymic formula. It cannot be explained solely by the peculiar nature of Orthodox Church (Bulgarians and Serbians that joined Orthodoxy have well preserved autochthonous names). It would be appropriate to claim that the causes for this are hidden in wave-like spread of Christianity. Numerous pagan uprisings took place between the first attempt of Askold (860 AC) and the second generally known attempt to convert eastern Slavs to the new religion. Therefore the return of the state to Christianity under Vladimir the Great was accompanied by fairly rigid rejection from pagan names which have not influenced the southern and western Slavs. Similar severe policy as per Christian names, which on eastern Slavic lands basically destroyed the pagan name giving, was resumed by

the Catholic Church much later based on decrees of the Council of Trent in the 16th century explaining longer and better preservation of pre-Christian names in western Slavs.

19. Formation of official naming standards in most of the Slavs took place under the influence of non-Slavic or foreign languages. The only exceptions are the Russian and Polish anthroponymic systems that have evolved within their own state of the nations concerned. The evolution of Polish anthroponymic system, including quantitative composition of components of anthroponymic formula, schematically represents a development to a three-lexeme structure with further return to that of a two-lexeme (1 → 2 → 3 → 2) while Russian anthroponymic system shows the development of four-lexeme structure followed by that of a three-lexeme (1 → 2 → 3 → 4 → 3). Thus, the evolution of anthroponymic systems took place in confrontation between two opposing trends: expanding the boundaries of naming and its quantitative curtailing.

20. Co-existence of two anthroponymic formulae in business style of modern Ukrainian language (three-lexeme *personal name* + *middle name* + *surname* and two-lexeme *personal name* + *surname*) clearly expressed in the presence of two relevant entries in the naming convention of citizens of Ukraine in domestic and foreign passports) has deep historical roots. Attachment to one of them should be based on understanding of anthroponymic processes which took place in the language and served as a reflection of extralinguistic reality. As Ukraine in pre-surname period was developing under the rule of other states, the establishment of official Ukrainian anthroponymic system has faced foreign and non-Slavic influences. Therefore, the official three-lexeme anthroponymic formula could be studied as a result of Russian influence while a two-lexeme variant can be a consequence of Polish or – wider – Western influence. However, documents of Kyiv Rus implicitly confirm the use of three-lexeme anthroponymic formulae when identifying elite representatives of the state. Ukrainian aristocracy of the 16th century residing in areas not subject to Moscow's influence, featured three-lexeme formula *personal name* + *patronym* + *nickname* and *personal name* + *patronym* + *toponym definition*. When selecting modern official naming formula for Ukrainian citizens, roots of ancient Eastern Slavs and continuous tradition of us of three-lexeme anthropony-mic formula in business documents should be taken into account.

РЕЗЮМЕ

1. Диахроническое исследование славянских антропонимных формул дофамильного периода (от первых фиксаций в славянских письменных памятниках и собственных имен дописьменного периода, зафиксированных в неславянских источниках) проведено на основе классификации, которая: а) учитывает структуру именований; б) дифференцирует понятия *инвариант* и *вариант* антропонимной формулы; в) позволяет зафиксировать исторические изменения в составе формулы; г) не включает в себя окказиональные антропонимические сочетания. Это избавляет классификацию излишней аналитичности и одновременно дает возможность учесть различные модификации АФ (семантические, морфологические, деривативные и синтаксические), в контексте которых предстают славянские многолексемные именования. Все многолексемные собственные личные именования проанализированы в двух основных группах: простые АФ и сложные АФ. Среди простых анализируются АФ *личное имя + патроним, личное имя + отчество, личное имя + личное имя, личное имя + прозвище, личное имя + оттопонимное определение, личное имя + дофамильное родовое прозвище, личное имя + фамилия*. Среди сложных рассмотрены трех- и четырехлексемные АФ. Именования, состоящие из пяти и более антрополексем, квалифицируются как окказиональные. Это позволяет проследить кардинальные изменения антропосистемы славян на протяжении тысячелетия.

2. Праславянская антропонимическая система не была хаотичной – она подчинялась собственным, хотя, возможно, и странным, с точки зрения современника, законам. В эмбриональном состоянии она имела все те источники, из которых позже развивались антропонимные формулы. Нельзя категорически утверждать, что праславянская антропосистема была одноименной, поскольку человек на протяжении жизни мог иметь несколько имен, как минимум два: одно получал при рождении, а второе – при обряде инициации, после вхождения в более старшую возрастную группу. Но такая многоименность была асинхронной. Поэтому мы считаем, что праславянская антропосистема была не одноименной, а однолексемной: в каждом контексте лицо идентифицировалось собственным именем, состоящим из одной лексемы.

3. Сравнительное исследование славянских антропосистем раннеписьменного периода, а также их сопоставление с антропонимией неславянских языков позволяет переосмыслить некоторые положения нашей кандидатской диссертации [см. Пахомова 1984], касающиеся функционирования самостоятельных патронимов и андронимов. Патронимы и андронимы первоначально развивались в языке не как дополнительные к личному имени средства идентификации, а как заменители имени – эвфемизмы, необходимость в которых возникала в связи с языческим табу на имя. Употребление субстантивных самостоятельных патронимов, которые квалифицировались нами ранее как именования, образованные вследствие элиминации первого компонента АФ *личное имя + патроним*, на самом деле имеет древнюю традицию функционирования в рамках однолексемной антропосистемы и объясняется языческим запретом непосредственного упоминания имени.

4. Отсутствие многолексемных именований в рамках небольших социумов компенсировалось богатством именного репертуара и обычаем семейно связанных имен. Языковые средства родственности имен были разными – фонетическими, словообразовательными, лексико-семантическими. При этом имя человека соответствовало традициям именования определенной семьи, и эти традиции были хорошо известны всем членам конкретного коммуникативного поля (рода, общины, деревни). В такой дофамильной системе определения лица имя выполняло две функции – номинативную и идентификационную: оно не только называло лицо, но и связывало его с определенной семьей, обозначая семейную принадлежность (ныне эта функция свойственна современным фамилиям). Но возможности семейной связи и связи поколений были ограничены пространством и временем. Этот способ идентификации лица мог существовать лишь в границах небольших поселений, когда в контакте оказывались представители нескольких семейств, хорошо знавших друг друга.

5. Причиной расшатывания и разрушения этой древней системы, которая, очевидно, на протяжении тысячелетий отвечала потребностям общества, было не только социальное расслоение. Важными факторами этого процесса стали, во-первых, разрушение и ликвидация язычества, а вследствие этого – неактуальность табу на имя, что "позволяло" соединение в общем сочетании тех антрополексем, которые

ранее были взаимозаменяемы, во-вторых, бедность именного репертуара, объяснявшаяся обычаем семейно связанных имен, на фоне масштабных демографических изменений и миграционных процессов, в-третьих, христианизация общества, которая привела к резкому сокращению активно функционирующих имен, и, наконец, усложнение общественных отношений, наследственное право, необходимость учета налогов – все те факторы, которые сопровождали изменения в общественном строе. Приведенные причины в комплексе (а не только социальное расслоение общества, что отмечалось и ранее) стали основой трансформации однолексемной антропосистемы в систему антропонимных формул.

6. Среди восточных и южных славян наиболее распространенным способом идентификации лица были патронимы: османское иго над большинством южных славян и сохранение крепостного права вплоть до 1861 г. в Российской империи законсервировали древние патриархальные традиции. Эволюция АФ *личное имя + патроним* проходила в трех измерениях: а) *деривативном* – в замене простых суффиксов новыми, сложными, путем нанизывания суффиксов, переразложения и опрощения, которые происходили в патронимии; б) *морфологическом* – в трансформации патронима, который постепенно, в результате субстантивизации, преобразовался из антрополексемы, служившей ответом на вопрос *чей сын?,* в именование, отвечавшее на вопрос *кто?*; в) *семантическом* – в постепенной трансформации именований с притяжательным или деминутивным значением на собственно патронимические; г) *синтаксическом* – в постепенном переходе от аналитических адъективных форм выражения патронимичности к синтетическим. Антропонимная формула дофамильного периода *личное имя + патроним* развивалась впоследствии в двух направлениях, трансформируясь в две современные антропонимные формулы: *личное имя + отчество* и *личное имя + фамилия.*

7. Ответ на вопрос, какой морфологический вариант патронима в составе АФ *личное имя + патроним* (адъективный или субстантивный) был хронологически первичным, сложно дать, опираясь лишь на материалы источников: в восточнославянских и польских памятниках они употреблялись параллельно, у болгар преобладал адъективный, а у остальных южных славян – субстантивный способ выражения патронимичности. На основе методики внутренней реконструкции мы дела-

ем вывод, что первыми патронимами были адъективные именования с суффиксами *-*jь*, позднее – с суффиксами *-ов/-ев*, *-ин*. Присоединение к ним субстантивного суффикса *-ич* образовывало двусоставные патронимические суффиксы.

8. Угасание праславянской патронимической модели на *-*jь* на восточнославянской почве можно было бы объяснить резким сокращением числа автохтонных славянских имен. Однако исчезновение притяжательного суффикса *-*jь* было характерным признаком всех славянских языков, даже тех, где имена славянского происхождения хорошо сохранились. Поэтому сокращение традиционного именника́ восточных славян было не глубинной причиной, а лишь сильным катализатором этого процесса: мотивы ослабления продуктивности патронимической модели на *-*jь* следует искать глубже – в фонологии, в появлении палатализованных согласных; с помощью суффикса *-*jь* невозможно образовать притяжательные формы от палатальных основ. В этом плане патронимическая модель на *-ов/-ев* была более гибкой.

9. Патронимический субстантивный суффикс *-ич* традиционно выводится из праславянского суффикса *-*itjь*. Сравнительно-историческое исследование этой патронимической модели позволяет переосмыслить его традиционную этимологию и высказать предположение по поводу генезиса суффикса *-ич*. Суть нашей гипотезы состоит в том, что процесс контаминации праславянских суффиксов выразился в присоединении суффикса *-*jь* к суффиксу *-*ikъ*, в результате чего образовался суффикс *-ич*. Тогда последний реконструируем как праславянский *-*ikjь*, а не *-*itjь*, как это делается традиционно. Указаное явление проходило в позднюю праславянскую эпоху.

10. Антропонимная формула *личное имя* + *отчество*, связанная своим происхождением с АФ *личное имя* + *патроним*, свойственна лишь официальной антропонимии современных восточных славян и регулируется рядом норм, касающихся образования, расположения компонентов, их сочетаемости. Связь между членами этой АФ характеризуется наиболее высокой степенью спаянности компонентов, по сравнению с антропосочетаниями других АФ. Её использование в устном общении всегда свидетельствует о возрастной или социальной дистанции между говорящим и поименованным лицом. Отчество на *-ич*, кроме восточных славян используют в составе официальной

трехчленной формулы документации также болгары. Правда, у них не принято использовать эту модель в устной речи, в роли обращения. Пóзднее её появление в текстах XIX в. периода болгарского Возрождения свидетельствует о заимствовании из русского языка.

11. Разрушение традиций родоплеменного строя у западных славян проходило значительно раньше, чем у восточных и южных. Кроме того, наследственное право рано закрепилось в Западной Славии среди всех слоёв населения, а не только среди аристократии (как это, например, было на Руси). Поэтому оттопонимные определения по названию владения или места проживания, дополняющие личное имя, обладали там более ощутимым весом. Грамматическими вариантами АФ *личное имя + оттопонимное определение* являются именования, в которых информация о происходжении или владении лица выражена с помощью: а) относительного прилагательного (*Иван Киевский*); б) беспредложного субстантива (*Иван Киевлянин*); в) предложного субстантива (*Иван из Киева*). Вследствие указанных экстралингвальных факторов оттопонимные адъективы в западнославянских языках характеризуются как нейтральные, поскольку обладают большей семантической нагруженностью, обозначая лицо и по происхождению, и по владению, тогда как в древних восточнославянских источниках отмечается их дифференциация: оттопонимные адъективы обозначают лицо лишь по территории владения, а оттопонимные субстантивы – по происходжению. Таким образом, в восточнославянских языках использование АФ *личное имя + оттопонимное определение* регулируется социальным статусом именуемого. В результате дальнейшей эволюции это антропосочетание трансформировалось в АФ *личное имя + дофамильное родовое прозвание*.

12. Объединение двух личных имен в рамках общей синтагмы появилось в результате христианско-языческого антропонимического дуализма. Именования АФ *личное имя + личное имя* во всех славянских языках характеризуют периферийную зону антропонимической системы. Остро ощутимая разница между исконными и христианскими именами стал причиной формирования такой категории, как официальность ~ неофициальность антропонимов и в то же время – развития отдельного класса онимов – прозвищ, что в конце концов обусловило трансформацию антропонимной формулы *личное имя + личное имя* в АФ *личное имя + прозвище*. С XVI в. среди славян-католиков отмеча-

ется второе рождение АФ *личное имя + личное имя*, которое отличается от именований аналогичной формулы эпохи раннего христианства: а) своим составом – древние именования образовывались путем объединения двух разных по происхождению имен, а в современных именованиях это не является определяющим; б) особенностями имянаречения – в ранних именованиях указанной формулы лишь одно из имен присваивала церковь, второе было светским; позже оба имени стала давать церковь; в) грамматической структурой – на первых этапах оба имени образовывали свободное антропосочетание с достаточно слабой синтаксической связью; степень спаянности компонентов в формуле позднего периода настолько высока, что это стало основой трансформации антропосочетания в сложное слово.

13. Генезис АФ *личное имя + прозвище* объясняется недостаточной идентификационной эффективностью собственного имени лица, ведь количество имен, находившихся в обращении, было после введения христианства несравнимо меньше, чем прозвищ, а источники последних были богаче. Во всех славянских языках эта формула отмечена в двух морфологических вариантах: субстантивном и адъективном. В качестве лексико-семантического варианта указанной АФ рассматривается именование по профессии в роли второго компонента. Тут особенно важным является прямой порядок слов – постпозиция прозвища по отношению к имени (*Иван Кузнец*), поскольку в таком случае апеллятив переживает процесс антропонимизации. Инверсия компонентов разрушает антропонимную формулу и возвращает такое именование (*кузнец Иван*) в разряд однолексемных антропонимов.

14. Антропонимная формула *личное имя + дофамильное родовое прозвание* возникла вследствие трансформации формул *личное имя + прозвище, личное имя + патроним, личное имя + оттопонимное определение*, суть которой состояла в частичной десемантизации, служившей основанием для перехода от отца к сыновьям, то есть в возможности их наследования. Этим указанная формула отличается от предыдущих. Антропонимной формуле *личное имя + дофамильное родовое прозвание* была свойственна сменность, осуществлявшаяся на протяжении двух-трёх генераций, пока сохранялась память о лице, имя которого служило производной основой для родового прозвания. При полной десемантизации дополнительного онима, когда связь между денотатом и собственным именем полностью исчезала

он терял актуальность, поэтому принадлежность к семье определялась с помощью нового онима, память о носителе которого была еще живой. Сохранение именования за семьей и после полной десемантизации родового прозвания (при условии его грамматической неизменности) свидетельствует о его переходе в категорию фамилии.

15. Антропонимическая система славян до установления фамилий была достаточно пестрой в плане выражения, и истоки этого разнообразия следует искать в стремлении языка выработать такие антропонимические средства, которые бы позволили учесть первичное, элементарное разделение людей на группы в классово однородном обществе соответственно принадлежности именуемого лица к определенной возрастной группе или к полу. Конкретные формы выражения этой зависимости были неодинаковыми в разных славянских языках. Однако возрастная дифференциация лица выражалась по преимуществу грамматически: в использовании определенного морфологического варианта – адъективного (*чей?*) или субстантивного (*кто?*) – антропонимной формулы *личное имя* + *патроним*, или в выборе между однолексемным и многолексемным именованием, или в выборе между АФ *личное имя* + *патроним* или *личное имя* + *прозвище*. В каждом случае речь шла о выраженности ~ невыраженности зависимости именуемого лица от отца, проявленной тем или иным способом. На ранних этапах развития антропонимической системы главным средством выражения перехода лица в следующую возрастную группу было появление в именовании патронима с компонентом *-ич*. Позже среди части славян (преимущественно среди западных и частично у украинцев) отмечается явление депатронимизации – утраты патронимических формантов при переходе лица в старшую возрастную группу. У русских возрастная коннотация патронима на *-ич* в процессе эволюции антропонимической системы трансформировалась в социальную.

16. Антропонимическая дифференциация лица по половой принадлежности особенно ярко выражается на ранних этапах формирования антропонимных формул. Разница между именованием мужчины и женщины заключалась: а) в отсутствии личного имени женщины в формуле её именования; б) в постпозиции личного имени; в) в зависимости формулы именования женщины от именования мужчины – сначала отца, а потом мужа; г) в громоздкой структуре женского именования. Эволюция женского именования состоит: а) в сокраще-

нии размеров женской антропонимной формулы; б) в обязательном присутствии имени в АФ; в) в препозиции личного имени; г) в унификации женской АФ с мужской. И хотя зависимость современного именования женщины от лица мужского пола частично сохраняется – в традиции перехода жены на фамилию мужа при заключении брака, всё заметнее ныне ощущается тенденция к полной антропонимической независимости при идентификации женщины вследствие значительных демографических и социальных изменений общества.

17. Развитие антропонимической системы в определенной степени подчинено влиянию моды, проявляющейся не только на лексическом уровне – в приверженности общества к некоторым любимым именам, но и на грамматическом (в первую очередь на деривативном и синтаксическом уровнях), что проявляется в выборе определенных антропоформантов и антропонимных формул. При этом направление моды отмечается некоторыми тенденцями: а) ориентацией элиты на иноязычные антропонимические образцы; б) распространение формул и их вариантов от элиты к общественным низам.

18. Чрезвычайно интенсивная степень христианизации именного репертуара восточных славян, следствием чего стало его заметное сокращение и установление трёхлексемной официальной антропонимной формулы, нельзя объяснять лишь спецификой православной церкви (у болгар и сербов, также принадлежащих к православию, автохтонные имена хорошо сохранились). Причины этого, на наш взгляд, скрыты в волнообразном распространении христианства. Между первой, Аскольдовой (860 г.), и второй, общеизвестной (988 г.) попыткой приобщения восточных славян к новой вере, были языческие восстания. Поэтому возвращение Киевской Руси к христианству при князе Владимире сопровождалось весьма жёстким отказом от языческих имен; автохтонные имена южных и западных славян не подверглись такому запрету. Аналогичную политику касательно наречения христианскими именами, которая на восточных землях славян практически уничтожила языческий именослов, католическая церковь предписаниями Тридентского собора начала значительно позже – лишь с XVI в., чем и объясняется более длительная и лучшая сохранность у западных славян дохристианских имён.

19. Формирование официальных стандартов именования у большинства славян проходило в условиях инославянского или иноязычного влияния. Исключение составляют только русская и польская антропосистемы, которые развивались в рамках собственной государственности соответствующих народов. Эволюцию польской антропосистемы, учитывая количественный состав компонентов АФ, схематически можно представить как развитие к трёхлексемной структуре с дальнейшим возвратом к двулексемной (1 → 2 → 3 → 2), а русской – как развитие к четырёхлексемной с дальнейшим возвратом к трёхлексемной (1 → 2 → 3 → 4 → 3). Таким образом, эволюция антропосистем происходила в противоборстве двух противоположных тенденций: тенденции к расширению границ именования и тенденции к его количественному сворачиванию.

20. Сосуществование в официально-деловом стиле украинского языка двух антропонимных формул: трёхлексемной АФ *личное имя + отчество + фамилия* и двулексемной АФ *личное имя + фамилия* (это ярко выражается наличием двух соответствующих записей при именовании граждан Украины во внутреннем и заграничном паспортах) имеет глубокие исторические корни. Выбор одной из них должен основываться на понимании антропонимических процессов, происходивших в языке и отражавших внеязыковые реалии. Поскольку Украина в дофамильный период развивалась в составе других государств, то формирование официальной украинской антропосистемы подверглось иноязычному влиянию. Поэтому официальную трёхлексемную АФ можно было бы рассматривать как результат русского влияния, тогда как двулексемную – как следствие польского или – шире – западного влияния. Однако документы эпохи Киевской Руси безусловно подтверждают использование трёхлексемных антропонимных формул при идентификации представителей элиты этого государства. Украинская аристократия XVI в. на территориях, не входивших в радиус московского влияния, именовалась трёхлексемно: АФ *личное имя + патроним + прозвище* и АФ *личное имя + патроним + оттопонимное определение*. При выборе современной официальной формулы именования граждан Украины должны учитываться протовосточнославянские корни и непрерывная традиция использования трёхлексемной АФ в деловых документах.

ZHRNUTIE

1. Diachrónny výskum slovanských antroponymických formúl predpriezviskového obdobia (od prvých fixácií v slovanských písomných pamiatkach a vlastných názvov predpísomného obdobia zachovaných v neslovanských prameňoch) je urobený na základe klasifikácie, ktorá: a) berie do úvahy štruktúru pomenovaní; b) diferencuje pojmy *invariant* a *variant* antroponymickej formuly; c) umožňuje zafixovať historické zmeny v medziach formuly; d) nezahŕňa okazionálne antroponymické syntagmy. Tým sa klasifikácia zbavuje zbytočnej analytickosti a zároveň má možnosť obsiahnuť rôzne modifikácie AF (sémantické, morfologické, derivačné a syntaktické), v kontexte ktorých vznikajú slovanské viacslovné pomenovania. Všetky viacslovné vlastné osobné názvy sú analyzované v rámci dvoch základných skupín: jednoduché AF a zložené AF. Medzi jednoduchými sú preskúmané AF *osobné meno + patronymum, osobné meno + meno po otcovi, osobné meno + osobné meno, osobné meno + prímeno, osobné meno + toponymické označenie, osobné meno + predpriezviskové rodinné meno, osobné meno + priezvisko.* Pri zložených sú výskumu podrobené troj- a štvorlexémne AF. Pomenovania, ktoré pozostávajú z päť a viac antropolexém, sa považujú za okazionálne. To dovoľuje skúmať kardinálne zmeny slovanského antroponymického systému v priebehu celého tisícročia.

2. Praslovanský antroponymický systém nebol chaotický – podriaďoval sa vlastným, aj keď z hľadiska súčasníka možno zvláštnym zákonom. V embryonálnom stave mal všetky tie pramene, z ktorých sa neskôr vyvinuli antroponymické formuly. Nemožno kategoricky tvrdiť, že praslovanský antroposystém bol jednomenný, pretože človek počas života mohol mať niekoľko mien, prinajmenšom dve: jedno dostal pri narodení a druhé pri obrade iniciácie, jeho vstupe do určitej vekovej skupiny. Avšak takáto viacmennosť bola asynchrónna. Preto si myslíme, že praslovanský antroposystém nebol jednomenný, ale jednolexémny: v každom kontexte sa osoba identifikovala vlastným názvom, ktorý pozostával z jednej lexémy.

3. Porovnávací výskum slovanských antroposystémov obdobia ranej písomnosti, ich porovnanie s antroponymiou neslovanských jazykov nám dovoľuje prehodnotiť niektoré tvrdenia našej kandidátskej dizertácie [pozri S. Pachomová 1984] týkajúce sa fungovania samostatných patroným

a androným. Patronymá a andronymá sa v jazyku prvotne vyvíjali nie ako prostriedky identifikácie dodávané k osobnému menu, ale ako náhrada mena – eufemizmy, nevyhnutnosť ktorých vznikala v spojitosti s pohanským menným tabu. Používanie samostatných substantívnych patroným, ktoré sme predtým kvalifikovali ako pomenovania vytvorené v dôsledku eliminácie prvého komponentu AF *osobné meno + patronymum,* má v skutočnosti pradávnu tradíciu fungovania v rámci jednolexémového antroposystému a vysvetľuje sa pohanským zákazom priameho použitia mena.

4. Absencia viaclexémových názvov sa v rámci malých komunít kompenzovala bohatstvom menného repertoáru a obyčajou rodinne spojených mien. Jazykové prostriedky príbuznosti mien boli rôzne – fonetické, slovotvorné, lexikálno-sémantické. Meno človeka pritom zodpovedalo tradíciám nazývania určitej rodiny a tie boli dobre známe všetkým členom konkrétneho komunikačného priestoru (rodiny, pospolitosti, obce). V takomto predpriezviskovom systéme označovania osôb plnilo meno dve funkcie – nominatívnu a identifikačnú: nielen pomenúvalo osobu, ale ju aj priväzovalo k určitej rodine, označujúc rodinnú príslušnosť (dnes je táto funkcia vlastná súčasným priezviskám). Avšak možnosti rodinných väzieb a väzieb pokolení boli obmedzené v priestore a čase. Tento spôsob identifikácie osôb mohol existovať len v rámci menších sídel, keď sa v kontaktoch ocitali predstavitelia niekoľkých rodín, ktoré sa navzájom dobre poznali.

5. Príčinou rozkolísavania a rozpadu tohto dávneho systému, ktorý, ako je zrejmé, v priebehu tisícročí zodpovedal potrebám spoločnosti, nebolo len sociálne rozvrstvenie. Dôležitým činiteľom daného procesu bolo, po prvé, zanikanie pohanstva a v dôsledku toho neaktuálnosť tabuizovania mien, čo "dovoľovalo" spájať v spoločnej syntagme tie antropolexémy, ktoré predtým boli navzájom zameniteľné, po druhé, chudobnosť menného repertoára vysvetľovaná obyčajou rodinne viazaných mien na pozadí rozsiahlych demografických zmien a migračných procesov, po tretie, kristianizácia spoločnosti, ktorá viedla k prudkému zníženiu počtu fungujúcich mien, a napokon komplikácia spoločenských vzťahov, dedičné právo, nevyhnutnosť evidencie daní. Toto všetko sú faktory, ktoré sprevádzali zmeny v spoločenskom zriadení. Uvedené príčiny sa vo svojom komplexe (a nie jednoducho vďaka sociálnemu rozvrstveniu spoločnosti, ako sa zdôrazňovalo predtým) stali základom transformácie jednolexémového antroposystému na systém antroponymických formúl.

6. Medzi východnými a južnými Slovanmi sú najrozšírenejším spôsobom identifikácie osôb patronymá: osmanská poroba väčšiny južných Slovanov a zachovanie nevoľníctva v Ruskej ríši až do roku 1861zakonzervovali dávne patriarchálne tradície. Evolúcia AF *osobné meno + patronymum* prebiehala v troch rozmeroch: a) *derivačnom* – v zámene jednoduchých prípon novými, zložitými, cestou pridružovania sufixov, prerozdeľovania a zjednodušovania, ktoré sa udialo v patronymii; b) *morfologickom* – v transformácii patronyma, ktoré sa v dôsledku substantivizácie postupne zmenilo z antropolexémy odpovedajúcej na otázku *čí syn?* na názov, ktorý odpovedal na otázku *kto?;* c) *sémantickom* – v transformácii pomenovaní s privlastňovacím alebo deminutívnym významom na vlastné patronymické názvy; d) *syntaktickom* – v postupnom prechode od analytických adjektívnych foriem vyjadrenia patronymickosti k syntetickým. Antroponymická formula predpriezviskového obdobia *osobné meno + patronymum* sa v novších časoch vyvíjala v dvoch smeroch, transformujúc sa na dve súčasné antroponymické formuly *osobné meno + meno po otcovi* a *osobné meno + priezvisko.*

7. Odpoveď na otázku, aký morfologický variant patronyma v rámci uvedenej AF (adjektívny alebo substantívny) bol chronologicky prvotný, je ťažké dať, ak vychádzame iba z materiálu prameňov: vo východoslovanských a poľských pamiatkach sa používali paralelne, u Bulharov prevažoval adjektívny, u iných južných Slovanov substantívny spôsob vyjadrenia patronymickosti. Na základe metodiky vnútornej rekonštrukcie robíme záver, že prvými patronymami boli adjektívne názvy s príponami **-jь*, neskôr s *-ov/-ev*, *-in*. Pridanie substantívnej prípony *-ič* vytváralo dvojzložkové patronymické sufixy.

8. Zhasínanie praslovanského patronymického modelu na **-jь* vo východoslovanskom priestore by bolo možné vysvetliť prudkým znížením počtu autochtónnych slovanských mien. Avšak strata posesívnej prípony **-jь* bola charakteristickým znakom všetkých slovanských jazykov, dokonca aj tých, v ktorých sa mená slovanského pôvodu dobre zachovali. Preto zmenšenie tradičného menoslovu východných Slovanov nebolo hlbokou príčinou, ale len silným katalyzátorom tohto procesu: motívy oslabenia produktívnosti patronymického modelu na **-jь* treba hľadať hlbšie – vo fonológii, v objavení sa palatalizovaných spoluhlások; pomocou prípony

*-jь nemožno vytvoriť posesívne tvary od palatálnych základov. V tomto smere bol patronymický model na *-ov/-ev* viac pružný.

9. Vari najdávnejšia substantívna prípona *-ič* vo význame patronymickosti sa tradične odvodzuje z praslovanského sufixu *-itjь*. Porovnávacohistorický výskum tohto patronymického modelu nám dovoľuje prehodnotiť jeho tradičnú etymológiu a vysloviť domnienku vzťahujúcu sa na genézu *-ič*. Podstata našej hypotézy spočíva v tom, že proces kontaminácie praslovanských prípon sa prejavil v pripojení prípony *-jь k prípone *-ikъ, v dôsledku čoho vznikla prípona *-ič*. Tú rekonštruujeme ako praslovanské *-ikjь a nie *-itjь, ako sa to tradične robí. Uvedený jav prebiehal v neskorom praslovanskom období.

10. Antonymická formula *osobné meno + meno po otcovi,* ktorá je svojím pôvodom spojená s AF *osobné meno + patronymum,* je vlastná len oficiálnej antroponymii súčasných východných Slovanov a upravuje sa celým radom noriem čo do vzniku, miesta komponentov a ich spojenia. Väzba medzi zložkami tejto AF je v porovnaní s inými antroponymickými spojeniami charakteristická najvyšším stupňom kohéznosti. Jej používanie v hovorenej reči je vždy potvrdením vekového alebo sociálneho odstupu medzi hovoriacim a oslovenou osobou. Meno po otcovi na *-ič*, ktoré je súčasťou bulharskej oficiálnej trojlexémovej AF, sa v hovorenej reči nepoužíva. Jej neskoršia prítomnosť v textoch (19. st.) obdobia bulharského obrodenia svedčí o výpožičke z ruského jazyka.

11. K zanikaniu tradícií rodového zriadenia dochádzalo u západných Slovanov oveľa skôr než u východných a južných. Okrem toho, dedičné právo sa v Západnej Slávii skoro upevnilo vo všetkých vrstvách obyvateľstva a nielen v prostredí aristokracie (ako to bolo napríklad v Rusi). Preto tam označenia toponymického pôvodu podľa názvu majetku a sídla, ktoré dopĺňajú osobné mená, majú značnú váhu. Gramatickými variantmi AF *osobné meno + toponymické označenie* sú pomenovania, v ktorých je informácia o pôvode či majetku osoby vyjadrená pomocou: a) vzťažného adjektíva *(Ivan Kyjivskyj);* b) bezpredložkového substantíva *(Ivan Kyjanyn);* c) predložkového substantíva *(Ivan z Kyjeva).* V dôsledku uvedených mimolingválnych faktorov sa toponymické adjektíva v západoslovanských jazykoch charakterizujú ako neutrálne, pretože majú väčšiu sémantickú váhu, označujúc osobu aj podľa pôvodu, aj podľa majetku, zatiaľ čo vo východoslovanských prameňoch toponymické adjektíva označujú osobu len

podľa majetkového územia a toponymické substantíva len podľa pôvodu. Teda vo východoslovanských jazykoch sa používanie AF *osobné meno + toponymické označenie* upravuje sociálnym statusom menovanej osoby. V dôsledku ďalšej evolúcie sa tento názov transformoval na AF *osobné meno + predpriezviskové rodinné označenie.*

12. Spojenie dvoch osobných mien v rámci spoločnej syntagmy sa objavilo v dôsledku kresťansko-pohanského antroponymického dualizmu. Pomenovania AF *osobné meno + osobné meno* vo všetkých slovanských jazykoch charakterizujú periférnu zónu antroponymického systému. Výrazne citeľný predel medzi odvekými a kresťanskými menami bol príčinou formovania takej kategórie ako oficiálnosť ~ neoficiálnosť antroponým a zároveň vývinu osobitnej triedy oným – prímen, čo v konečnom dôsledku podmienilo transformáciu antroponymickej formuly *osobné meno + osobné meno* na AF *osobné meno + prímeno.* Od 16. storočia medzi Slovanmi katolíkmi pozorujeme druhý zrod AF *osobné meno + osobné meno,* ktorá sa odlišuje od pomenovaní analogickej formuly obdobia raného kresťanstva: a) svojím zložením – dávne pomenovania sa vytvárali spojením dvoch mien rozličného pôvodu, v súčasných názvoch to nie je určujúce; b) osobitosťami prideľovania mien – v raných pomenovaniach uvedenej formuly iba jedno z mien dávala cirkev, druhé bolo svetské, neskôr obe mená začala dávať cirkev; c) gramatickou štruktúrou – v prvých fázach obe mená vytvárali voľné antroponymické spojenie s pomerne slabou syntaktickou väzbou; stupeň pevnosti komponentov vo formule neskorého obdobia je natoľko vysoký, že sa stal základom transformácie antroponymického spojenia na zložené slovo.

13. Genéza AF *osobné meno + prímeno* sa vysvetľuje nedostatočnou identifikačnou efektívnosťou vlastného mena osoby, pretože počet vlastných mien v obehu bol po zavedení kresťanstva neporovnateľne menší než počet prímen, ktorých pramene dopĺňania boli bohatšie. Vo všetkých slovanských jazykoch je táto formula zachytená v dvoch morfologických variantoch: substantívnom a adjektívnom. Ako lexikálno-sémantický variant uvedenej AF skúmame názvy podľa povolania menovanej osoby v úlohe druhého komponentu. Tu je mimoriadne dôležitý priamy slovosled – postpozícia prímena voči menu *(Ivan Kovaľ),* pretože v takomto prípade apelatívum prežíva proces antroponymizácie. Inverzia komponentov likviduje

antroponymickú formulu a vracia také pomenovanie *(kovaľ Ivan)* do skupiny jednolexémových antroponým.

14. Antropoformula *osobné meno + predpriezviskové rodinné označenie* vznikla v dôsledku transformácie AF *osobné meno + prímeno, osobné meno + patronymum, osobné meno + toponymické označenie,* podstata ktorej spočívala v čiastočnej desemantizácii, ktorá spôsobovala rozširovanie hraníc fungovania k menu dodatočných antropolexém od otca k synom, teda v možnosti ich zdedenia. Tým sa uvedená AF odlišuje od predchádzajúcich. Antropoformule *osobné meno + predpriezviskové rodinné označenie* bola vlastná meniteľnosť, ktorá prebiehala počas dvoch-troch generácií, kým sa uchovávala pamäť o osobe, ktorej vlastný názov slúžil ako slovotvorný základ rodinného označenia. Pri úplnej desemantizácii dodatočného onyma, keď už väzba medzi denotátom a osobným menom celkom zmizla, tá stratila na aktuálnosti, preto sa príslušnosť k rodine určovala pomocou nového onyma, pamäť o nositeľovi ktorého bola ešte živá. Zachovanie pomenovania podľa rodiny aj po úplnej desemantizácii rodového označenia (za podmienky gramatickej nemennosti) svedčí o jeho prechode do kategórie priezvisk.

15. Antroponymický systém Slovanov v predpriezviskovom období bol pomerne pestrý na výrazovej rovine a prejavy tejto rozmanitosti treba hľadať v snahe jazyka vypracovať také antroponymické prostriedky, ktoré by umožnili zohľadniť prvotné, elementárne delenie ľudí na skupiny v triedne rovnorodej spoločnosti podľa príslušnosti pomenovanej osoby k určitej vekovej skupine alebo pohlaviu. Konkrétne formy vyjadrenia tejto závislosti neboli v slovanských jazykoch rovnaké. Veková diferenciácia osoby sa vyjadrovala prevažne gramaticky: v používaní určitého morfologického variantu – adjektívneho *(čí?)* alebo substantívneho *(kto?)* – antroponymickej formuly *osobné meno + patronymum,* alebo vo výbere medzi jednolexémovým a viaclexémovým názvom, alebo vo výbere medzi antroponymickými formulami *osobné meno + patronymum* či *osobné meno + prímeno.* Vo všetkých prípadoch išlo o vyjadrenie ~ nevyjadrenie závislosti pomenovanej osoby od otca, ukázanej tým či iným spôsobom. V raných fázach vývinu antroponymického systému boli hlavným prostriedkom vyjadrenia prechodu osoby k ďalšej vekovej skupine patronymické názvy s komponentom *-ič*, ktoré sa v pomenovaniach objavili. Neskôr u časti Slovanov (prevažne západných a čiastočne Ukrajincov) pozorujeme jav depatrony-

mizácie – straty patronymických formantov pri prechode osoby k staršej vekovej skupine. U Rusov sa veková konotácia patronyma na *-ič* v procese evolúcie antroponymického systému transformovala na sociálnu.

16. Antroponymická diferenciácia osoby podľa pohlavnej príslušnosti sa zvlášť výrazne prejavila v začiatkoch formovania antroponymických formúl. Rozdiel medzi pomenovaním muža a ženy spočíval v: a) absencii osobného mena ženy vo formule jej pomenovania; b) postpozícii osobného mena; c) závislosti formuly pomenovania ženy od nazvania muža – spočiatku otca, neskôr manžela; d) v rozsiahlej štruktúre ženského pomenovania. Evolúcia ženského pomenovania spočíva v: a) skrátení ženskej antroponymickej formuly; b) záväznej prítomnosti mena v antroponymickej formule; c) prepozícii osobného mena; d) unifikácii ženskej AF s mužskou. A aj keď sa závislosť súčasného pomenovania ženy od osoby mužského pohlavia čiastočne zachovala – v tradícii prechodu ženy na priezvisko manžela pri uzavretí sobáša – dnes stále viac vnímame tendenciu k úplnej antroponymickej nezávislosti identifikácie ženy v dôsledku výrazných demografických a sociálnych zmien v spoločnosti.

17. Vývin antroponymického systému sa do určitej miery podriaďuje módnemu vplyvu, ktorý sa prejavuje nielen na lexikálnej úrovni, v náklonnosti spoločnosti k istým obľúbeným menám, ale aj na gramatickej (v prvom rade na derivačnej a syntaktickej) rovine, čo sa odzrkadľuje vo výbere antroponymických formantov a formúl. Módne smery majú pritom isté tendencie: a) orientácia elity na inojazyčné antroponymické príklady, b) rozšírenie formúl a ich variantov od elity k nižším vrstvám obyvateľstva.

18. Mimoriadne intenzívny stupeň kristianizácie menného repertoára východných Slovanov, výsledkom ktorého bolo jeho skrátenie a ustálenie trojlexémovej oficiálnej antroponymickej formuly, nemožno vysvetľovať iba špecifikou pravoslávnej cirkvi (u Bulharov a Srbov, ktorí sa takisto priklonili k pravosláviu, sa autochtónne mená dobre zachovali). Príčiny, podľa nášho názoru, spočívajú vo vlnovitom šírení kresťanstva. Medzi prvým, Askoľdovým (r. 860) a druhým, všeobecne známym pokusom o pripojenie východných Slovanov k novému náboženstvu, boli pohanské povstania. Preto návrat štátu ku kresťanstvu za vlády Volodymyra bol sprevádzaný pomerne ráznym odmietnutím pohanských mien, čo nezažili južní a západní Slovania. Analogickú politiku strohého dávania kresťanských mien, ktorá na východných územiach Slovanov prakticky zničila pohanský me-

noslov, začala katolícka cirkev svojim dekrétom na Tridentskom koncile podstatne neskôr, až v 16. storočí, čím sa vysvetľuje dlhšie a lepšie zachovanie predkresťanských mien u západných Slovanov.

19. Formovanie oficiálnych štandardov pomenovania prebiehalo u väčšiny Slovanov v podmienkach inoslovanského alebo inojazyčného vplyvu. Výnimkou je iba ruský a poľský antroponymický systém, ktorý sa vyvíjal v rámci vlastnej štátnosti oboch národov. Evolúciu poľského antroponymického systému, vychádzajúc z kvantitatívneho zloženia komponentov AF, možno schematicky predstaviť ako vývin k trojlexémovej štruktúre s následným návratom k dvojlexémovej (1 → 2 → 3 → 2), ruskej ako vývin k štvorlexémovej s ďalším návratom k trojlexémovej (1 → 2 → 3 → 4 → 3). Teda evolúcia antroposystémov prebiehala v opozícii dvoch proti sebe stojacich tendencií: tendencie k rozšíreniu hraníc pomenovania a tendencie k jeho kvantitatívnemu obmedzovaniu.

20. Koexistencia dvoch antroponymických formúl v oficiálnom administratívnom štýle súčasného ukrajinského jazyka – trojlexémovej AF *osobné meno + meno po otcovi + priezvisko* a dvojlexémovej AF *osobné meno + priezvisko* (to sa jasne prejavuje v existencii dvoch príslušných zápisov pomenovania občanov Ukrajiny v občianskom preukaze a cestovnom pase) má hlboké historické korene. Uprednostňovanie jednej z nich sa má zakladať na chápaní antroponymických procesov, ktoré prebiehali v jazyku a boli odrazom mimojazykových reálií. Keďže sa Ukrajina v predpriezviskovom období vyvíjala v rámci iných štátov, aj stanovenie oficiálneho ukrajinského antroposystému bolo poznačené inojazyčnými vplyvmi. Preto oficiálnu trojlexémovú AF by bolo možné vnímať ako následok ruského vplyvu, zatiaľ čo dvojlexémovú ako následok poľského či – širšie – západného vplyvu. Avšak dokumenty obdobia Kyjevskej Rusi nepopierateľne potvrdzujú používanie trojlexémových antroponymických formúl pri identifikácii predstaviteľov elity tohto štátu. Ukrajinská aristokracia sa v 16. storočí na územiach, ktoré nepodliehali moskovskému vplyvu, nazývala trojlexémovo – AF *osobné meno + patronymum + prímeno* a AF *osobné meno + patronymum + toponymické označenie.* Pri výbere jednej zo súčasných oficiálnych AF treba brať do úvahy protovýchodoslovanské korene trojlexémových AF a nepretržitú tradíciu ich používania.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 – 1588 рр.) / підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 189 с.

2. Акты социально-экономической истории Севера России конца XV–XVI в. Акты Соловецкого монастыря, 1479 – 1571 гг. / сост. И.З. Либерзон. – Л. : Наука, 1988. – 273 с.

3. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. : в 3-х т. Т.1. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 803 с.

4. Алексеев Д.И. К истории аббревиации личных имен / Д.И. Алексеев // Антропонимика. – М. : Наука, 1970. – С. 242–248.

5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией по разбору древних актов. – К., 1859 – 1914.

6. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1951 г.) / А.В. Арциховский, М.Н. Тихомиров. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 67 с.

7. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1952 года) / А.В. Арциховский. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 92 с.

8. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1953–1954 года) / А.В. Арциховский, В.И. Борковский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 160 с.

9. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1955 года) / А.В. Арциховский, В.И. Борковский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 152 с.

10. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1956–1957 года) / А.В. Арциховский, В.И. Борковский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 328 с.

11. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1958–1961 г.). – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 120 с.

12. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962–1976 годов) / А.В. Арциховский, В.Л. Янин. – М. : Наука, 1978. – 192 с.

13. Байерова Н. К сравнительной проблематике в западнославян-ской антропонимике / Н. Байерова // ZMK. – 1985. – № XXVI. – С. 66–71.

14. Бакланова Е.Н. Переписные книги 1678 – 1717 гг. по Вологодскому уезду как ономастический источник / Е.Н. Бакланова // Этнография имен. – М. : Наука, 1971. – С. 104–110.

15. Бакланова Е.Н. Личные имена вологодских крестьян по переписи 1717 г. / Е.Н. Бакланова // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М. : Наука, 1970. – С. 308–315.

16. Бахвалова Т.В. Закономерности развития русских личных имен в XV–XVII вв. / Т.В. Бахвалова // Ономастика Поволжья. – Саранск, 1976. – Віп. 4. – С. 111–114.

17. Бахвалова Т.В. Из истории развития личных имен в Белозерье: На материале памятников письменности XV–XVII вв. / Т.В. Бахвалова // Проблемы ономастики. – Вологда, 1974. – С. 119–126.

18. Бахвалова Т.В. К изучению истории развития личных имен в Белозерье (на материале памятников письменности XV–XVII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1972. – 21 с.

19. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов / С.С. Бессонова. – К. : Наук. думка, 1983. – 140 с.

20. Бестужев-Лада И.В. Имя человеческое: прошлое, настоящее, будущее / И.В. Бестужев-Лада // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 132–143.

21. Бестужев-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов / И.В. Бестужев-Лада // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М. : Наука, 1970. – С. 24–33.

22. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1966. – 328 с.

23. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 3: Структура уласных мужчынскіх імен / М.В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 320 с.

24. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С.К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.

25. Бондалетов В.Д. Ономастика и социолингвистика / В.Д. Бондалетов // Антропонимика. – М. : Наука, 1970. – С. 17–23.

26. Бондалетов В.Д. Русская ономастика / В.Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.

27. Бибиков С.Н. К социальной интерпретации мустьерских поселений / С.Н. Бибиков // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. – Л., 1974.

28. Бирилло Н. В. Белорусская антропонимия : автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Минск, 1969. – 48 с.

29. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 23 с.

30. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Р. Бошкович. – М. : Высшая школа, 1984. – 304 с.

31. Брайчевский М.Ю. Производственные отношения у восточных славян в период от первобытнообщинного строя к феодализму / М.Ю. Брайчевский // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. – М., 1969.

32. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский. – К. : Наук. думка, 1989. – 296 с.

33. Бучко А.Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1986. – 20 с.

34. Бучко Д.Г. Назви найдавніших поселень Надсяння: ойконіми на *-jь / Д.Г. Бучко, Н.Д. Бучко // Слов'янська ономастика. – Ужгород, 1998. – С. 45–57.

35. Венедиктов Г.К. У истоков становления делового стиля современного болгарского литературного языка / Г.К. Венедиктов // Славяноведение. – 1998. – № 3. – С. 30–36.

36. Венцель В. Словообразование серболужицких антропонимов / В. Венцель // Словообразование, стилистика, текст. – Казань, 1990. – С. 148–155.

37. Веселовский С.Б. Исследования по истории класса служилых землевладельцев / С.Б. Веселовский. – М. : Наука, 1969. – 584 с.

38. Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища, фамилии / С.Б. Веселовский. – М. : Наука, 1974. – 382 с.

39. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1966. – 595 с.

40. Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. – К. : Наук. думка, 1966. – 239 с.

41. Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI – XVII вв.). – К. : Наук. думка, 1976. – 455 с.

42. Гвоздєва О.Л. До питання варіантності християнських імен у великоруській діловій писемності XIV-XVI ст. / О.Л. Гвоздєва // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 33–34.

43. ГеоргијевиЋ С. О проблемима патронима, етника и ктетика у српскохорватском језику / С. ГеоргијевиЋ // Ономатолошки прилози. II. – Београд, 1981. – С. 123–142.

44. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С.Н. Валка. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 408 с.

45. Грамоти XIV ст. / упоряд. М.М. Пещак. – К. : Наук. думка, 1965. – 255 с.

46. Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens / Г.П. Григорьев. – Л., 1968. – 173 с.

47. ГрковиЋ М. Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку / М. ГрковиЋ. – Београд : Народна књига, 1986. – 234 с.

48. ГрковиЋ М. Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду / М. ГрковиЋ // Ономатолошки прилози. II. – Београд, 1981. – С. 93–101.

49. Гумецька Л.Л. Жіночі особові назви в українській актовій мові XIV–XV ст. / Л.Л. Гумецька // Дослідження з мови і літератури. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 116–122.

50. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь / Л.Н. Гумилёв. – М. : Мысль, 1989. – 766 с.

51. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст. / М.О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1988. – 172 с.

52. Денчев В. Лични и фамилни имена в град Шумен (Коларовград) през XVIII-XIX век / В. Денчев // Onomastica X. – 1965. – S. 224–235.

53. Державин Н.С. Славяне в древности / Н.С. Державин. – М. : АН СССР, 1945. – 215 с.

54. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.

55. Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава. Т. 1–2. – Скопје, 1981–1982.

56. Евдошенко А.П. Предпосылки системно-типологического исследования антропонимии / А.П. Евдошенко // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М. : Наука, 1970. – С. 57–62.

57. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур / Д.И. Ермолович. – М. : Р. Валент, 2001.

58. Ефименко А.Л. История украинского народа / А.Л. Ефименко. – К. : Лыбедь, 1990. – 512 с.

59. Єфименко І.В. Про традиції називання по батькові в східних слов'ян / І.В. Єфименко // Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Желєзняк. – К. : Кий, 2002. – С. 33–48.

60. Железняк И.М. К истории сербохорватских патронимических форм XII–XV вв. / И.М. Железняк // Дослідження з мовознавства. – К. : Наук. думка, 1963. – С. 130–149.

61. Железняк И.М. Очерк сербохорватского антропонимического словообразования / И.М. Железняк. – К. : Наук. думка, 1969. – 132 с.

62. Желєзняк І.М. Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів / І.М. Желєзняк // Слов'янська ономастика. – Ужгород, 1998. – С. 95–105.

63. Журавльова Н. Про величання на ім'я по батькові у листах письменників XIX – поч. XX ст. / Н. Журавльова // Наукові записки: Серія Мовознавство. – Тернопіль : ЕДПУ, 2003. – Вип. 1. – С. 40–45.

64. Заимов Й. Български географски имена с -јь / Й. Заимов. – София : БАН, 1973. – 193 с.

65. Заимов Й. Двучленни лични имена в българската топонимия (принос към славянския ономастичен атлас) / Й. Заимов // Onomastica XX, 1975. – С. 169–230.

66. Зинин С.И. Введение в русскую антропонимию / С.И. Зинин. – Ташкент, 1972. – 278 с.

67. Зинин С.И. Структура русских антропонимов XVIII века (на материале актовых книг г. Москвы) / С.И. Зинин // Ономастика. – М. : Наука, 1969. – С.79–83.

68. Зубов Н.И. Проблема генеалогии Киевского пантеона в ономастическом освещении / Н.И. Зубов // Русское языкознание. – К., 1982. – Вып. 4. – С. 14–21.

69. Іванський Р.Д. Родильна обрядовість і антропоніміка / Р.Д. Іванський // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 69–70.

70. Ивашко В.А. Социолингвистический и психолингвистический анализ ситуации выбора имени при наречении : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1978. – 20 с.

71. Ивић П. Дечанске хрисовуље / Ивић П., Грковић М. – Нови Сад, 1976. – 350 с.

72. Илчев С. Речник на личните и фамилните имена у Българите / С. Илчев. – София, 1969. – 628 с.

73. История южных и западных славян. Курс лекций. – М. : МГУ, 1979. – 592 с.

74. Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община / В.Р. Кабо. – М. : Наука, 1986. – 304 с.

75. Капулкіна І.О. Про перевираження патронімів (на матеріалі англомовних перекладів "Слова о полку Ігоревім") / І.О. Капулкіна // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 76.

76. Карлова Л.В. Именование женщин в памятниках деловой письменности первой половины XVII века (на материале южновеликорусских отказных книг) / Л.В. Карлова // Русское языкознание. – К., 1989. – Вып. 19. – С. 139–144.

77. Карлова Л.В. Способы и средства антропонимической номинации в южновеликорусских отказных книгах первой половины XVII века : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1991. – 16 с.

78. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими / Е.П. Карнович. – СПб., 1886. – 250 с.

79. Карпенко Ю.О. Реєстри Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ / Ю.О. Карпенко // Питання історичної ономастики України – К. : Наук. думка, 1994. – С. 182–201.

80. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування / Р.Й. Керста. – К. : Наук. думка, 1984. – 152 с.

81. Київське Полісся: Етнолінгвістичне дослідження / С.С. Березанська, Н.К. Гаврилюк, В.Д. Дяченко та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – 268 с.

82. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / відп. ред. В.В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1991. – 344 с.

83. Ковачев Н. Българска ономастика / Н. Ковачев. – Велико Търново, 1982. – 230 с.

84. Ковачев Н. Зараждане и развитие на българската антропонимична система / Н. Ковачев // Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 5. Диалектология и ономастика. – София, 1991. – С. 210–217.

85. Ковачев Н. Някои наблюдения върху фамилните имена в Дряновско / Н. Ковачев // Състояние и проблеми на българскейа ономастика (Материали от първа кръгла маса). – Велико Търново, 1990. – С. 116–117.

86. Козлов В.И. Динамика численности народов / В.И. Козлов. – М. : Наука, 1969. – 408 с.

87. Козлов В.И. Этническая демография / В.И. Козлов. – М. : Статистика, 1977. – 240 с.

88. Козубенко И.И. Антропонимия Среднего Полесья : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1988. – 25 с.

89. Коробар-Белчева М. Антропонимите во пописот на имотите на Хтетовскиот манастир од 1343 година / М. Коробар-Белчева // Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije. ANU BIH, Posebna izdanja – LXX, Od. družstv. nauka. Kn.13. – Sarajevo, 1985. – S. 267–271.

90. Короткова Т.А. Антропонимы в метрических записях Среднего Урала XVIII – XIX веков / Т.А. Короткова // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1979. – С. 297–301.

91. Короткова Т.А. Перемена фамилий / Т.А. Короткова // Этнография имен. – М. : Наука, 1971. – С. 116–119.

92. Космакова Т.Д. Лингвистический анализ антропонимов Правобережного Побужья : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1980. – 23 с.

93. Котков С.И. Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII – нач. XVIII века / Котков С.И., Панкратова Н.П. – М. : Наука, 1964. – 312 с.

94. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович]. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.

95. Крюков М.В. Система родства китайцев / М.В. Крюков. – М. : Наука, 1972. – 270 с.

96. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень / О.А. Купчинський. – К. : Наук. думка, 1981. – 252 с.

97. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підгот. до вид. О.М. Маштабей та ін. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.

98. Маргос А. Местни и лични имена от село Аспарухово, Варненско / Маргос А. // Onomastica XIX, 1974. – S. 104–119.

99. Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры / Г.Е. Марков. – М. : МГУ, 1979. – 304 с.

100. МаројевиЋ Р. Словенски антропоними / Р. МаројевиЋ // Ономатолошки прилози. V. – Београд, 1984. – С.183 – 195.

101. МаројевиЋ Р. Антропонимске категорије у староруском језику (прилог питањ у реконструкције прасловенског система) / Р. МаројевиЋ // Ономатолошки прилози. IV. – Београд, 1983. – С.137–177.

102. Медвідь С.М. Вплив екстралінгвальних факторів на розвиток антропонімних систем слов'янських мов / С.М. Медвідь // Studia Methodologica: Методологічні проблеми психології мисленнєвої та мовної діяльності. – Тернопіль, 1997. – Вип. 3. – С. 183–184.

103. Медвідь С.М. Офіційне іменування особи у словаків та українців: проблеми норми / С.М. Медвідь // Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti národnostných menšín. – Prešov : Filizofická fakulta Prešovskej univerzity, 1999. – S. 28–33.

104. Медвідь С.М. Язичницьке світосприймання і слов'янські антропонімні традиції / С.М. Медвідь // Слов'янська ономастика : зб. наук. праць на честь 70-річчя докт. філол. наук, проф. П.П. Чучки. – Ужгород, 1998. – С. 156–162.

105. Медвідь-Пахомова С.М. Вплив язичницького світогляду на давню слов'янську антропонімію / С.М. Медвідь-Пахомова // Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст. : доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі. – Ужгород, 1999. – С. 105–108.

106. Медвідь-Пахомова С.М. Гіпотеза щодо генези патронімічного суфікса -ич / С.М. Медвідь-Пахомова // Питання слов'янської ономастики : Восьма Всеукраїнська ономастична конф. – Ужгород, 1999. – С. 112–115.

107. Медвідь-Пахомова С.М. Динаміка української офіційної антропонімоформули на слов'янському фоні / С.М. Медвідь-Пахомова // Українська ономастика : матеріали наук. семінару, присвяченого 90-річчю К.К. Цілуйка. – К. : НАН України, 1998. – С. 115–119.

108. Медвідь-Пахомова С.М. Дописемний період розвитку слов'янської антропосистеми / С.М. Медвідь-Пахомова // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 118.

109. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах / С.М. Медвідь-Пахомова. – Ужгород : Ліра, 1999. – 248 с.

110. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція македонських антропонімоформул на слов'янському фоні / С.М. Медвідь-Пахомова // Слов'янський збірник. – Вип. 4. – Одеса, 1998. – С. 77–80.

111. Медвідь-Пахомова С.М. Мовні факти, що засвідчують перетворення родинних найменувань у прізвища / С.М. Медвідь-Пахомова // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. – Ужгород, 1999. – С. 122–126.

112. Медвидь-Пахомова С.Н. О патронимической модели типа Мстиславличь / С.М. Медвідь-Пахомова // Проблеми ономастичного словотвору : тези доп. наук. семінару. – К. : НАН України, 1997. – С. 35–36.

113. Медвідь-Пахомова С.М. Про антропонімічну моду / С.М. Медвідь-Пахомова // Записки з ономастики. – Одеса, 1999. – Вип. 2. – С. 3–8.

114. Медвідь-Пахомова С.М. Реконструкція дописемного (пра-слов'янського) періоду розвитку антропонімної системи / С.М. Медвідь-Пахомова // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 20–27.

115. Медвідь-Пахомова С.М. Релігія та особливості розвитку слов'янських антропонімних систем / С.М. Медвідь-Пахомова // Слов'янський збірник. – Одеса, 1997. – Вип. III. – С. 168.

116. Медвідь-Пахомова С.М. Слов'янські антропонімні формули і вік людини / С.М. Медвідь-Пахомова // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія Філологія. – Ужгород, 2000. – Вип. 4. – С. 38–42.

117. Медынцева А.А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. – М. : Наука, 1978. – 312 с.

118. Мезенка Г.М. Беларуская анамастыка / Г.М. Мезенка. – Мінск : Вышейшая школа, 1997. – 119 с.

119. Мезенко А.М. Современный именник: направления преобразования и проблемы / А.М. Мезенко // Дослідження з ономастики. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 35–36.

120. Міхіна Л.Ф. Формування болгарських прізвищ в Україні / Л.Ф. Міхіна // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 125–126.

121. Міхіна М.Б. Неофіційні іменування у творах Григора Тютюнника (особове ім'я та ім'я по батькові) / М.Б. Міхіна // Питання сучасної ономастики: VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 127–128.

122. Милейковская Г.И. Об употреблении отчества в русском языке XVI – XIX вв. / Г.И. Милейковская // Slavia. – 1965. – № XXXIV. – S. 117.

123. Мирославская А.Н. О древнерусских именах, прозвищах и прозваниях / А.Н. Мирославская // Перспективы развития славянской ономастики. – М. : Наука, 1980. – С. 202–213.

124. Мирославская А.Н. О русских отчествах и фамилиях (по материалам "Новгородских записных кабальных книг") / А.Н. Мирославская // Питання ономастики. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 257–266.

125. Морошкин М. Славянский именослов или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб., 1867.

126. Московская деловая и бытовая письменность 17 в. – М. : Изд-во АН СССР, 1968. – 340 с.

127. Недилько О.Д. Антропонимия Северной части Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1969. – 30 с.

128. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание / С.Е. Никитина. – М. : Наука, 1993. – 189 с.

129. Никонов В.А. Имя и общество / В.А. Никонов. – М. : Наука, 1974. – 278 с.

130. Никонов В.А. Типология славянской антропонимии / В.А. Никонов // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов : доклады советской делегации. – М. : Наука, 1983. – С. 257–269.

131. Никонов В.А. Хорватские фамилии в статистико-географическом освещении / В.А. Никонов // Onomastica jugoslavica. 9. – Zagreb, 1982. – С. 257–265.

132. Ономастика Полісся ; [відп. ред. І.М. Железняк]. – К. : Кий, 1999. – 234 с.

133. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери ; [відп. ред. І.М. Железняк]. – К. : Наук. думка, 1992. – 276 с.

134. Описание Винницкого замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 598–611.

135. Описание Каневского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 91–105.

136. Описание Киевского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С.106–122.

137. Описание Мозырского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 611–647.

138. Описание Остерского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 592–598.

139. Описание Черкасского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С.76–91.

140. Описание Чернобыльского замка 1552 г. // АрхЮЗР. – Ч.7, т.1. – С. 587–592.

141. Павелко С.П. Традиція і релігія як мотиви вибору імені у гуцулів / С.П. Павелко // Записки з ономастики. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 1. – С. 22–28.

142. Палагина В.В. К вопросу о локальности русских антропонимов / В.В. Палагина // Труды Томского гос. ун-та, 1968. – Т. 197. – С. 84–85.

143. Памятники литературы Древней Руси: XIV – середина XV века. – М. : Худож. лит., 1981. – 606 с.

144. Памятники русского народно-разговорного языка XVII столетия (Из фонда И.И. Безобразова). – М. : Наука, 1965. – 162 с.

145. Памятники русской письменности XV – XVI вв.: Рязанский край. – М. : Наука, 1978. – 190 с.

146. Памятники южновеликорусского наречия: Отказные книги. – М. : Наука, 1977. – 359 с.

147. Парфенова Н.Н. Охранная функция древнерусского личного имени / Н.Н. Парфенова // Шоста республіканська ономастична конференція. – Одеса, 1990. – С. 65–66.

148. Пахомова С.Н. Антропонимно-апеллятивные формулы в русском языке донационального периода / С.Н. Пахомова // Закономерности языковой эволюции : тезисы докладов Всесоюзной научной конф. – Рига, 1990. – С. 119–120.

149. Пахомова С.М. Антропонімні засоби вираження родинного зв'язку у слов'ян допрізвищевої епохи / С.М. Пахомова // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія Філологія. – Ужгород, 1998. – Вип. 3. – С. 28–32.

150. Пахомова С.Н. Антропонимные способы связи поколений в рамках однолексемной системы именования / С.Н. Пахомова // Тези доповідей 50-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету УжДУ. – Ужгород, 1996. – С. 28.

151. Пахомова С.Н. Восточнославянская антропонимическая формула / С.Н. Пахомова // Актуальные проблемы славянской филологии. – М., 1993. – С. 39–40.

152. Пахомова С.Н. Древнерусские патронимы на *-jь / С.Н. Пахомова // Тезисы докладов V научной конференции молодых ученых. – Ужгород, 1990. – С. 5.

153. Пахомова С.Н. История становления трехчленной антропоформулы в русском языке / С.Н. Пахомова // Историческое развитие языков и методы его изучения. – Свердловск, 1988. – Ч. I. – С. 20–21.

154. Пахомова С.Н. Антропонимия в прозе М.Ю. Лермонтова / С.Н. Пахомова // В художественном мире М.Ю. Лермонтова. – Ужгород, 1990. – С. 35.

155. Пахомова С.Н. Восточнославянская антропонимическая формула: ареалогия и диахрония / С.Н. Пахомова // Арэалогія: Праблемы і дасягненні. – Мінск, 1993. – С. 69.

156. Пахомова С.М. До історії української патронімічної назви на -ич / С.М. Пахомова // Studia Slovakistica. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2008. – Вип. 8: Ювілей. – С. 270–277.

157. Пахомова С.Н. Древнерусские патронимические модели / С.Н. Пахомова // Актуальные вопросы словообразовательного анализа и синтеза : сб. науч. трудов. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 54–58.

158. Пахомова С.М. Еволюція східнослов'янської антропоформули / С.М. Пахомова // Питання історичної ономастики України. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 201–207.

159. Пахомова С.Н. Лексикографирование исторической антропонимии / С.Н. Пахомова // Современные проблемы лексикографии. – Харьков, 1992. – С. 241–243.

160. Пахомова С.Н. Особенности антропонимии "Слова о полку Игореве" / С.Н. Пахомова // Твори про дітей і для дітей у вітчизняній і зарубіжній літературі. – Одеса, 1989. – Ч. 2. – С. 41–42.

161. Пахомова С.Н. Общевосточнославянские антропонимические формулы / С.Н. Пахомова // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія Філологія. – Ужгород, 1995. – Вип. 1. – С. 40–45.

162. Пахомова С.Н. О терминах многоименности в антропонимике / С.Н. Пахомова // Філологічні обрії. – Ужгород, 1995. – Вип. 1. – С. 89–92.

163. Пахомова С.Н. Русская и сербская патронимия XIV века / С.Н. Пахомова // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія Філологія. – Ужгород, 1996. – Вип. 2. – С. 29–35.

164. Пахомова С.Н. Русская и сербская патронимия XIV века / С.Н. Пахомова // Тези доповідей 49-ї підсумкової конференції професорсько-викладацького складу філологічного факультету. – Ужгород, 1995. – С. 75.

165. Пахомова С.Н. Русские составные личные именования XIV–XVII веков / С.Н. Пахомова. – Ужгород, 1984. – 30 с. – Деп. в ИНИОН АН СССР 17.09.1984, № 18310.

166. Пахомова С.Н. Русские составные личные именования донационального периода : дис... канд. филол. наук : 10.02.01. – Одесса, 1984. – 198 с.

167. Пахомова С.Н. Русские составные личные именования донационального периода : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Одесса, 1984. – 18 с.

168. Пахомова С.Н. Русская трехкомпонентная формула личного именования на европейском антропонимическом фоне / С.Н. Пахомова // VII Международная научная конференция. – Ниредьхаза, 1988. – С. 6–7.

169. Пахомова С.М. Сербська антропонімія XIV століття в контексті становлення формул іменування (на матеріалі Дечанських грамот) / С.М. Пахомова // Ономастика та етимологія : зб. наук. праць на честь 65-річчя І.М. Железняк. – К. : НАН України, 1997. – С. 187–200.

170. Пахомова С.Н. Сопоставительная антропонимика / С.Н. Пахомова // Сопоставительное изучение русского языка с другими языками. – Ужгород, 1988. – С. 33–39.

171. Пахомова С.Н. Стратиграфическое исследование русских антропоформул на восточнославянском фоне / С.Н. Пахомова // Соотношение синхронии и диахронии в языковой эволюции. – М. – Ужгород, 1991. – С. 114–115.

172. Пахомова С.Н. Судьба антропоформанта *-ск-* в русском языке / С.Н. Пахомова // Закономерности эволюции словообразовательной системы русского языка. – Оренбург, 1994. – С. 28–29.

173. Пахомова С.Н. Судьба суффикса **-jь* в ономастическом освещении / С.Н. Пахомова // Реконструктивні можливості ономастики : тези доп. і повідомл. наук. семінару. – К. : НАН України, 1995. – С. 44–46.

174. Пахомова С.Н. Христианизация древнерусского именника и ее синтаксические последствия / С.Н. Пахомова // Совещание по вопросам диалектологии и истории языка: Лингвогеография на современном этапе и проблемы межуровневого взаимодействия в истории языка : тезисы докл. и сообщ. – Т. 3. – М., 1984. – С. 344–345.

175. Пахомова С.Н. Эволюция антропонимно-апеллятивных формул в русском языке // Шоста республіканська ономастична конференція. – Одеса, 1990. – С. 66–67.

176. Пахомова С.Н. Эволюция антропонимного сочетания в русском языке / С.Н. Пахомова // Словаутварэнне і намінатыуная дэрывацыя у славянскіх мовах. – Гродно, 1992. – Ч. 2. – С. 141–142.

177. Пахомова С.Н. Эволюция восточнославянских антропоформул XIV – XVII вв. (сопоставительный аспект) / С.Н. Пахомова // Тези доповідей 47-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу УжДУ: Секція філол. наук. – Ужгород, 1993. – С. 41.

178. Пахомова С.Н. Эволюция древнерусских патронимов / С.Н. Пахомова // Научные разработки и достижения молодых ученых – народному хозяйству. – Ужгород, 1989. – С.157.

179. Пахомова С.Н. Эволюция древнерусской антропосистемы: причины и последствия / С.Н. Пахомова // Исторические изменения в языковой системе как результат функционирования единиц языка. – Калининград, 1992. – С. 70–71.

180. Пахомова С.Н. Эволюция женской антропоформулы в русском языке донационального периода / С.Н. Пахомова // Новые разработки в области естественных и гуманитарных наук : науч.-техн. сб. науч. работ молодых ученых УжГУ. – Ужгород, 1990. – Ч. 2. – С. 320–327.

181. Пахомова С. М. Як іменували жінку в Давній Русі / С.М. Пахомова // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 5. – С. 52–54.

182. Пахомова С. Н. Языковой статус многословных антропонимов / С.Н. Пахомова // Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 45-річчю УжДУ. – Ужгород, 1990. – С. 67–68.

183. Пахомова С.Н. Ономастические исследования / С.Н. Пахомова, Н.И. Касинец // Методические указания к выполнению научно-исследовательских работ по русскому языкознанию. – Ужгород, 1989. – С. 38–42.

184. Пеньковский А.Б. Русские личные именования, построенные по двухкомпонентной модели "имя + отчество" / А.Б. Пеньковский // Ономастика и норма. – М. : Наука, 1976. – С. 79–107.

185. Петров П. Христоматия по история на България / П. Петров, В. Гюзелев. – София, 1978. – Т. 1. – С. 289.

186. Петрухин В.Я. Древнерусское двоеверие: понятие и феномен / В.Я. Петрухин // Славяноведение. – 1996. – № 1. – С. 44–47.

187. Пещак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. / М.М. Пещак. – К. : Наук. думка, 1979. – 268 с.

188. Пилаш М.И. Структурно-деривационные типы личных собственных имен в старорусском языке (по материалам Разрядных книг XV-XVII веков) / М.И. Пилаш // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф.: статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 152–153.

189. Подольская Н.В. Антропонимикон берестяных грамот / Н.В. Подольская // Восточнославянская ономастика : материалы и исследования. – М. : Наука, 1979. – С. 201–242.

190. Подольская Н.В. Некоторые вопросы исторической ономастики в связи с анализом берестяных грамот / Н.В. Подольская // Историческая ономастика. – М. : Наука, 1977. – С. 49–71.

191. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. – 2-е изд. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

192. Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во вост. лит., 1962. – 938 с.

193. Полное собрание русских летописей. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – Л. : Изд-во АН СССР, 1927. – 488 с.

194. Полное собрание русских летописей. Т. 25 : Московский летописный свод конца XV века. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 464 с.

195. Попович М.В. Мировоззрение древних славян / М.В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.

196. Поротников П.Т. Антропонимия замкнутой территории (на материале говоров Талицкого р-на Свердловской обл.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1972. – 18 с.

197. Пріцак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) / О. Пріцак. – К. : Обереги, 1997. – Т. 1. – 1080 с.

198. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 366 с.

199. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники: Опыт историко-этнографического исследования / В.Я. Пропп. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 144 с.

200. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи / В.Я. Пропп. – М. : Наука, 1976. – 326 с.

201. Първев Х. Административният стил през Възраждането / Х. Първев // Хр. Първев. Стриници от историята на българския книжовен език. – София, 1986. – С. 79.

202. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2008. – 291 с.

203. Разрядная книга 1475 – 1598 гг. / отв. ред. М.Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1966. – 614 с.

204. Ратникова И.Э. Языковой статус и особенности функционирования отчества в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1993.

205. Раушенбах Б.В. Развитие Киевской Руси как результат её христианизации / Б.В. Раушенбах // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси. – М. : Столица, 1991. – С. 18–31.

206. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.

207. Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. – М. : Университетская типография, 1875. – 337 с.

208. Реформатский А.А. Перевод или транскрипция / А.А. Реформатский // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 313–333.

209. Роспонд С. Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена) / С. Роспонд // Вопросы языкознания. – 1965. – № 3. – С. 3–21.

210. Русинов Р. Опит за използуване на един тип прозвища като фамилни имена през Възраждането / Р. Русинов // Onomastica XXI, 1976. – S. 233–237.

211. Русинов Р. Отношение между прозвищни и фамилни имена в българския език през възраждането / Р. Русинов // Onomastica XX, 1975. – S. 231–239.

212. Русинов Р. Становление фамилий в современном болгарском литературном языке / Р. Русинов // Onomastica XIX, 1974. – S. 141–161.

213. Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства / Б.А. Рыбаков // Очерки истории СССР. III – IX вв. – М., 1958.

214. Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. – М. : АН СССР, 1963. – 362 с.

215. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян / В.В. Седов. – М. : Наука, 1979. – 160 с.

216. Селищев А.М. Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ / А.М. Селищев // А.М. Селищев. Избранные труды. – М. : Просвещение, 1968. – С. 97–128.

217. Сенів М.І. Основні способи й засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. / М.І. Сенів // З історії української лексикології. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 160–200.

218. Сенив М.И. Украинская антропонимия XIV-XVIII вв. (женские именования) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1986. – 16 с.

219. Сенковский О.И. "Вич" и "вна" // Собр. соч. – Т. 9. – СПб., 1859.

220. Симина Г.Я. Из истории русских фамилий. Пинежские фамилии / Г.Я. Симина // Этнография имен. – М. : Наука, 1971. – С. 111–115.

221. Симина Г.Я. История отчеств / Г.Я. Симина // Ономастика Поволжья. – Уфа, 1973. – Вып. 3. – С. 177–182.

222. Симина Г.Я. Фамилия и прозвище / Г.Я. Симина // Ономастика. – М. : Наука, 1969. – С. 27–34.

223. Системы личных имен у народов мира ; [сост. Р.Ш. Джарны-гасимова, М.В. Крюков]. – М. : Наука, 1989. – 386 с.

224. Славева Л. Грамота на Крал Милутин за ќелијата Св. Петка во с. Тморане // Споменици на средневековната и поновата историја на Македонија. – Скопје, 1975. – Т. 1. – С. 251–260.

225. Слово о полку Игореве / под ред. чл.-кор. АН СССР В.П. Адриановой-Перетц. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 483 с.

226. Стаматоски Т. Македонска ономастика / Т. Стаматоски. – Скопје, 1990. – 336 с.

227. Стехин Ю.К. Синтагматические связи собственного имени / Ю.К. Стехин // Питання сучасної ономастики : VII Всеукраїнська ономастична конф. : статті та тези. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 167–168.

228. Суперанская А.В. К вопросу о так называемых одноименных, двухименных, трехименных и многоименных антропонимических системах / А.В. Суперанская // Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. Slovenská onomastická konferencia. – Bratislava, 1980. – С. 209–218.

229. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 368 с.

230. Суперанская А.В. Ономастические универсалии / А.В. Супе ранская // Восточнославянская ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 346–356.

231. Тарновецкая Л.А. Становление украинских фамилий Буковинского Поднестровья (на материале ревизских сказок первой половины XIX века) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1990. – 22 с.

232. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена / П.Н. Третьяков. – М. : АН СССР, 1953. – 312 с.

233. Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности / П.Н. Третьяков. – Л. : Наука, 1979. – 156 с.

234. Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Н.М. Тупиков. – СПб., 1903. – 860 с.

235. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В.М. Русанівського. – К. : Наук. думка, 1965. – 162 с.

236. Українська система найменувань адресата мовлення : колективна монографія / М.С. Скаб, Н.Д. Бабич, М.В. Скаб та ін. ; [відп. ред. М.С. Скаб]. – Чернівці : Рута, 2008. – 304 с.

235. Унбегаун Б.О. Отчества на *-ич* и их отношение к русским фамилиям / Б.О. Унбегаун // Исследования по славянскому языкознанию. – М. : Наука, 1971. – С. 280–286.

236. Унбегаун Б.О. Русские фамилии : пер. с англ. / Б.О. Унбегаун ; [общ. ред. Б. А. Успенского]. – М. : Прогресс, 1989. – 443 с.

237. Устинович А.К. Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV–XVIII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1970. – 22 с.

238. Усціновіч А. Калі пісалася з -ічам, -ичем, -ewicz? / А. Усціновіч // Беларуска-руска-польскае супастауляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства :

матєрыялы IV Міжнароднай навуковай канферєнцыі. – Віцебск, 1997. – Ч. 3. – С. 472–473.

239. Усціновіч А.К. Неафіцыйныя найменні сыноу і унукау Навагрудчыны / А.К. Усціновіч // Арэалогія. Праблемы і дасягненні : тэзісы дакладау міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск, 1993. – С. 72–73.

240. Фаріон І.Д. Антропонімійна система Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX ст. (прізвищеві назви) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1996. – 22 с.

241. Франчук В.Ю. Системний характер найменування в давньоруському княжому роді / В.Ю. Франчук // Шоста республіканська ономастична конференція. 1. – Одеса, 1990. – С. 87–88.

242. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К. : Наук. думка, 1977. – 236 с.

243. Худаш М.Л. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення) / М.Л. Худаш, М.О. Демчук. – К. : Наук. думка, 1991. – 268 с.

244. Худаш М.Л. До питання генези українського антропонімного форманта *-енк-о* (територіальне поширення в діахронії) / М.Л. Худаш, І.Д. Фаріон // Слов'янська ономастика : зб. наук. праць на честь 70-річчя докт. філол. наук, проф. П.П. Чучки. – Ужгород, 1998. – С. 212–220.

245. Чичагов В.К. Из истории русских имен, отчеств и фамилий / В.К. Чичагов. – М. : Учпедгиз, 1959. – 126 с.

246. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): Конспект лекцій / П.П. Чучка. – Ужгород, 1970. – 103 с.

247. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття : дис. ... докт. філол. наук (Київ, 1969) / П.П. Чучка. – Ужгород, 2008. – 672 с.

248. Чучка П.П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності / П.П. Чучка // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 11–20.

249. Чучка П.П. Антропонімні словосполучення в українських говорах Закарпаття / П.П. Чучка // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови. – Чернівці, 1965. – С. 149–151.

250. Чучка П.П. Давньоруські особові імена і сучасні прізвища українців / П.П. Чучка // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 133–139.

251. Чучка П.П. До питання про давність прізвищ у слов'янських народів / П.П. Чучка // Проблеми слов'янознавства. – Львів. – 1978. – № 17. – С. 104–113.

252. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П.П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704+XLVIII с.

253. Чучка П.П. Сліди язичництва в антропонімії українців Карпатського регіону / П.П. Чучка // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / відп. ред. І.М. Железняк. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 176–183.

254. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник / П.П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 432 с.

255. Чучка П.П. Украинские андронимы на славянском фоне / П.П. Чучка // Перспективы развития славянской ономастики. – М. : Наука, 1980. – С. 157–162.

256. Шевцова В.А. Антропонимия Среднеднепровского Левобережья Украины (на материалах среднеднепровских левобережных памятников второй половины XVII – первой половины XVIII вв.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1978. – 25 с.

257. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936. – 571 с.

258. Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії / В.П. Шульгач. – К. : Довіра, 2008. – (Бібліотека української ономастики). – Ч. І. – 413 с.

259. Шумарина Т.Ф. Коннотативная структура антропонимических форм в речевой коммуникации / Т.Ф. Шумарина. – К . : УМК ВО, 1988. – С. 50–55.

260. Якобсон Р. О морфологическом составе древнерусских отчеств / Р. Якобсон // Studies in Russian Philology. – № 1, Ann. Arbor, 1962. – S. 14–26.

261. Яковлева Т.Б. Особенности образования крестьянских фамилий / Т.Б. Яковлева // Ономастика Поволжья. – Саранск, 1986. – С. 114–119.

262. Andrejka R. Doneski k postanku in razvitku rodbinskih imen v Selški dolini / R. Andrejka // Glasnik muzejskega društva za Slovenijo: Zbornik ob stoletnici društva 1839–1939. – Ljubljana, 1939. – S. 310–332.

263. Beneš J. O českých příjmeních / J. Beneš. – Praha : ČAV, 1962. – 356 s.

264. Berndorf A. Osobní jména v Nepomuku v letech 1540-1600 / A. Berndorf // ZMK. – 1967. – № VIII. – S. 229–234.

265. Blanár V. K diskusiu o vzťahu rodného mena a priezviska / V. Blanár// ZMK. – 1980. – № XXI. – S. 203–207.

266. Blanár V. Lingvistický a onomastický status vlastného mena / V. Blanár // Onomastica XXI, 1976. – S. 5–18.

267. Blanár V. O vývine slovanských antroponymických sústav / V. Blanár // Slavica Slovaca. – Ročn. 29. – 1994. – № 2. – S. 150–159.

268. Blanár V. Porovnávacia slovanská antroponomastika / V. Blanár // Onomastické práce, sv. 3. – Praha : Místopisná komise ČSAV, 1970. – S. 33–39.

269. Blanár V. Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii) / V. Blanár. – Bratislava : Veda, 1996. – 250 s.

270. Blanár V. Vznik sekundárnej dvojmennej sústavy/ V. Blanár // ZMK. – 1969. – № X. – S. 682–686.

271. Borek H. Socjolingwistyczne aspekty imiennictwa / H. Borek // Onomastica XXIII, 1978. – S. 163–175.

272. Bubak J. Imiona modne / J. Bubak // Onomastica XXIII, 1978. – S. 177–182.

273. Bubak J. Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego / J. Bubak. – Kraków, 1986. – 272 s.

274. Bubak J. Socjolingwistyczny i prawny aspekt zmiany nazwiska w Polsce / J. Bubak // Onomastica XXVII, 1982. – S. 91–108.

275. Budziszewska W. Imiona ochronne Słowian bałkańskich / W. Budziszewska // Onomastica XXXIV, 1989. – S. 237–244.

276. Bystroń J.S. Nazwiska polskie / Bystroń J.S. – Lwów–Warszawa, 1936. – 336 s.

277. Chaloupecký V. Kniha Žilinská / V. Chaloupecký. – Bratislava, 1934. – 239 s.

278. Cuřín F. Historický vývoj označování rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích / F. Cuřín // Rozpravy ČSAV. – Roč. 73. – Sešit 7. – Praha, 1964. – 70 s.

279. Cuřín F. Jména vesničanu v 15. století / F. Cuřín // ZMK. – 1969. – № X. – S. 692–695.

280. Dvořák R. Vývoj dvoujmennosti osobních jmen obyvatel mesta Vysokého Mýta / R. Dvořák // ZMK. – 1986. – № XXVII. – S. 29–37.

281. Goričar M. Doneski k postanku in pisavi rodbinskih priimkov in krajevnih imen med Slovenci // Etnolog XII. – Ljubljana, 1939. – S. 82–122.

282. Grzybowski S. Nazwisko i jego stałość jako elementy identyfikacji osoby w dawnym prawie polskim / S. Grzybowski // Onomastica 5, 1958. – S. 485–514.

283. Korporec J. Hoče do srede 17. stoletja // Časopis za zgodovino in narodopisje. – № 2. – Maribor, 1978. – S. 187–203.

284. Jakopin F. Sledovi jezikovnih stikov v slovenski antroponimiji / F. Jakopin // XII Międzynarodowy kongres slawistów. Kraków 1998. Streszczenia referatów i komunikatów. – Warszawa: Energia, 1998. – S. 246.

285. Jakopin F. Struktura slovenskih priimkov v statistični osvetlitvi / F. Jakopin // Slavistična revija. – Ljubljana, 1977. – S. 5–26.

286. Jakić-Cestarić V. Antroponomastička analiza isprave Zadarskog priora Andrije s početka X. Stoljeća / V. Jakić-Cestarić // Onomastica Jugoslavica. 6. – Zagreb, 1976. – S. 195–215.

287. Jíhlavec J. K problematice měnlivosti antroponym v 16. a 17. století / J. Jíhlavec // ZMK ČSAV. – 1980, XXI. – S. 360–373.

288. Jurančič J. O priimkih pri južnih Slovanih / J. Jurančič // Slavistična revija. – Ljubljana, 1977. – S. 27–39.

289. Kaleta Z. Ewolucja nazwisk słowańskich / Z. Kaleta. – Kraków, 1991. – 197 s.

290. Kamińska M. Nazwiska i przezwiska ludności wieśniaczej v Łowickiem / Z. Kaleta // Onomastica 6, 1958. – S. 79–120.

291. Kamińska M. Nazwy osobowe w najstarszych księgach metrykalnych parafii Łask / M. Kamińska // Onomastica XXX, 1986. – S. 159–179.

292. Karpluk M. Relikty prasłowiańskiego l epentetycznego w staropolskich nazwach miejcowych / M. Karpluk // Onomastica IX, 1964. – S. 29–63.

293. Karplukówna M. Z badań nad polskim nazewnictwem osobowym XV i początku XVI wieku. Część 1. / M. Karplukówna // Onomastica 4, 1957. – S. 179–187.

294. Korporec J. Hoče do srede 17. stoletja / Korporec J. // Časopis za zgodovino in narodopisje. – № 2. – Maribor, 1978. – S. 187–203.

295. Kotulič I. Sociálny a lingvistický rozbor historických osobných mien / I. Kotulič // Acta Facultatis Paedagogicae Ostraviensis. – Series D-19. – 1983. – S. 109–113.

296. Kowalik-Kaleta Z. Stabilizacija slovenskih prezimena kao samostalan proces istorijske semantičke evolucije / Z. Kowalik-Kaleta. – Onomatološki prilozi, 8. – 1987. – S. 26–33.

297. Kuchár R. Vlastné mená v Žilinskej knihe / R. Kuchár // Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. – Martin : Osveta, 1984. – S. 83–86.

298. Kufčák E. Pomenovanie osôb v Liptove od 13. storočia do osemdesiatych rokov 18. storočia / E. Kufčák // Liptov: Vlastivedný zborník. – № 6. – 1981. – S. 67–88.

299. Kufčák E. Pomenovanie osôb v Liptove od 13. storočia do osemdesiatych rokov 18. storočia / E. Kufčák // Liptov: Vlastivedný zborník. – № 7. – 1983. – S. 91–126.

300. Leksik prezimena SR Hrvatske. – Zagreb : Matica Hrvatska, 1976. – 772 s.

301. Majtán M. K vývinu pomenúvania osôb na Slovensku / M. Majtán // Jazykovedný časopis. – 1966. – Roč. XVII. – Č. 2. – S. 148–153.

302. Majtán M. Najstarsie osobné mená a vývin priezvisk na Slovensku / M. Majtán // Slovenská archivistika. – 1994. – Roč. XXIX. – Č. 1. – S. 94–108.

303. Majtán M. Vývin priezvisk na Slovensku / M. Majtán // Slovenská reč. – 1994. – Roč. 59. – Č. 1. – S. 30–37.

304. Malcówna M. Dwuczłonowe przezwiska i przydomki staropolskie / M. Malcówna // Onomastica XIX, 1974. – S. 191–227.

305. Maretić T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba / T. Maretić. – Zagreb : Rad JAZU, 1885. – S. 81–146.

306. Matuszewski J. Polskie nazwisko szlacheckie / J. Matuszewski. – Łodź, 1975. – 164 s.

307. Mazúr S. K úradným formám osobných mien v Pukanci v prvej štvrtine 18. storočia / S. Mazúr // ZMK. – 1975. – № XVI. – S. 158–168.

308. Merkú P. Predkrščanska slovenska osebna imena v Trstu (1307-1406) / P. Merkú // Zbornik Brižinski spomeniki. – Ljubljana : SAZU, 1996. – S. 451–454.

309. Michálek E. Označování osob podle rodové příslušnosti a sídla v nejstarších českých textech / E. Michálek // ZMK ČSAV, XXI, 1980. – S. 480–486.

310. Milewski T. Słowiańskie imiona osobowe na tle porównawczym / T. Milewski // Z polskich studiów slawistycznych. Ser. 2. – Warszawa, 1963.

311. Milewski T. Ze studiow nad antroponimia indoeuropejska / T. Milewski // Onomastica. – 1957. – R. III. – Z. 5. – S. 349–379.

312. Moszyński L. Czy sufiks *-itjo- pełnił w okresie prasłowiańskim funkcję patronimiczną / L. Moszyński // Onomastica XXVII, 1982. – S. 6–21.

313. Oravec J. Syntaktické vzťahy členov v tesných spojeniach zhodných substantív / J. Oravec // Slovenská reč. – 1973. – № 38. – S. 91.

314. Pianka W. Nazwiska makedońskie kotliny Azot. Cz.1 / W. Pianka // Onomastica XXII, 1977. – S. 149–178.

315. Ryšánek F. Slovník k Žilinské knize / F. Ryšánek. – Bratislava : Vyd. SAV, 1954. – S. 45–47.

316. Spyt A. O imionach typu Stanisław-Marian / A. Spyt // Onomastica XVIII, 1973. – S. 245–255.

317. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Kn. 1–3. / Objavil Milko Kos. – Ljubljana : SAZU, 1939, 1948, 1954.

318. Stanislav J. Pribinovi veľmoži / J. Stanislav // Linguistica slovaca, 1–2, 1939–1940. – S. 118–150.

319. Stanislav J. Zo štúdia slovánskych osobnych mien v Evanjeliu cividalskom / J. Stanislav // Slavia, 18, 1947–1948. – S. 87–100.

320. Stanislav J. Zo slovenskej historickej onomastiky / J. Stanislav // Onomastica VIII, 1963. – S. 247–260.

321. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda. – Praha, 1964. – 317 s.

322. Šimundić M. Tipovi osobnih imena sa čakavskoga područja iz XII. Stoljeća / M. Šimundić // Onomastica XXIX, 1984. – S. 189–195.

323. Szulowska W. Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej / W. Szulowska. – Warszawa, 1992. – 87 s.

324. Šimunović P. Naša prezimena / P. Šimunović. – Zagreb : NZMH, 1985. – 368 s.

325. Šimunović P. Razvitak imenske formule u Hrvata / P. Šimunović // Onomastica Jugoslavica. 9. – Zagreb, 1982. – S. 283–291.

326. Šrámek R. Kategorie času a propriální systém / R. Šrámek // Onomastica XXIX, 1984. – S. 33–43.

327. Šupuk A. Antroponimna građa XV. stoljeća iz šibenskih matrikula Sv. Marije i Sv. Duha / A. Šupuk // Onomastica Jugoslavica. 8. – Zagreb, 1981. – S. 137–169.

328. Tascycki W. Niezwykle formy patronimiczmne w Slowie o wyprawie Igora / W. Tascycki // Onomastica. – 1960. – R. VI. – Z. 10–11. – S. 193–200.

329. Torkar S. O priimkih v Baški dolini / S. Torkar // Tolminski zbornik, 3. – Tolmin, 1997. – S. 263–270.

330. Trost P. Jmeno a príjmení / P. Trost // ZMK. – 1976. – № XVII. – S. 81–83.

331. Trost P. K polemice o úloze jmena a príjmení / P. Trost // ZMK. – 1979. – № XX. – S. 66–67.

332. Vermouzek R. Knínická přezviska / R. Vermouzek // Onomastica XIX, 1974. – S. 163–189.

333. Warchoł S. Antroponimia wsi Motycz. – Cz. II / S. Warchoł, L. Zawitkowska // Onomastica XXII, 1977. – S. 103–131.

334. Wenzel W. Antroponymický systém (Na základě lužickosrbských osobních jmen podle pramenů ze 14. až 18. století) / W. Wenzel // Acta Fakultatis Paedagogicae Ostraviensis: Series D – 19, 1983. – S. 115–119.

335. Wenzel W. Powstanie zasady dwuelementowego nazewnictwa u łużyczan (ze szczególnym uwzględnieniem aspektów socjologicznych) / W. Wenzel // V. Ogólnopolska konferencja onomastyczna : Księga referatów, 1988. – S. 269–273.

336. Wenzel W. Ziele und Aufgaben der slawischen Anthroponomastik / W. Wenzel // Namenkundliche Informationen 57, 1990. – S. 59–61.

337. Wolnicz-Pawłowska E. Antroponimia łemkówska na tle polskim i słowackim XVI–XIX wiek / E. Wolnicz-Pawłowska. – Warszawa : PAN, 1993. – 340 s.

У СЕРІЇ
"БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ"
ОПУБЛІКОВАНО:

Вербич С.О. Гідронімія басейну Верхнього Дністра : етимологічний словник-довідник. – К., 2007. – 120 с.

Дослідження з ономастки : збірник наукових праць пам'яті Олексія Сильвестровича Стрижака / відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 2008. – 168 с.

Студії з ономастики та етимології. 2008 / відп. ред. О.П. Карпенко. – К., 2008. – 296 с.

Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. – К., 2008. – Ч. І. – 413 с.

Студії з ономастики та етимології. 2009 / відп. ред. В.П. Шульгач. – К., 2009. – 318 с.

Вербич С.О. Гідронімія басейну Середнього Дністра : етимологічний словник. – Луцьк, 2009. – 234 с.

Студії з ономастики та етимології. 2010 / відп. ред. І.В. Єфименко. – Луцьк, 2010. – 452 с.

Желєзняк І.М. Слов'янська антропоніміка (вибрані статті) / відп. ред. В.П. Шульгач. – К., 2011. – 288 с.

Студії з ономастики та етимології. 2011-2012 / відп. ред. О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. – К., 2012. – 352 с.

Наукове видання

Серія "Бібліотека української ономастики"

ПАХОМОВА Світлана Миколаївна

ЕВОЛЮЦІЯ АНТРОПОНІМНИХ ФОРМУЛ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Монографія
Видання 2-ге, доповнене і перероблене

В авторській редакції
Художнє оформлення
Олександра Гаркуша
Комп'ютерна верстка *Олексій Гаркуша*
Коректор *Галина Тамаровська*

В оформленні обкладинки використано витинанку Емми Левадської "Свято". 2012 р.

Підписано до друку 11.12.2012
Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарнітура Times New Roman. Друк офс.
Умов. друк. арк. 20,0.
Тираж 500 прим. Замовлення № 32-12.

Видавництво Олександри Гаркуші
м. Ужгород, вул. Погорєлова, 4
тел./факс (0312) 66-49-38
e-mail: alexxgarkusha@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія 3т № 23 від 06.09.2005 р.

Віддруковано у ТОВ "ІВА"
88000 м. Ужгород, вул. Перемоги, 82а

П 12 **Пахомова, С.М.** Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах [Текст] : монографія / Світлана Миколаївна Пахомова ; МО і науки, молоді та спорту України, Державний вищий навч. заклад "Ужгородський національний університет". – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – 344 с. – Бібліогр. : с. 320–341 (337 назв). – (Серія "Бібліотека української ономастики").

ISBN 978-617-531-079-3

Монографію присвячено історії багатолексемних власних назв особи та антропонімних формул, що лежать у їх основі. У праці реконструюється праслов'янська система антропонімів, досліджуються внутрішні та зовнішні причини переходу від однолексемної системи іменування людини до антропонімних формул, простежується їх еволюція в східнослов'янських, південнослов'янських та західнослов'янських мовах. Процес розвитку антропосистеми розглядається як соціолінгвістична проблема.

Для філологів-славістів, фахівців у галузі ономастики, історичного мовознавства, соціолінгвістики, для викладачів, аспірантів, студентів-славістів та всіх, хто цікавиться власними особовими назвами.

УДК 811.16'373.23
ББК Ш 141 – 314

Світлана Миколаївна Пахомова – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри словацької філології Ужгородського національного університету. Автор близько 200 наукових праць з історичної антропоніміки та славістики: «Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем» (Ужгород, 2003), «Історія російської антропонімії» (Ужгород, 2006), співавтор колективної монографії «Ономастика Полісся» (Київ, 1999), підручників «Словацька мова» (Ужгород, 2008) та «Словацкий язык» (Ужгород, Свидник, 2010). Має публікації в таких виданнях, як «Мовознавство», «Студії з ономастики та етимології», «Українська мова і література в школі», «Слов'янський збірник», «Slavica Slovaca» тощо.

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ
ОНОМАСТИКИ